ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Βασιλική Παπαχατζοπούλου

(Α.Μ: Μ2014050)

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΝΙΚΩΝ

ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ:

1871-1881/82

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπων καθηγητής: Κώστας Καρδάμης

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

Αφιερωμένη στην μνήμη

της Νονάς μου!

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 6

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 7

Α'. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΚΑΤΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ) 10

Η πόλη της Αθήνας 11

Η οικονομία της χώρας 16

Διεθνή Ζητήματα: Ανατολικό – Μακεδονικό – Κρητικό 18

Ελληνική Εθνική Συνείδηση 19

Γλωσσικό Ζήτημα 20

Κοινωνικά προβλήματα 21

Επαγγέλματα και συνθήκες εργασίας 23

Η εκπαίδευση 25

Β'. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΦΥΛΛΟΥ 31

Η θέση των γυναικών στην ιστορία (Ιστορική-Φιλοσοφική τοποθέτηση –Ευρωπαϊκός και Νεοελληνικός Διαφωτισμός) 32

Η θέση της ελληνίδας και το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα τον 19^{ο} αιώνα (Ιστορική τοποθέτηση) 37

Η παιδική – εφηβική ηλικία 39

Εκπαίδευση θηλέων 42

Διδασκάλισσα: το επάγγελμα των μεσοαστών γυναικών 49

Φιλανθρωπική δράση των γυναικών 51

Προς μια φεμινιστική συνείδηση 53

Γ'. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΚΗΝΗ – ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ 58

Εισαγωγή στην ελληνική μουσική σκηνή του 19ου αιώνα 59

Η μουσική εκπαίδευση και η ίδρυση μουσικών συλλόγων 64

Η ίδρυση και η λειτουργία του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου Αθηνών 68

Η συμβολή του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου Αθηνών για μια ελληνική εθνική μουσική συνείδηση 76

Δ'. ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ 84

Γυναίκες-Μέλη του συλλόγου – Οι επιτροπές των κυριών 85

Ευεργέτριες του συλλόγου 94

Σύγκριση μαθητών-μαθητριών του συλλόγου στα πρώτα δύο έτη 95

Συμπεράσματα για τις μαθήτριες της πρώτης δεκαετίας 113

Γυναικεία συμμετοχή σε συναυλίες του ωδείου 144

Μαθήτριες με πρόοδο στις εξετάσεις 156

Ε'. «ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΟΡΤΡΕΤΑ» ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ 157

Σοφία Δούδου/Τσίλλερ: η πρώτη περίπτωση γυναίκας δασκάλας στο ωδείο 158

Η περίπτωση της Ελένης Αυγερινού και της υποτροφίας του Συγγρώνυμου Δραματικού Διαγωνισμού 160

Δύο ακόμα περιπτώσεις μαθητριών του ωδείου 166

-Αδέλη Βέσσελ 166

-Σοφία Φωτιάδου (1862-1941) 167

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 171

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 175

Πίνακας με την αναγνώριση και κατοχύρωση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών ανά χώρα 176

Σχέδιον οργανισμού Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου 177

Βιογραφίες..... 185
Μαθητολόγια θηλέων..... 199
Μαθητολόγια Αρρένων..... 268
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 315
ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ..... 319

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΝΔ	Νομικό Διάταγμα
ΔΣ	Διοικητικό Συμβούλιο
ΜΔΣ	Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
Φ.Ε	Φιλαρμονική Εταιρεία
ΩΑ	Ωδείο Αθηνών
βλ.	βλέπε
ο.π.	όπως πριν
αναλ.	αναλυτικά
εφ.	εφημερίδα
κεφ.	κεφάλαιο
π.χ.	παραδείγματος χάριν
δρχ.	δραχμές
αρ. πρωτ.	αριθμός πρωτοκόλου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν πόνημα που υλοποιείται στο πλαίσιο της διπλωματικής μου διατριβής στον προπτυχιακό κύκλο σπουδών στην Κατεύθυνση των Μουσικών Επιστημών, του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, έχει ως στόχο να μελετήσει όσο διεξοδικά γίνεται την γυναικεία παρουσία, όπως αυτή συμμετέχει και ενεργεί στον Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο Αθηνών (και ειδικότερα στο Ωδείο Αθηνών) κατά την πρώτη δεκαετία της ίδρυσης και λειτουργίας του, δηλαδή από το 1871 μέχρι και το σχολικό έτος 1881/82. Αφετηρία της επιλογής αυτού του θέματος αποτέλεσε προηγούμενη εργασία μου στο πλαίσιο του μαθήματος *Στοιχεία Μουσικής Κοινωνιολογίας* με διδάσκουσα και Πρόεδρο του Τμήματος κα. Σιώψη Αναστασία με τίτλο «Η θέση της γυναίκας στο μουσικό ελληνικό στερέωμα από την αρχαιότητα έως την δύση του 19^{ου} αιώνα», η οποία αποτέλεσε έναυσμα να μελετήσω και να συσχετίσω το ενδιαφέρον των γυναικών για τη μουσική δραστηριότητα με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στον 19^{ο} αιώνα. Πράγματι, η προκαταρκτική έρευνα στο πλαίσιο της παρούσας Διπλωματικής με οδήγησε να μελετήσω τις μαθήτριες και γενικότερα τη γυναικεία παρουσία στο Ωδείο Αθηνών, γνωστού τότε με τον επίσημο τίτλο του ως Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου (εφεξής ΜΔΣ), του πρώτου ιστορικά ωδείου που απέκτησε η Ελλάδα, και ειδικότερα κατά την πρώτη δεκαετία της λειτουργίας του. Θεώρησα την επιλογή αυτής της χρονική περιόδου πολύ σημαντική και κρίσιμη για να μπορούμε να γνωρίζουμε κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του το ωδείο, ως ένας καινούριος φορέας αλλά και με πολύ συγκεκριμένο και ξεκάθαρο όραμα, τι προσπάθειες κατέβαλε στη μουσική και δραματική καλλιέργεια των πολιτών, σε ποιους απευθυνόταν αλλά και πόσο απήχηση είχε, ιδίως στον γυναικείο πληθυσμό. Εν ολίγοις, οι μαθήτριες αλλά και οι γονείς αυτών ενδιαφέρονταν να καλλιεργηθούν μουσικά ή όχι; Με άλλα λόγια υπήρχαν μαθήτριες στον ΜΔΣ και αν ναι που οφείλοταν το ενδιαφέρον αυτό; Αυτό ήταν το πρωταρχικό ερώτημα το οποίο όμως με τη σειρά του οδηγεί σε μια σειρά από άλλα ερωτήματα.

Αρχικά πρόκειται πράγματι μόνο για μαθήτριες; Όπως θα δούμε σαφώς και οι μαθήτριες αποτελούν από μόνες τους ένα μεγάλο κομμάτι της έρευνας, ωστόσο βλέπουμε να υπάρχει γυναικεία παρουσία και στον διοικητικό χώρο του ιδρύματος, όπως στα τακτικά μέλη του Συλλόγου καθώς και στην Επιτροπή των Κυριών (στην πραγματικότητα ήταν δύο επιτροπές), ενώ μέσα στα πρώτα χρόνια γυναίκες απαρτίζουν και το διδακτικό προσωπικό του ωδείου όπως είναι η περίπτωση της Σοφίας Δούδου, μετέπειτα σύζυγος του γνωστού αρχιτέκτονα, Ερνέστου Τσίλλερ. Έπειτα ένα επιπλέον ερώτημα αφορά και στο ποιες κοινωνικές τάξεις προσέλκυε ο ΜΔΣ, κατώτερες, μεσαίες ή ανώτερες. Επίσης παρατίθενται στατιστικά

στοιχεία, ανάλυση και επεξήγηση αυτών με το ηλικιακό εύρος, τον τόπο καταγωγής, τον τόπο διαμονής (που μαρτυρά και την κοινωνική τάξη) και τις προτιμήσεις σε μαθήματα του Ωδείου από τις μαθήτριες, ενώ για τα πρώτα δύο χρόνια τα παραπάνω στατιστικά μελετώνται συγκριτικά και με τους άρρενες μαθητές. Η αρχική πρόθεση ήταν οι μαθητές και οι μαθήτριες να μελετηθούν συγκριτικά καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Ωστόσο οι δυσμενείς συνθήκες με τους περιορισμούς λόγω της πανδημίας δεν μου επέτρεψαν παρά την απόκτηση υλικού από τα μαθητολόγια αρρένων και επεξεργασία αυτού μόνο για τα δύο πρώτα έτη που είχα συλλέξει προηγουμένως. Τέλος παρουσιάζονται και τα βιογραφικά «πορτρέτα» της Σοφίας Δουδου, ως πρώτης γυναίκας δασκάλας του Ωδείου, και δύο περιπτώσεις μαθητριών, της Αδέλης Βέσσελ και της Σοφίας Φωτιάδου, ενώ αναφορά γίνεται και σε μία ακόμα περίπτωση μαθήτριας, εκείνης της Ελένης Αυγερινού, και της υποτροφίας που κέρδισε για δραματικές σπουδές στο εξωτερικό.

Τα παραπάνω σχετικά με τον γυναικείο πληθυσμό του Ωδείου αναλύονται όσο πιο διεξοδικά γίνεται στην τέταρτη και πέμπτη ενότητα του πονήματος. Οι πρώτες τρεις ενότητες που προηγούνται έχουν εισαγωγικό χαρακτήρα. Στην πρώτη ενότητα σκιαγραφείται το αθηναϊκό αλλά και το ευρύτερο ελληνικό κοινωνικοπολιτικό-οικονομικό πλαίσιο. Πώς ήταν η ζωή στην πρωτεύουσα τον 19^{ο} αιώνα και ιδίως στο τελευταίο τέταρτο που εξετάζουμε, ποιες περιοχές αποτελούσαν τότε την Αθήνα, ποιες ήταν οι πολιτικοοικονομικές και κοινωνικές συνθήκες τόσο στην Αθήνα όσο και γενικότερα στην Ελλάδα, ποια τα διεθνή ζητήματα που ταλάνιζαν το ελληνικό κράτος και τέλος εσωτερικά ζητήματα όπως ο εθνικισμός και η Μεγάλη Ιδέα, το θέμα της εκπαίδευσης κ.α. Έπειτα, στη δεύτερη ενότητα επιχειρείται αρχικά μια ιστορικό-φιλοσοφική τοποθέτηση για τη θέση των γυναικών κατά την ίδια περίοδο τόσο στην Ευρώπη όσο και ειδικότερα στην Ελλάδα ενώ στη συνέχεια γίνεται αναφορά στα διάφορα στάδια των γυναικών του 19^{ου} αιώνα: στην παιδική και εφηβική τους ηλικία, στην εκπαίδευση που λάμβαναν οι μαθήτριες και την ποιότητα αυτής, για το σύνηθες επάγγελμα των μεσοαστών γυναικών, αυτό της δασκάλας – άλλωστε όπως θα δούμε η πλειονότητα των μαθητριών του Ωδείου ανήκε στα κατώτερα μεσοαστικά στρώματα – και με ποιον τρόπο θα οδηγηθούν οι γυναίκες αργότερα στον 20^{ό} αιώνα στη δημιουργία του φεμινιστικού κινήματος. Τέλος, στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται ο «μουσικός χάρτης» της Ελλάδας μέσα στον οποίο την εμφάνισή του κάνει και ο νεοϊδρυθής ΜΔΣ Αθηνών καθώς και η συμβολή αυτού για μια ελληνική μουσική συνείδηση, με άλλα λόγια πως συνέβαλε δηλαδή στη δημιουργία σε αυτό που στα μετέπειτα χρόνια θα ονομαζόταν Ελληνική Εθνική Σχολή. Η σκοπιμότητα των τριών πρώτων ενοτήτων είναι διπλή. Αφενός γιατί με αυτόν τον τρόπο δίνεται μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τον τόπο και τον χρόνο μέσα στα οποία εξετάζεται

η γυναικεία παρουσία στο Ωδείο και οι δράσεις αυτής, αφετέρου για να γίνουν αντιληπτές οι συνθήκες και η ποιότητα ζωής κάτω από τις οποίες ενεργούσαν οι γυναίκες γενικότερα, ιδίως δε οι γυναίκες του ΜΔΣ, και εάν αυτές οι συνθήκες και η ποιότητα ζωής τις ευνόησαν ή όχι και με ποιόν τρόπο.

Για την γενική ιστορική και κοινωνική τοποθέτηση κατά την υπό έρευνα χρονική περίοδο χρησιμοποίησα μεγάλο μέρος δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Για την διεξαγωγή στοιχείων και πληροφοριών σχετικά με το κυρίως θέμα της έρευνας βασίστηκα και σε δευτερογενή βιβλιογραφία αλλά κατά κύριο λόγο στο αρχείο του Ωδείου Αθηνών, τόσο τις δημοσιευμένες πηγές, όπως τα τεύχη των *Πεπραγμένων* του Ωδείου, όσο και σε άλλες αδημοσίευτες πηγές του αρχείου όπως οι φάκελοι της αλληλογραφίας και τα μαθητολόγια. Επίσης μεγάλο μέρος του υλικού μου, ιδίως για τη συμμετοχή γυναικών σε συναυλίες αλλά όχι μόνο, οφείλετε στον Τύπο της εποχής. Για την άντληση αυτού του υλικού βασίστηκα σε ένα εύρος εφημερίδων όπως ο *Αιών,* η *Παλιγγενεσία,* η *Εφημερίς και* η *Νέα Εφημερίς* κ.α.

Φιλοδοξία της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη των γυναικών στο χώρο της εν Ελλάδι μουσικής δραστηριότητας, καθώς είναι ένα κεφάλαιο της μουσικό–ιστορικής έρευνας που απουσιάζει από την ελληνική μουσικό–ιστορική βιβλιογραφία. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η διατριβή αυτή αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση του αντίστοιχου υλικού για τις γυναίκες του Ωδείου και των συμπερασμάτων που προκύπτουν, η οποία επιπλέον πραγματοποιήθηκε, όπως προηγουμένως ανέφερα, και με τους αναπόφευκτους περιορισμούς που προέκυψαν λόγω της πανδημίας και με τις πόρτες των βιβλιοθηκών και των αρχείων κλειστές. Μια πιο εμπεριστατωμένη μελέτη στην ιστορική περίοδο αυτή και στο ιστορικό θέμα θα μπορούσε κάλλιστα στο μέλλον να οδηγήσει σε διορθώσεις, συμπληρώσεις ή ακόμα και ανασκευάσεις του υλικού.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς την έφορο του Αρχείου του Ωδείου Αθηνών, Στέλλα Κουρμπανά, για την πολύτιμή βοήθεια και καθοδήγησή της στο υλικό του αρχείου καθώς και στον διευθυντή αυτού, καθηγητή Χάρη Ξανθουδάκη. Τέλος δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω τους γονείς μου και την αδερφή μου, που στάθηκαν αρωγοί σε όλη την πορεία των σπουδών μου, οικονομικά και ηθικά, καθώς και όλους μου τους φίλους που σε δύσκολες στιγμές της σταδιοδρομίας μου αυτής με εμψυχώνανε. Θερμές ευχαριστίες.

Α’. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΚΑΤΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ)

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Την δεκαετία που εξετάζουμε, η Αθήνα βρισκόταν σε ρυθμούς ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Βασιλιάς της Ελλάδας διατελούσε ήδη από το 1863 ο Γεώργιος ο Α' της Δανίας ενώ πολιτικά πρόσωπα που θα μας απασχολήσουν καθώς δραστηροποιήθηκαν στο πλαίσιο της ίδρυσης και λειτουργίας του ΜΔΣ ήταν μεταξύ άλλων ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (1815–1883)[1] και ο Χαρίλαος Τρικούπης (1832-1896)[2]. Όταν η Αθήνα επιλέχτηκε για πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, τον Μάιο του 1833[3], ήταν μια μικρή πολή 7.000 κατοίκων, η οποία όμως σταδιακά μετατράπηκε στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ελλαδικού χώρου. Από τον Τύπο της εποχής φαίνεται ότι ο πληθυσμός της Αθήνας μαζί με τα προάστιά (Πειραιάς, Μαραθώνας, Λαύριο κλπ) ενδεχομένως να ξεπερνούσε τους 65.000 κατοίκους από τα τέλη της δεκαετίας του 1860[4]. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται ο Πειραιάς από την άφιξη μεταναστευτικών ρευμάτων που αποτέλεσαν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα[5]. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα παρατηρείται έντονη αστικοποίηση με χιλιάδες Έλληνες και ξένους να συρρέουν στα μεγάλα αστικά κέντρα, μετακινούμενοι είτε από αγροτικές περιοχές της ελληνικής επικράτειας είτε από κοντινές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κυρίως εύπορες οικογένειες από την Κρήτη).[6] Η συσσώρευση όλων αυτών των μεταναστευτικών κυμάτων στην Αθήνα (καθώς και στα υπόλοιπα ελληνικά αστικά κέντρα: Πάτρα, Ερμούπολη κ.α.) αποδίδεται κυρίως στη διεύρυνση των ελληνικών συνόρων με την προσάρτηση των Επτανήσων (1864), της Άρτας και της Θεσσαλίας (1881), αλλά και με την, καθυστερημένη σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες – σταδιακή

[1] Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του Μουσικού & Δραματικού Συλλόγου Αθηνών.

Βλ. αναλ. «Παράρτημα: Βιογραφίες» και Γ' ενότητα, κεφ. «Η ίδρυση και η λειτουργεία του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου»

[2] Ο πολιτικός Χαρίλαος Τρικούπης υπήρξε ένας από τους φιλόμουσους που ενδιαφέρθηκε για τη σύσταση μουσικού συλλόγου. Υπήρξε πρόεδρος επί της διοικήσεως του Θεάτρου και του δραματικού τμήματος του Ωδείου Αθηνών.

Βλ. αναλ. «Παράρτημα: Βιογραφίες»

[3] Βλ. εφ. *Αθήνα 114*, 20/05/1833, (φ.3)

[4] Βλ. εφ. *Αιών 2341*, 09/05/1868,σ.1

[5] Βλ. Gallant W. Thomas, *Νεότερη Ελλάδα: από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας,* Αθήνα: Πεδίο, 2017, σ.243

[6] Βλ. Θανάσης Γιοχάλας, Τόνια Καφετζάκη, *Αθήνα: ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία,* 6η έκδοση, Αθήνα: «Βιβιοπωλείον της Εστίας», 2019, σ. 32-33, 603 και

Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση, Πανεπιστήμιο Εκδόσεις Κρήτης, 2019, σ: 334, 336, 341

ανάπτυξη – της βιομηχανίας και της ναυτιλίας στα χρόνια 1867-1875[7]. Η Αθήνα θεωρούνταν μία ιδιόμορφη πόλη. Δεν έμοιαζε με άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης, όπως το Λονδίνο, το Παρίσι και η Μαδρίτη που επιλέχτηκαν ως πρωτεύουσες λόγω μακρόχρονης παράδοσης και ανάπτυξης. Αντίθετα, η ανάπτυξη και η μεταμόρφωσή της οφείλεται στην επιλογή της ως πρωτεύουσα.

Στα τέλη του αιώνα, οι συνθήκες ζωής και κατοικίας στην Αθήνα βελτιώθηκαν αρκετά συγκριτικά με τα πρώτα χρόνια της απελευθερωμένης Ελλάδας μετά την Επανάσταση. Έτσι, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα υιοθετήθηκαν ευρωπαϊκά πρότυπα και τάσεις στη μόδα ακόμα και στις μεσοαστικές οικογένειες όπου συναντούσε κανείς στολισμένα και όμορφα σαλόνια, για χάρη κυρίως του θεαθήναι.[8]

Τη δεκαετία του 1870 η πόλη της Αθήνας οριοθετούνταν από τη βόρεια περιοχή της Ακρόπολης (η νότια παρέμενε ακόμη ακατοίκητη) έως τη συνοικία της Νεάπολης[9] συμπεριλαμβανομένων των περιοχών της Ομόνοιας, των Αναφιώτικων[10] και του κέντρου της που αποτελούταν από την Πλάκα, το Μοναστηράκι και του Ψυρρή.[11] Από τα μαθητολόγια

---

[7] Για την βιομηχανία και την ναυτιλία στην Ελλάδα βλ. παρακάτω στο κεφ. «Η βιομηχανία, το εμπόριο & η ναυτιλία»

[8]. Βλ. Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907,* 6η εκδ., Αθήνα: Παπαζήση, 2011, σ.117

[9] Το 1843 στην παλαιά πόλη εγκαταστάθηκαν εσωτερικοί μετανάστες και τότε άρχισε να δημιουργείται παράνομα η συνοικία Νεάπολη πάνω από την οδό Ακαδημίας. Συμπεριελάμβανε τα Κάτω Πατήσια. Ο νέος συνοικισμός έγινε γνωστός ως «Προάστιον». Νομιμοποιήθηκε τρία χρόνια αργότερα, το 1846. Από το 1869 και μετά προστέθηκαν και τα Άνω Πατήσια.

Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ:27, 228 και

«Αθήνα», *εγκυκλοπαίδεια Πάπυρους Λαρούς Μπριτάννικα,* τ.3ος, εκδοτικός οργανισμός Αθήνα: Πάπυρος, 1997, σ.407

[10] Τη δεκαετία του 1860 οικοδόμοι από την Ανάφη επιχειρώντας να λύσουν τα προβλήματα της στέγασης τους, έχτισαν αυθαίρετα τα σπίτια τους στους πρόποδες της Ακροπόλεως, πάνω από το Ριζόκαστρο, παρά την απαγορευτική διάταξη του 1834 που χαρακτήριζε την περιοχή αρχαιολογική ζώνη καθώς στην αρχαιότητα δεν επιτρεπόταν η κατοίκηση σε αυτή την περιοχή.

Βλ. «Αθήνα», *εγκυκλοπαίδεια Πάπυρους Λαρούς Μπριτάννικα,* τόμος 3ος, *ο.π.,* σ. 407 και

Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.69

[11] Η παλαιά πόλη εξακολουθούσε να αποτελεί για αρκετά χρόνια το κέντρο της Αθήνας, με βασική αρτηρία την οδό Αδριανού, και ζωτικό σημείο την Αγορά – Παζάρι. Τα πρώτα σπίτια κτίστηκαν στην περιοχή της Πλάκας, του Μοναστηρακίου, αλλά και στους νέους δρόμους της Ερμού, της Αιόλου και της Αθηνάς. Σημαντική υπήρξε στη ζωή της πόλης η πλατεία Δημοπρατηρίου.

Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ. 26-27

των αρρένων του ΩΑ προκύπτει ότι κατοικήσιμες ήταν και οι περιοχές της Βάθης[12] και του Πολυτεχνείου.[13] Μέχρι και το 1881 είχαν κατοικηθεί επίσης οι περιοχές του Λυκαβηττού[14], των Αμπελόκηπων[15] και του Κολωνακίου[16].[17]

[12] Πήρε το όνομά της από αθηναϊκή οικογένεια. Όταν η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα αποτελούσε εξοχική περιοχή.
Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.557

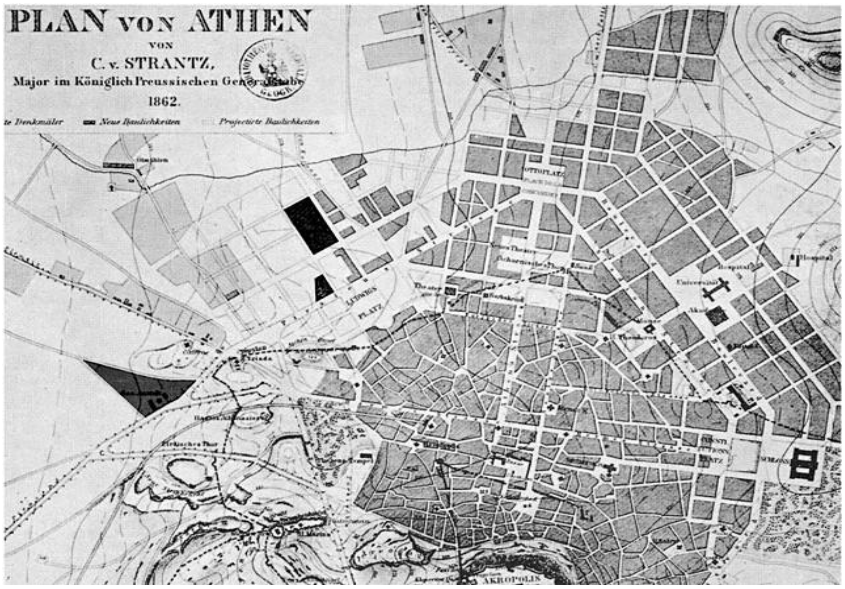
[13] Η περιοχή πήρε το όνομά της από το κτίριο του Πολυτεχνείου ή αλλιώς «Σχολείον των Τεχνών». Όταν ιδρύθηκε το 1836 ως σχολείο εκπαίδευσης οικοδόμων που λειτουργούσε τις Κυριακές στεγαζόταν στην οικία Γ.Βλαχούτση, στην οδό Πειραιώς (εκεί θα στεγαστεί μετέπειτα ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος Αθηνών που μας απασχολεί στο παρόν πόνημα). Το 1871 όμως μεταφέρθηκε στο ανολοκλήρωτο ακόμα κτίριο στην οδό Πατησίων έχοντας ήδη οργανωθεί συστηματικότερα από το 1863 δίνοντας το όνομα και στην περιοχή.
Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.573

[14] Λόφος βορειοανατολικά του κέντρου της Αθήνας που αποτελεί το ψηλότερο σημείο της πόλης. Το όνομα «Λυκαβηττός» αντικατέστησε περίπου το 1832 το «Αγχεσμός». Ωστόσο ακόμα και στα μέσα του 19ου αιώνα χρησιμοποιούσαν και τα δύο ονόματα για να αναφερθούν στην περιοχή αυτή. Μετά την απελευθέρωση ο λόφος αυτός ήταν γυμνός και χρησίμευσε μονάχα ως λατομείο. Η περιοχή άρχισε να κατοικείται από τα μέσα του αιώνα και μετά και διώροφες και ημιτριώροφες κατοικίες άρχισαν να «ξεφυτρώνουν» προς εκμετάλλευση αποτελώντας στέγη φοιτητών, λογοτεχνών και καλλιτεχνών.
Βλ. αναλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ. 258-260

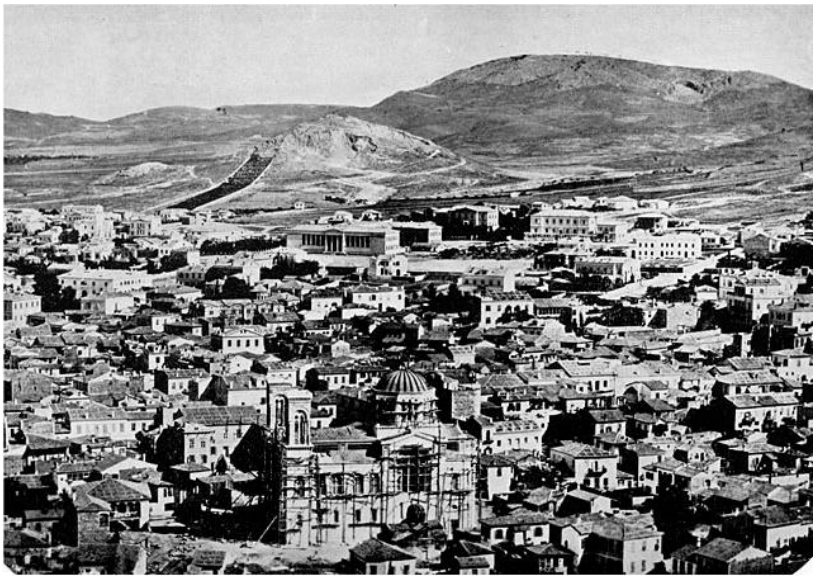
[15] Μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα ουσιαστικά αποτελούσε εξοχική περιοχή. Τα λίγα σπίτια της περιοχής ήταν συνήθως αγροτικά ή εξοχικές επαύλεις.
Βλ. αναλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, ο.π., σ. 448

[16] Συνοικία του κέντρου της Αθήνας η οποία μετατράπηκε σταδιακά σε αριστοκρατική γειτονιά λόγω της κοντινής της απόστασης από τα ανάκτορα. Οφείλει το όνομά της σε μια μικρή κολόνα (παλαιότερη γραφή: κολώνα) από τα κολονάκια που συνδέονται με παλαιά πρόληψη αποτροπής επιδημιών. Στην Οθωνική περίοδο ήταν ακόμα αμπελώνες, αγροί και στάνες βοσκών. Σε συνοικία άρχισε να μετατρέπεται από το 1860 αλλά μέχρι και το 1880 θα παρέμενε αραιοκατοικημένη.
Βλ. αναλ. ο.π. Γιοχάλας, Καφετζάκη, ο.π., σ.246

[17] Το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο εκπονήθηκε από τους αρχιτέκτονες Σταμάτιο Κλεάνθη και Εδουάρδο Σάουμπερτ (Eduard Schaubert) και εγκρίθηκε με Β.Δ της 29ης Ιουνίου 1833.
Βλ. αναλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, ο.π., σ. 25-27
Για την πολεοδομία της Αθήνας βλ. αναλ.. «Η Αθήνα από πολεοδομική και αρχιτεκτονική άποψη: α' σχέδιο πόλεως», στην *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τόμος 23ος, Αθήνα: εκδόσεις Χάρη Πάτση, 1978, σ: 634 και
Γιοχάλας Θανάσης, Καφετζάκη, ο.π., σ. 26-27

Εικόνα 1 Μέρος του χάρτη της Αθήνας του 1862. Η Ομόνοια ήδη κατοικείται. Το οικόπεδο του Μεταξουργείου φαίνεται ενοποιημένο με το διπλανό του στα ΝΔ. Στη γωνία επί των οδών Μυλλέρου και Πειραιώς το ορφανοτροφείο Χατζηκώστα ενώ πιο νότια επί της οδού Πειραιώς το Γκάζι. Φωτογραφία από *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών.*[18]

Εικόνα 2 Άποψη της πόλης των Αθηνών τη δεκαετία περίπου του 1860. Διακρίνεται η Μητρόπολη υπό κατασκευή, στο βάθος το κτίριο του Πανεπιστημίου και πίσω οι ακατοίκητες περιοχές του Λυκαβηττού, του Στρέφη και του Πεδίου του Άρεως. Φωτογραφία από *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών.*[19]

[18] Βλ. Αγριαντώνη Χριστίνα, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα. Συνοικία Μεταξουργείο, *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, http://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_10.aspx, πρόσβαση: 04/04/2021*

[19] Βλ. Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών,* http://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx, πρόσβαση: 04/04/2021

Εικόνα 3 Χάρτης της πόλης των Αθηνών στα τέλη της δεκαετίας του 1870. Ακατοίκητες παραμένουν οι περιοχές πέρα του Πολυτεχνείου (Πεδίον του Άρεως, Κυψέλη), πέρα των λόφων του Λυκαβηττού και του Στρέφη αλλά και πέρα των σημερινών οδών Πλουτάρχου και Ριζάρη προς τους Αμπελόκηπους. Τέλος η μελλοντική Λεοφώρο Αλεξάνδρας παραμένει μια απότομη ρεματιά. Φωτογραφία από *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών.*[20]

Κατά την περίοδο αυτή την αθηναϊκή σκυτάλη στη δημαρχία πήραν ο Παναγής Κυριακός (1870-1874-1879) και έπειτα ο Δημήτριος Σούτσος (1879-1883-1887). Κατά τη διάρκεια της θητείας τους έγιναν πολλά δημόσια έργα μεταξύ άλλων η ενίσχυση του δικτύου ύδρευσης[21] και η δημιουργία του πρώτου σιδηροδρόμου στην Ελλάδα, που κάλυπτε το τμήμα Αθήνα-Πειραιάς και εγκαινιάστηκε το 1868.[22] Με τις παρεμβάσεις αυτές βελτιώθηκε η συνολική εικόνα της πόλης.[23]

[20] Βλ. *ο.π.*

[21] Τότε αποκαλύφτηκε η Αδριάνειος δεξαμενή κοντά στους πρόποδες του Λυκαβηττού.

Βλ. «Δήμος Αθηναίων», στην *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τόμος 23ος, Αθήνα: εκδόσεις Χάρη Πάτση, 1978, σ: 668

[22] Βλ. «Αθήνα», *εγκυκλοπαίδεια Πάπυρους Λαρούς Μπριτάννικα,* τόμος 3ος, *ο.π.,* σ. 411

[23] Αναλ. για τις σταδιοδρομίες των δύο δημάρχων βλ. «Δήμος Αθηναίων», στην *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, ο.π.,* σ. 668

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Εξαιτίας των δανείων του 1824/25 και του 1832/33 που το ελληνικό κράτος είχε συνάψει, αλλά και το εμπάργκο των διεθνών αγορών η οικονομική κατάσταση της χώρας παρέμενε δυσμενής.[24] Το δημόσιο χρέος επιβάρυναν περισσότερο οι μεγάλες και συνεχείς στρατιωτικές δαπάνες που αποσκοπούσαν στην άσκηση αλυτρωτικής πολιτικής και στην εμπλοκή της Ελλάδας στο Ανατολικό Ζήτημα παρακούοντας ουσιαστικά τις απαγορεύσεις των Μ. Δυνάμεων. Ωστόσο, με το άλλοθι των ελληνικών οφειλών εξαιτίας των Δανείων, οι Μ. Δυνάμεις επενέβαιναν στην εσωτερική πολιτική της χώρας είτε σε περίπτωση πολιτικοοικονομικών κρίσεων είτε όταν τα συμφέροντά τους ήταν αντικρουόμενα των ελληνικών.[25] Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα έχουμε μια περίοδο ανάπτυξης από το 1867 έως το 1874 και μια περίοδο οικονομικής αστάθειας από το 1875 μέχρι και το 1898.[26] Στην ανάκαμψη της οικονομίας συνέβαλαν οι εδαφικές επεκτάσεις, οι οποίες αύξησαν την προσφορά και την ζήτηση των αγροτικών προϊόντων της υπαίθρου.[27] Στα χρόνια όμως που ακολούθησαν, η διεθνής ύφεση και η εμπορική κρίση των ετών 1874 και 1875, καθώς και ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος τα έτη 1876-1878 διέκοψαν την οικονομική άνοδο της χώρας. Μόνο τη διετία 1880-1882 τα οικονομικά της χώρας παρουσίασαν μια, προσωρινή μονάχα, ανάκαμψη εξαιτίας του εύκολου δανεισμού και της υψηλής ρευστότητας από τα δάνεια που κατάφερε εν τέλει να συνάψει η Ελλάδα το 1879 και το 1880, μετά τις ρυθμίσεις του 1878. Πρόκειται για ομόλογα των Δανείων της Επανάστασης (1824-1825) που πούλησαν σε εξευτελιστικές τιμές Ευρωπαίοι κεφαλαιούχοι σε κερδοσκόπους.[28] Οι άσκοποι ωστόσο κερδοσκοπικοί ρυθμοί με τους οποίους κινήθηκε η Ελλάδα τη διετία αυτή επέφεραν

---

[24] Για τα δάνεια βλ. αναλ. Δερτιλής *ο.π.,* σ.127-129, 131-139, 260

[25] Βλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ.125

[26] Βλ. Αγριαντώνη Χριστίνα, «Ι. Η ελληνική οικονομία: Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1871-1909», στην εγκυκλοπαίδεια *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος , Αθήνα: «Ελληνικά Γράμματα», 2003, σ.57

[27] Η Επτάνησος προσέφερε στο παραγωγικό δυναμικό της χώρας τους αιωνόβιους ελαιώνες και την αμπελουργία της, η δε Θεσσαλία προσέθεσε τις πεδιάδες και τα δημητριακά.

Αναλυτικότερα βλ. παρακάτω στο κεφ. «Η βιομηχανία, το εμπόριο & η ναυτιλία»

Βλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ. 334

[28] Εκτός των δύο δανείων της Ανεξαρτησίας και το δάνειο προς τον Όθωνα ύψους 60 εκατομμυρίων το 1843 η χώρα όχι μόνο δεν σύναψε κάποιο άλλο δάνειο στα χρόνια 1862-1878 αλλά και δεν είχε πρόσβαση στις διεθνείς αγορές κεφαλαίου.

Βλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ.421 και

Αγριαντώνη Χ, ο.π., σ.57, 68

σημαντικές συνέπειες στη χώρα τα χρόνια που ακολούθησαν, μεταξύ 1884-1885. Αυτή η πρώτη ουσιαστική κρίση που αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος κορυφώθηκε το 1893 με την τρικουπική πτώχευση.[29] Δύο μεγάλα χρηματοοικονομικά γεγονότα, που αποτέλεσαν ορόσημο για την εποχή συντελέστηκαν την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένα η ίδρυση της μεταλλουργικής εταιρείας στο Λαύριο το 1865 και η ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής Τραπέζης το 1872 από τον όμιλο Ανδρέα Συγγρού[30] ενίσχυσαν την οικονομία και ευνόησαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας σε ολόκληρη τη χώρα και κυρίως στην Αθήνα.[31] Το 1872, εκτός της Γενικής Πιστωτικής Τραπέζης ιδρύθηκαν μέσα σε λιγότερο από μία δεκαετία ακόμα δύο τράπεζες, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πιστώσεως (1873) και η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας (1882). Η ίδρυση αυτών των Τραπεζών προσέδωσε μία καινούρια εικόνα για την πόλη της Αθήνας, ενός επιχειρησιακού πλέον κέντρου ελλήνων τραπεζιτών και χρηματιστών της διασποράς.[32] Το 1876 ιδρύθηκε και το πρώτο χρηματιστήριο, ενώ ήδη από το 1870 λειτουργούσε – ανεπίσημα μεν – το «μετοχοπρατήριον» στο καφενείο της «Ωραίας Ελλάδος».[33,34] Σε γενικές γραμμές όμως η ελληνική οικονομία δεν έπαψε να λειτουργεί με αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο και η ανάπτυξη της ακολούθησε αργούς ρυθμούς.[35]

[29] Βλ. Αγριαντώνη, *ο.π.,* σ.57, 68

[30] Ο Ανδρέας Συγγρός, ο οποίος έμεινε στην ιστορία ως ο εθνικός ευεργέτης της χώρας λόγω των πολλαπλών φιλανθρωπικών του έργων, μεταξύ άλλων στήριξε από τα πρώτα κιόλας χρόνια τη λειτουργία του ΩΑ με δωρεές και ευεργεσίες.

Βλ. «Παράρτημα: Βιογραφίες»

[31] Για μεταλλουργία μολύβδου και ανάπτυξη βιομηχανίας βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο «Η βιομηχανία, το εμπόριο & η ναυτιλία».

Η ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής Τραπέζης, το 1872, ήταν η πρώτη σημαντική επένδυση ομογενών κεφαλαιούχων στην Ελλάδα με σκοπό να αποσπάσουν από την Εθνική Τράπεζα μερίδιο της ελληνικής χρηματοπιστωτικής αγοράς, συμπεριλαμβανομένου του εκδοτικού δικαιώματος, στηριζόμενη στο πρότυπο της γαλλικής τράπεζας, βιομηχανικής πιστώσεως, Crédit Mobilier.

Βλ. αναλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ. 341

[32] Βλ. Αγριαντώνη, *ο.π.,* σ. 63

[33] Το καφενείο της «Ωραίας Ελλάδος» στεγαζόταν στην οδό «Αιόλου & Ερμού».

Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.486

[34] Βλ. *ο.π.*

[35] Βλ. Gallant, *ο.π.,* σ. 138

ΔΙΕΘΝΗ ΖΗΤΗΜΑΤΑ: ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ – ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ – ΚΡΗΤΙΚΟ

Διάφορα γεγονότα ευρωπαϊκού και διεθνούς χαρακτήρα αποτελούσαν ακανθώδη ζητήματα για την Ελλάδα, με σημαντικότερα το γνωστό Ανατολικό Ζήτημα και ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, καθηλωμένες από τα συμφέροντα των Δυνάμεων, ιδίως της Αγγλίας, και παρά την αντίδραση της κοινής γνώμης, αναγκάζονταν να παρακολουθούν τα τεκταινόμενα αδρανείς, προσπαθώντας, παράλληλα, να επωφεληθούν υπέρ των αλυτρωτικών σκοπών τους. Ιδεολογία του κράτους παρέμενε η Μεγάλη Ιδέα. Σε αντίθεση όμως με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς (Σλάβους, Βούλγαρους, Ρουμάνους, Αλβανούς), που ήταν σχετικά συμπαγείς και είχαν όλοι το δικό τους όραμα, οι Έλληνες βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Έτσι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα μετά το 1870 με τη δημιουργία αυτόνομης Βουλγαρικής εθνικής Εκκλησίας (Βουλγαρική Εξαρχία) – γεγονός το οποίο θα αποδυναμώσει την ελληνική κυριαρχία επί της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην περιοχή – και τη φοβία του πανσλαβισμού και του βουλγαρικού εθνικισμού, η Μακεδονία και η Θράκη θα βρεθούν στο επίκεντρο των εθνικιστικών διεκδικήσεων προξενώντας την έντονη ανησυχία όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης που τις θεωρούσαν «ιστορικά αποκλειστικά ελληνικές χώρες».[36,37] Ωστόσο, η Ελλάδα βρέθηκε ολομόναχη στην αντιμετώπιση του μακεδονικού αυτού ζητήματος, χωρίς καμία απολύτως στήριξη των Προστάτιδων Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία), σε μία περίοδο που οι σχέσεις της με την Πύλη ήταν δυσχερέστατες λόγω της κρητικής επανάστασης.[38] Όταν, το 1878, κηρύχτηκε ανακωχή μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, ο ελληνικός στρατός εισέβαλε, με εντολή του βασιλιά στη Θεσσαλία, ωστόσο κατατροπώθηκε από τα άριστα καταρτισμένα οθωμανικά στρατεύματα και αποχώρησε από τον πόλεμο σχεδόν χωρίς κανένα κέρδος. Στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που ακολούθησε, η Ελλάδα δεν μπορούσε να συμμετέχει, ωστόσο με συνεχείς πιέσεις του βασιλιά και των ελλήνων διπλωματών της, καθώς και μετά από διαπραγματεύσεις των Μ. Δυνάμεων με την Τουρκία στο συνέδριο του Βερολίνου το 1878, η μόνη ανταμοιβή που κατάφεραν να εισπράξουν ήταν η παραχώρηση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου (την Άρτα και κάποια περίχωρα) επίσημα το 1881.[39]

---

[36] Όρος δανεισμένος από: βλ. Βερέμης Μ. Θάνος, Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα: Μία Ιστορία από το 1821,* Αθήνα: Πατάκη, 2013, σ.97

[37] Βλ. Clogg, *ο.π.,* σ. 77, 103-105 και
Βερέμης, Κολιόπουλος, *ο.π.,* σ.97-98

[38] Βλ. Βερέμης, Κολιόπουλος, *ο.π.,* σ.97-98

[39] Βλ. αναλ. *ο.π.,* σ. 129, 130, 283 και

Επιπρόσθετα και το Κρητικό ζήτημα παρέμενε στο προσκήνιο. Μετά την ενσωμάτωση των Επτανήσων στην Ελλάδα το 1864, σημειώθηκε, το 1866, η πρώτη αλυτρωτική προσπάθεια των Κρητών για απελευθέρωση με τη μορφή ανταρτοπόλεμου, την οποία στήριξε η Ελλάδα με άντρες, εφόδια και χρήματα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις όμως, ιδίως η Αγγλία και η Γαλλία,[40] που εκείνη την περίοδο ήταν υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν αντίθετες στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Έτσι, στη συνδιάσκεψη των Παρισίων του 1868 πίεσαν, για ακόμα μια φορά, την Ελλάδα, αναγκάζοντάς την να ανακόψει την στήριξη που παρείχε στην Κρήτη. Ως αποτέλεσμα, οι Κρητικοί, χωρίς την ελληνική στήριξη, αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν παραμένοντας, έτσι, μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κερδίζοντας μόνο κάποιες μεταρρυθμίσεις και μικρά προνόμια υπέρ του χριστιανικού πληθυσμού τα οποία έμειναν γνωστά ως «Οργανικός Νόμος»,[41] που τέθηκε σε εφαρμογή τον ίδιο χρόνο. Για μια περίπου δεκαετία οι εντάσεις θα καταλαγιάσουν. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878 και την ίδια περίοδο και ο ελληνικός κλεφτοπόλεμος σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία προκάλεσε εκρήξεις εθνικιστικού χαρακτήρα και στην Κρήτη, σύντομα όμως θα μετριαστούν και εντέλει θα τερματιστούν με την Σύμβαση της Χαλέπας το 1878, η οποία διασφάλισε μία σχετική αυτονομία στον χριστιανικό πληθυσμό. Το νησί επρόκειτο να οδηγηθεί ξανά σε νέα επανάσταση στη δεκαετία του 1890.[42]

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Μια σειρά γεγονότων που έλαβαν χώρα μέχρι και το 1875 πρόκειται να παγιώσουν την ελληνική εθνική ταυτότητα και να θέσουν την Αθήνα ως το κέντρο του ελληνισμού. Η τοποθέτηση των ανδριάντων του Γρηγορίου Ε' (1871), του Ρήγα (1871) και του Κοραή

Gallant, *ο.π.*, σ. 177-178

[40] Η μόνη χώρα που ευνόησε αρχικά τον αλυτρωτικό αγώνα της Κρήτης ήταν η Ρωσία.

Βλ. Gallant, *ο.π.*, σ. 181

41 Πρόκειται για έναν διοικητικό μηχανισμό βάση του οποίου οι χριστιανοί πλέον μπορούσαν να συμμετέχουν στη διοίκηση και στα δικαστήρια, αναγνωρίστηκε η ισοτιμία των δύο γλωσσών και ιδρύθηκε και η γενική Συνέλευση μεικτού χαρακτήρα.

Βλ. αναλ. Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, «Η πορεία του κρητικού ζητήματος στο 19ο αιώνα: το σκηνικό των πρώτων πολιτικών σκιρτημάτων του Ελευθέριου Βενιζέλου», Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη (επιμ. εκδ), Χανιά-Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», & Υπουργείο Παιδείας, 2010, στο *Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ήλιος,* σ.18, http://hdl.handle.net/10442/8765, πρόσβαση: 01/04/2021

[42] Βλ. Gallant, *ο.π.*, σ. 179-182

(1875) στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας έγινε το τριαδικό σύμβολο της Επανάστασης και συμβόλιζε την σύνδεση της Ορθοδοξίας με μία νέα Ελλάδα προερχόμενη από την κλασική αρχαιότητα.[43] Το ίδιο έτος, ολοκληρώνεται και προσφέρεται στους Έλληνες η «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» γραμμένη από τον ιστορικό και σύμβολο του ελληνικού πατριωτισμού, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος επρόκειτο να αναδειχθεί σε εθνικό ιστοριογράφο της Ελλάδας.[44] Ήδη από το 1852, ο Λευκαδίτης λόγιος Σπυρίδων Ζαμπέλιος, στο εισαγωγικό σημείωμα «Περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού» στο πρώτο του βιβλίο με συλλογή δημοτικών τραγουδιών «Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος», διέκρινε τρεις περιόδους της ελληνικής ιστορίας: Αρχαιότητα, Βυζάντιο και Νεότεροι Χρόνοι.[45]

ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ένα από τα μεγαλύτερα ζητήματα που ταλάνιζε για δεκαετίες την ελληνική κοινωνία, πριν ακόμα από την ελληνική επανάσταση, ήταν το γλωσσικό ζήτημα και η καθιέρωση μιας ενιαίας εθνικής γλώσσας. Στα χρόνια που εξετάζουμε, υπήρξαν αντιδράσεις στις υπερβολές της καθαρεύουσας, η οποία προσπάθησε να καθαρίσει τη γλώσσα από ξενικά στοιχεία. Παράλληλα, η δημοτική έκανε την επανεμφάνιση της σε ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879) που απήγγειλε, στις 25 Μαρτίου 1872, ενώπιον των Βασιλέων και όλων των επισήμων στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Γρηγορίου του Ε'.[46] Μερικά χρόνια αργότερα με τη συμβολή του Βαλαωρίτη, του Γιάννη Ψυχάρη και των δημοτικιστών άρχισε να αναζωπυρώνεται η γλωσσική διαμάχη, ενώ το βιβλίο του τελευταίου, που κυκλοφόρησε το 1888 με τίτλο *Το ταξίδι μου,* έγινε το «μανιφέστο» του δημοτικισμού θεμελιώνοντας κοινωνικά και πολιτικά τη δημοτική γλώσσα.[47] Ο Ψυχάρης συνέδεε άμεσα τον δημοτικισμό με το εθνικό ζήτημα *«Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πολιτικό. Ό,τι πολεμά να κάνει ο στρατός για τα φυσικά σύνορα, θέλει η γλώσσα να τα κάμει για τα σύνορα τα νοερά».*[48]

---

[43] Βλ. *ο.π,* σ.157-158

[44] Βλ. Σταυρίδη-Πατρίκου Ρένα, «IV. Ιδεολογικές διαδρομές: πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871-1909» στην εγκυκλοπαίδεια *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά Γράμματα», 2003, σ.177-182

[45] Βλ. *ο.π.,* σ.178

[46] Βλ. Σταυρίδη-Πατρίκου, *ο.π.,* σ.172

[47] Βλ. *ο.π.,* σ.179

[48] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 129

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Η έντονη αστυφιλία, που γνώρισε η Αθήνα και ο Πειραιάς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δημιούργησε μια πλειάδα κοινωνικών προβλημάτων, με βασικότερο τη δυσκολία εύρεσης στέγασης από πάρα πολλούς ανθρώπους. Ο μεγάλος πληθυσμιακός όγκος μεταναστών που συνωστιζόταν στην πρωτεύουσα τις δεκαετίες 1870 και 1880 καθιστούσε δυσκολότερο το πρόβλημα. Όσοι κατάφερναν και εύρισκαν στέγη, ζούσαν σε μικρά ξύλινα σπίτια, κολλημένα το ένα με το άλλο, ενώ όσοι παρέμεναν άστεγοι υποσιτίζονταν στους δρόμους και κατέφευγαν στην επαιτεία ως βιοποριστικό μέσο.[49] Ο υποσιτισμός της εποχής σε συνδυασμό με διάφορους λοιμούς και επιδημίες,[50] λόγω των άθλιων συνθηκών, αύξησαν την θνησιμότητα των ανθρώπων. Ο μέσος όρος ζωής ήταν τα 35 χρόνια ενώ ένα στα πέντε παιδιά που γεννιόντουσαν δεν προλάβαιναν να χρονίσουν.[51] Ωστόσο, ταυτόχρονα παρατηρείται δημογραφική αύξηση πληθυσμού εξαιτίας κάποιων παραγόντων, όπως π.χ. η νεαρή ηλικία γάμου ιδίως για τις γυναίκες σε ηλικία περίπου 20 ετών, το άτυπο υποχρεωτικό του γάμου και κατ' επέκταση η αύξηση αναπαραγωγής του πληθυσμού.[52] Επιπρόσθετα η «κοινωνική περιθωριοποίηση» των άστεγων από το κοινωνικό σύνολο καθιστούσε δυσκολότερη την ένταξή τους στην κοινωνία.[53] Οι δρόμοι και τα πεζοδρόμια ήταν σχεδόν ανύπαρκτα.[54] Επίσης η εγκληματικότητα και η βία για λόγους εκδίκησης και βεντέτας για την υπόληψη της ανδρικής τιμής και της οικογένειας ολοένα και αυξανόταν. Παρόλο που δεν ήταν αποδεκτό από την κοινωνία και γινόντουσαν προσπάθειες περιορισμού του φαινομένου από τις αρχές, η λαϊκή γνώμη και τα λαϊκά έθιμα το επέτρεπαν, το «νομιμοποιούσαν» και συνέβαλαν στην ενίσχυσή του.[55] Άλλο πρόβλημα που απασχολούσε την αθηναϊκή κοινωνία

[49]Βλ. Gallant, *ο.π.,* σ. 241,243-244

[50]Μερικές από τις ασθένειες της εποχής ήταν η χολέρα, η λύσσα, η πανώλη, ο τύφος και από τις παιδικές ασθένειες η οστρακιά, η διφθερίτιδα η ιλαρά, η ελονοσία και η φυματίωση.

Βλ. Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Έφη, Γεωργία Βρυώνη, Ευάγγελος Βογιατζάκης και Αθανάσιος Τσάκρης, «Οι μεγάλες επιδημίες του 19ου αιώνα και η γέννηση της μικροβιολογίας στην Ελλάδα», *Πρώτα βήματα της ελληνικής μικροβιολογίας* 62, no.2 (2017), σ. 93-94, https://hms.org.gr/wp-content/uploads/2017/07/Issue-62-02_Poulakou.pdf, πρόσβαση: 01/04/2021

[51] Βλ. Μπέλλου Ελένη, «Οι δημόσιες δαπάνες υγείας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», (Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2013), σ. 14, https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/6379/Bellou.pdf?sequence=2, πρόσβαση: 05/04/2021

[52]Βλ. Gallant, *ο.π.,* σ. 198, 241-242

[53] Βλ. αναλ. Κορασίδου, *ο.π.,* σ. 28-31

[54] Βλ. Μπέλλου, *ο.π.,* σ.13-14

[55]Βλ. Gallant, *ο.π.,* σ. 227-234

ήταν οι ανθρωποκτονίες. Μάλιστα οι περισσότερες από αυτές γινόντουσαν με πιστόλι καθώς κυκλοφορούσαν στην αγορά φτηνά όπλα λόγω των πολυάριθμων πολέμων και των αλυτρωτικών συγκρούσεων στις οποίες παρενέβη η Ελλάδα. Σοβαρά προβλήματα εξακολουθούσαν να είναι η επαιτεία, η ληστεία και η πορνεία.[56] Ήδη από τη δεκαετία του 1860, η παρουσία ζητιάνων στους δρόμους της Αθήνας και του Πειραιά ήταν μόνιμο φαινόμενο.[57] Από την προεπαναστατική ακόμη περίοδο, η ληστεία παρέμενε ένα σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα που συνέχισε να ταλανίζει την ελληνική κοινωνία. Την ληστεία ενίοτε ανέχονταν και ευνοούσαν οι πολιτικοί, συνήθως για αλυτρωτικούς σκοπούς, προκαλώντας ταραχές στα τουρκικά σύνορα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ληστείας που θα συγκλονίσει την Αθήνα είναι η απαγωγή και η σφαγή των άγγλων περιηγητών στο Δήλεσι, από συμμορία ληστών, το 1870, που είχε αρνητικό αντίκτυπο στην εικόνα της Ελλάδας και σχολιάστηκε έντονα ιδίως από τον βρετανικό τύπο, ενώ η κατακραυγή προκάλεσε κρίση στις σχέσεις με τη Βρετανία.[58] Μετά από αυτό το συμβάν, η Κυβέρνηση θα πάρει δραστικά μέτρα και με την βοήθεια του στρατού θα καταστείλει σε σημαντικό βαθμό το φαινόμενο αυτό.[59] Επιπλέον, ήδη από τη δεκαετία του 1870, μεγάλες διαστάσεις είχε πάρει και το λαθρεμπόριο, όπως επιβεβαιώνεται από μαρτυρίες προξένων και εμπόρων. Κερκυραίος πρόξενος αναφέρει πως το λαθρεμπόριο το 1873 αυξανόταν με ταχείς ρυθμούς και το ίδιο επιβεβαιώνει και ένας Ζακυνθινός πρόξενος, το 1876, ενώ τρία χρόνια αργότερα δηλώνει πως οι έμποροι δεν μπορούσαν πλέον να ανταγωνιστούν τους λαθρεμπόρους.[60] Οι συνθήκες εργασίες και η παροχή ιατρικής περίθαλψης ήταν και αυτές σε αισχρή κατάσταση και δυσκόλευαν την καθημερινότητα των Αθηναίων χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν καταβάλλονταν προσπάθειες εκσυγχρονισμού των παραπάνω κλάδων. Η εγκατάλειψη βρεφών εξαιτίας της φτώχειας πήρε επίσης σοβαρές διαστάσεις.[61] Η κοινωνική πρόνοια αναλάμβανε τη φροντίδα των εγκαταλελειμμένων βρεφών, τα οποία αργότερα εργάζονταν είτε ως εργατικό προσωπικό στα

[56] Βλ. *ο.π.,* σ. 245-246

[57] Βλ Κορασίδου, *ο.π.,* σ.65

[58]Βλ Clogg, *ο.π.,* σ:100-101 και

Δερτιλής, *ο.π.,* σ.193-194

[59] «Ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι τὸ περὶ καταδιώξεως τῆς ληστείας νομοσχέδιον, οὗ τινός ἐν τῷ προηγουμένῳ φύλλῳ κατεχωρίσαμεν τὰς κυριωτέρας διατάξεις, περιέχει πολλοὺς ορισμοὺς, ἐγγυωμένους τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ κυρίου σκοποῦ αὐτοῦ, ἤτοι τῆς εἰς τὴν ῥίζαν αὐτὴν προσβολῆς τοῦ κακοῦ… Ἡ δημοσία ἀσφάλεια διετηρήθη ἀπρόσβλητος καθ' ὅλην τὴν μεθόριον γραμμὴν καὶ καθ' ὅλην τὴν Στερεάν. Ἀπὸ μηνὸς ἤδη οὔτε ληστρική τις πρᾶξις ἔλαβε χώραν, οὔτε ληστής τις ἐφάνη ἐν τῇ Ἑλλάδι…»

Βλ. *Αιών 2633*, 01/01/1871, σ.4

[60] Βλ. αναλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ.195-198

[61]Βλ. Gallant, *ο.π.,* σ. 246

πλαίσια της ελληνικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας είτε ως υπηρετικό προσωπικό σε εύπορες οικογένειες των μεσαίων στρωμάτων.[62] Προβλήματα όπως η ύδρευση, η κατασκευή αποχετευτικού συστήματος, η εγκατάσταση φανοστατών στους δρόμους, η κατασκευή πεζοδρομίων, η ρύθμιση της κυκλοφορίας κ.α. επηρέαζαν αρνητικά την ποιότητα ζωής των Αθηναίων. Τέλος η σκόνη που συχνά τύλιγε ολόκληρη τη πόλη ήταν ανυπόφορη για όλους τους αθηναίους πολίτες[63].

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μέχρι το 1880, τα μαγαζιά της παλιάς αγοράς και του παζαριού, όπως τα «αμπατζήδικα» και τα τσαρουχάδικα, παρήκμασαν εντελώς. Τη θέση τους πήραν νέα καταστήματα τα οποία άρχισαν να γεμίζουν το εμπορικό κέντρο της Αθήνας από τη δεκαετία του 1860 μέχρι και τη δεκαετία του 1890. Μαγαζιά τροφίμων, όπως αρτοποιεία, παντοπωλεία, κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία, μανάβικα και άλλα καταστήματα, όπως μαγαζιά ρουχισμού, μυροπωλεία και ανθοπωλεία ήταν μερικά από αυτά που προσέδιδαν στην Αθήνα την εικόνα μιας πραγματικής μεγαλούπολης. Οι βιοτεχνίες λειτουργούσαν κι αυτές.[64] Από το 1861 μέχρι και το 1879/81 τα επαγγέλματα που άρχισαν να αναπτύσσονται ήταν αυτά του εμπορίου και των επιχειρήσεων για την υψηλά ιστάμενη τάξη και αυτά των ελεύθερων επαγγελμάτων και του δημοσίου για τις μεσαίες τάξεις. Έμποροι, εργοστασιάρχες, κρατικοί αξιωματούχοι, τραπεζίτες υπήρξαν άνθρωποι της υψηλής κοινωνίας. Κτηματίες, βιοτέχνες και τεχνίτες, ελεύθεροι επαγγελματίες,[65] κληρικοί, δημόσιοι και μη δημόσιοι υπάλληλοι, αγωγιάτες, ναυτικοί,

---

[62] Βλ. Αθανασοπούλου Μαρία, Μαριάνα Δρακοπούλου, «Ιστορική αναδρομή για τα έκθετα βρέφη στην Ελλάδα», *Το Βήμα του Ασκληπιού,* 9, τχ. 1ο, (Ιανουάριος-Μάρτιος 2010), σ. 57, https://www.yumpu.com/en/document/read/37715900/-copyright-c-2010-, πρόσβαση: 01/04/2021

[63]Βλ. Gallant, *ο.π.,* σ. 246

[64] Βλ. Ποταμιανός Νίκος, «Η χωροθέτηση του λιανικού εμπορίου και της βιοτεχνίας στην Αθήνα 1830-1925», *Athenssocialatlas,* Νοέμβριος 2017, https://www.athenssocialatlas.gr/1%ce%b9-%ce%b2%ce%b9%ce%bf%cf%84%ce%b5%cf%87%ce%bd%ce%af%ce%b1-1830-1925/#.Xm5AnZX4Iy8.link, πρόσβαση: 01/04/2021

[65] Ως ελεύθεροι επαγγελματίες θεωρούνταν οι φαρμακοποιοί, οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι μηχανικοί, οι εκπαιδευτικοί και οι δημοσιογράφοι.

Βλ. Δαλακούρα Κατερίνα, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καταστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ος αιώνας) : Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί, μετασχηματισμοί και η γυναικεία* παρέμβαση, [Αθήνα] : Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 191 και

εργάτες, γεωργοί και ποιμένες ήταν τα επαγγέλματα με τα οποία βιοπορίζονταν άνθρωποι της μεσαίας τάξης.[66] Από τα μαθητολόγια δε των αρρένων μαθητών του ΩΑ, τους οποίους μελετώ σε επόμενο κεφάλαιο συγκριτικά με τις μαθήτριες του ωδείου, πληροφορούμεθα για μερικά από τα μεσοαστικά επαγγέλματα τα οποία ασκούσαν οι ενήλικοι μαθητές του ωδείου. Μερικά από αυτά – εκτός από όσα έχουν ήδη αναφερθεί - είναι του κομμωτή, του διανομέα εφημερίδων, του οργανοποιού, του ωρολογοποιού, του κοσμηματογράφου, του επιπλοποιού, του μηχανικού, του τυπογράφου και του βιβλιοδέτη.[67]

Στις δεκαετίες 1865-1875, όπως έχει αναφερθεί, λόγω των δεδομένων και αναγκών που επικρατούσαν, πλήθος φτωχών γυναικών και παιδιών οδηγήθηκαν στην αγορά εργασίας και παρείχαν τις υπηρεσίες τους στις μεγάλες βιομηχανίες που έκαναν την εμφάνιση τους εκείνη την περίοδο.[68] Το ποσοστό γυναικόπαιδων που δούλευε στα εργοστάσια άγγιζε σχεδόν το 50% του συνόλου των εργατών. Τα χρόνια της Κρητικής Επανάστασης (1866-1869) Κρήτες ξενιτεμένοι κατέφταναν στις μεγαλουπόλεις, αυξάνοντας έτσι περαιτέρω το εργατικό δυναμικό της χώρας.[69] Οι συνθήκες εργασίες ήταν άκρως ανθυγιεινές και έβαζαν συνεχώς σε κίνδυνο την υγεία και τη ζωή των εργατών. Δεν ήταν λίγες οι φορές που τα παιδιά, ακόμη και κάτω των 14 ετών, στερούνταν το ενδιαφέρον των ίδιων των γονέων τους, οι οποίοι, εξαναγκασμένοι πολλές φορές από τις συνθήκες που επικρατούσαν, αδιαφορούσαν γι' αυτά, αφήνοντάς τα έρμαια των εργοστασιαρχών.[70]

Τέλος, κατά τον 19ο αιώνα, με τον εκπαιδευτικό νόμο του 1834, τέθηκαν οι βάσεις για τη δημιουργία του επαγγέλματος του δασκάλου, το οποίο, κατά το δεύτερο μισό του αιώνα και έπειτα, επρόκειτο να υπηρετήσουν και οι γυναίκες της εποχής, και για το οποίο θα γίνει

Πετμεζάς Δ. Σωκράτης, «Οι κοινωνικές δομές κατά τον 19ο αιώνα», *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία,* Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ), Αθήνα: Τόπος, 2010, σ.51

[66] Βλ. Κορασίδου Μαρία, «Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα», *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία,* Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ), Αθήνα: Τόπος, 2010, σ.41-43 και

Πετμεζάς, *ο.π.,* σ.51

[67] Βλ. «Παράρτημα:Μαθητολόγια αρρένων»

[68] Βλ. Πετράκη Χριστίνα, «Οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία μέσα από την "Εφημερίδα των Κυριών" :19ος αιώνας – αρχές 20ου αιώνα.», (Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας & Ιστορίας, 2006), σ. 25-27, *HELLANICUS,* https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/7613, πρόσβαση: 07/04/2021

[69] Βλ. Κορασίδου, *ο.π.,* σ. 66

[70] Βλ. Πετράκη, *ο.π.,* σ. 25-27

εκτενέστερη αναφορά στην δεύτερη ενότητα.[71]

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η πρώτη προσπάθεια για την οργάνωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος έγινε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ανεξαρτητοποίησης της Ελλάδας με τον νόμο «Περί δημοτικής εκπαιδεύσεως» το 1834. Με βάση αυτό το νόμο εφαρμόστηκαν τα αλληλοδιδακτικά σχολεία και η αλληλοδιδακτική μέθοδος,[72] ιδίως στις αγροτικές περιοχές, όπου τα σχολεία ήταν μικρά και ολιγοθέσια και ο αριθμός των μαθητών μικρός λόγω της μείωσης του πληθυσμού εξαιτίας της μετακίνησής του στις πόλεις.[73] Όμως ούτε η διάρκεια φοίτησης ήταν σαφής ούτε τα χρόνια φοίτησης.[74] Αυτή η μέθοδος διήρκησε μέχρι και το 1880 οπότε και εισήχθη η συνδιδακτική μέθοδος.[75] Επιπλέον, ο νόμος προέβλεπε την υποχρεωτική εκπαίδευση, η οποία όμως δεν ήταν δωρεάν. Για την παρακολούθηση μαθημάτων οι μαθητές ή οι γονείς τους όφειλαν να πληρώνουν ένα μικρό συμβολικό ποσό των 10-15 λεπτών έτσι ώστε να

[71] Βλ. Πυργιώτης. Ι.Ε, «Δάσκαλοι και κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: οι επιπτώσεις του κοινοβουλευτικού συστήματος στην εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος στην Ελλάδα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών : ΕΚΚΕ,* 1998, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/issue/view/406, πρόσβαση: 01/04/2021

[72] Κατά την αλληλοδιδακτική μέθοδο ο δάσκαλος παρέδιδε το μάθημα σε μια ομάδα παιδιών μεγαλύτερα ηλικιακά με ικανότητες και γνώσεις προηγούμενες, κι εκείνα με τη σειρά τους το δίδασκαν σε άλλα παιδιά. Σε άλλες περιπτώσεις ο δάσκαλος δίδασκε ταυτόχρονα μεγάλο αριθμό παιδιών –ακόμα και 100 - όταν η ανάγκη το απαιτούσε λόγω οικονομικών ελλείψεων και περιορισμένων μέσων των δήμων.

βλ. Δημαράς Αλέξης, « Η εκπαίδευση 1830-1871: Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *Τα Νέα: Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000,* τ.4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 180-182

[73] Βλ. Βαμβακά Θ. Ευγενεία, «Δομές της ελληνικής εκπαίδευσης (19ος – 20ος αιώνας): Ηθικά πρότυπα και μεγάλοι Έλληνες Παιδαγωγοί», (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Καλαμάτα, 2015), σ.7
https://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/4110/%CE%92%CE%B1%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CE%BA%CE%AC%20%CE%95%CF%85%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CE%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y, πρόσβαση: 01/04/2021

[74] Βλ. Βαμβακά, *ο.π.,* σ.7 και
Δημαράς, *ο.π.,* τ.4ος, σ.82

[75] Σε αντίθεση με την αλληλοδιδακτική, στην συνδιδακτική την αποκλειστική ευθύνη για την μόρφωση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών είχε μοναχά ο δάσκαλος ο οποίος δίδασκε μια ομοιογενή ηλικιακά ομάδα παιδιών. Βλ. Δαλακούρα Κατερίνα, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καταστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ος αιώνας) : Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί, μετασχηματισμοί και η γυναικεία* παρέμβαση, [Αθήνα] : Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ.49

μπορεί να συμπληρωθεί ο μισθός των δασκάλων.[76] Αξιοσημείωτο είναι δε και το γεγονός ότι τότε το σχολείο δεν ήταν μεικτό, καθώς είχε καταργηθεί με νομοθεσία ήδη από το 1852.[77] Υπήρχαν τα σχολεία αρρένων για τα αγόρια και τα σχολεία θηλέων, τα λεγόμενα Παρθεναγωγεία, για τα κορίτσια.[78] Στην Ελλάδα η μικτή εκπαίδευση θα λειτουργήσει από το 1929 για τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τα διδασκαλία. Τα σχολεία που λειτούργησαν στην Ελλάδα στον 19ο αιώνα ήταν είτε δημόσια είτε ιδιωτικά και ξένα. Ιδρύθηκαν με τις χορηγίες πλούσιων εμπόρων, μορφωμένων Φαναριωτών και προοδευτικών μοναχών.[79] Η πρώτη ουσιαστική και μεγάλη προσπάθεια βελτίωσης της εκπαίδευσης έγινε με τη ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ' (2349) *«Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσης».*[80] Παρόλο τις προσπάθειες που καταβάλλονταν για την βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα το ποσοστό αναλφάβητων στην χώρα παρέμενε υψηλό. Το 1870 το 82% του πληθυσμού ήταν αγράμματοι, το 71% των ανδρών και το 94% των γυναικών.[81] Ο προσανατολισμός στην εκπαίδευση στράφηκε στη γλώσσα, την ιστορία και τα θρησκευτικά με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης.[82]

Οι βαθμίδες του ελληνικού δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος από τα χρόνια του Όθωνα και σε όλο το 19ο αιώνα στηρίχτηκαν στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα «βαυαρικού νεοκλασικισμού»[83] της εποχής, που περιλάμβανε την κατώτερη, αλλά στοιχειώδη υποχρεωτική εκπαίδευση, την μέση και την ανώτερη εκπαίδευση.[84] Στην

---

[76] Τα δίδακτρα στο δημοτικό καταργήθηκαν επίσημα το 1885.

Βλ. Βαμβακά, *ο.π.,* σ.20

[77] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.221

[78] Για τα παρθεναγωγεία και την εκπαίδευση των κοριτσιών γίνεται εκτενέστερη αναφορά στο Κεφάλαιο «Εκπαίδευση» της 2ης Ενότητας.

Βλ. Ρεπούση Μαρία, «Το φύλο των γυναικών: Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Τα Νέα: Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά Γράμματα», 2003, σ. 192-193

[79] Βλ. Βαμβίλη Δ. Αικατερίνη, «Η Γαλλόφωνη εκπαίδευση στην Ελλάδα 19ος – 20ος αιώνας: Η περίπτωση του Λεόντειου Λυκείου», (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014), σ.108, https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/44190, πρόσβαση:05/04/2021

[80] Βλ. Δημαράς, *ο.π.,* τ.5ος , σ.153

[81] Βλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ. 208

[82] Βλ. *ο.π.,* σ.209-210

[83] Βλ. Σταύρου Γιάννης, «Η ελληνική παραδοσιακή μουσική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: ιστορική ανασκόπηση – σημερινή πραγματικότητα», (Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, 2004), σ.49-50, https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/15685, πρόσβαση:05/04/2021

[84] Βλ. Βαμβακά, *ο.π.,* σ. 11

Δημαράς, *ο.π.,* τ.4ος, σ. 177-178

κατώτερη πρωτοβάθμια δημοτική εκπαίδευση, ανήκαν τα δημοτικά σχολεία, που απευθύνονταν και στα δύο φύλα, εφόσον είχαν συμπληρώσει το 5ο έτος της ηλικίας τους. Επίσημα η τετραετής ή η πενταετής υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση, ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών, αποφασίστηκε με διάταγμα το 1880.[85] Τα μαθήματα στη δημοτική εκπαίδευση ήταν Ανάγνωση και Γραφή, Στοιχεία αρχαίας ελληνικής γλώσσας, Αριθμητική, Μέτρα και σταθμά κατά τη νέα νομοθεσία,[86] Ζωγραφική, Μουσική και Γυμναστική.

Για τη διδασκαλία της «φωνητικής μουσικής» ή «ωδικής», όπως ονομαζόταν στον 19ο αιώνα το μάθημα της μουσικής στα σχολεία, επικράτησε η εκμάθηση μουσικών τραγουδιών αλλά και μουσικής ανάγνωσης και γραφής. Παρόλο που το μάθημα κατέστη υποχρεωτικό από το ΝΔ «Περί δημοτικής εκπαιδεύσεως» σε πολλές περιπτώσεις δεν διδασκόταν, εξαιτίας της ελλιπούς μορφωτικής κατάρτισης των δασκάλων. Επιπλέον, στην ευχέρεια των δασκάλων ήταν η εκμάθηση κι άλλων μαθημάτων, όπως Στοιχεία Γεωγραφίας, Στοιχεία αρχαίας ελληνικής ιστορίας και βασικά στοιχεία φυσικών επιστημών.[87] Οι καθηγητές της μουσικής δε όφειλαν να γνωρίζουν εκτός των μουσικών γνώσεων και ζωγραφική.[88,89]

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση με τα ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια προετοίμαζε τα αγόρια για την εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο, οι πόρτες του οποίου επρόκειτο να παραμείνουν κλειστές για το γυναικείο φύλο πρακτικά μέχρι και το 1890 με την εισαγωγή της πρώτης κοπέλας, της Ιωάννας Στεφανόπολι.[90]

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών (ή αλλιώς Εθνικό Πανεπιστήμιο) ιδρύθηκε το 1837 επί Όθωνος και επρόκειτο να παραμείνει το μοναδικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα στην χώρα. Αποτελούνταν από τέσσερις Σχολές: την Θεολογική, την Νομική, την Ιατρική και την Φιλοσοφική, ενώ αργότερα προστέθηκαν η Ιστορική και η Φυσική Σχολή. Από τα μαθητολόγια δε των αρρένων του ωδείου προκύπτει ότι λειτουργούσε και η Φαρμακευτική Σχολή.[91] Η διάρκεια φοίτησης για όλες τις Σχολές ήταν 4 έτη εκτός της Φιλοσοφικής που ήταν 3. Εκτός του διπλώματος της Σχολής, όλοι οι απόφοιτοι έπαιρναν και δίπλωμα φιλοσοφίας (ως δέσμια όλων των επιστημών). Το 1870 με την τοποθέτηση των ανδριαντών

[85] Βλ. Βαμβακά, *ο.π.,* σ. 14

[86] Θα λέγαμε «Πολιτική & Δίκαιο» εκείνης της εποχής.

[87] Βλ. Δημαράς, *ο.π.,* τ.4ος, σ.184

[88] Βλ. Καρδάμης Κώστας, «Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής», *Περιλήψεις Παραδόσεων*, (Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο)

[89] Αναλυτικά για τη διδασκαλία της μουσικής βλ. κεφ. «Η μουσική εκπαίδευση και η ίδρυση μουσικών συλλόγων» στην 3η ενότητα.

[90] Βλ. αναλ. στο κεφ. «Εκπαίδευση» της 2ης Ενότητας.

[91] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγια»

των Γρηγορίου Ε', Κοραή και Ρήγα, το Πανεπιστήμιο Αθηνών γίνεται το κατεξοχήν σύμβολο της εθνικής ενότητας και της αναγέννησης του ελληνικού έθνους.[92]

Σε αντίθεση με τη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση των αρρένων, η φοίτηση των κοριτσιών γινόταν μόνο στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, κοινώς Παρθεναγωγεία, με πρωτοβουλία δική τους ή των γονιών τους. Αυτά επικεντρώνονταν στο να καταρτίσουν τα κορίτσια ως μελλοντικές συζύγους, μητέρες και οικοδέσποινες. Η μοναδική ανώτερη εκπαίδευση τους θεωρούνταν το Διδασκαλείο. Σύμφωνα με νόμο του 1835, η κατώτερη ηλικία που έπρεπε ένα κορίτσι να έχει για να εκπαιδευτεί ως δασκάλα σε Διδασκαλείο ήταν τα 15 έτη. Ωστόσο, ήδη από το 1844 οι δήμοι έδειξαν απροθυμία να ιδρύσουν και να συντηρήσουν σχολεία και έτσι επίσημα καταργήθηκαν με διάταγμα το 1863. Το 1878 ιδρύθηκε το πρώτο Διδασκαλείο στην Αθήνα από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ενώ δύο χρόνια αργότερα συστάθηκαν ακόμα δύο, ένα στην Τρίπολη κι ένα στην Κέρκυρα. Το 1882 ιδρύθηκε και τέταρτο Διδασκαλείο στην Λάρισα.[93]

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, την εκπαίδευση χαρακτήριζε η ημιμάθεια και το ελλιπέστατο οργανικό, δομικό και λειτουργικό σχέδιο, στο οποίο βασιζόταν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η μειονεκτική κατάσταση στην οποία βρισκόταν το εκπαιδευτικό σύστημα αναδεικνύεται και από τον Τύπο της εποχής καθώς επίσης και μέσα από την Διακοίνωση του εκπαιδευτικού τμήματος στην Παγκόσμια Έκθεση της Βιέννης το 1873, μέσα από την οποία τονίζεται η υστέρηση της έναντι εκπαιδευτικών συστημάτων άλλων χωρών, όπως της Τουρκίας, η οποία μάλιστα δέχτηκε πέντε μετάλλια ως δίπλωμα τιμής για το εκπαιδευτικό σύστημα που διέθετε.[94]

Από τη δεκαετία του 1870 και μετά γίνονται συστηματικές προσπάθειες για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 παρατηρείται το φαινόμενο της «συλλογομανίας». Σύλλογοι και οργανισμοί ποικίλων δράσεων – επαγγελματικών, εκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών κ.α. – άρχισαν να ιδρύονται ο ένας μετά τον άλλον ως ένα μέσω αυτοέκφρασης, προώθησης ιδεών και συμφερόντων των διάφορων

[92] Βλ. Καρκάκης Ηλίας, *ο.π.,* σ.vii, 165, 177-178, 190, 196, 223

[93] Βλ. *ο.π.,* σ.156-157 και

Βαμβακά, *ο.π.,* σ.11-12

[94] Βλ. Γκιάφης Γεράσιμος, «Εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα (19ος – 20ος αιώνας) : Μια ερμηνευτική προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης», (διπλωματική εργασία, Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2019), σ.9, https://apothesis.eap.gr/handle/repo/42701, πρόσβαση:05/04/2021

κοινωνικών ομάδων.[95] Στο πλαίσιο αυτής της «συλλογομανίας» ιδρύθηκε αρχικά το 1873 ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος» στον οποίο συσπειρώθηκαν πολλοί εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων της εποχής με κύριο μέλημά τους να δοθούν λύσεις στο εκπαιδευτικό ζήτημα και ιδίως στη διδασκαλία της νέας ελληνικής στα σχολεία.[96] Πιο πριν, το 1869, είχε ιδρυθεί και ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων», τα μέλη του οποίου το 1874 ίδρυσαν το εξατάξιο «Πρότυπο δημοτικό σχολείο» στην Αθήνα και το τετρατάξιο «Παιδαγωγείο» στην Θεσσαλονίκη.[97] Εκτός αυτών ιδρύθηκαν, ήδη από το 1865, σύλλογοι που σκοπό είχαν να μορφώσουν τους ανθρώπους, ανεξαρτήτως ηλικίας, κοινωνικής ομάδας ή φύλου, όπως ο «Φιλολογικός Σύνδεσμος Παρνασσός» (1865), η «Εταιρεία των Φίλων του Λαού» (1865) και ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων» που προαναφέραμε.[98]

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει και στη γαλλόφωνη εκπαίδευση που επικράτησε μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα στην Ελλάδα. Ο κύριος φορέας της διάδοσης της γαλλικής γλώσσας, αλλά και του γαλλικού πολιτισμού στον ελληνικό χώρο ήταν οι Φαναριώτες, που με τη λήξη της Ελληνικής Επανάστασης κατέφτασαν στην Ελλάδα. Για τους Έλληνες, η Γαλλία θα αποτελέσει σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα σύμβολο πολιτικής ελευθερίας, φιλοπατρίας και καλαισθησίας. Ήδη από το 1836 καθιερώθηκε η διδασκαλία των γαλλικών στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, ενώ με εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, στις 3 Φεβρουαρίου το 1866, η γαλλική γλώσσα κατέστη υποχρεωτική σε αντίθεση με την αγγλική και την ιταλική που ήταν και παρέμεναν προαιρετικές. Μάλιστα θεωρούνταν απαραίτητα για την είσοδο στον επαγγελματικό χώρο, ιδίως αυτού του εμπορίου και στον στρατιωτικό τομέα καθώς την οργάνωση του είχαν αναλάβει Γάλλοι αξιωματικοί. Η εκμάθηση της γαλλικής μαζί με το τραγούδι και το πιάνο αποτελούσε τη λεγόμενη «διακοσμητική» εκπαίδευση των κοριτσιών, η οποία προσέδιδε εκτός του μορφωτικού επιπέδου και ένα υψηλότερο κύρος. Η

[95] Βλ. Γαλάνης Δ. Κωνσταντίνος, «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος: Οι προτάσεις του για το γλωσσικό μάθημα στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση κατά το έτος 1876-1877», *6ο επιστημονικό συνέδριο ιστορίας εκπαίδευσης με διεθνή συμμετοχή: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση,* 30 Σεπτεμβρίου & 1-2 Οκτωβρίου 2011, σ. 2, http://www.eriande.elemedu.upatras.gr, πρόσβαση: 05/04/2021

[96] Βλ. *ο.π.*, σ.1-2

[97] Βλ. Βαμβακά, *ο.π.,* σ.12 και

Πρέκα Μαρία, «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ): υποτροφίες για την εκπαίδευση διδασκαλισσών από τη Μακεδονία (1880-1913)», *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα,* (Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής, επιμ), Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015, σ.41, https://www.academia.edu/19595109, πρόσβαση:05/04/2021

[98] Βλ. Γκιάφης, *ο.π.,* σ.10

«διακοσμητική» αυτή εκπαίδευση καθιστούσε ευυπόληπτες τις ίδιες, αλλά και το όνομα της πατρικής οικογένειας προσφέροντας σε αυτές περισσότερες ευκαιρίες για την εύρεση ενός ευκατάστατου συζύγου επιστήμονα, ανώτερου υπαλλήλου ή διανοουμένου.[99]

Στα τέλη του 19ου αιώνα τέλος, παρατηρήθηκε αύξηση των ξένων και ιδιωτικών σχολείων και εκπαιδευτηρίων λόγω της επέκτασης του ελληνικού κράτους με την προσάρτηση των Επτανήσων (1864) και της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881), όπως έχει αναφερθεί. Μάλιστα πολλά ξένα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια συμπεριλάμβαναν και νηπιακές τάξεις, όπως συνέβαινε στο Παρθεναγωγείο Χιλλ που ιδρύθηκε από τον Αμερικάνο ιεραπόστολο Τζόν Χένρι Χίλλ (John Henry Hill, 1791-1882) και τη γυναίκα του Φράνσις ή Φανή Χίλλ (Francis or Fanny Hill, 1799-1884) το 1831.[100] Ωστόσο, ο προσηλυτιστικός χαρακτήρας και η αυθαιρεσία των σχολείων αυτών, τα οποία δεν ακολουθούσαν τα αντίστοιχα προγράμματα και κανόνες που όριζε ο νόμος για το ελληνικό σχολείο ούτε υπόκειντο σε συστηματικούς ελέγχους, δυσανασχέτησε την ελληνική κοινωνία και για αυτόν τον λόγο δέχτηκαν έντονη αρνητική κριτική από τον Τύπο της εποχής.[101] Παρά τις όποιες αντιδράσεις εν τέλει η εκπαίδευση στην Ελλάδα υιοθέτησε πολλά γαλλικά χαρακτηριστικά όπως τρόπους οργάνωσης, μεθόδους διδασκαλίας και διδακτικά εγχειρίδια στη γαλλική γλώσσα, παρόλο που ακολουθούσε επίσημα τα γερμανό-βαυαρικά εκπαιδευτικά συστήματα.[102]

---

[99] Αναλυτικότερα για την εκπαίδευση των κοριτσιών βλ. κεφ. «Εκπαίδευση» της 2ης Ενότητας.

Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.56-57 και

Βλ. Αγραφιώτη Έφη, «Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;», Εθνικο Συμβούλιο Ελληνίδων, εκδόσεις Δρόμων, 2004, σ.73

[100] Βλ. Δημητριάδη Ελένη, «Η συμβολή της Αικατερίνη Λασκαρίδου στην ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα», (διδακτορική διατριβή), Παιδαγωγικό τμήμα Νηπιαγωγών, πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή επιστημών αγωγής, Ιωάννινα 2012, σ.58-59, *DOI: 10.12681/eadd/26927*,πρόσβαση: 01/04/2021

[101] Βλ. αναλ. Βαμβίλη, *ο.π.,* σ.15-16,35,45,52-53,55-56,68, 119

[102] Βλ. Ξανθουδάκης Χάρης, «Εικόνες από μιαν έκθεση: Η Ελλάδα, η Γαλλία και η μουσική: ένας περίπατος στην Ιστορία», *Τριμηνιαίο Δελτίο,* 5ο τεύχος, (Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών), Ιανουάριος – Μάρτιος 2007, σ.3-5

Β’. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΦΥΛΛΟΥ

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ (ΙΣΤΟΡΙΚΗ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ –ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ)

Η κοινωνική θέση των φύλων διαφοροποιείται σύμφωνα με τα δεδομένα της κάθε εποχής και σε σχέση με τον τρόπο ζωής, την δομή και οργάνωση της κοινωνίας και τη ροή των ιστορικών εξελίξεων. Την περίοδο που εξετάζουμε το γυναικείο φύλο, αν και συνέχιζε να βρίσκεται υπό τον ζυγό της ανδροκρατίας και να υφίσταται αρκετούς περιορισμούς, κατάφερε να αποκτήσει κάποιες μικρές ελευθερίες, όπως το δικαίωμα σε ελάχιστες δημόσιες εμφανίσεις – αλλά με αντρική πάντα επιτήρηση – και το άτυπο δικαίωμα της εργασίας, το οποίο όμως επέφερε την αρνητική κριτική της πλειονότητας σε όσες το χρησιμοποίησαν. Ο προορισμός της γυναίκας στον 19ο σε γενικά πλαίσια ήταν η συντήρηση του οίκου και η φροντίδα της οικογένειας. Πώς όμως το γυναικείο φύλο του 19ου αιώνα κατέληξε σ' αυτή την τόσο μειονεκτική, παθητική και ταπεινωτική θέση και ποιοι οι παράγοντες που συνετέλεσαν σ' αυτό;

Στα ρωμαϊκά χρόνια, οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν περισσότερο ισότιμα με τους άντρες και απολάμβαναν περισσότερες ελευθερίες. Όταν όμως τον 15ο αιώνα επικράτησε ο Χριστιανισμός σε όλη την Ευρώπη, σε μεγάλο μέρος έξω από αυτήν αλλά και στις νέες αποικίες της Αμερικής – χάρη στις ανακαλύψεις του Χριστόφορου Κολόμβου το 1492 – οι πρώτοι Πατέρες της Εκκλησίας αφαίρεσαν σχεδόν με τη βία τις όποιες ελευθερίες και δικαιώματα από την Ρωμαία γυναίκα. Μάλιστα τις προσέδωσαν υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς όπως «σαρκικό αμάρτημα», «σκεύος αμαρτίας» ή κατά τον Τερτυλλιανό «πύλην του διαβόλου» καταδικάζοντάς την στην πλήρη και τις περισσότερες φορές ταπεινωτική εξάρτησή της από τον άνδρα. Να υπενθυμίσουμε ότι σε αυτήν την περίοδο είχε προηγηθεί και η άλωση την Κωνσταντινούπολης το 1453 και η υποδούλωση της ελληνικής χερσονήσου, εκτός των Ιονίων Νήσων που παρέμειναν αρχικά υπό Βενετική και αργότερα γαλλική και αγγλική κατοχή, στους Οθωμανούς και η επέκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[103] Πριν την βιομηχανική επανάσταση τον 18ο αιώνα και τον συγκεντρωτισμό

[103] Βλ. Νικολάου Γεώργιος, «Ο ελληνικός χώρος την περίοδο της Οθωμανικής και της Βενετικής κυριαρχίας Ι: 15ος – τέλη περίπου 17ου αιώνα», (Παραδόσεις Μαθήματος χειμερινό εξάμηνο 2018-2019, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας Νεότερων Χρόνων), σ.11-16, http://users.uoi.gr/gramisar/istorias_neoteron_chronon/pdfs_docs/nikolaou_xeim_18_19_uliko.pdf , πρόσβαση: 05/04/2021 και

Αμπατζή Ευριδίκη (γεν. επιμ), Δρούλια-Μητράκου Έλλη, «Επτάνησα: 140 χρόνια από την ένωση με την Ελλάδα», (εκπαιδευτικό φυλλάδιο), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2004, σ.5

των ανθρώπων στις μεγάλες πόλεις η καθημερινή ζωή μιας γυναίκας περιλάμβανε οικιακές εργασίες, ύφανση κι όλων των περί νοικοκυριού εργασιών. Σε κάποιες περιπτώσεις υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπου η γυναίκα μπορούσε να δουλέψει με την προϋπόθεση ότι ήταν παντρεμένη, όπως συνέβαινε στην Αγγλία του 17ου αιώνα.[104]

Βαδίζοντας στον 18ο αιώνα, εποχή που χαρακτηρίζεται από την Γαλλική και Βιομηχανική Επανάσταση, η θέση και η αξία του γυναικείου φύλου καθορίστηκε σε όλη τη διάρκεια του αιώνα από τις εκφράσεις του ορθολογικού πνεύματος, τόσο του ευρωπαϊκού όσο και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πρώτος ο Γάλλος φιλόσοφος, Διαφωτιστής Ζαν – Ζακ Ρουσσώ (1712-1778) υποστήριξε την αδύναμη και παθητική φύση των γυναικών σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες της ανδρικής φύσης και θεωρούσε πως η γυναικεία ύπαρξη είχε κάποια αξία μόνο όταν ήταν ωφέλιμη του ανδρός. Σύμφωνα με τον Ρουσσώ ο μοναδικός προορισμός της γυναίκας είναι στον ιδιωτικό χώρο ως μητέρα και σύζυγος, ερωτικά επιθυμητή, ενώ για την πολιτική ζωή θεωρούσε εκλεκτό μόνο τον άνδρα. Παρόμοια άποψη έφερε και ο Γερμανός φιλόσοφος Ιμμάνουελ Κάντ (1724-1804), ο οποίος χαρακτήριζε τη γυναίκα «ανίκανη να πάρει σοβαρές αποφάσεις και να τις εφαρμόσει καθώς επίσης ότι το πνεύμα της δεν παρουσίαζε ζωηρή κίνηση».[105] Άλλες θεωρίες που συνέβαλαν στην υποτίμηση των δικαιωμάτων των γυναικών, αλλά και της ίδιας της γυναικείας ύπαρξης, ήταν απόψεις φιλοσόφων που κατάφεραν να αναδειχτούν και να επικρατήσουν. Για παράδειγμα ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι η γυναίκα από τη σύλληψή της αποτελούσε ένα παθητικό υλικό και την ίδια περίπου άποψη ενστερνίστηκε μετέπειτα ο φιλόσοφος του 18ου αιώνα Χέγκελ.[106] Υπήρξαν κάποιοι φιλόσοφοι, όπως ο Τζων Λοκ και ο Ντέιβιντ Χιουμ, που έβαλλαν κατά της πατριαρχίας, υποστηρίζοντας την ισότητα των δύο φύλων εντός του οίκου και των ρόλων τους ως γονιών και συζύγων, όμως και αυτοί απέκλειαν τις γυναίκες από την πολιτική. Επιπλέον, φιλόσοφοι, όπως ο Βολταίρος και ο Ντιντερό, κατήγγελλαν την άδικη κακομεταχείριση των γυναικών από την σκληρή στάση της κοινωνίας και τους νόμους της – ρητούς και άρρητους – απέναντί της, ο δε Μοντεσκιέ χωρίς να την απαλλάσσει από τα οικιακά της καθήκοντα, θεωρούσε πως οι γυναίκες διέθεταν όλα τα απαραίτητα προσόντα για πολιτική δράση.[107] Ωστόσο, όλα εκείνα που εξέφραζε ο Διαφωτισμός με έννοιες όπως αυτές της ελευθερίας, της ισότητας και της εκπαίδευσης, απευθύνονταν κατεξοχήν στον ανδρικό

[104] Βλ. Διδίκα Α. Λούλα, «Γυνή: ο ρόλος της γυναίκας στην κοινωνία», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τ.10., Αθήνα: Χάρη Πάτση, 1978, σ. 371

[105] Βλ. *ο.π.*, σ. 375-376

[106] Βλ. Ντε Μποβουάρ Σιμόν, *Το δέυτερο Φύλο,* Αθήνα: Μέγας Αλέξανδρος, 1959, σ: 22, 107

[107] Βλ. *ο.π.*, σ.107

πληθυσμό, ενώ άφηνε τις γυναίκες απ' έξω, χωρίς κανένα από τα παραπάνω ανθρώπινα δικαιώματα και υποταγμένες στους άνδρες.[108]

Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1790, σχηματίστηκε το νεοελληνικό ρεύμα του Διαφωτισμού. Μαζί με τον δυτικοευρωπαϊκό διαφωτισμό προσπαθούσε να απαλλάξει τον κόσμο από τις δεισιδαιμονίες και προλήψεις που η κοινωνία των προηγούμενων αιώνων είχαν επιφέρει σε κοινωνικό, πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο. Η μόνη διαφορά είναι ότι ο νεοελληνικός διαφωτισμός επιζητούσε και την εθνική απελευθέρωση. Σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό χώρο που θεωρούσε τη γυναικεία εκπαίδευση μη αναγκαία, οι περισσότεροι νεοέλληνες Διαφωτιστές – ένας από αυτούς και ο Αδαμάντιος Κοραής, δάσκαλος του γένους (μαζί με τον Ρήγα Φεραίο) – υποστήριζαν και εξέφραζαν την αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης και όσα είχε να προσφέρει στο ελληνικό κράτος απορρίπτοντας όποια βιολογική ή διανοητική διαφορά στις ικανότητες των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες. Στον ελληνικό χώρο υπήρχαν δύο διαφορετικές ομάδες διαφωτιστών. Η πρώτη ήταν υπέρ της ισότητας των δύο φύλων επηρεασμένοι από τον ριζοσπαστικό φεμινισμό στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης. Σε αυτή την ομάδα διαφωτιστών εκτός από τον Αδαμάντιο Κοραή ανήκε και ο Ρήγας Φεραίος και ο Ιωάννης Καρατζάς. Ωστόσο, υπήρχαν και πολλοί λόγιοι διαφωτιστές που είχαν επηρεαστεί από τον ευρύτερο ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και που έμεναν προσκολλημένοι στις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις διαφοροποιώντας με τον ίδιο τρόπο τις αρετές του κάθε φύλου. Υπήρχε επίσης ένα μικρό ποσοστό γυναικών από τον κύκλο των Φαναριωτών, οι οποίες μέσω των συγγραμμάτων τους έπαιρναν θέση για τον γυναικείο ρόλο και την εκπαίδευση. Όμως και σε αυτή την περίπτωση έπρεπε να έχουν την έγκριση των πατέρων ή των συζύγων τους. Η μόνη εξαίρεση γυναίκας, με δυνατότητα δημόσιου λόγου, υπήρξε μια από τις πρώτες Ελληνίδες συγγραφείς η Ζακυνθινή Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, η οποία καταδίκαζε τον κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών. Όμως, τα αιτήματά της για δικαίωση του γυναικείου φύλου δεν επρόκειτο να υλοποιηθούν παρά μόνο με τον ερχομό του 20^{ου} αιώνα.[109] Παρ' όλα αυτά, όπως γράφει η Βαρίκα Ελένη, *«η απελευθέρωση από τα πικρά και σκιερά σύγνεφα της αμάθειας θα*

[108] Βλ. Δαλακούρα Αικατερίνη, Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση: Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος} – 20^{ος} αι.),* Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015, σ: 17-20

[109] Βλ. Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ. 22-25 και

Σαλονικίδης Ιωάννης, «Αναφορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: Νεοελληνικός διαφωτισμός – σήμερα», *Ελληνική Πύλη Παιδείας:eduportal* , Θεσσαλονική, 1998, σ.1, https://www.eduportal.gr/wp-content/uploads/2015/01/history-ell-ekp-salnk.pdf, πρόσβαση: 02/04/2021

αποτελέσει τον κύριο στόχο των θηλυκών απογόνων της Μαρτινέγκου σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.».[110]

Επιπλέον, τα πορίσματα της εποχής στο πεδίο της επιστήμης της βιολογίας χρησιμοποιούνται για να «αποδείξουν» την κατωτερότητα της γυναίκας έναντι του άντρα, όπως π.χ. το γεγονός ότι ο εγκέφαλος της γυναίκας είναι μικρότερος σε σχέση με αυτόν του άνδρα ή ότι η κοιλιά και η λεκάνη της είναι πλατύτερη, χαρακτηριστικά που είναι αναγκαία για την απρόσκοπτη ανάπτυξη του εμβρύου. Μάλιστα ο Κάρολος Δαρβίνος, στην θεωρία της εξέλιξης, «τεκμηριώνει επιστημονικά» αυτήν την άποψη υποταγής των γυναικών εκφράζοντας την καταλληλότητά τους ως μητέρες, σε αντίθεση με τους άντρες, χάρη στο μητρικό ένστικτό που διαθέτουν λόγω της ορμόνης οξυτοκίνης. Άλλες αναφορές σχετικές με τις βιολογικές διαφορές των γυναικών και των αντρών αντλούμε από τις στήλες του περιοδικού Πανδώρα και είχαν να κάνουν με τη στοματική κοιλότητα και τα δόντια, με το στομάχι των γυναικών που θεωρείτο μεγαλύτερο και πιο ευαίσθητο των αντρών, με τον παλμό της καρδιάς που είναι ταχύτερος στις γυναίκες, με τα λεμφατικά γάγγλια τα οποία είναι κι αυτά μεγαλύτερα και είναι υπεύθυνα για τις υστερίες των γυναικών καθώς και με τις φλέβες που είναι πιο λεπτές στις γυναίκες. Τέλος άλλη μία θεωρία επιστημονικής ψυχολογικό-βιολογικής φύσεως ανήκε στον θεμελιωτή της ψυχανάλυσης Σίγκμουντ Φρόυντ[111] σύμφωνα με την οποία η λίμπιντο θεωρείτο αρσενικής φύσης ενώ η γυναικεία λίμπιντο ερμηνευόταν ως μια ιδιομορφία – σκόπιμη μεν – της φύσης.[112]

Ευρύτερα στην Ευρώπη, το γυναικείο ζήτημα εμφανίζεται ταυτόχρονα με τα πρώτα αιτήματα για πολιτικά δικαιώματα και τη «κοινωνική απελευθέρωση»[113] των γυναικών , που λαμβάνουν χώρα ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα με αιτήματα φιλοσόφων της Γαλλικής Επανάστασης όπως ο Λούντβιχ Χόλμπεργκ και ο Νικολά ντε Κοντορσέ, οι οποίοι ζητούσαν ίσα δικαιώματα για τα δύο φύλα τόσο στην πολιτική όσο και στην εκπαίδευση.

---

[110] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.190

[111] Ο Σίγκμουντ Φρόυντ δεν μελέτησε ποτέ τη γυναικεία ψυχολογία. Οι μελέτες του εστιάζουν στην ψυχολογία των αντρών.

βλ. Ντε Μποβουάρ, *ο.π.,* σ.48

[112] Βλ. Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.27-28,

Ρεπούση Μαρία, «Το φύλο των γυναικών: έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Τα Νέα:Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* 5ος τ., Αθήνα: «Ελληνικά Γράμματα», 2003, σ. 188,

Βαρίκα Ελένη, *ο.π.,* σ.86 και

Ντε Μποβουάρ, *ο.π.,* σ.48

[113] Όρος παρμένος από βλ. Δαλακούρα, Καραστεργίου, ο.π., σ.21

Προς το τέλος του 18ου αιώνα, την εμφάνισή τους κάνουν και οι πρώτες επαναστάτριες γυναίκες, όπως η Ολέμπ ντε Γκούζ (Olympe de Gouges, 1748-1793)[114] και η Μαίρη Γουόλστονκραφτ (Mary Wollstoncraft, 1759-1797)[115] οι οποίες μέσα από το έργο τους – «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Γυναικός και της Πολίτιδος» το 1790 και «Μία δικαίωση των δικαιωμάτων της γυναίκας» το 1793 αντίστοιχα – διεκδικούσαν την ισότητα, χωρίς, ωστόσο, να βρίσκουν ανταπόκριση.[116] Μάλιστα λίγο πιο νωρίς, το 1789, στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση προτάθηκε από μία ομάδα γυναικών μία Διακήρυξη για τα δικαιώματα της γυναίκας η οποία όμως υποτιμήθηκε και απορρίφθηκε καθώς ερχόταν σε ρήξη με την επικρατούσα άποψη του Ρουσώ. Ακολούθησαν και άλλα φεμινιστικά συγγράμματα που εκδόθηκαν στο τέλος του 18ου αιώνα - αρχές 19ου και φεμινιστικές ενέργειες που δυστυχώς αντιμετωπίστηκαν με μεγάλη εχθρότητα, ένδειξη για το πόσο λίγο κατάφεραν η Γαλλική και η Βιομηχανική Επανάσταση να επηρεάσουν τις αντιλήψεις τις σχετικές με τη θέση της γυναίκας. Ατομικές διαμαρτυρίες γυναικών, οι οποίες δυσανασχετούσαν για τη θέση τους υπήρχαν ήδη από τον 18ο αιώνα, ωστόσο μόνο από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά θα γίνουν οργανωμένες συλλογικές προσπάθειες στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, και στην Αμερική με την ίδρυση γυναικείων συλλόγων και κινημάτων με σκοπό τη διεκδίκηση τόσο των πολιτικών όσο και των κοινωνικών δικαιωμάτων τους.[117] Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών στην πολιτική δια νόμου αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα μόνο στα τέλη του 19ου αιώνα, κυρίως όμως με τον ερχομό του επόμενου.[118]

---

[114] Διανοούμενη συγγραφέας από την Γαλλία διακεκριμένη στους λογοτεχνικούς κύκλους του Παρισιού ακόμα και για τα θεατρικά της έργα. Έχοντας ασπαστεί τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης αγωνίσθηκε για τη χειραφέτηση των γυναικών. Δημοσίευσε τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της γυναικός και της πολίτιδος» (1791) και ακόμα είχε εκδώσει δική της φεμινιστική εφημερίδα και είχε ιδρύσει την επαναστατική λέσχη των πλεκτριών.

Βλ. «Γκουζ Μαρία Ολυμπίας» και «γυνή», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τ. 10ος, [Αθήνα]: Χάρη Πάτση, 1978, σ: 21, 372

[115] Συγγραφέας διανοούμενη από την Αγγλία και υποστηρίκτρια των δικαιωμάτων των γυναικών. Στο έργο της *Avindication of the rights of woman* (= Μία δικαίωση των δικαιωμάτων της γυναίκας, 1792) υποστηρίζει και σχεδόν απαιτεί την ισότητα στην ανδρική και γυναικεία εκπαίδευση.

βλ. "Mary Wollstonecraft", *Encyclopaedia Britannica,* 17/12/2020,

https://www.britannica.com/biography/Mary-Wollstonecraft, πρόσβαση: 02/04/2021

[116] Βλ. Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.21

[117] Βλ. *ο.π.,* σ.27

[118] Βλ. παράρτημα «Πίνακας: Αναγνώριση και κατοχύρωση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών ανά χώρα»

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 19^{Ο} ΑΙΩΝΑ (ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ)

Σε ολόκληρο τον 19^{ο} αιώνα οι γυναίκες και οι άνδρες είναι δύο διαφορετικοί όμως αλληλοεξαρτώμενοι κόσμοι. Οι άντρες θεωρούνταν έλλογα όντα και είχαν κυριαρχήσει στον δημόσιο χώρο. Αντίθετα, οι γυναίκες θεωρούνταν άβουλα και ευαίσθητα όντα και για αυτό ο χώρος δράσης τους συνδεόταν με την ιδιωτική ζωή και τα ζητήματα του οίκου και της οικογένειας. Αξίες που χαρακτήριζαν το ανδρικό φύλο ήταν η δύναμη, η δράση, η εργασία, η επιστήμη, η λογική κ.α. Αντιθέτως οι αξίες που χαρακτήριζαν το γυναικείο φύλο ήταν η αδυναμία, η ομορφιά, η αεργία, η αθωότητα, το παράλογο κ.α.[119] Η ιδεολογία που είχε επικρατήσει, για διάφορους πολιτικούς, κοινωνικούς και εθνικούς λόγους, καθιστούσε τους άντρες συνεχιστές των ηρώων του 1821 με σκοπό να ελευθερώσουν τις αλύτρωτες περιοχές τιμώντας έτσι τους δοξασμένους προγόνους τους. Από την άλλη, ιδίως στις αρχές του αιώνα, λόγω της ευαίσθητης και αδύναμης φύσης τους, οι γυναίκες στήριζαν ανώνυμα το έθνος μέσα από τον ιδιωτικό (και σχεδόν εξαναγκαστικό) βίο τους και ήταν υπεύθυνες για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικής ιστορίας στους γιους ως μελλοντικούς πολεμιστές-προστάτες του έθνους και στις κόρες ως μελλοντικές σύζυγοι-υποστηρίχτριες πολεμιστών.[120]

Η ζωή μιας Ελληνίδας στον 19^{ο} αιώνα μοιάζει αρκετά με τη ζωή που είχε μια αρχαία Αθηναία η οποία δεν είχε την ιδιότητα του πολίτη, εξαιτίας της γυναικείας κατωτερότητας, σε αντίθεση με τις Σπαρτιάτισσες, που έχαιραν ίσων δικαιωμάτων και ελευθεριών με τους άντρες. Καταρχάς, μέχρι και το 1827 και την καθοριστική ναυμαχία του Ναβαρίνου στα πλαίσια της Ελληνικής Επανάστασης, πολλές ήταν οι γυναίκες που πολεμούσαν και θυσιάζονταν στον αγώνα θέτοντας σε κίνδυνο όχι μόνο τη σωματική αλλά και την ηθική ακεραιότητα τους. Από τις πιο γνωστές ηρωίδες του ελληνικού έθνους ήταν η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, χήρα με έξι παιδιά από δύο γάμους η οποία μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και συμμετείχε στη πολιορκία του Ναυπλίου και η Μαντώ Μαυρογένους για τη συμμετοχή της οποίας στον πόλεμο, ως η μοναδική γυναίκα που πήρε μέρος στην εκστρατεία της Καρύστου, της απονεμήθηκε το τιμητικό αξίωμα της αντιστράτηγου. Ωστόσο, η σημαντική συμβολή αυτών των γυναικών στον αγώνα υπέρ του έθνους με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους έμελλε να παραμεληθεί από τις νομοθετικές ρυθμίσεις που το

[119] Βλ. Βαρίκα Ελένη, *ο.π.,* σ.68

[120] Βλ. Ρεπούση, *ο.π.,* σ.189

συγκρότησαν.[121]

Πληθώρα περιοδικών και άλλων γυναικείων εντύπων που εκδίδονταν από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μαρτυρούν την ύπαρξη του γυναικείου ζητήματος σε διάφορα ελληνόφωνα μέρη εντός και εκτός ελληνικού βασιλείου και τις πρώτες διαμαρτυρίες του γυναικείου φύλου κυρίως για την εκπαίδευση και την εργασία. Το 1867 εκδίδεται από την Πηνελόπη Λαζαρίδου και κυκλοφορεί στην Αθήνα το περιοδικό «Θάλεια», ενώ το 1870, εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη από την Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάδου η «Ευριδίκη». Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1887, η Καλλιρρόη Παρρέν θα εκδώσει στην Αθήνα την «Εφημερίς των Κυριών». Επιπλέον, το 1872 ιδρύεται στην Αθήνα ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως» με πρωτοβουλία της Καλλιόπης Κεχαγιά.[122]

Το γυναικείο ζήτημα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με το κοινωνικό ζήτημα. Για πολλούς νεωτεριστές η θέση της γυναίκας και ο τρόπος που αντιμετωπιζόταν από την κοινωνία ήταν κατάλοιπο της περιόδου του οθωμανικού ζυγού, το οποίο ο ελληνικός λαός αρνιόταν κατηγορηματικά να αλλάξει είτε λόγω προσκόλλησης στις παραδόσεις είτε λόγω φόβου προς την αλλαγή.[123] Επιπλέον, το έντονο φαινόμενο της αστικοποίησης κατά τον 19ο αιώνα, συμβάλλει στην περαιτέρω υποβάθμιση της θέση της γυναίκας, σε σχέση με αυτή που είχε στα χωριά και στις εξωαστικές περιοχές, όπου οι γυναίκες ήταν χρήσιμες με το να βοηθούνε στις αγροτικές εργασίες. Ωστόσο, μόλις το 1888, οι καταπιεσμένες Ελληνίδες γυναίκες κατάφεραν να ορθώσουν το ανάστημά τους διατυπώνοντας προς τον Πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη τα αιτήματα τους και δημόσια τη γυναικεία χειραφέτηση.[124] Αξίζει να σημειωθεί ότι, η μοναδική χώρα στην οποία από πολύ νωρίς αναγνωρίστηκαν τα κοινωνικά και πολιτικά διακιώματα των γυναικών ήταν η Γαλλία (1879) ενώ σύντομα θα ακολουθούσε και η Νέα Ζηλανδία (1893) με παραχώρηση δικαιώματος ψήφου και για αυτές. Στην Ελλάδα χρειάστηκε να περάσει πάνω από μισός αιώνας για να επιτευχθεί αυτό. Οι γυναίκες κατάφεραν να αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου μόλις το 1952 ενώ ακόμα μεγαλύτερες ριζικές

[121] Βλ. Ρετσίλα Ε., Κ.Χ.Παπατζανή, «Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα», *Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι),* Δεκέμβριος 2006, σ. 31-39, https://www.kethi.gr/sites/default/files/attached_file/file/2020-10/126_GYNAIKES_SYMMETOXH_KLPA.pdf, πρόσβαση: 05/04/2021

[122] Βλ. Ρεπούση, *ο.π.,* σ.190-191

[123] Βλ. *ο.π.* σ.191

[124] Βλ. *ο.π.*

αλλαγές ώστε να επιτευχθεί η ισότητα πραγματοποιήθηκαν μόλις το 1983.[125]

Η θέση των γυναικών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα και το γυναικείο ζήτημα θα αναλυθεί περαιτέρω σε πέντε διαφορετικά κεφάλαια που ακολουθούν. Τα θέματα των κεφαλαίων αυτών ασχολούνται με την παιδική και εφηβική ηλικία των κοριτσιών σε σχέση με την αντίστοιχη των αγοριών, με την εκπαίδευσή τους, με το κατεξοχήν επάγγελμα των μεσοαστικών γυναικών – αποτελεί άλλωστε το μεγαλύτερο μέρος του γυναικείο πληθυσμού που εξετάζεται στη παρούσα έρευνα –, αυτό της δασκάλας και τις συνθήκες υπό τις οποίες ασκούσαν το συγκεκριμένο επάγγελμα, με τη φιλανθρωπική δράση των γυναικών και τέλος με ό,τι έχει να κάνει με τη φεμινιστική συνείδηση στον 19ο αιώνα και πως οι γυναίκες θα οδηγηθούν στο φεμινιστικό κίνημα με τον ερχομό του 20ου αιώνα. Παράλληλα, όπου είναι απαραίτητο, παρατίθενται συγκριτικά στοιχεία για τον τρόπο ζωής των γυναικών στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ώστε να γίνουν αντιληπτές οι αλλαγές και διαφορές στην ποιότητα ζωής τους κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, και στοιχεία που θα κάνουν σαφή τις διαφορές – εκτός ανδρικού και γυναικείου φύλου – ανάμεσα στην αγροτική και αστική ζωή.

Η ΠΑΙΔΙΚΗ – ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Η διαφορετική μεταχείριση που είχε ο άντρας σε σχέση με τη γυναίκα γινόταν αντιληπτή ήδη από την παιδική ηλικία. Σε παλαιότερες εποχές τα παιδιά αντιμετωπίζονταν από τους γονείς τελείως διαφορετικά από ότι στη σύγχρονη εποχή. Οι σχέσεις τους χαρακτηρίζονταν από απόλυτη αυστηρότητα (πειθαρχικές μέθοδοι, τιμωρίες κ.α.) παρά από στοργή, κατανόηση και συμπόνια. Οι σχέσεις γονέων-παιδιών αρχίζουν να διαφοροποιούνται και να καθιερώνονται με τη σημερινή τους μορφή σταδιακά από τον 18ο αιώνα. Μία ένδειξη αλλαγής της στάσης των γονιών απέναντι στα παιδιά και του τρόπου που τα αντιμετώπιζαν γίνεται εμφανής στις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας. Τότε οι γονείς άρχισαν να έχουν τη θέληση να στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο – έστω κι αν το έκαναν μόνο για τα αγόρια – με απώτερο σκοπό την κοινωνική άνοδο, ακόμα κι αν αυτό σήμαινε τη μείωση του εργατικού δυναμικού.[126]

[125] Βλ. παράρτημα «Πίνακας: Αναγνώριση και κατοχύρωση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών ανά χώρα»

[126] Βλ. Πετράκη, *ο.π.,* σ.9-10 και
Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 108

Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τα πρότυπα της κοινωνίας είναι τέτοια που, λόγω κοινών καθηκόντων, φέρνει τους γιους πιο κοντά στους πατεράδες και τα κορίτσια πιο κοντά στις μητέρες. Σημαντικό ρόλο στην ανατροφή των παιδιών, μεταξύ άλλων, ήταν η κοινωνικοποίησή και η συναναστροφή τους με συνομήλικους. Όμως, ακόμα πιο σημαντικό, θεωρήθηκε το παιχνίδι (είτε ατομικό είτε ομαδικό) που πέραν του ψυχαγωγικού του χαρακτήρα είχε και παιδαγωγικούς σκοπούς, καθώς προετοίμαζε ξεχωριστά το κάθε φύλο για τους μελλοντικούς του ρόλους. Ομαδικά συνήθως παιχνίδια της υπαίθρου και πιο βίαια απευθύνονταν στα αγόρια και είχαν σκοπό να τα πειθαρχήσουν και να τα σκληραγωγήσουν (π.χ. αθύρματα) ενώ τα κοριτσίστικα παιχνίδια ήταν συνήθως πιο μοναχικά, εντός του οίκου, δίνοντας τους τη δυνατότητα να εξασκήσουν τις μελλοντικές τους οικιακές υποχρεώσεις ως σύζυγοι, μητέρες και οικοδέσποινες (π.χ. το φάσκιωμα της κούκλας).[127] Τα κορίτσια σε μικρή ηλικία, όπως και στις μέρες μας, μιμούνταν την μητέρα τους και τους ρόλους της μέσα από το παιχνίδι (π.χ. η σχέση του μικρού κοριτσιού με την κούκλα της).

Παρόλο που μέχρι την ηλικία των δώδεκα οι διαφορές μεταξύ ενός αγοριού κι ενός κοριτσιού ήταν αμυδρές πάρα ταύτα αντιμετωπίζονταν τελείως διαφορετικά. Το κορίτσι μεγάλωνε με μία μαλθακή στάση των γονιών του απέναντί του, που ταυτόχρονα προσπαθούσαν να σκληραγωγήσουν το αγόρι ώστε να μάθει να φέρεται σαν «μικρός άντρας».[128] Γενικά, η αντιμετώπιση των παιδιών – ιδίως των αγοριών – και οι τακτικές σωφρονισμού τους παρέμεναν ιδιαίτερα αυστηρές και η χρήση ακόμα και σωματικών τιμωριών αποτελούσε συχνό φαινόμενο, όπως ήδη αναφέραμε. Αυτοί οι μέθοδοι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ακόμα και στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα.[129]

Διαφορετική ήταν και η στάση των γονιών απέναντι στην ανατομία και τη σεξουαλικότητα των δύο φύλων. Από τη παιδική ηλικία, επικεντρώνονταν στο να κάνουν το αγόρι να νιώσει περήφανο για την αρσενική του φύση, ενώ η ανατομία των κοριτσιών αντιμετωπιζόταν με πλήρη αδιαφορία δημιουργώντας στα κορίτσια το αίσθημα της κενότητας. Επιπρόσθετα, τα κορίτσια έρχονταν αντιμέτωπα με το αίσθημα της ντροπής της περιόδου, την οποία θεωρούσαν «μηνιαία καταδίκη» ή τα πρώτα σημάδια ερωτισμού και εξάρσεων, τα οποία ακόμα δεν μπορούσαν να εξηγήσουν και συνήθως τα ερμήνευαν ως μια «αρρώστια» την οποία κρατούσαν κρυφή. Για το αίσθημα ντροπής των κοριτσιών έφεραν ευθύνη και οι μητέρες, οι οποίες άφηναν τις κόρες τους στην άγνοια, καθώς και για τις ίδιες, όλα τα παραπάνω, ιδίως η περίοδος, αποτελούσαν μία φρίκη. Εκτός από τις ανασφάλειες που

[127] Βλ. Πετράκη, *ο.π.,* σ.12-16

[128] Βλ. *ο.π.,* σ.229-230

[129] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.110

είχαν τα κορίτσια για τις σωματικές αλλαγές (περίοδος, ανάπτυξη του στήθους, τριχοφυΐα κλπ.) και τις φυσικές αδυναμίες που προέκυπταν από αυτές (πονοκέφαλοι, πόνος στη κοιλιά και στη μέση, καταθλιπτική κόπωση κ.α.), ανάλογες ανασφάλειες είχαν για ζητήματα διανοητικής φύσης καθώς δεν δεχόταν καμία ενθάρρυνση από την οικογένεια ή τον περίγυρο που θα ενίσχυε την διανοητική τους ανάπτυξη. Εξαιτίας αυτών των ανασφαλειών οι κοπέλες στην εφηβεία αυτοτιμωρούνταν σωματικά (χαρακιές με μαχαίρι ή ξυράφι, κάψιμο από τσιγάρο ή αναμμένο δαυλί κ.α.). Έτσι, μη μπορώντας να πάρουν τις απαντήσεις που ήθελαν από το οικογενειακό περιβάλλον, έβρισκαν μια σανίδα σωτηρίας στον φιλικό περίγυρο.

Επιπλέον των παραπάνω, την αυθόρμητη φύση των μικρών και έφηβων κοριτσιών περιόριζαν και άλλοι άτυποι κανόνες καθωσπρεπισμού. Οποιαδήποτε έντονη, αυθόρμητη και ακραία συμπεριφορά κοπέλας που θα μπορούσε να γίνει το επίκεντρο της προσοχής (π.χ. δυνατές κραυγές, γέλια ή κραυγαλέες κοριτσοπαρέες αντίστοιχες των αγοριών) θεωρούνταν απρεπής και προκλητική και συνήθως επέφερε αρνητικά σχόλια, ύβρεις κ.α. Μάθαιναν να είναι πάντα σιωπηλές για χάρη των ισορροπιών, ώστε να αποφεύγονται οι οξύθυμες καταστάσεις. Επομένως τα κορίτσια και μετέπειτα οι γυναίκες δεν είχαν το δικαίωμα της βούλησης. Σε αντίθεση με την άβουλη ταυτότητα των κοριτσιών, τα αγόρια ανατρέφονταν ως υπερασπιστές της οικογένειας και της πατρίδας, μελλοντικοί σύζυγοι και ενίοτε πολεμιστές που θα έπαιρναν όλες τις αποφάσεις. Χαρακτηριστικό στοιχείο της ανατροφής και διαπαιδαγώγησης των παιδιών, ανεξαρτήτως φύλου, ήταν η θρησκεία και οι αρχές που δίδασκε ο χριστιανισμός.[130]

Ακόμα ένα αξιοσημείωτο γεγονός του 19ου αιώνα, αποτελούσε το θέμα της παιδικής θνησιμότητας. Ωστόσο, κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, παρουσίασε αισθητή μείωση. Από μία πλευρά, οι γονείς δεν έδειχναν να είναι ιδιαίτερα ενοχλημένοι, καθώς γλύτωναν από έξοδα. Επιπλέον, έδειχναν μια μεγάλη προκατάληψη στη γέννηση κοριτσιών, μιας και αυτό σήμαινε ότι θα έπρεπε να ετοιμάσουν την προίκα της. Επομένως η γέννηση κάθε κοριτσιού αποτελούσε βάρος για την οικογένεια. Όσο δυσχερέστερη ήταν η οικονομική κατάσταση της οικογένειας τόσο μεγαλύτερο το βάρος.[131]

Η ανατροφή εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό και από την κοινωνική ιεραρχία. Οι κόρες των φτωχών οικογενειών περιορίζονταν κατά κύριο λόγο στην εκμάθηση των οικιακών και μετέπειτα συζυγικών και μητρικών καθηκόντων τους και σπάνια μάθαιναν κάποια άλλη τέχνη που πιθανόν θα τους πρόσφερε μια καλύτερη ζωή και ο σκοπός τους ήταν να βρουν

[130] Βλ. αναλ. Ντε Μποβουάρ, *ο.π.,* σ. 234-235, 294-296 και Πετράκη, *ο.π.,* σ.17-20

[131] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.66, 108

όσο το δυνατόν συντομότερα έναν άντρα και να αποκατασταθούν, ώστε να μην «μείνουν στο ράφι». Πολλές φορές τα κορίτσια των κατώτερων τάξεων «ενηλικιώνονταν» πριν μπουν για τα καλά στην εφηβεία, όταν η μάνα μετέθετε σε εκείνα μέρος των καθηκόντων της ή ακόμα και πιο απαιτητικές εργασίες και στην ουσία έχαναν από πολύ νωρίς την χαρά της παιδικής ηλικίας. Στα μεσαία στρώματα, τα κορίτσια είχαν επιπλέον μόρφωση, που τους προσέφερε μια καλύτερη και πιο ποιοτική ζωή. Για παράδειγμα μάθαιναν αρχές οικονομίας ώστε ως μετέπειτα σύζυγοι και μητέρες να είναι σε θέση να διαχειρίζονται με σύνεση το εισόδημα του συζύγου, αν και τον κύριο λόγο στα οικονομικά του σπιτιού είχε πάντα ο σύζυγος. Επιπλέον, εκπαιδεύονταν σε τέχνες όπως αυτή της ραπτικής, ώστε να είναι καλύτερες σαν νοικοκυρές φτιάχνοντας μόνες τους την προίκα των παιδιών τους και ευνοώντας ταυτόχρονα τα οικονομικά του οίκου. Υπήρχε ακόμα και το φαινόμενο της επίδειξης των μεσοαστικών οικογενειών στην προσπάθεια τους να μιμηθούν και να φτάσουν σε τρόπο ζωή την αστική τάξη. Τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών ζούσαν πλουσιοπάροχα, λαμβάνοντας όλη την απαραίτητη, αλλά και «διακοσμητική» εκπαίδευση όπως ήταν η μουσική, το κέντημα κ.α.[132]

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΘΗΛΕΩΝ

Στη προηγούμενη ενότητα επιχειρήθηκε η παρουσίαση του εκπαιδευτικού συστήματος κατά τον 19ο αιώνα με ιδιαίτερη έμφαση στα τελευταία χρόνια του. Σε αυτή την ενότητα θα αναλύσουμε τι προέβλεπε η εκπαίδευση των κοριτσιών και εν τέλει πως την αντιλαμβάνονταν οι ελληνικές οικογένειες της εποχής.

Το 1870, ανά εκατό κορίτσια, τη μέση εκπαίδευση παρακολουθούσαν μόνο είκοσι δύο.[133] Παρόλο, που η πρωτοβάθμια εκπαίδευση – όπως προβλεπόταν από το νόμο του 1834 – ήταν υποχρεωτική και για τα κορίτσια, το γεγονός ότι η διδασκαλία στα σχολεία δεν ήταν μικτή όπως ο ίδιος νόμος προέβλεπε σε συνδυασμό και με την ανεπάρκεια των σχολικών μονάδων καθώς και με τον μειωμένο αριθμό δασκάλων και διδασκαλισσών καθιστούσε ανέφικτη τη δυνατότητα της δημόσιας υποχρεωτικής εκμάθησης θηλέων. Για τους παραπάνω λόγους, το κράτος μεριμνούσε σχεδόν αποκλειστικά για την εκπαίδευση αρρένων, καθώς αδυνατούσε να καλύψει ανάλογα έξοδα για τη γυναικεία εκπαίδευση. Για τους άνδρες η εκπαίδευση σήμαινε επαγγελματική αποκατάσταση, αφού τους έδινε πρόσβαση στη δημοσιοϋπαλληλία,

[132] Για την εκπαιδευτική κατάρτιση βλ. παρακάτω στο κεφ. «Εκπαίδευση»

Βλ. Πετράκη, *ο.π.,* σ.22-24

[133] Βλ. Αγραφιώτη Έφη, «Οι πρώτες Ελληνίδες», *Η καθημερινή :Επτά Ημέρες*, 08/12/2002, σ. 24

απαλλάσσοντας τους από χειρωνακτικές εργασίες, ενώ αντίθετα για τις γυναίκες η μόρφωση είχε μόνο διακοσμητικό χαρακτήρα και τις προετοίμαζε για τα μελλοντικά καθήκοντά τους.[134] Αυτή η αδυναμία του κράτους είχε ως αποτέλεσμα η γυναικεία εκπαίδευση να αποτελέσει έργο φιλανθρωπικών προσπαθειών και ιδιωτών, κυρίως δυτικών ιεραποστόλων και φιλελληνικών σωματείων, που συνέβαλλαν με σκοπό να μπορούν και τα κορίτσια να λαμβάνουν τη στοιχειώδη και αργότερα και την ανωτέρα εκπαίδευση. Η σύσταση της «Φιλανθρωπικής Εταιρείας των κυριών»[135] το 1836, και του Αμαλίειου Ορφανοτροφείου[136] το 1855, αποτελούν παραδείγματα φιλανθρωπιών. Το 1852 κτίστηκε και εγκαινιάστηκε το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο[137] με σκοπό να στεγάσει τα σχολεία της Φιλανθρωπικής Εταιρείας. Χαρακτηριστική περίπτωση ιδιωτών ήταν ενός ζεύγους Αμερικάνων, του Τζόν Χένρι Χίλλ[138]

---

[134] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.76-78,

Δημητριάδη, *ο.π.,* σ.105 και

Πετράκη, *ο.π.,* σ.3-35

[135] Σκοπός της σύστασης της «Φιλανθρωπικής Εταιρείας των Κυριών» ήταν η ίδρυση ορφανοτροφείου (το Αμαλίειον) το οποίο θα παρείχε περίθαλψη και εκπαίδευση σε φτωχά ορφανά κορίτσια. Οι ιδρυτές του συλλόγου αυτού ήταν ο Ιωάννης Κοκκώνης, Γεώργιος Γεννάδιος, Μισαήλ Αποστολίδης, Γεώργιος Κουντουριώτης, Ανδρέας Μεταξάς και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.517

[136] Έργο του αρχιτέκτονα Δημήτριου Ζέζου, ανεγέρθηκε το διάστημα 1855-1858 με πρωτοβουλία της βασίλισσας Αμαλίας εξ' ου και το όνομά του και τα ιδρυτικά μέλη της Φιλανθρωπικής εταιρείας των Κυριών. Σκοπός του ιδρύματος ήταν να στεγάσει τα ορφανά κορίτσια, ηλικίας 6-14 ετών, από την επιδημία της χολέρας του 1854. Τα κορίτσια του ορφανοτροφείου με το τέλος της εκπαίδευσής τους είτε εργάζονταν ως υπηρέτριες είτε παντρεύονταν με προίκα που είχαν συγκεντρώσει από τα εργόχειρα που έφτιαχναν μόνα τους όσο ζούσαν στο ορφανοτροφείο.

Βλ. *ο.π.,* σ.366

[137] Το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο κτίστηκε την περίοδο 1846-1852 και εγκαινιάστηκε το 1852 με ευεργεσία του Απόστολου Αρσάκη (1792-1874) εξ' ου και το όνομα προς τιμή του. Σκοπό είχε να στεγάσει όλα τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, το κατώτερο, το ανώτερο, το νηπιαγωγείο και το Διδασκαλείο, το τελευταίο το οποίο από το 1861 και μετά θεωρείτο ισάξιο με τα αντίστοιχα κρατικά. Τέλος το 1879 με νομοσχέδιο της Βουλής θα αναγνωριστεί ως Γυμνάσιο Θηλέων, αντίστοιχο με εκείνο των αρρένων με σκοπό οι νεαρές δεσποινίδες να έχουν τη δυνατότητα να εγγράφονται στο Πανεπιστήμιο.

Βλ. *ο.π.,* σ.517 και

«Η ιστορία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και των Αρσακείων Σχολείων: Χρονογραμμές: Από το 1836 έως σήμερα», https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-45-07, πρόσβαση: 02/04/2021

[138] Τζον Χένρι Χιλλ (John Henry Hill, 1791-1882): Αμερικάνος Φιλέλληνας από την Νέα Υόρκη. Σπούδασε Θεολογία και χειροτονήθηκε ιερέας συμμετέχοντας στην ιεραποστολή της εκκλησίας τους στην Ελλάδα που είχε κερδίσει την εύνοια των Ηνωμένων Πολιτειών λόγω του απελευθερωτικού αγώνα της.

και της συζύγου του Φράνσις Μαρία Μάλιγκαν Χίλλ,[139]οι οποίοι ίδρυσαν το Παρθεναγωγείο Χιλλ[140] το 1831, ενώ το 1834 ίδρυσαν και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο. Το τελευταίο διαφοροποιείται από το πρώτο παρθεναγωγείο ως προς το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, καθώς εκτός από το βασικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα συμπεριλάμβανε και την εκπαίδευση δασκάλων. Γενικότερα, όμως, τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, ως ολοκληρωμένα ιδρύματα, θα αρχίσουν να λειτουργούν στην δεκαετία του 1870 και έπειτα. Η «διακοσμητικού χαρακτήρα» μόρφωση που χαρακτήριζε την ανωτέρα εκπαίδευση των κοριτσιών συμπεριλάμβανε μαθήματα όπως ξένες γλώσσες, κυρίως τη γαλλική, πιάνο, εργόχειρα και ευρωπαϊκούς χορούς.[141]

Προηγουμένως, στη Δημοτική εκπαίδευση τα βασικά μαθήματα ήταν κοινά. Τα πρακτικά μαθήματα ήταν εκείνα που διέφεραν στα σχολεία αρρένων και θηλέων.[142] Τα κορίτσια είχαν τη δυνατότητα να εξασκήσουν, τέχνες που τις προετοίμαζαν για τον μελλοντικό ρόλο τους, όπως ραπτική, πλέξιμο και κέντημα. Μόνο κάποια φιλολογικά μαθήματα θεωρούνταν ωφέλιμα και επιθυμητά για τη μόρφωση των κοριτσιών, αυτά που συνέβαλαν στο να διαμορφώσουν εθνική συνείδηση, αλλά ήταν στην ευχέρεια των διδασκαλισσών αν θα τα δίδασκαν ή όχι. Στο δεύτερο μισό του αιώνα παρατηρείται μεγάλη αύξηση του αριθμού των δημοσιών σχολείων θηλέων. Μοναδική περίπτωση δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούσε το Αρσάκειο Γυμνάσιο Θηλέων, που είχε αναγνωριστεί από το κράτος το 1879, δίνοντας έτσι

Βλ. Θαναηλάκη – Πανταζή Καλλιόπη, « Οι Αμερικάνοι μισσιονάριοι στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα: εκδοτική δραστηριότητα και εκπαιδευτικό έργο», (Διδακτορική Διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Κομοτηνή 2003), σ.267,
https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/17535, πρόσβαση:05/04/2021

[139] Φράνσις ή Φανή Χίλλ (Francis or Fanny Hill, 1799-1884): Το μεγαλύτερο από τα εννέα παιδιά δικηγόρου, γεννημένη και αυτή στη Νέα Υόρκη. Εργάστηκε ως δασκάλα στο Παρθεναγωγείο που ίδρυσαν με τον σύζυγο της.
Βλ. Γιοχάλας, *ο.π.,* σ. 102-103 και/
Θαναηλάκη, *ο.π.,* σ.267

[140] Το παλαιότερο ιδιωτικό σχολείο Αθηνών που λειτουργεί μέχρι και σήμερα. Αρχικά στεγαζόταν στο υπόγειο του σπιτιού των Χιλλ. Το 1833 στεγάστηκε σε ένα μεγάλο κτίριο σχεδιασμένο από τον Στ. Κλεάνθη στην Πύλη της Αρχηγέτιδος Αθηνάς.
Βλ. Γιοχάλας, *ο.π.,* σ.102-103

[141] Βλ. Βουζανίδου Ευαγγελία, «Η φυσική αγωγή των θηλέων στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1834 έως το 1944», (Διδακτορική Διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Κομοτηνή 2020), σ.81,
https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/48550, πρόσβαση: 05/04/2021

[142] Για τα μαθήματα έχει γίνει αναφορά στο κεφ. της εκπαίδευσης της 1ης ενότητας.

το δικαίωμα στις νεαρές κοπέλες να εισάγονται στο Πανεπιστήμιο. Βέβαια κάτι τέτοιο γίνεται πραγματικότητα στην πραξη από το 1890 και μετά. Κατά κύριο λόγο η μόρφωσή των νεαρών κοριτσιών αρκούνταν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό διαφοροποιήθηκε μετά τη δεκαετία του 1860, όταν προστέθηκαν και τα «Ανώτερα Σχολεία για κορίτσια». Τα «Ανώτερα Σχολεία» ήταν και αυτά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με τη διαφορά ότι στο περιεχόμενο των μαθημάτων, εκτός των στοιχειωδών, συμπεριλαμβάνονταν και ανώτερα φιλολογικά, όπως ο Όμηρος και οι αρχαίοι τραγικοί ποιητές. Ωστόσο, από το 1870 και μετά αναδιοργανώθηκαν από αλληλοδιδακτικά σε συνδιδακτικά και εντάχθηκαν πλέον στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πάρα ταύτα λόγω της έλλειψης σχολείων και εξαιτίας του κατεστημένου της τότε κοινωνίας ήταν στην ευχέρεια των γονέων για το αν θα έστελναν τις κόρες τους σε σχολείο.[143]

Κατά κύριο λόγο το προνόμιο της εκπαίδευσης, τόσο της υποχρεωτικής όσο και της διακοσμητικής, όπως ήταν οι ξένες γλώσσες και κυρίως τα γαλλικά, η εκμάθηση του πιάνου και του τραγουδιού, το είχαν τα κορίτσια των εύπορων τάξεων. Αργότερα μόνο κατάφερε και η μεσαία τάξη, αυτή των δημοσιοϋπαλλήλων να αποκτήσει αυτό το προνόμιο τόσο της υποχρεωτικής όσο και της διακοσμητικής εκπαίδευσης. Ήδη από το δεύτερο μισό του αιώνα δάσκαλοι συνιστούσαν την εκμάθηση τραγουδιού και πιάνου στις κόρες όχι για τη δόξα ή για μουσική επαγγελματική αποκατάσταση αλλά ως «προσωπικόν θέλγητρον».[144] Τα κορίτσια των φτωχών οικογενειών, τα περισσότερα από επαρχιακές περιοχές συνήθως δεν πήγαιναν καθόλου στο σχολείο. Μάθαιναν μόνο στοιχειώδη γραφή και ανάγνωση και εργάζονταν σε πολλές περιπτώσεις κάτω από αντίξοες συνθήκες προκειμένου να συμβάλλουν στην αύξηση των εσόδων της οικογένειας. Ακόμα και πολλά από τα κορίτσια που ξεκινούσαν τη Δημοτική εκπαίδευση, σύντομα αναγκάζονταν να την εγκαταλείψουν και να ασχοληθούν με εργόχειρα, που θα ενίσχυαν την προίκα τους και οικιακές εργασίες που θα τους απέβαιναν χρησιμότερα στην μελλοντική συζυγική ζωή. Στην περίπτωση που η οικογένεια είχε τη θέληση να σπουδάσει το κορίτσι, προτιμούσαν συνήθως τα διδασκαλεία, το πτυχίο των οποίων προσέφεραν εκτός της βαθύτερης καλλιέργειας και μια ευκαιρία κοινωνικής ανόδου και τη πιθανότητα – μικρή μεν λόγω του κορεσμού του σχετικού επαγγέλματος – να ασκήσει το επάγγελμα της δασκάλας.[145]

---

[143] Βλ. Δημαράς Αλέξης, *ο.π.,* τ.4ος, σ.184,
Πετράκη, *ο.π.,* σ.37 και
Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.45, 50

[144] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.57

[145] Βλ. Πετράκη, *ο.π.,* σ.31-34,41

Γενικότερα, όσον αφορά τη γυναικεία εκπαίδευση, υπήρχαν δύο εναλλακτικές, χωρίς ωστόσο κάποια προοπτική για ανώτερες σπουδές. Από τη μία τα Παρθεναγωγεία που προετοίμαζαν τις νέες, για το μοναδικό προορισμό τους, με όλες τις «γυναικείες τέχνες», αλλά και μαθήματα όπως αρχές οικιακής οικονομίας και καλής συμπεριφοράς και από την άλλη τα Διδασκαλεία όπως ήδη αναφέραμε. Τα Διδασκαλεία πριν το 1851 ήταν τετραετή, ενώ από το 1851 και μετά έγιναν πενταετή. Τα μαθήματα με τα οποία καταρτίζονταν οι δεσποινίδες στα διδασκαλεία ήταν η ελληνική γλώσσα, η γαλλική γλώσσα, η Ιερά Ιστορία, η κατήχηση, η Χριστιανική ηθική, η Αριθμητική και η Γεωμετρία, η ελληνική και γενική ιστορία, η γεωγραφία, η φυσιογραφία, η φυσική, η οικιακή οικονομία, η ωδική[146], η καλλιγραφία, η ιχνογραφία και τα χειροτεχνήματα. Με επιπλέον οικονομική επιβάρυνση μπορούσαν να διδαχτούν επιπλέον και μαθήματα κλειδοκύμβαλου και χορού.[147] Πολλά παρθεναγωγεία, συμπεριλάμβαναν κι αυτά τη διδασκαλική κατάρτιση, όπως το Ανώτατο Παρθεναγωγείο που προαναφέραμε.[148]

Ωστόσο το περιεχόμενο της πρωτοβάθμιας εκπαιδεύσεως που λάμβαναν οι μικρές μαθήτριες ήταν πενιχρό, με ελλιπείς γνώσεις και σε καμία περίπτωση δεν συνέβαλε σε κάποια επαγγελματική, οικονομική ή κοινωνική άνοδο. Όχι μόνο δεν τις καλλιεργούσε πνευματικά, αλλά και δεν τις προετοίμαζε σωστά ούτε καν για τις μελλοντικές υποχρεώσεις τους. Σύμφωνα με την απογραφή του 1879, το ποσοστό αμόρφωτων κοριτσιών παρέμενε υψηλό και κυμαινόταν στο 93%. Σε αντίθεση το ποσοστό αναλφάβητων αγοριών από το 1837 μέχρι τη δεκαετία του 1870 μειώθηκε κατά 22%[149].

Η μοναδική ανώτερη εκπαίδευση, αλλά και πάλι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ήταν τα διδασκαλεία[150] και τα ανώτερα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (που και αυτά

---

[146] Για το μάθημα της ωδικής και γενικότερα τη μουσική εκπαίδευση βλ. κεφ. «Η μουσική εκπαίδευση και η ίδρυση Μουσικών Συλλόγων» στην 3η Ενότητα.

[147] Βλ. Μοτσοβολέα Λευκοθέα, «Γυναίκα και μέση εκπαίδευση στην Ελλάδα από το 1821 έως το 1929. Τα Παρθεναγωγεία και η περίπτωση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης. Πρόταση δημιουργίας CD-ROM», (Μεταπτυχιακή Διατριβή, Πανεπιστήμιου Αιγαίου, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Μυτιλήνη 2005), σ.26-28 *HELLANICUS,* https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/16060, πρόσβαση: 02/04/2021

[148] Βλ. Δημητριάδη Ελένη, *ο.π.,* σ. 105, 117

[149]Το ποσοστό των αγοριών το 1837 ήταν 91% ενώ στη δεκαετία του 1870 μειώθηκε στο 69%.

Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 77, 211 και

Πετράκη, *ο.π.,* σ.37

[150]Να υπενθυμίσουμε ότι ακόμα και τα διδασκαλεία για το διάστημα 1863-1877 είχαν καταργηθεί, με το πρώτο να ιδρύεται ξανά από τον Κουμουνδούρο το 1878.

παρείχαν πτυχίο δασκάλας).[151] Η ανώτερη εκπαίδευση για τις γυναίκες ήταν αποκλειστικά ιδιωτική υπόθεση. Μετά το Ανώτατο Παρθεναγωγείο το επόμενο Ελληνικό Σχολείο σαν εκείνο των αγοριών ήταν το Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Ερμούπολης που λειτούργησε από το 1863, αλλά και πάλι το περιεχόμενο των σπουδών δεν συνέβαλε στην επαγγελματική αποκατάσταση των κοριτσιών, αλλά στην προετοιμασία τους στο να γίνουν καλές οικοδέσποινες, έχοντας βασικό μάθημα τα εργόχειρα. Η έλλειψη σχολείων ανώτερης εκπαίδευσης ανάγκαζε πολλές φορές τους γονείς να στείλουν τις θυγατέρες τους να σπουδάσουν συνήθως σε ξένα κολλέγια δυτικών μοναχών.[152]

Από το 1879, όπως αναφέραμε, που το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο[153] αναγνωρίστηκε ως Γυμνάσιο Θηλέων, τα κορίτσια, τουλάχιστον θεωρητικά, απέκτησαν το δικαίωμα για εισαγωγή σε Πανεπιστήμιο.[154] Ωστόσο, παρά την νομοθετική αναγνώριση, οι διαφορές των εκπαιδευτικών προγραμμάτων θηλέων-αρρένων και οι αξιακές και ηθικές κρίσεις της εποχής εξακολουθούσαν να υπερισχύουν συνεχίζοντας να στερούν από τις γυναίκες ανώτερη πανεπιστημιακή μόρφωση, οι οποίες ουσιαστικά εξακολουθούσαν να παραμένουν αποκλεισμένες από πανεπιστημιακές σπουδές για μισό αιώνα μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου.[155] Η πρώτη ελληνίδα φοιτήτρια, η Ιωάννα Στεφανόπολι, εγγράφηκε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών το 1890 αφού εξετάστηκε η αίτησή της τόσο από την Ακαδημαϊκή Σύγκλητο, η οποία αρχικά την απέρριψε, όσο κι από το Υπουργείο το οποίο τελικά δέχτηκε την αίτησή της. Είχε προηγηθεί και η περίπτωση της Σεβαστής Καλλισπέρης, μορφωμένης κοπέλας, κόρη δικαστικού, στην εισαγωγή της οποίας στο πανεπιστήμιο στάθηκε εμπόδιο το Υπουργείο Παιδείας και μόνο με την οικονομική αλλά και ηθική υποστήριξη του πατέρα της κατάφερε να σπουδάσει φιλολογία στο πανεπιστήμιο της Σορβώννης, όπου και εισήχθη το 1888.[156]

Βλ. κεφ. «Εκπαίδευση, 1η Ενότητα

[151] Βλ. Πετράκη, *ο.π.,* σ.35

[152] Βλ. *ο.π.,* σ.40-41

[153] Νεοκλασικό τριώροφο κτίριο. Χτίστηκε μεταξύ 1846-1852 από τον αρχιτέκτονα Λ. Καυταντζόγλου. Στέγασε τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (το Διδασκαλείο, το αλληλοδιδακτικό, το νηπιαγωγείο και το οικοτροφείο) ενώ χορηγός του εγχειρήματος ήταν ο Απόστολος Αρσάκης (1792-1874) εξ ου και το όνομα προς τιμή του.

Βλ. Γιοχάλας, *ο.π.,* σ.517

[154]Βλ. «Η ιστορία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και των Αρσακείων Σχολείων: Χρονογραμμές: Από το 1836 έως σήμερα», *ο.π.*

[155] Βλ. Δερτιλής, *ο.π.,* σ.211

[156] Βλ. Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.185-186 και

Πάντως αν και στο πρώτο μισό του αιώνα η συμμετοχή των κοριτσιών των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων στη μέση ιδιωτική εκπαίδευση ήταν οικονομικά παντελώς ασύμφορη, στο δεύτερο μισό του αιώνα τα δίδακτρα διαφοροποιήθηκαν και έγιναν πλέον πολύ προσιτά και σε αυτές τις κοινωνικές τάξεις με αποτέλεσμα το ποσοστό μαθητριών ακόμα και ως υπότροφες σε ιδιωτικά Παρθεναγωγεία αυξήθηκε αισθητά. Για παράδειγμα, το 1861, ο συνολικός αριθμός υπότροφων μαθητριών του Αρσάκειου ήταν 73%. Εκτός των γνώσεων που αποκόμιζαν είχαν και την ευκαιρία να κάνουν ενδιαφέρουσες γνωριμίες με κορίτσια των εύπορων οικογενειών. Αυτές οι προσπάθειες για τη μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων και η ίση μεταχείριση των φύλων οφείλονταν στις αλυτρωτικές και εθνικιστικές ιδέες που αναπτύσσονταν από εκείνη την εποχή ως και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας με τη Μικρασιατική καταστροφή το 1922. Το ίδιο αυτό πολιτικό – ιδεολογικό πλαίσιο δείχνει να ευνόησε, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και την αναγκαιότητα των δασκάλων, επομένως πολλά κορίτσια μεσαίων τάξεων εγκατέλειπαν την διακοσμητική εκπαίδευση κι ακολουθούσαν σπουδές σε διδασκαλεία με τη προοπτική να αποκατασταθούν επαγγελματικά και να ανέλθουν οικονομικά και κοινωνικά.[157] Παρόλα αυτά, πολλοί, συνήθως παιδαγωγοί, αντιτάσσονταν στην εκπαίδευση των φτωχότερων στρωμάτων, με το σκεπτικό ότι οι φτωχές μαθήτριες αποκτούσαν κακές συνήθειες, υπερβολικές απαιτήσεις και έχαναν κάθε ίχνος σεμνότητας και σεβασμού. Γενικότερα όμως, η συμμετοχή μαθητριών στη μέση εκπαίδευση ήταν πολύ χαμηλή και μόνο οι μεσοαστές μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στα Παρθεναγωγεία ή τα κορίτσια εύπορων οικογενειών που μπορούσαν να μπουν εσωτερικές. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1870 τα κορίτσια αποτελούσαν μόνο το 13% των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης.[158]

Μια άλλη όψη του ζητήματος της εκπαίδευσης αποτελούν και οι διδάσκοντες. Μέχρι και το 1885 υπήρχαν δάσκαλοι στις τάξεις αρρένων και δασκάλες στις τάξεις θηλέων. Όμως από το δεύτερο μισό του αιώνα μορφωμένες γυναίκες ανώτερων τάξεων άρχισαν να διαμαρτύρονται και να υποστηρίζουν πως η ιδιότητα των γυναικών ως μητέρες την καθιστούσε καταλληλότερη για το συγκεκριμένο επάγγελμα. Ακόμα και τότε όμως υπήρχε μεγάλη δυσπιστία σε αυτό σε σημείο που το κράτος προτιμούσε να κλείνουν τα σχολεία όταν υπήρχαν ελλείψεις δασκάλων παρά να διορίζει άνεργες δασκάλες.[159]

«Ἑλληνὶς προλῦτις τῆς φιλολογίας», *Εφημερὶς τῶν Κυριῶν 221,* 11/08/ 1891, σ.6

[157] Βλ. Καραστεργίου – Ζιώγου Σιδηρούλα, «Παρθεναγωγεία & Διδασκαλεία θηλέων», *Η Καθημερινή :Επτά Ημέρες*, 27/01/2002, σ.5-6

[158] βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.78-79, 137,138

[159] Βλ. Ρεπούση Μαρία, *ο.π.,* σ. 194-195

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΑ: ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΩΝ ΜΕΣΟΑΣΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Στο β' μισό του αιώνα οι γυναίκες κατάφεραν για ακόμα μία φορά να εισέλθουν στο χώρο της εκπαίδευσης, αυτή τη φορά όμως ως δασκάλες. Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα υπήρχαν λόγιοι και διανοούμενοι που πρότασσαν την ιδιότητα των γυναικών ως μητέρες-φορείς εθνικής συνείδησης και καλών τρόπων, την πιο απαραίτητη και πιο κατάλληλη αρετή για το επάγγελμα της διδασκαλίας. Για πολύ καιρό υπήρχε μεγάλη αντίσταση ως προς την είσοδο των γυναικών στα σχολεία σαν δασκάλες όμως αυτό, με την ίδρυση των διδασκαλείων, πρόκειται να αλλάξει. Στα διδασκαλεία είχαν σχετικά εύκολη πρόσβαση ακόμα και κορίτσια κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων που επιθυμούσαν να ανέλθουν οικονομικά και κοινωνικά. Απ' όταν λειτούργησαν τα διδασκαλεία και άρχισε να υπάρχει απορρόφηση γυναικών διδασκαλισσών είτε στα δημόσια είτε στα ιδιωτικά σχολεία σταμάτησε να υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για την διακοσμητική εκπαίδευση. Έτσι, οι περισσότερες γυναίκες στρέφονταν στην απόκτηση πτυχίου διδασκαλίας κυνηγώντας στην ουσία μια διέξοδο προς τη δημόσια ζωή, αφού, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ένα τέτοιο πτυχίο αποτελούσε για τις γυναίκες ένα πολύτιμο εργαλείο τόσο για την βαθύτερη καλλιέργεια, όσο και κοινωνική τους άνοδο.[160]

Ωστόσο δεν μπορούσαν να απορροφηθούν όλες στα μεγάλα αστικά κέντρα οπότε τις περισσότερες φορές αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα, τη ζωή στην πόλη και να ζήσουν σε επαρχίες, ιδίως της διασποράς (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος, Μικρά Ασία, Πόντο, ακόμα και Αίγυπτο) διδάσκοντας την ελληνική γλώσσα στους τουρκόφωνους, αλβανόφωνους ή βουλγαρόφωνους πληθυσμούς. Βέβαια στη μέση υπήρχαν και εθνικιστικά κίνητρα. Οι συνθήκες όμως διαμονής και εργασίας σε αυτές τις περιοχές, που δεν είχαν εξευρωπαϊστεί πλήρως και παρέμεναν βαθιά πατριαρχικές, ήταν ευνόητα δυσάρεστες, ακόμα και εξευτελιστικές, ενώ πολλές φορές εγκυμονούσαν, κινδύνους. Ιδίως σε περιοχές εθνικών συγκρούσεων, όπως η Μακεδονία και η Ήπειρος, όπου τα εθνικά μίση συμπλήρωναν ο μισογυνισμός και ο σεξουαλικός βιασμός, ένας τρόπος αποτροπής διδασκαλισσών αντίθετης εθνικότητας ήταν να την βιάζουν και να τις περιφέρουν γυμνές σε όλα τα περίχωρα. Άλλες φορές πάλι καίγανε τα ίδια τα σχολεία όπου δίδασκαν έτσι ώστε «οι

Αναλυτικότερα για το επάγγελμα των διδασκαλισσών βλ. παρακάτω στο κεφ. «Διδασκάλισσα: το επάγγελμα των γυναικών»

[160] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.84,230,

Ρεπούση Μαρία, *ο.π.,* σ. 194-195 και

Πετράκη, *ο.π.,* σ.31-34,41

δασκάλες γίνονταν στόχοι έντονων συγκρούσεων για την πολιτιστική ηγεμονία σε πληθυσμούς με απροσδιόριστη εθνική ταυτότητα».[161]

Ο μισθός της δασκάλας ήταν μεταξύ 80-120 δρχ. Μισθός που πλησίαζε αρκετά τον μισθό ενός τραπεζικού υπαλλήλου της εποχής που ήταν 123 δρχ ενώ του ειρηνοδίκη ήταν 200 δρχ. Επίσης, η ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας, στο τέλος του αιώνα, και η δυνατότητα ανώτερης εκπαίδευσης των γυναικών μέσω των πανεπιστημίων που ανοίγουν επιτέλους τις πόρτες τους και στις κοπέλες, καθώς και ο εκσυγχρονισμός των Παρθεναγωγείων και η εκμάθηση νέων παιδαγωγικών μεθόδων, έδιναν την ευκαιρία σε πολλές γυναίκες να διευρύνουν τις σπουδές τους στην Ευρώπη και να αναλαμβάνουν τη διεύθυνση Παρθεναγωγείων ή διδασκαλείων μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Όσες είχαν την οικονομική δυνατότητα ταξίδευαν σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, αλλά και στην Αμερική με σκοπό την διάδοση και εκμάθηση των νέων παιδαγωγικών μεθόδων. Μερικές από αυτές, όπως η Σοφία Αλιμπέρτη, η Αρσινόη Παπαδοπούλου, η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η οποία εισήγαγε τις νέες νηπιακές παιδαγωγικές μεθόδους για πρώτη φορά στην Ελλάδα και η Καλλιόπη Κεχαγιά ταξίδευαν δίνοντας διαλέξεις. Το επάγγελμα της δασκάλας αποτέλεσε δίοδο που επέτρεψε σε πολλές γυναίκες-παιδαγωγούς να μεταπηδήσουν στο επάγγελμα της δημοσιογραφίας, αρθρογραφίας και συγγραφής, επαγγέλματα καθαρά ανδροκρατούμενα και ρητά απαγορευμένα μέχρι τότε για εκείνες. Οι περιπτώσεις της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου που το 1842 εκδίδει το περιοδικό «Κυψέλη», της Αιμιλίας Κτενά με την έκδοση της «Ευρυδίκης» το 1870, της Πηνελόπης Λαζαρίδου με την έκδοση της «Θάλειας» το 1867, και της Καλλιρρόης Παρρέν με την έκδοση «Η εφημερίς των Κυριών» το 1887 είναι μερικές από αυτές. Παρόλα αυτά, το ποσοστό γυναικών που κατάφερνε να ανέλθει κοινωνικά ήταν πάρα πολύ μικρό. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα μόνο 7 στα 100 κορίτσια ήξερε να βάζει την υπογραφή του ενώ το αντίστοιχο ισχύει μόνο στο 20% των ανδρών.[162]

Συμπερασματικά, το ζήτημα της εργασίας των γυναικών αποτέλεσε αντικείμενο πολλών και έντονων συζητήσεων και αντιπαραθέσεων και μεταξύ των δύσπιστων πατροπαράδοτων που αντιδρούσαν και των καινοτόμων ένθερμων υποστηρικτών της προσπάθειας, όπως άλλωστε συμβαίνει σε κάθε εποχή και σε κάθε αλλαγή και καινοτομία.

Οι πανεπιστημιακές σπουδές, που σταδιακά από το 1880 και μετά απευθύνονταν και στον γυναικείο πια πληθυσμό, αν και τις περισσότερες φορές είχαν διακοσμητικό χαρακτήρα, δεν έπαψαν να αποτελούν μία πολύ καλή διέξοδο και με πολλές δυνατότητες για τις νέες κοπέλες

[161] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.*, σ.234-240

[162] Βλ. *ο.π.*, σ.211-215, 230-248 και
Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.*, σ.65-70

και γυναίκες να βγουν στην αγορά εργασίας.[163] Η συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία αυξάνεται σημαντικά με τον ερχομό του 20ου αιώνα.[164]

Εκτός του επαγγέλματος της διδασκάλισσας υπήρχαν γυναίκες από κατώτερα κοινωνικά στρώματα που αναγκάζονταν να δουλέψουν είτε σε εργοστάσια και βιοτεχνίες, υπό άθλιες συνθήκες και με δυσβάσταχτο ωράριο, είτε ως οικιακοί βοηθοί σε σπίτια εύπορων οικογενειών στα οποία οι συνθήκες εργασίας ήταν συνήθως πιο ευνοϊκές.[165]

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Η κοινωνική ζωή των γυναικών το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα χαρακτηρίστηκε από έντονη φιλανθρωπική δράση. Η φτώχεια και η εξαθλίωση που μάστιζαν τα ελληνικά αστικά κέντρα σε συνδυασμό με την εθνική συνείδηση που επικρατούσε οδήγησε στην ανάδυση της φιλεύσπλαχνης πτυχής των γυναικών. Συγκεκριμένα πήραν την πρωτοβουλία να προσφέρουν με φιλανθρωπικά έργα στον άπορο πληθυσμό, τον οποίο το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να στηρίξει λόγω οικονομικών κι άλλων ελλείψεων. Κύριο μέλημα των γυναικών ήταν η φυσική και ηθική προστασία των αδυνάτων. [166]

Το καλό παράδειγμα έδωσαν αρχικά οι κυρίες της βασιλικής Αυλής, η βασίλισσα Αμαλία και στη συνέχεια η βασίλισσα Όλγα. Από τα πρώτα εγχειρήματα της βασίλισσας Αμαλίας ήταν η ίδρυση ορφανοτροφείου θηλέων. Έτσι, το 1855 ίδρυσε το Αμαλίειον Ορφανοτροφείο έχοντας συσπειρώσει όσες κυρίες ενστερνίστηκαν τους ευεργετικούς σκοπούς της. Την ίδια περίοδο ιδρύθηκε και το ορφανοτροφείο αρρένων Χατζηκώστα.[167,168] Επιπλέον παρείχε περίθαλψη, βοήθεια και φροντίδα στους πάσχοντες

---

[163] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 140-141

[164]Βλ. Παπαστεφανάκη Λήδα, «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία: Εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία: από το σπίτι στη μισθωτή εργασία», *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες*, 02/05/1999, σ.5-8

[165] Βλ. Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ο.π., σ. 182-184 &187-188,

Βλ. Σαλίμπα Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922),* Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 2002, σ.35-38 και

Βαρίκα, *ο.π.,* σ.125

[166] Βλ. αναλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.130-132

[167] Το ορφανοτροφείο Χατζηκώστα πρωτολειτούργησε μετά από σύσταση το 1855 στον Κεραμικό. Τη δεκαετία όμως του 1870 μεταφέρθηκε σε νέο κτίριο μεταξύ Πειραιώς, Θερμοπυλών, Αγησιλάου και Μαραθώνος σε

από την επιδημία της χολέρας κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου(1853-1856). Παίρνοντας τη «φιλανθρωπική σκυτάλη» από την βασίλισσα Αμαλία, η βασίλισσα Όλγα μερίμνησε για την εξέλιξη της νοσηλευτικής επιστήμης. Ιδρύθηκε το 1875 η νοσηλευτική σχολή και το Νοσοκομειακό Παιδευτήριο από τα οποία θα αποφοιτούσαν καταρτισμένοι γιατροί, νοσηλευτές και νοσηλεύτριες ή μαίες. Λίγα χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα το 1877 η βασίλισσα Όλγα διετέλεσε επίτιμος Πρόεδρος του Συλλόγου Επίκουρου που επρόκειτο να μετονομαστεί στο ελληνικό τμήμα του Ερυθρού Σταυρού. Παράλληλα, ενίσχυε και στήριζε οικονομικά τα άπορα γυναικόπαιδα των Κρητών μεταναστών. [169]

Επιπρόσθετα κι άλλες ευκατάστατες και μορφωμένες κυρίες των πόλεων δραστηριοποιήθηκαν στη φιλανθρωπία και πολλές φορές συστήνονταν φιλανθρωπικοί σύλλογοι. Ένας από αυτούς ήταν ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως» που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1872 με πρωτοβουλία της παιδαγωγού Καλλιόπη Κεχαγιά, η οποία διετέλεσε και μέλος του διοικητικού συμβουλίου. Άλλα μέλη του Συλλόγου υπήρξαν γυναίκες μεγαλοαστικών οικογενειών όπως η Ελένη Παπαρρηγοπούλου (Πρόεδρος του Συλλόγου), η Ελένη Σκουζέ (αντιπρόεδρος), η Σμαράγδα Βικέλα (ταμίας) και η Αμεναϊς Καβανιάρη (διευθύντρια από το 1860 μέχρι το 1875 στο Αρσάκειο). Την ίδια χρονιά (1872), ο Σύλλογος ίδρυσε το «Εργαστήριο Άπορων Γυναικών» προκειμένου να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της φτώχειας και της ανεργίας του γυναικείου φύλου. Λίγα χρόνια αργότερα, ο ίδιος Σύλλογος ίδρυσε το Νοσοκομειακό Εκπαιδευτήριο με σκοπό την κατάρτιση νέων νοσοκόμων. [170]

Στη καμπή αυτού του αιώνα μια δημοσιογράφος της εποχής η Καλιρρόη Παρρέν (1861-1940), η οποία με τον παρακινητικό και αφυπνιστικό λόγο της υπέρ των γυναικείων δικαιωμάτων μέσω της εφημερίδας «η Εφημερίς των Κυριών», που άρχισε η ίδια να εκδίδει, θα συνέδεε αργότερα το όνομα της με το φεμινιστικό κίνημα. Με

σχέδια του Ερνέστο Τσίλλερ χάρη βέβαια σε κληροδότημα ενός ηπειρώτη μεγαλέμπορου του Γεωργίου Χατζηκώστα και της συζύγου του Αικατερίνης.

Βλ. Γιοχάλας, *ο.π.,* σ.279

[168] Βλ. Καρολίδης Παύλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ.18ος, Αθήνα: Κάκτος, 1993, σ.140

[169] Βλ. Κολλίνα Δήμητρα, «Κατανοώντας τον ρόλο της Νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα», (Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ, τμήμα νοσηλευτικής, Ιωάννινα, 2019), σ.55-57, http://apothetirio.teiep.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/8814/Kollina%2cD._NUR_2018.pdf?sequence=1, πρόσβαση: 02/04/2021

[170] Βλ. *ο.π.*

πρωτοβουλία της Καλιρρόη Παρρέν, λοιπόν, το 1889 ιδρύθηκε το «Κυριακό Σχολείο των γυναικών και των κορασιών του λαού» το οποίο μέσα σε λίγους μήνες από τη λειτουργία του είχε πάνω από 400 μαθήτριες.[171] Λίγα χρόνια αργότερα, το 1892 ιδρύθηκε το «Άσυλο των απόρων εργατίδων και υπηρετριών». Εκτός από τις εύπορες κυρίες που ουσιαστικά συνεισέφεραν με τα κεφάλαιά τους βοηθώντας όσους είχαν ανάγκη υπήρχαν και οι οργανωσιακές και πρακτικές απαιτήσεις των φιλανθρωπικών έργων τις οποίες αναλάμβαναν γυναίκες μεσαίων στρωμάτων του μικροαστικού χώρου. [172]

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Στα χρόνια που εξετάζουμε, το φεμινιστικό κίνημα και ο φεμινισμός σαν έννοια ήταν ακόμα άγνωστα. Θα γεννηθούν στις αρχές του 20ου αιώνα. Ωστόσο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οι γυναίκες άρχισαν να συνειδητοποιούν και να σχηματίζουν μια τελείως διαφορετική αντίληψη για την υπόστασή τους, και ως υποκείμενα και ως μέλη του κοινωνικού συνόλου. Για αυτή την περίοδο διαφοροποίησης και μετατροπής των αντιλήψεων αυτών η Βαρίκα Ελένη δημιουργεί και χρησιμοποιεί τον όρο «συνείδηση του φύλου», που αποτελεί γέφυρα μεταξύ των προηγούμενων χρόνων που το γυναικείο φύλο βρισκόταν σε άγνοια και στα χρόνια που ακολουθούν στα οποία θα δημιουργηθεί σταδιακά ο φεμινισμός και το φεμινιστικό κίνημα.[173]

Ο όρος «φύλο» ως γραμματικός τύπος αρχικά δήλωνε την διάκριση μεταξύ άνδρα και γυναίκας (sex, sexe = βιολογικό, σεξουαλικό φύλο). Ο συνώνυμος δε εν μέρει όρος «γένος» προκύπτει από το ρήμα γενώ, παράγω ενώ στη λατινική του γραφή (gender: αγγλικός όρος, genre: γαλλικός όρος) προκύπτει από ρήματα ινδοευρωπαϊκής καταγωγής με την ίδια σημασία. Αργότερα όμως, στη δεκαετία του 1950 έγινε χρήση των παραπάνω όρων στον επιστημονικό τομέα της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής με πρωτοπόρο τον John William Money[174] (1955), ο οποίος διέκρινε την προσωπική ταυτότητα φύλου («gender identity») και

[171] Φιλανθρωπικές σχολές για τους άνδρες λειτουργούσαν ήδη από τη δεκαετία του 1860.
Βλ. Κορασίδου, *ο.π.,* σ.176-177 και
Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 132, 170-171

[172] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 132, 170-171

[173] Βλ. *ο.π.* σ.30

[174] Ο John William Money (1921-2006) ήταν ψυχολόγος που για περισσότερα από 50 χρόνια δίδασκε στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins. «Ήταν ο πρώτος επιστήμονας που έδωσε μία γλώσσα που περιγράφει τις

την κοινωνική ταυτότητα («gender role») αν και παραδέχτηκε την αλληλεπίδραση των δύο παραπάνω.[175] Σε ό' τι αφορά την ελληνική ιστοριογραφία, οι σχετικές μελέτες για την έννοια του φύλου βρήκαν απήχηση μόλις τη δεκαετία του 1980.[176]

Τα αίτια για τα οποία οι ρυθμοί αφύπνισης του γυναικείου φύλου για τα δικαιώματά του, και δημιουργίας ενός ελληνικού φεμινιστικού κινήματος ήταν τόσο αργοί κινούνταν σε δύο κατευθύνσεις. Από τη μία η προσκόλληση στις παραδοσιακές ελληνικές δομές που, όπως έχουμε αναφέρει, ενδεχομένως οφείλονταν και σε οθωμανικά κατάλοιπα και έντονες αντιδράσεις σε προτάσεις και απαιτήσεις για τα γυναικεία δικαιώματα είτε από γυναίκες είτε από ένθερμους υποστηριχτές του γυναικείου φύλου. Από την άλλη οι ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ του ελληνικού και οθωμανικού κράτος μετά την οριστική πτώχευση του 1875 και το τέλος του ελληνοθωμανισμού που έθεσαν ως προτεραιότητα την ενίσχυση εθνικής συνείδησης του ελληνοφώνου χώρου και την επιδίωξη των αλυτρωτικών σκοπών.[177]

Η αφετηρία του φεμινισμού ως οργανωμένο κίνημα, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά σε Ευρώπη και Αμερική, τοποθετείται σε ένα μικρό χωριό, στο Seneca Falls, στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης, στο πρώτο συνέδριο γυναικών το 1948. Τις πρώτες φεμινίστριες στην Ευρώπη αποκαλούσαν «σουφραζέτες» από το ουσιαστικό *suffrage* που σημαίνει δικαίωμα στην ψήφο. Τα αιτήματα που είχαν θέσει οι φεμινίστριες, αλλά και φεμινιστές όπως ο John Stuart Mill

---

ψυχολογικές διαστάσεις της ανθρώπινης σεξουαλικής ταυτότητας» γράφει η *The New York Times* ενώ μέσα από άρθρα φαίνεται πως θεωρείται από τους κυριότερους και πιο σημαντικούς σεξολόγους του 20ου αιώνα που άνοιξε τον δρόμο σε πολλά ποικίλα ερευνητικά πεδία.

Βλ. Carey Benedict, "John William Money, 84, Sexual Identity, Researcher, Dies", *The New York Times,* 11/07/2006, https://www.nytimes.com/2006/07/11/us/11money.html, πρόσβαση: 02/04/2021 και

Bullough, Vern L, "The Contributions of John Money: A Personal View", *The Journal of Sex Research* 40, no. 3 (2003): 230-36, http://www.jstor.org/stable/3813317, πρόσβαση: 02/04/2021

[175] Βλ. Μπέλλου Παναγιώτα, «Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα από την εποχή του Μεσοπολέμου μέχρι σήμερα», (Πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Μυτιλήνη 2007), σ.7-8, *HELLANICUS,* https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/7850, πρόσβαση: 05/04/2021

[176]Βλ. Αβδελά Έφη, 2003, «Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από την διαταραχή στην ενσωμάτωση;», Συνέδριο "Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός", Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας ΠΜΣ "Γυναίκες και φύλα: ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις", Μυτιλήνη, 11-12 Οκτωβρίου, σ.3,

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/c/6/metadata-1454412110-18487-8600.tkl,

πρόσβαση:05/04/2021

[177] Βλ. Ρεπούση, *ο.π.,* σ.190-192 και

Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.32

και ο William Thomson αφορούσαν το δικαίωμα στην ψήφο, στην εκπαίδευση, στο διαζύγιο και την κατοχή περιουσίας. Μάλιστα δεν ήταν λίγες οι φορές που ερχόντουσαν σε σύγκριση με την αστυνομία και συλλαμβάνονταν. Στην Αμερική μάλιστα στα αιτήματα συμπεριλαμβάνονταν και η κατάργηση της δουλείας των μαύρων και η επίλυση των προβλημάτων των γυναικών της εργατικής τάξης.[178]

Ένα μεγάλο βήμα προς τη δημιουργία ενός ελληνικού φεμινιστικού κινήματος έγινε στη δεκαετία του 1880 όταν μια ομάδα γυναικών μεσοαστικών μεν τάξεων αλλά αναγνωρισμένων λόγω της διανοητικής φύσης των επαγγελμάτων τους ως δασκάλες ή ποιήτριες (Σαπφώ Λεοντιάς, Καλλιόπη Κεχαγιά κ.λπ.) συσπειρώθηκε γύρω από την τότε γνωστή δημοσιογράφο Καλλιρρόη Παρρέν, που από κάποιους θεωρείται η πρώτη διάσημη Ελληνίδα φεμινίστρια,[179] εκδίδοντας την «Εφημερίς των Κυριών», η οποία κυκλοφόρησε για περισσότερο από μια εικοσαετία (1887-1917) και είχε πολλή μεγάλη απήχηση. Δύο γενιές γυναικών συσπειρώθηκαν γύρω από την έκδοση της εφημερίδας, τόσο παιδαγωγοί και συγγραφείς της γενιάς της Καλλιρρόη Παρρέν (Ειρήνη Νικολαΐδου, Φλωρεντία Φουντουκλή κ.λπ.), όσο και νέες μαθήτριες ή φοιτήτριες – γνωστές πεζογράφοι και ποιήτριες στις αρχές του 20ου αιώνα – (Μυρτιώτισσα, Ειρήνη Αθηναία κ.λπ.). Ήταν ίσως το μόνο περιοδικό που οι συντάκτες του ήταν μόνο γυναίκες ενώ οι αναγνώστες άγγιζαν τους 5.000. Η εφημερίδα στόχευε σε διάφορα ζητήματα που αφορούσαν άμεσα την θέση των γυναικών στην κοινωνία και την ποιότητα ζωής τους. Διεκδικούσε δικαιώματα για τον γυναικείο γραπτό λόγο, που μέχρι τότε θεωρούνταν αποκλειστικό ανδρικό προνόμιο, διεκδικούσε το δικαίωμα τους στην εκπαίδευση, στην εργασία και στην αναβάθμιση των συνθηκών, ενώ κατήγγειλε τον γάμο που δεν διέφερε και πολύ από την αγοροπωλησία και προσπαθούσε να καταργήσει και την προίκα. Επίσης υποστήριζε πως κάποιες βιολογικές κατωτερότητες των γυναικών, όπως για παράδειγμα ο μικρός εγκέφαλος δεν υφίστανται πλέον και έτσι προσπαθούσε να καταστήσει τη γυναικεία ισότητα ως μια πραγματικότητα. Τέλος ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που καταδίκαζε η «Εφημερίς των Κυριών» ήταν η ενδοοικογενειακή βία στην οποία συμπεριλαμβάνονται τα εγκλήματα τιμής, οι αυτοκτονίες νεαρών γυναικών αλλά και οι αδελφοκτονίες, που είχαν σκοπό την οικειοποίηση της προίκας, που καταδεικνύουν τον φόβο

[178] Βλ. Συφάκη Ευγενία, *Σπουδές Φύλου και Λογοτεχνία,* Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ.13-18,
https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5723/1/%CE%BA%CE%B5%CF%86%CE%B1%CC%81%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%BF_2.pdf, πρόσβαση: 05/04/2021

[179] Βλ. *ο.π.,* σ.18

που βίωνε καθημερινά κάθε γυναίκα μέσα στην οικογένεια.[180] Με λίγα λόγια, όπως εύλογα διαπιστώνεται από τις Δαλακούρα και Καραστεργίου, οι συντάκτριες της «Εφημερίς των Κυριών» οδήγησαν το γυναικείο ζήτημα στο πεδίο των ανθρώπινων δικαιωμάτων.[181]

Από το δεύτερο μισό του αιώνα, εκτός από τις δράσεις των γυναικών υπήρχαν και άνδρες διανοούμενοι, συμπεριλαμβανομένων των Επτανήσιων, οι οποίοι έχοντας δυτικές επιρροές, έπαιρναν θέση υπέρ του γυναικείου ζητήματος και του ρόλου των γυναικών μέσα στο κοινωνικό σύνολο «καταγγέλλοντας τους γάμους συμφερόντων ως πορνεία».[182] Ωστόσο, πριν τη δεκαετία του 1880, οι ιδέες και οι λόγοι τους παρέμεναν στο περιθώριο. Ένας τέτοιος λόγιος, μορφωμένος παιδαγωγός και θερμός υποστηρικτής των γυναικείων δικαιωμάτων και της γυναικείας διανόησης, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, σε λόγο του που εκφώνησε το 1866 στον σύλλογο «Αθηναίον» υποστήριξε την διαφορετικότητα των δύο φύλων, χωρίς να υποβιβάσει όμως τη γυναίκα, επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως μια γυναίκα έχει τις απαραίτητες φυσικές και νοητικές ικανότητες να συμπράξει στα κοινά της χώρας εστιάζοντας κυρίως στον χώρο της εκπαίδευσης.[183] Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος θεωρείται από τους πρώτους λόγιους οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων. Ταυτόχρονα όμως, την ίδια περίοδο υπήρχε και το αντίθετο ρεύμα, των «Ιατροφιλόσοφων». Πρόκειται δηλαδή για μία μάζα συγγραφέων και λόγιων που αντιμάχονταν την ισότητα. Προσκολλημένοι στις μέχρι τότε επικρατούσες αντιλήψεις αδυνατούσαν να αποδεχτούν μιαν άλλη πραγματικότητα, η οποία ήθελε την γυναίκα διανοητικά ισότιμη και χρήσιμη με τον άντρα.[184]

Μια πρώτη προσπάθεια γυναικείας χειραφέτησης, όπως είδαμε και στην αρχή της ενότητας, πραγματοποιήθηκε επίσημα και δημόσια το 1888 προς τον τότε Πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη χωρίς ωστόσο το επιθυμητό για τις γυναίκες αποτέλεσμα. Κάποια χρόνια αργότερα, με τη μετάβαση στον 20ο πλέον αιώνα, συγκεκριμένα το 1908 η «Εφημερίς Των Κυριών» η οποία δεν κατέθετε τα όπλα της ως προς το ζήτημα των ισότιμων δικαιωμάτων των γυναικών και των ανδρών, προσπάθησε να διεκδικήσει για ακόμα μια φορά τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών για το εκλέγειν κι εκλέγεσθαι. Ωστόσο τα πολιτικά αυτά

[180] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ. 281-282, 305-307,
Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.32 και
Μπέλλου, *ο.π.,* σ.37-40

[181] Βλ. Δαλακούρα, Καραστεργίου, *ο.π.,* σ.32

[182] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.,* σ.66

[183] Βλ. *ο.π.*

[184] Βλ. *ο.π.,* σ.84-85

δικαιώματα παραχωρήθηκαν επίσημα στις γυναίκες μόλις το 1952.[185] Το 1992, Η Καλλιρρόη Παρρέν, πενήντα δύο ολόκληρα χρόνια μετά τον θάνατο της, τιμήθηκε από την ελληνική Δημοκρατία με τα αποκαλυπτήρια της προτομής της στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών. Να επισημάνουμε ότι μόλις μετά τη δεκαετία του 1980 και μέσα από την ελληνική ιστοριογραφία αναγνωρίστηκαν πλέον οι προσπάθειες των γυναικών, προσπάθειες ενός ολόκληρου αιώνα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.[186]

[185] Βλ. *ο.π.,* σ.52 και

Κεφαλληνού Νατάσα, «Η πρώτη άνθιση του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Το κουτί της Πανδώρας: Hotdochistory,* 21/10/2018, https://www.koutipandoras.gr/article/i-proti-anthisi-toy-feminismoy-stin-ellada, πρόσβαση: 02/04/2021

[186] Βλ. Συφάκη, *ο.π.,* σ.18 και

Αβδελά Έφη, *ο.π.,* σ.3

Γ'. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΚΗΝΗ – ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Το εξαθλιωμένο, μετά από την Επανάσταση του 1821, απελευθερωμένο ελληνικό έθνος, όπως ήταν επόμενο, πνευματικά υστερούσε. Την μουσική δραστηριότητα του νέου κράτους χαρακτήριζε η ανυπαρξία αυθεντικής έντεχνης ελληνικής μουσικής δημιουργίας και ελληνικού τραγουδιού, πλην, σαφώς, του δημοτικού τραγουδιού και της βυζαντινής υμνωδίας που ήταν τα μόνα που γνώρισε και διατήρησε ο υπόδουλος ελληνισμός για παραπάνω από δέκα γενιές. Πράγματι, η υποταγή του μεγαλύτερου μέρους του ελληνισμού από το 1453 στην κατακτήτρια Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε ως αποτέλεσμα τον σχεδόν ολοκληρωτικό αποκλεισμό του από τη Δύση και τις ευρωπαϊκές εξελίξεις έχοντας ως μοναδική επιρροή για σχεδόν 400 χρόνια το αραβοπερσικό μακάμ.[187] Μάλιστα, αργότερα κατά την καποδιστριακή περίοδο τέθηκε ανοικτά το ζήτημα της αλλοίωσης του εκκλησιαστικού μέλους και της εθνικής «καθαρότητας» από τις οθωμανικές πρακτικές. Ωστόσο «ένα καινούριο ξεκίνημα απαιτούσε τότε ρήξη με το βαρβαρωμένο παρελθόν και δυναμική έξοδο στον πεφωτισμένο κόσμο».[188] Η πρώτη «έντεχνη μουσική», που γνώρισαν οι Νεοέλληνες ήδη από την Επαναστατική περίοδο, ήταν τα πατριωτικά άσματα. Πρόκειται για μελωδίες γαλλικών ή βαυαρικών θουρίων πάνω στις οποίες πρόσθεταν ελληνικούς στίχους επαναστατικού και εμψυχωτικού χαρακτήρα. Αυτοί οι ύμνοι διαδοθήκαν γρήγορα από στόμα σε στόμα και επικράτησαν των παραδοσιακών δημοτικών τραγουδιών και των ψαλμωδιών, τα οποία υποτιμήθηκαν και πολεμήθηκαν ως θλιβερό απότοκο της Τουρκοκρατίας.[189]

Στην καινούρια αυτή έντεχνη μουσική έκφραση προστέθηκαν βαυαρικές μελωδίες και αποσπάσματα ιταλικής όπερας παιγμένα από την στρατιωτική μπάντα πνευστών που δημιούργησε ο Γάλλος φιλέλληνας Κάρολος Φαβιέρος (Charles Fabvier, 1782-1855). Η εν λόγω μπάντα ιδρύθηκε το 1825 στο Ναύπλιο με δεκατέσσερις μουσικούς, Γερμανό-αυστριακής και ελληνικής καταγωγής, με Αρχιμουσικό τον γερμανικής καταγωγής Έρνστ

---

[187] Βλ. Ξανθουδάκης Χάρης, «Η συνάντηση με την ευρωπαϊκή μουσική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στον Β' κύκλο ομιλιών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: Νεοελληνική Μουσική, 1-22 Δεκεμβρίου 2009, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωση, http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8229, πρόσβαση 30/01/2021

[188] Βλ. Καρδάμης Κωνσταντίνος, «Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής», *Περιλήψεις Παραδόσεων*, (Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο)

[189] Βλ. *ο.π.* και

Σταύρου Γιάννης, «Η ελληνική παραδοσιακή μουσική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: ιστορική ανασκόπηση – σημερινή πραγματικότητα», *ο.π.,* σ.44

Μιχαήλ Μάνγγελ (ErnstMichaelMangel: 1800-1887).[190] Η μπάντα κατέφτασε μαζί με τον Όθωνα από το Ναύπλιο στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1834 και για αρκετά χρόνια αποτέλεσε τη μοναδική μπάντα στην Ελλάδα. Ωστόσο, μέχρι το 1875 οι στρατιωτικές φιλαρμονικές αυξήθηκαν στις πέντε: η μπάντα της Φρουράς με διευθυντή τον Χριστιανό Βέλκερ (ChristianWelker: 1820-1904),[191] του 10ου Τάγματος Ιππικού με διευθυντή τον Γεώργιο Γάϊδεμβεργερ (Georg Gaidenberger: 1826-1894)[192] και του 9ου Τάγματος Πυροβολικού. Σταδιακά σχηματίστηκαν και άλλες μπάντες οι οποίες περιόδευαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις καταπλήσσοντας τα πλήθη.[193] Το 1840 ιδρύθηκε και η γνωστή μέχρι και σήμερα ως Παλαιά, Φιλαρμονική Εταιρεία Κέρκυρας, ένας μουσικοεκπαιδευτικός οργανισμός – μετέπειτα θα λειτουργήσει και ως παράδειγμα για τον ΜΔΣ Αθηνών – με κύριο μέλημα την μουσική καλλιέργεια της μουσικής τέχνης που ωστόσο από τον επόμενο χρόνο θα διέθετε δική της μπάντα.[194] Μετέπειτα, το 1871, με τη ίδρυση του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου Αθηνών (ΜΔΣ) και τη μουσική κατάρτιση που παρείχε άρχισαν να σχηματίζονται μέσα από αυτόν και άλλες μπάντες. Το 1874 σχηματίστηκε η Ορχήστρα Πνευστών του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα με διευθυντή τον αρχιμουσικό του Στρατού Γ. Γάϊδεμβεργερ. Το επόμενο έτος σχηματίστηκε δεύτερη μπάντα πάλι από τον ΜΔΣ «Τεχνιτών και Βιομηχάνων». Το 1883 δημιουργήθηκε η μπάντα άπορων παίδων του Συλλόγου «Παρνασσός». Τέλος, χρειάστηκαν να περάσουν δεκατρία χρόνια για να αποκτήσει το ωδείο

---

[190] Βλ. Καρδάμης, *ο.π.* και

Μπαρούτας Κώστας, *Η μουσική ζωή στην Αθήνα τον 19ο αιώνα: Συναυλίες – Ρεσιτάλ – Μελόδραμα – Λαϊκό τραγούδι - Μουσικοκριτική,* Αθήνα: Φίλιππος Νάκας, 1992, σ.13

[191]Βλ. Χατζηθανασίου Άννα, «Βαυαρικές επιρροές στη μουσική ζωή της Αθήνας τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της μπάντας του στρατού», *Νεοτερισμός και Παράδοση: με αφορμή τα 70 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Σκαλκώτα,* (11ο Διατμηματικό Μουσικολογικό Συνέδριο, Αθήνα, 21-23 Νοεμβρίου 2019), σ.100, https://hellenic-musicology.org/wp-content/uploads/2020/11/ConfProc2019.pdf, πρόσβαση: 02/04/2021

[192] Βλ. *ο.π.*

[193] Βλ. Μυλωνάς Κώστας, «Γύρω από την ιστορία του έντεχνου ελληνικού τραγουδιού – 1η ομιλία: 19ος αιώνας –Εθνική Μουσική Σχολή – Ιταλικό Μελόδραμα: 1870-1930», *Ελεύθερο Εργαστήρι Μουσικής Παιδείας – 1ος κύκλος 2018-2019: Το ελληνικό τραγούδι,* 10/10/2018, Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος «Λίλιαν Βουδούρη» - Σύλλογος 'Οι φίλοι της μουσικής', https://www.blod.gr/lectures/gyro-apo-tin-istoria-tou-entehnou-ellinikou-tragoudiou-1i-omilia-19os-aionas-ethniki-mousiki-sholi-italiko-melodrama-1870-1930/, πρόσβαση 30/01/2021

και Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.13

[194] Βλ. Κώστας Καρδάμης, «Περί της ίδρυσης και περί την ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας: Αστικοί μύθοι και ιστορικές πραγματικότητες», *Μουσικός Ελληνομνήμων,* τεύχος 21-22, Κέρκυρα: Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Μάϊος – Δεκέμβριος 2015, σ.12,18

του ΜΔΣ δική του μπάντα και έτσι μόλις το 1884 έκανε την πρώτη της εμφάνιση απαρτιζόμενη από μαθητές της Σχολής Άπορων Παίδων.[195]

Υπήρξε, βέβαια, ένα μέρος του ελληνισμού, το οποίο δεν βρέθηκε ποτέ υπό την κατοχή των Οθωμανών και με την ενσωμάτωσή του το 1864 με την Ελλάδα θα ονομαζόταν εξίσου, επίσημα πια, ελληνικό κράτος. Αυτό το κομμάτι του ελληνισμού ήταν τα Επτάνησα, τα οποία καθ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, παρέμεναν Ενετοκρατούμενα, ενώ αργότερα πέρασαν στα χέρια των Γάλλων και των Άγγλων, κράτη περισσότερο φιλελεύθερα που επέτρεψαν εν γένει την πολιτισμική μουσική ανάπτυξη. Η μουσική ζωή των Επτανήσιων, ιδίως στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του επόμενου αποτέλεσε τη γέφυρα που μετέφερε τον δυτικοευρωπαϊκό μουσικό πολιτισμό στον ελλαδικό χώρο κατά τα μετεπαναστατικά χρόνια, ιδίως από την Ιταλία και συγκεκριμένα την ιταλική όπερα λόγω της συχνής και έντονης επαφής και επικοινωνίας με τη γειτονική χώρα. Άλλωστε όσοι λόγιοι Επτανήσιοι επιθυμούσαν μουσικές σπουδές κατέφευγαν στην Ιταλία.[196] Ένας από αυτούς ήταν και ο μουσουργός του εθνικού μας Ύμνου, ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος (1795-1872), ο οποίος το 1819 βρέθηκε στην Νάπολη να λαμβάνει μουσικές σπουδές από τον Ιταλό μουσικό Νικολό Αντόνιο Τσινγκαρέλι (Niccolò AntonioZingarelli:1752-1837).[197] Τα Επτάνησα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον μετέπειτα παιδαγωγικό τομέα και την ανάπτυξή του στον ελλαδικό χώρο αφού οι πρώτοι Έλληνες επαγγελματίες μουσικοί μορφώθηκαν στα Επτάνησα.[198] Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη από το 1720, η Κέρκυρα διέθετε μόνιμο θέατρο, το San Giacomo, όπου φιλοξενούνταν αδιάκοπα ιταλικοί θίασοι όπερας, ενώ πλέον σ' αυτό στεγάζεται το δημαρχείο της πόλης. Η εξοικείωση των Επτανήσιων με την ιταλική όπερα επηρέασε και τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου ώστε και αυτά να αποκτήσουν, μέχρι το 1875, δικές τους μόνιμες θεατρικές σκηνές. Οπερατικά έργα των Rossini, Bellini, Donizetti, Mercadante, Verdi αλλά και γηγενών μουσουργών όπως του Μάντζαρου, του Δομένικου Παδοβάνη (1817-1892), μαθητή του Μάντζαρου, του Σπυρίδωνα Ξύνδα (1817-1896), του Παύλου Καρρέρ (1829-1896) και άλλων είχαν κατακλύσει τις θεατρικές σκηνές

[195] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.27-29,36 και
Φατούρα Αικατερίνη-Μυρτώ, «Οι σχετιζόμενες με το Ωδείο Αθηνών ορχήστρες πνευστών (μπάντες) μέσα από το αρχειακό υλικό του Ωδείου και τον τύπο της εποχής», (Διπλωματική εργασία, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Σχολή Μουσικής και Οπτικοακουστικών Μέσων, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα 2016), σ.39

[196] Βλ. Καρδάμης, «Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής», *ο.π* και
Μυλωνάς Κώστας, *ο.π.*

[197] Περαιτέρω για τις μουσικές σπουδές του Νικόλαου Χαλικιόπουλου Μάτζαρου στην Ιταλία βλ. αναλ. Καρδάμης Κώστας, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος,* Αθήνα: fagottobooks, 2015, σ.111-166

[198] Βλ. Μυλωνάς, *ο.π.*

των Επτανήσων του 19ου αιώνα. Τα δύο κυρίαρχα οπερατικά είδη ήταν η σοβαρή όπερα (opera seria) και η κωμική όπερα (opera buffa ή comique) που στον 19ο αιώνα ήταν εξίσου αν όχι περισσότερο δημοφιλής. Εκτός από την όπερα ευδοκιμούσε και η φωνητική μουσική και προς το τέλος του αιώνα και η οργανική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *Aria Greca* (1827) του Νικόλαου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου και μάλιστα στην ελληνική γλώσσα. Ήδη από την βενετοκρατούμενη περίοδο, λαοφιλή χαρακτήρα απέκτησαν επίσης τα μουσικά σύνολα των φιλαρμονικών που, στον 19ο αιώνα, αποτελούνταν από Βρετανούς, Ιταλούς και αργότερα Επτανήσιους μουσικούς. Ακόμα, υπήρχε και το αστικολαϊκό ρεπερτόριο των διάφορων χορωδιακών σχημάτων και μαντολινάτων, το οποίο μέχρι και σήμερα αναφέρεται ως «καντάδα». Πρόκειται για έντεχνη χορωδιακή μουσική που σε πολλές περιπτώσεις συνδύαζε τη παραδοσιακή αυτοσχέδια πολυφωνία των Επτανήσων και συνέβαλε στη διάδοση της ελληνόγλωσσης μελοποιημένης ποίησης. Τέλος, παρά τον κοσμοπολιτικό χαρακτήρα των Ιόνιων Νήσων, δεν έλειψε από τη θρησκευτική ζωή και τις εκκλησίες η παραδοσιακή επτανησιακή ορθόδοξη ψαλμωδία βασισμένη στην οκτάηχο.[199]

Μετά την Επανάσταση, όλοι οι Έλληνες ασχέτως οικονομικής τάξης, ήρθαν άμεσα σε επαφή με τα ευρωπαϊκά μουσικά ακούσματα μέσω της υπαίθριας μουσικής των μπαντών.[200] Βέβαια οι πλούσιοι έλληνες και ξένοι είχαν τη δυνατότητα και για άλλου είδους μουσική ψυχαγωγία. Μέσα από μουσικές εσπερίδες που διοργάνωναν στις οικίες τους ή σε αίθουσες ξενοδοχείων, τραγουδούσαν και έπαιζαν «έντεχνη μουσική δωματίου», η οποία περιλάμβανε συνήθως πατριωτικά άσματα αλλά και μουσική της «φωτισμένης Ευρώπης». Η πρώτη αναφορά σε μουσική εσπερίδα λαμβάνει χώρα την περίοδο 1829-1834, στο σπίτι ενός Γάλλου όπου τραγούδησε η εγγονή του «αυθέντου» Καραντζά, Μαρία Αργυροπούλου.[201] Παράλληλα την ίδια περίπου περίοδο τα πρώτα πιάνα εισήλθαν στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, η Κερκυραία σύζυγος του Κωνσταντίνου Καρατζά έφερε το πρώτο πιάνο στο Ναύπλιο. Επίσης, δεν θα αργήσουν να σχηματίζονται τα πρώτα μουσικά σχήματα εγχόρδων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα δημιουργίας του πρώτου κουιντέτου και μάλιστα

[199] Βλ. Καρδάμης, «Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής», *ο.π.*

[200] Βλ. Μυλωνάς, *ο.π.*

[201] Βλ. Γαϊτάνος Κωστής, *Η ιστορία της ελληνικής μουσικής από την αρχαιότητα έως σήμερα,* Β' τόμος, Κεφ. 1ο, Αθήνα: Φίλιππος Νάκας, 2012, σ. 12-13

Για τα μουσικά σαλόνια και τις μουσικές εσπερίδες βλ. επίσης:

Xepapadakou Avra, Alexandros Charkiolakis, *Interspersed with Musical Entertainment: Music in Greek Salons of the 19th century,* Athens: Hellenic Music Center, 2017, σ.15-17 και

Αγραφιώτη Έφη, «Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;», Εθνικο Συμβούλιο Ελληνίδων, εκδόσεις Δρόμων, 2004, σ.87

αποτελούμενο από Έλληνες μουσικούς το 1855.[202] Η συμφωνική μουσική όμως, όπως και η μουσική δωματίου στον ελληνικό χώρο του 19ου αιώνα, απευθυνόταν σε μια μικρή μερίδα ανθρώπων με εκλεπτυσμένο γούστο.[203] Παρόλα αυτά, οι Νεοέλληνες, επηρεασμένοι από την επτανησιακή μουσική σκηνή μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα αγάπησαν το μελόδραμα. Σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, ιταλικοί θίασοι κατέκλυσαν τα θέατρα των πόλεων σε όλο το ελληνικό βασίλειο, ενώ οι ελληνικές θεατρικές σκηνές ολοένα και πλήθαιναν. Ωστόσο, η Αθήνα και ο Πειραιάς θα αποκτήσουν Δημοτικό Θέατρο στα τελευταία χρόνια του αιώνα. Ο Πειραιάς το 1884, ενώ λίγο αργότερα, το 1888 και η Αθήνα με ευεργεσία του Ανδρέα Συγγρού. Στο Β' μισό του αιώνα, με τη διαμονή Επτανήσιων μουσουργών της Επτανήσιας Εθνικής Σχολής στην Αθήνα, άρχισαν να τίθενται οι βάσεις για τη δημιουργία μιας Ελληνικής Εθνικής Σχολής. Κάτι τέτοιο συμβαίνει με τον Ζακυνθινό συνθέτη Παύλο Καρρέρ που κατέφτασε στην Αθήνα το 1858 και προσπάθησε να παρουσιάσει στην Αθήνα την γνωστή «εθνική όπερα» «Μάρκος Μπότσαρης», η πρεμιέρα της οποίας, ωστόσο, θα λάβει χώρα τελικά στην Πάτρα το 1861. Εντούτοις, η ιδέα μιας ελληνικής εθνικής σχολής θα υλοποιηθεί στις αρχές του επόμενου 20ου αιώνα,[204] καθώς οι απαιτούμενες προδιαγραφές και η αντίστοιχη εκπαιδευτική υποδομή για τη συγκεκριμένη ελληνική μουσική δημιουργία θα αρχίσουν να υφίστανται μόνο προς το τέλος του αιώνα με την ίδρυση μουσικών συλλόγων, ιδρυμάτων και ωδείων.[205]

Δεν λείπουν βέβαια και αυτοί που δεν αρέσκονταν στα μελοδραματικά ακούσματα, κυρίως άνθρωποι της εργατικής τάξης, συνήθως πρόσφυγες ή επαρχιώτες. Έτσι, στην Αθήνα δημιουργούνται δύο ξεχωριστά «καφέ». Από τη μία τα «καφέ σαντάν», όπου τραγουδούσαν γερμανίδες και από την άλλη τα «καφέ αμάν», όπου παίζονταν αμανέδες, σμυρνέικα κ.α. που αποτέλεσαν πρόδρομοι του ρεμπέτικου, η ύπαρξη του οποίου επιβεβαιώνεται στα επόμενα χρόνια από τον Τύπο της εποχής.[206]

---

[202] Βλ. Καρδάμης, *ο.π.*

[203] Βλ. Ξανθουδάκης, *ο.π.*

[204] Η πορεία της ελληνικής μουσικής δημιουργίας προς μια ελληνική εθνική σχολή αναλύεται παρακάτω στο κεφ. «Η συμβολή του Μουσικού Δραματικού Συλλόγου για μία ελληνική μουσική συνείδηση»

Βλ. Καρδάμης , *ο.π.*

[205] Για την δημιουργία μουσικών συλλόγων και άλλων φορέων γίνεται εκτενής αναφορά παρακάτω στο κεφ. «Η μουσική εκπαίδευση και η ίδρυση μουσικών συλλόγων»

Βλ. Μυλωνάς, *ο.π.*

[206] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.22,27,76

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Παρότι, με την άφιξή του στην Ελλάδα, ο βασιλιάς Όθωνας έφερε βαυαρικές και ξενόφερτες μουσικές, ποτέ δεν έθεσε τις βάσεις για δημιουργία οργανωμένων μουσικών σχολών, Ακαδημιών και Ωδείων αντίστοιχα με τα Conservatoires και τις Μουσικές Ακαδημίες του εξωτερικού. Έτσι, για ακόμα μία φορά οι ιδιώτες ήταν εκείνοι που ανέλαβαν δράση. Οι ενδιαφερόμενοι για μουσική εκπαίδευση απευθύνονταν συνήθως ή σε ιδιώτες μουσικοδιδασκάλους, οι οποίοι προέρχονταν είτε από το εξωτερικό είτε από τα Επτάνησα, ή κατέφευγαν σε μικρές ιδιωτικές μουσικές σχολές, η λειτουργία των οποίων όμως ήταν συνήθως βραχύβια. Χαρακτηριστική φυσιογνωμία μουσικοπαιδαγωγού ήταν ο Ραφαήλ Παριζίνι (Rafaelle Parizini: 1820-1875), καθηγητής και μουσικός διευθυντής της Φιλαρμονικής της «Ευτέρπης»[207] και καθηγητής στο ΩΑ για ένα χρόνο (1874-1875),[208] ο οποίος πριν την εγκατάστασή του στην Αθήνα είχε συνεργαστεί και με τον Μάντζαρο. Επίσης, ο Βαυαρός Γ. Γάϊδεμβεργερ, υποδιευθυντής της Φ.Ε. «Ευτέρπη» αλλά και δάσκαλος χάλκινων πνευστών και βιολιού στο ΩΑ, καθώς και ο Δημήτριος Διγενής (1807-1880) επτανησιακής καταγωγής, μουσικοδιδάσκαλος στη Σχολή Ευελπίδων, στο Διδασκαλείο και στο Πολυτεχνείο αλλά και ιδιώτης καθηγητής. Αξίζει να τονισθεί ότι, μόλις ο Όθωνας ανέλαβε τα καθήκοντα του ενέταξε τη μουσική στα μαθήματα γενικής εκπαίδευσης και μάλιστα υπό τρεις ξεχωριστές κατηγορίες: θεωρητική, φωνητική και οργανική, αν και η μουσική ως μάθημα γενικής παιδείας επιβεβαιώνεται ήδη από την Καποδιστριακή περίοδο. Οι δάσκαλοι που δίδασκαν το μάθημα της μουσικής όφειλαν να γνωρίζουν καλά μουσική, ιδίως φωνητική μουσική αλλά και ζωγραφική σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα του 1834 σχετικά με την εκπαίδευση. [209]

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι το μάθημα της μουσικής απευθυνόταν και στον γυναικείο πληθυσμό τουλάχιστον στα σημαντικότερα εκπαιδευτήρια θηλέων της εποχής όπως το Παρθεναγωγείο Χιλλ (1831) και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών (1836) που μετονομάστηκε αργότερα σε Αρσάκειο (1850). Μάλιστα, η εντατική ενασχόληση των μαθητριών του Αρσακείου με τη μουσική και ιδίως με το πιάνο θεωρείται κύριος παράγοντας

---

[207] Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, *Όψεις της μουσικής ζωής στα ελληνικά αστικά κέντρα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα,* Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ.37, https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4469, πρόσβαση: 05/04/2021

[208] Εκείνο το έτος απεβίωσε οπότε και δεν μπόρεσε να προσφέρει παραπάνω μουσικοπαιδαγωγικό έργο στον ΜΔΣ.

Βλ. *ο.π.*

[209] Βλ. Καρδάμης, *ο.π.*

που οδήγησε στη λεγόμενη «Μόδα του Πιάνου» στην Αθήνα.[210] Σχετικά με τη μουσική εκπαίδευση των κοριτσιών, οι αντιλήψεις της τότε κοινωνίας επέτρεπαν μόνο την εκμάθηση πιάνου και άρπας και όχι των υπόλοιπων οργάνων (κρουστών, πνευστών και εγχόρδων) τα οποία θεωρούνταν ότι αλλοίωναν την ωραία φύση της γυναίκας[211] Ήδη από το 1842, προβλεπόταν εβδομαδιαία τρίωρη διδασκαλία της μουσικής, ωδικής όπως ονομαζόταν, καθώς ήταν πεποίθηση πως η διδασκαλία τόσο της μουσικής όσο και της ζωγραφικής καλλιεργεί το αίσθημα του ωραίου, κάτι που ταίριαζε στο ωραίο φύλο.[212] Ωστόσο, παρόλο που το μάθημα ήταν υποχρεωτικό, σε πολλές περιπτώσεις δεν διδασκόταν, εξαιτίας της ελλιπούς κατάρτιση των δασκάλων.[213] Ανεξάρτητα όμως από αυτό, το μάθημα της μουσικής συνήθως διεξάγονταν κατά την έναρξή ή τη λήξη ή και στα δύο της σχολικής ημέρας, όπου οι μαθητές έψελναν διάφορες προσευχές και άσματα εκπαιδευτικού χαρακτήρα.[214] Αυτό το σχολικό έθιμο μπορεί κανείς να το αναγνωρίσει και από τον Τύπο της εποχής όταν σχολιάζει σχολικές ημέρες με αφορμή την βασιλική παρουσία.[215] Περαιτέρω μαθήματα σχετιζόμενα με τη μουσική, όπως η οργανική μουσική ή ο χορός διδάσκονταν και σε κορίτσια, αλλά με οικονομική επιβάρυνση και μόνο στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια.[216] Με εγκύκλιο που εκδόθηκε το 1879 αποφασίστηκε η ένταξη στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, εκτός της Ωδικής, του μαθήματος της Απαγγελίας (= απαγγελία ποιημάτων), αδόμενης ή μη, – σε επόμενο κεφάλαιο

[210]Βλ. Αγραφιώτη Έφη, «Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;», Εθνικο Συμβούλιο Ελληνίδων, εκδόσεις Δρόμων, 2004, σ.87

[211] Βασιλειάδου Ξένια, «Επιλογή μουσικού οργάνου σε σχέση με το φύλο. Έρευνα ερωτηματολογίου σε φοιτητές των Τμημάτων Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης και Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής», (Πτυχιακής Εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης, Θεσσαλονική 2008), σ.6,

https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/3562/2/VasileiadouPE2008.pdf, πρόσβαση: 06/04/2021

[212] Βλ. Καρδάμης, *ο.π.*

[213] Βλ. Σταύρου, *ο.π.,* σ.63

[214] Βλ. *ο.π.,* σ.64

[215] Βλ. *Αιών 2320,*15/02/1868, σ.1

«Τήν παρελθοῦσαν Δευτέραν…, , ὁ Βασιλεύς καὶ ἡ Βασίλισσα…ἐπεσκέφθησαν τὸ Ἀρσάκειον Παρθεναγωγεῖον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας …Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας, μετὰ τῆς ἀξιοτίμου Διευθυντρίας καὶ τῶν Διδασκάλων τοῦ Παρθεναγωγείου ὑπεδέχθησαν εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ Αρσακείου τὰς Αὐτῶν Μεγαλειοτῆτας καὶ ὡδήγησαν Αὐτὰς εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τοῦ Παρθεναγωγείου, ὅπου ὑπεδέχθησαν Αὐτὰς ἡ ἀξιότιμος ὑποδιευθύντρια, αἱ διδασκάλισσαι, αἱ ἐπιμελήτριαι καὶ ἐσωτερικαὶ μαθήτριαι, αἵτινες ὁδηγούμεναι ὑπὸ τοῦ μουσικοδιδασκάλου τοῦ Παρθεναγωγείου Κ. Φαβρικέζη, ἔψαλον ἐν χορῷ τὸν κάτωθι ὕμνον. Μετ’ αὐτὸν δύο εκ τῶν μικροτέρων μαθητριῶν τοῦ Αρσακείου προσελθοῦσαι προσέφερον εἰς τὰς Α.Α.Μ.Μ. ἀνὰ μίαν ἀνθοδέσμην καὶ ἀνὰ χρυσοκέντητον ἐργόχειρον τῶν μαθητριῶν, ἅτινα εὐμενέστατα καὶ πλήρεις συγκινήσεως ἐδέχθησαν ὅ’ τε Βασιλεύς και ἡ Βασίλισσα. Τότε ἐψάλη ὑπὸ τῶν κορασίων ὁ κάτωθι δεύτερος ὕμνος, ὁ συνταχθείς διὰ τὴν Προστάτριαν τοῦ Αρσακείου, τὴν Βασίλισσαν Ὄλγαν…»

[216] Βλ. Σταύρου, *ο.π.,* σ.100

το βλέπουμε και σαν μάθημα στον ΜΔΣ – με σκοπό την καλλιέργεια και την ενίσχυση του μέχρι τότε εξασθενισμένου εθνικού φρονήματος και θρησκευτικού αισθήματος.[217] Φαίνεται, λοιπόν, πως δόθηκε ξανά ιδιαίτερη σημασία στον συνδυασμό μουσικής-ποίησης, όπως συνέβαινε και στην αρχαιότητα. Πάντως οι φιλόμουσοι μαθητές του ΩΑ έδειχναν μεγάλη προτίμηση στα μαθήματα αυτά, ιδίως της Ωδικής που υπάρχει ήδη από την αρχή της λειτουργίας του Ωδείου.[218] Τέλος, όπως η γενική εκπαίδευση δέχτηκε γαλλικές επιδράσεις, το ίδιο συνέβη και στο μουσικοπαιδαγωγικό κομμάτι, με επιρροές κυρίως από την «αίγλη του παρισινού κονσερβατουάρ» (Consevatoire National Superium de Musique).[219]

Από το 1843 ιδρύθηκαν και λειτούργησαν δύο μουσικές σχολές, η Εκκλησιαστική μουσική σχολή και η στρατιωτική μουσική σχολή, την οποία διηύθυνε ο Ε. Μ. Μάνγκελ, οι οποίες κάλυψαν μόνο τις βασικές ανάγκες που ο τομέας της μουσικής εκπαίδευσης απαιτούσε. Στην ουσία δεν αποτέλεσαν κάποια οργανωμένη προσπάθεια μουσικής κατάρτισης. Η μόνη ουσιαστική εκπαίδευση που λάμβαναν σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα τόσο τα αστικά όσο και τα μεσοαστικά στρώματα ήταν βιωματική μέσω της οπτικοακουστικής επαφής στις μελοδραματικές παραστάσεις και στις εμφανίσεις των φιλαρμονικών.[220]

Από τη δεκαετία του 1860 και μετά άρχισαν να ιδρύονται μουσικοί σύλλογοι, μερικοί από τους οποίους αποτέλεσαν φορείς μουσικής διάδοσης και εκπαίδευσης είτε με δωρεάν παροχή είτε με κάποιο, συμβολικό συνήθως, κόστος για την αυτοσυντήρησή τους. Οι σύλλογοι αυτοί συνέβαλαν στην οικειοποίηση των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων με την έντεχνη μουσική. Από τους πρώτους συλλόγους με μουσική δραστηριότητα που ιδρύθηκαν κυρίως στην Αθήνα, ήταν ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός το 1865, η Εταιρεία των Φίλων του Λαού το 1865, η Εταιρεία για τη διδασκαλία αρχαίων δραμάτων το 1876 και ο σύλλογος Μικρασιατών «Η Ανατολή» το 1891. Στη δεκαετία του 1890 μουσικές δραστηριότητες θα έχουν και γυμναστικοί καθώς και εικαστικοί σύλλογοι. Επίσης από τη δεκαετία του 1840 η Λέσχη του Πειραιά «Αρμονία» (1840) και αργότερα η Αθηναϊκή Λέσχη (1875) αποτέλεσαν χώρους κοινωνικών συναναστροφών και διαλέξεων αλλά

[217] Βλ. *ο.π.,* σ.65

[218] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγια»

[219] Βλ. Ξανθουδάκης Χάρης, «Εικόνες από μιαν έκθεση: Η Ελλάδα, η Γαλλία και η μουσική: ένας περίπατος στην ιστορία», *Τριμηνιαίο Δελτίο,* τεύχος 5ο, (Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών), Ιανουάριος-Μάρτιος 2007, σ.3-5

[220] Βλ. Καρδάμης, *ο.π.*

και διασκέδασης με χορούς και διάφορες μουσικές εκδηλώσεις.[221]

Οι σημαντικότεροι φορείς μουσικής καλλιέργειας και εκπαίδευσης ιδρύθηκαν στο τελευταίο τρίτο του αιώνα. Το 1864 υπήρξε μία αξιόλογη προσπάθεια ίδρυσης χορωδιακού μουσικού συλλόγου με το όνομα «Ορφεύς», ωστόσο η μέτρια απόδοση των παραστάσεων κατέστησε τη λειτουργία του βραχύβια. Οι δυο πρώτοι σύλλογοι που ενίσχυσαν ουσιαστικά τη μουσική εκπαίδευση – όχι μόνο στην πρωτεύουσα αλλά και σε όλη την Ελλάδα – ιδρύθηκαν το 1871. Αρχικά ιδρύθηκε η Φιλαρμονική Εταιρεία «Ευτέρπη», από νέους καλούς οικογενειών, που είχε ως υπόδειγμα την Φιλαρμονική Εταιρεία Κέρκυρας, κοινώς Παλιά Φιλαρμονική που ιδρύθηκε το 1840 και αποτελεί μέχρι σήμερα το μακροβιότερο μουσικό σωματείο, που άσκησε πολύ μεγάλη επίδραση στους περισσότερους μουσικούς φορείς στην Ελλάδα. Δύο μήνες μετά την υπογραφή του καταστατικού της «Ευτέρπης» υπογράφεται το καταστατικό του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, του γνωστού και στις μέρες μας ΩΑ. Ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος αποτέλεσε ουσιαστικά το μοναδικό ωδείο που λειτούργησε τον 19ο αιώνα.[222] Τέλος, λίγα χρόνια μετέπειτα, το 1874, ιδρύθηκε και ο πρώτος επίσημος εκκλησιαστικός μουσικός σύλλογος Αθηνών, ενώ ο ομώνυμος σύλλογος Κωνσταντινούπολης λειτουργούσε ήδη από το 1863. Ωστόσο, προς το τέλος της δεκαετίας του 1870, ακολούθησε μια περίοδος στασιμότητας, κυρίως λόγω οικονομικών δυσκολιών και έτσι άλλοι οι σύλλογοι υπολειτουργούσαν, όπως ο εκκλησιαστικός μουσικός σύλλογος και ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος Αθηνών ενώ άλλοι διέκοπταν οριστικά την λειτουργία τους όπως συνέβη στην περίπτωση της Φιλαρμονικής Εταιρείας «Ευτέρπη» το 1876. Όσοι σύλλογοι ανταπεξήλθαν των δυσκολιών ζωντάνεψαν εκ νέου στη δεκαετία του 1880. Μετά από μια πενταετή περίπου αναστολή μουσικών δραστηριοτήτων των παραπάνω συλλόγων εμφανίζεται το 1879 ένας νέος Σύλλογος, ο «Ορφεύς» αλλά κι αυτός με βραχύβια δράση. Στο τέλος της δεκαετίας, συγκεκριμένα το 1889 ιδρύθηκε και η Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών μεταξύ της οποίας και του Μουσικού Συλλόγου Αθηνών αναπτύχθηκε εξαιρετική συνεργασία. Όλες αυτές οι προσπάθειες που αποσκοπούσαν στην παροχή μουσικής εκπαίδευσης θα μπορούσαν κάλλιστα να θεωρηθούν φιλανθρωπικά έργα με στόχο τη διάπλαση ηθικού χαρακτήρα στους νέους και τις νέες. Άλλωστε, ήδη από τον 18ο αιώνα, σε ολόκληρη την Ευρώπη τα εκπαιδευτικά συστήματα στόχευαν στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων.[223] Επίσης, πρέπει να τονισθεί ότι σ' εκείνη την εποχή δεν υπήρχε η εύκολη λύση

[221] Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, *ο.π.,* σ.7-8

[222] Για εκτενέστερη ανάλυση περί του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου βλ. στο επόμενο κεφ. «Η ίδρυση και η λειτουργία του Μουσικού Δραματικού Συλλόγου»

[223] Βλ. Μπαρμπάκη, *ο.π.,* σ.10,12-14, 34-36 και

της μουσικής αναπαραγωγής με την βοήθεια της τεχνολογίας, όπως συμβαίνει στις μέρες μας. Τότε για να ακούσει κανείς μουσική έπρεπε ή να ξέρει να παίζει ο ίδιος, επομένως να έχει μάθει μουσική ή να παρακολουθήσει κάποια μουσική συναυλία.[224] Τέλος, με τη διδασκαλία της μουσικής μπορούσε κανείς να εξασφαλιστεί και επαγγελματικά είτε ως μουσικός είτε ως μουσικοδιδάσκαλος. Μάλιστα, επαγγελματική σταδιοδρομία ως μουσικοδιδάσκαλοι μπορούσαν να ακολουθήσουν και οι γυναίκες. Οι μουσικοί σύλλογοι λειτούργησαν με μικρό κόστος – σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και δωρεάν – με μοναδικό σκοπό την παροχή μουσικής εκπαίδευσης.[225]

Η περίοδος συλλογομανίας της δεκαετίας του 1870 χαρακτηρίζεται από ιστορικούς «από κάθε άποψη εποικοδομητική», ιδίως με την παρουσία του πολιτικού Χαρίλαου Τρικούπη στην πολιτική σκηνή καθώς ευνόησε την εισροή κεφαλαίου – σε μια ευνοϊκή συγκυρία διεθνούς οικονομίας – από Έλληνες του εξωτερικού.[226]

Η ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Μερικούς μήνες μετά την επίσημη ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρείας «Ευτέρπη», τον Ιούλιο του 1871 υπογράφεται το καταστατικό του ΜΔΣ-ΩΑ το οποίο αποτέλεσε το μοναδικό Ωδείο σε όλη την Ελλάδα του 19ου αιώνα.[227] Στόχος του ήταν η καλλιέργεια της μουσικής και της θεατρικής παιδείας.[228] Η ιδέα, όπως πληροφορούμαστε από την εφημερίδα *Αιών*, άνηκε στον τότε τμηματάρχη του Υπουργείου Εξωτερικών, Γρηγόριο Γ. Παππαδόπουλο (1819-1873), ο οποίος εισηγήθηκε επί του θέματος. Δεν θα μπορούσε όμως να είχε πάρει «σάρκα και οστά» χωρίς την παρέμβαση του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κουμουνδούρου

Μπαρμπάκη Μαρία, «Οι πρώτοι μουσικοί σύλλογοι της Αθήνας και του Πειραιά και η συμβολή τους στη μουσική παιδεία: 1871-1909», (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αθήνα 2009), σ.27,32

[224] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, «Η δραματική σχολή του Ωδείου Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα», *Επετειακό Συνέδριο για τα 20 χρόνια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών: Πηγές της έρευνας στη σύγχρονη ελληνική θεατρολογία,* Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Αθήνα 27-29 Απριλίου 2017, σ. 2, https://www.academia.edu/37464272, πρόσβαση: 05/04/2021

[225] Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, *ο.π.,* σ. 34, 214

[226] Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, (διδακτορική διατριβή), *ο.π.,* σ.25

[227] Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, *ο.π,* σ.12

[228] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, *ο.π.,* σ. 2

(1815-1883) ο οποίος εφάρμοσε αυτήν την ιδέα στην πράξη.[229] Χάρη στα δύο αυτά πολυσήμαντα για τον καθορισμό της μουσικής στην ελληνική σκηνή πολιτικά πρόσωπα, η υπόθεση της ίδρυσης του ΜΔΣ-ΩΑ απέκτησε, ήδη από τη σύλληψη της ως ιδέα, πολιτικό και κοινωνικό κύρος και έτσι δόθηκε όλη η απαραίτητη προσοχή που χρειαζόταν για την υλοποίηση της. Άλλωστε η αναγκαιότητα ενός τέτοιου φορέα στην Ελλάδα που είχε μπει και διένυε πια τη δεκαετία του 1870 ήταν τεράστια, κάτι που πλέον αντιλαμβανόταν και ο κόσμος.[230]

Στο όλο εγχείρημα για τη σύσταση ενός συλλόγου συμμετείχαν φιλόμουσοι κύριοι της καλής κοινωνίας ήδη από τον Ιούνιο του 1871. Μεταξύ άλλων αναφέρουμε τα σημαντικά πρόσωπα που αποτέλεσαν το Διοικητικό Συμβούλιο του ΜΔΣ-ΩΑ, το οποίο ορίστηκε κατά τη δεύτερη συνέλευση στις 19 Ιουλίου το 1871 και συγκεκριμένα τον Μάρκο Ρενιέρη (1815-1897), νομομαθής και φιλόλογος, ο οποίος ορίσθηκε Πρόεδρος του ΔΣ, ενώ από το 1868 αποτέλεσε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, τους Νικόλαο Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτο (1837-1903), βουλευτή Άνδρου και Αριστείδη Μπαλάνο (1818-1875), βουλευτή Αττικής, οι οποίοι αμφότεροι εκλέχθηκαν αντιπρόεδροι ΔΣ, τους Ν. Α. Χατσόπουλο και Γ.Γ. Παπαδόπουλο, οι οποίοι ορίσθηκαν ταμίας και γραμματέας του ΔΣ αντίστοιχα, καθώς και τους Χαρίλαο Τρικούπη (1832-1896) και Τιμολέων Φιλήμων (1833-1898), επίσης βουλευτή Αττικής, με την ιδιότητα των συμβούλων του ΔΣ. Άλλα σημαντικά τακτικά μέλη του Συμβουλίου ήταν επίσης ο Παναγιώτης Ρομπότης (1830-1875), καθηγητής Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και τέλος ο Αλέξανδρος Μανσόλας. Είχε προηγηθεί η πρώτη συνέλευση, στις 15 Ιουλίου, στην οποία εγκρίθηκε το σχέδιο οργανισμού που είχε καταρτιστεί από τις προηγούμενες συναντήσεις του Ιουνίου.[231] Την ίδια μέρα με τη σύσταση του νέου ΔΣ πραγματοποιήθηκε και η εκλογή επιτροπών των δύο τμημάτων, του μουσικού τμήματος με δύο επιτροπές, επί της εθνικής μουσικής και επί της παιδαγωγικής μουσικής και του δραματικού τμήματος με την επιτροπή επί της διδασκαλίας των δραμάτων, την επιτροπή επί της διοικήσεως του θεάτρου και την επιτροπή επί του δραματολογίου. Εντυπωσιακό είναι για τα δεδομένα της εποχής ότι το Συμβούλιο θεώρησε σκόπιμο την εκλογή και γυναικείων

[229] Βλ. «Τὸ Ὠδεῖον», *Αιών 3114,* 17/03/1875, σ.2-3

[230] Βλ. Παχνιστή Μαρία, «Ωδείο Αθηνών (1871-1873) τα περί της ιδρύσεως του μέσα από τις αρχειακές πηγές του», (Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Σχολή Μουσικών και Οπτικοακουστικών Τεχνών, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα, 2016), σ.11-12

[231] Βλ. «Παράρτημα: Σχέδιον οργανισμού του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου Αθηνών»

αντίστοιχων επιτροπών.[232]

Από τον Σεπτέμβριο οι συνεδριάσεις αφορούσαν στη σύσταση ωδείου (conservatoire) και στη συγκρότηση θεάτρου, στη γνωστοποίηση της ίδρυσης και διατύπωση αιτήματος για την αναγνώρισή του με Βασιλικό Διάταγμα και στην εξασφάλιση οικονομικών πόρων που θα ενίσχυαν το έργο του ΜΔΣ.[233] Πράγματι στις 2 Οκτωβρίου 1871 η Κυβέρνηση ενέκρινε τη σύσταση του ΜΔΣ με Β.Δ. και μάλιστα με χρηματοδότηση από το Δημόσιο.[234] Επιπλέον, η κυβέρνηση παραχώρησε την οικία Γ. Βλαχούτση (Πειραιώς 35) – που από το 1836 στέγαζε το Πολυτεχνείο ή αλλιώς Σχολείον των Τεχνών – προκειμένου να στεγάσει το Ωδείο. Την ανακατασκευή του οικήματος, η οποία περιελάμβανε την αίθουσα παραστάσεων, «κομψή» και «ωραία» όπως χαρακτηρίστηκε, ανέλαβε αφιλοκερδώς ο αρχιτέκτονας Ερνέστος Τσίλλερ από το 1871 μέχρι και τα επίσημα εγκαίνια του ωδείου το 1873.[235]

Είναι δε αξιοσημείωτες οι πρώτες ενέργειες που κατέβαλαν οι επιτροπές των δύο τμημάτων αμέσως μετά την έγκριση της ιδρύσεως του Συλλόγου. Από τις σημαντικότερες είναι αυτή στην οποία προέβη ο πρόεδρος του μουσικού τμήματος, Τιμολέων Φιλήμων, δεδομένου της έλλειψης εξελληνισμένης μουσικής ορολογίας, να αναθέσει τη σύνταξη μουσικής θεωρίας στον τότε καθηγητή της μετρικής και αντιπρόεδρο της επιτροπής Δημήτριο Σεμιτέλο (1828-1898). Ωστόσο, ο ίδιος «δεν εδυνήθη ν'αποπερατώση το έργον…» παρόλο που το ΔΣ του έδωσε προμήθεια πεντακοσίων δραχμών για τις ανάγκες σύνταξης του βιβλίου.[236] Μετά από σχεδόν ένα χρόνο, τον Μάρτιο του 1872, το ΔΣ ανέθεσε στον Τιμολέων Φιλήμων να διαπραγματευτεί εκ νέου με τον καθηγητή για την έκδοση του εν λόγω πονήματος που θεωρούσαν άκρως απαραίτητο. Εν τέλει με επιστολή του καθηγητή προς το ΔΣ το οποίο ανεγνώσθη σε συνέλευση του ΔΣ στις 17 Νοεμβρίου 1872 διαβεβαίωσε πως εντός των επόμενων δύο μηνών η «μουσική γραμματική» θα ήταν έτοιμη για έκδοση.[237]

---

[232] Εκτενέστερη αναφορά γίνεται στο κεφ. «Στα ίχνη των γυναικών του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου: Α) Γυναίκες-μέλη του ΜΔΣ – Η επιτροπή των κυριών»

[233] Βλ. Παχνιστή Μαρία, *ο.π.,* σ.20-21

[234] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.6

[235] Βλ. Θανάσης Γιοχάλας, Τόνια Καφετζάκη, *Αθήνα: ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία,* 6η έκδοση, Αθήνα: «Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2019, σ: 272 και
Μπαρμπάκη Μαρία, (Διδακτορική διατριβή), *ο.π.,* σ.28

[236] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7

[237] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.48

Η επιτροπή επί της παιδαγωγικής μουσικής άρχισε αμέσως να καταρτίζει το παιδαγωγικό περιεχόμενο και οτιδήποτε σχετικό . Σε αυτό συμπεριλαμβάνονταν α) η συλλογή κατάλληλων για τα σχολεία ασμάτων και μουσικών μελών, στα οποία θα προσάρμοζαν νέα ποιήματα, β) η χρηματοδότηση της συλλογής αυτής από το ΔΣ, γ) η πρόταση προς το ΔΣ να ενεργήσει ώστε να απαγορευτεί με νόμο να διδάσκει κάποιος αν δεν έχει την ικανότητα της φωνητικής μουσικής διδασκαλίας και δ) η τρίωρη υποχρεωτική παρακολούθηση της ωδικής τόσο από υποψήφιους όσο και από διδάσκαλους ή διδασκάλισσες, ενώ είχε σκοπό να συντάξει και πρακτική μέθοδο της ωδικής μετά την υποτιθέμενη έκδοση της μουσικής θεωρίας του Σεμιτέλου. Οι συστηματικές προσπάθειες της επιτροπής επί της παιδαγωγικής μουσικής απέδωσαν και έτσι μέχρι το τέλος του έτους κατάφερε να συλλέξει 140 άσματα, ενώ επιπλέον επιθεωρήθηκε η τρίωρη υποχρεωτική διδασκαλία της ωδικής.[238]

Μετά την έγκριση και χρηματοδότηση του Ωδείου από την Κυβέρνηση, την εύρεση χώρου για τη στέγαση του, αλλά και τις δωρεές από μέλη και ευεργέτες, τα μέλη του ΔΣ καθόρισαν, συνέταξαν και δημοσίευσαν το σχέδιον οργανισμού, δηλαδή, τον κανονισμό περί λειτουργίας του Ωδείου.[239] Το σχέδιον οργανισμού βασίστηκε σε κανονισμούς αντίστοιχων *conservatoires* άλλων ευρωπαϊκών χωρών, όπως του Παρισιού και της Ιταλίας.[240] Μια από τις δυσκολίες την οποία το ΔΣ κλήθηκε να επιλύσει ήταν η εύρεση διευθυντή. Με μόνη εξαίρεση λίγους μήνες κατά το έτος 1879, που τη διεύθυνση ανέλαβε προσωρινά κάποιος Φρειδερίκος Στήβεν από το Παρίσι, όλες οι προσπάθειες για εύρεση διευθυντή έπεσαν στο κενό.[241] Από την άλλη είναι αρκετά ενδιαφέρον το γεγονός της προσπάθειας του ΔΣ για την ένωση του ΜΔΣ με την Φ.Ε «Ευτέρπη», που ωστόσο ήταν ανεπιτυχής, καθώς δεν βρέθηκε κοινό έδαφος στις διαπραγματεύσεις και στους όρους συγχώνευσης.[242]

Από τον Νοέμβριο του 1872 το Συμβούλιο φρόντισε να ξεκινήσουν οι εγγραφές μαθητών και μαθητριών για το πρώτο έτος, μερίμνησε για τη σύσταση των μαθημάτων που θα λάμβαναν χώρα καθώς και για τον διορισμό του διδακτικού προσωπικού. Τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν η ωδική, την διδασκαλία της οποίας ανέλαβαν ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός (έφορος του ωδείου που είχε αναλάβει ανεπίσημα και διευθυντικά καθήκοντα) και ο Ιούλιος Έννιγγ (επιμελητής του ωδείου), το τετράχορδο, δηλαδή το βιολί που ανέλαβε να διδάξει ο

[238] Βλ. *ο.π.,* σ.25-26

[239] Βλ. «Παράρτημα: Το σχέδιον του οργανισμού του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου Αθηνών»

[240] Βλ. Παχνιστή Μαρία, *ο.π.,* σ.27,29

[241] Βλ. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.18

[242] Βλ. αναλ. Παχνιστή Μαρία, *ο.π.,* σ.38-42

Βολονίνης, τον πλαγίαυλο θα δίδασκε ο Ακτίπης ενώ τέλος ανέλαβε να διδάξει το μάθημα της δραματικής ο Σπαθής (καθηγητής γυμνασίου). Από αυτούς ο Κατακουζηνός και ο Σπαθής προσέφεραν τις υπηρεσίες τους αμισθί ενώ και οι υπόλοιποι αν και λάμβαν μισθό δεν ήταν λίγες οι φορές που προέβεναν σε δωρεαν διδασκαλία προς όφελος του ΜΔΣ και των μαθητών αυτού.[243] Στο δεύτερο σχολικό έτος (1873-1874) ο Σπαθής παραιτήθηκε και τη διδασκαλία της δραματικής αλλά και της απαγγελίας, που συμπεριλήφθηκε ως μάθημα από αυτό το έτος, ανέλαβε επίσης αμισθί, ο Αχιλλέας Ηλιάδης[244], ιατρός μεν στο επάγγελμα, αλλά μουσικά καλλιεργημένος. Επίσης στο δεύτερο έτος, σύμφωνα με τα μαθητολόγια τουλάχιστον των αρρένων καθώς στα αντίστοιχα των θηλέων στα πρώτα χρόνια στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αναγράφεται το όνομα του δασκάλου, τη διδασκαλία της ωδικής είχε αναλάβει σχεδόν αποκλειστικά ο Ιούλιος Έννιγγ. Το όνομα του Κατακουζηνού αναφέρεται σε ελάχιστες εγγραφές μαθητών είτε αρρένων είτε θηλέων. Επιπλέον, την ίδια χρονιά συστάθηκε ξεχωριστή τάξη ωδικής αποκλειστικά για τα 80 παιδιά του ορφανοτροφείου Χατζηκώστα μερικά εκ των οποίων αντί ωδικής διδάχτηκαν πλαγίαυλο.[245] Τέλος, δόθηκε και η πρώτη μαθητική συναυλία, συγκεκριμένα στις 28 Ιανουαρίου του 1874.[246] Στο τρίτο έτος (1874-1875) στον Σύλλογο ξεκίνησαν να διδάσκονται και τα μαθήματα του «κλειδοκύμβαλου», δηλαδή του πιάνου από τον Ερρίκο Σταγκαπιάνο και της βαρβίτου, κοινώς βιολοντσέλου, από τον Ραφαήλ Παριζίνι. Επίσης τα μαθήματα της δραματικής και της απαγγελίας αυτό το έτος ανέλαβε, στη θέση του Ηλιάδη, ο Αντώνιος Μανούσος «εκ των ολίγων δοκίμων Ελλήνων ηθοποιών».[247] Από την αρχή αυτού του έτους, συστήνεται και η μουσική ορχήστρα πνευστών (Banda) του ΜΔΣ, αποτελούμενη από τα παιδιά του ορφανοτροφείου Χατζηκώστα,

---

[243] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, «Το αρχείο του Ωδείου Αθηνών ως πηγή κοινωνιολογικής έρευνας. Η κοινωνική ταυτότητα των πρώτων μαθητών», (2ο Συνέδριο Μουσικών Βιβλιοθηκών, Αρχείων και κέντρων τεκμηρίωσης, Ωδείο Αθηνών), Αθήνα 27-28 Απριλίου, 2018, σ.3, https://www.academia.edu/36833679, πρόσβαση: 04/04/2021 και

Κουρμπανά, «Η δραματική σχολή του Ωδείου Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα», *ο.π.*, σ.2, https://www.academia.edu/37464272, πρόσβαση: 05/04/2021

[244] Βλ. *ο.π.*

[245] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο αρρένων»

[246] Αναλυτικότερα για τις συναυλίες βλ. στο κεφ. «Γυναικεία συμμετοχή στις συναυλίες του ωδειού»

Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, «’Δὲν εἶναι ὄνειρον ἀπραγματοποίητον ἡ ἀπόκτησις μελοδράματος ἑλληνικοῦ’, Η Betly του Donizetti στο Ωδείο Αθηνών (1879), μια μαθητική απόπειρα ‘ελληνικού μελοδράματος’», *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων,* τεύχος 6, εκδόσεις Νικολαΐδη, Μάιος-Αύγουστος 2020, σ.18

[247] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

υπό τη διεύθυνση του Γαίδεμβέργερ, του Φρ. Έμγε και του Κ. Χάισαν, ενώ διεξάγονται και οι πρώτες «δημόσιαι εξετάσεις» του ωδείου κατά τη λήξη του σχολικού έτους, στις 22 Μαΐου με διάρκεια τριών ημερών.[248] Επιπλέον, την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε ο «Συγγρόνυμος διαγωνισμός» στο πλαίσιο των ευεργεσιών του Ανδρέα Συγγρού, αυτή τη φορά υπέρ της προόδου της δραματικής τέχνης. Από τους 7 συμμετέχοντες την προσφορά για σπουδές σε κονσερβατουάρ στο Παρίσι κέρδισε κάποιος Χρύσανθος, λίγο αργότερα όμως λόγω ασθένειας του, το Δ.Σ αποφάσισε να δώσει την υποτροφία σε άλλο μαθητή ώστε να μην χαθεί. Εν τέλει, την υποτροφία κέρδισε η μαθήτρια του ωδείου Ελένη Αυγερινού.[249] Τέλος, τον Μάϊο του 1875, εκδόθηκε «ἐγχειρίδιον της φωνητικῆς μουσικῆς» από τον διδάσκαλο της ωδικής Ιούλιο Έννιγγ.[250] Στο τέταρτο σχολικό έτος (1875-1876) στα παρεχόμενα μαθήματα του ωδείου τη χρονιά αυτή προστέθηκε και η βαθειά βάρβιτος, δηλαδή το κόντρα μπάσο, διδασκόμενο από τον Φρ. Έμγε. Συστάθηκαν επίσης δύο ακόμα τάξεις βιολιού στις οποίες θα δίδασκε ο Κ. Αλλέγρης, ο οποίος διορίστηκε υπό την προστασία της Α.Μ Βασιλέως ως στήριξη για την πρόοδο του Συλλόγου και του οποίου την αμοιβή ανέλαβε το Ανακτορικό Ταμείο.[251] Ακόμα σχηματίστηκε και μία μπάντα των τεχνιτών και των βιομηχάνων, την οποία διηύθυναν οι ίδιοι αρχιμουσικοί της μπάντας Χατζηκώστα. Την πέμπτη σχολική χρονιά, στο διδακτικό προσωπικό προστέθηκαν ακόμα δύο μουσικοί, ο Κ. Παπαδόπουλος και ο Μανωλάτος, οι οποίοι δίδασκαν την ωδική στους αρχάριους, ενώ προς το τέλος του έτους ο έφορος του Ωδείου επιχείρησε με δική του προθυμία και αφιλοκερδώς να σχηματίσει θεατρική ορχήστρα. Μάλιστα, ήδη από το 1875, οι μαθητικές προσπάθειες, σε συναυλίες του ωδείου, για ερμηνεία ξένων μελοδραματικών αποσπασμάτων με ελληνική απόδοση των στίχων από τον Αλ. Κατακουζηνό, ενέπνευσαν αίσθημα ελπίδας για μελλοντικές μελοδραματικές παραστάσεις σε ελληνική γλώσσα. Από τα πεπραγμένα του ωδείου για τα έτη 1877 έως 1880 πληροφορούμαστε ότι το τμήμα της δραματικής παρέμενε στάσιμο, με μικρό ενδιαφέρον μαθητών αλλά και αυτοί «ἄνευ προθέσεως νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὸ δραματικὸν στἀδιον».[252] Ακόμα και η μαθήτρια Ελένη Αυγερινού μετά το πέρας της

[248] Βλ. αναλ. Κεφ. «Μαθήτριες με πρόοδο στις εξετάσεις».

[249] Αναλ. για την υποτροφία του Συγγρώνυμου διαγωνισμού βλ. κεφ. «Η περίπτωση της Ελένης Αυγερινού και της υποτροφίας του Συγγρώνυμου Δραματικού Διαγωνισμού».

[250] Βλ. *Εφημερίς 133* , 13/05/1875, σ.4 και

Εφημερίς 135 , 15/05/1875, σ.8

[251] Βλ. *Εφημερίς 135,* 15/05/1875, σ.1

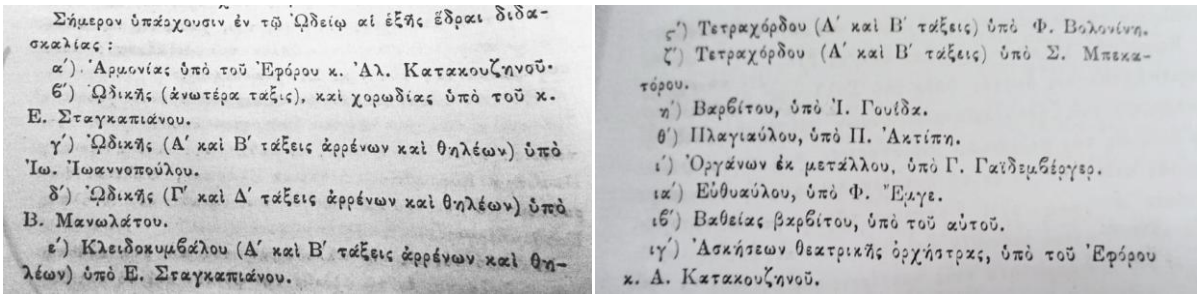
[252] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, *Νεος Μουσικός Ελληνομνήμων*, ο.π., σ.19 και

υποτροφίας και την επιστροφή της στην Ελλάδα δεν συνέχισε τις σπουδές της, καθώς εισήλθε στον έγγαμο βίο. Από την άλλη το τμήμα της μουσικής με τη διδασκαλία της φωνητικής και οργανικής μουσικής σημείωνε σημαντική πρόοδο. Την έκτη σχολική χρονιά (1877-1878) προσλήφθηκε στο διδακτικό προσωπικό του ωδείου για πρώτη φορά γυναίκα. Ήταν η γνωστή, μετέπειτα σύζυγος του Ερνέστου Τσίλλερ, Σοφία Δούδου, η οποία, ωστόσο την επόμενη χρονιά παραιτήθηκε εξαιτίας του γάμου της. Επίσης προστέθηκαν σαν μαθήματα ο ευθύαυλος, κοινώς κλαρινέτο, και η αρμονία με διδασκάλους τον Φ. Έμγε και τον Αλ. Κατακουζηνό αντίστοιχα. Στο μάθημα του βιολιού τον Κ. Αλλέγρη αντικατέστησε ο δόκιμος διδάσκαλος Πατσίφικος Βολδόνης, ενώ κενή έμεινε η θέση του Ιούλιου Έννιγγ ο οποίος παραιτήθηκε. Στο επόμενο σχολικό έτος (1878-1879) έγινε προσπάθεια να καλυφθεί η θέση του διευθυντή, που όλα τα προηγούμενα χρόνια είχε μείνει κενή, με κάποιον με καλή μουσική κατάρτιση. Για λίγους μήνες τη θέση ανέλαβε ο Φ. Στήβενς από το Παρίσι, όμως, λόγω οικονομικών δυσκολιών το ΔΣ, θεώρησε την εν λόγω δαπάνη άσκοπη και έτσι η θέση έμεινε εκ νέου κενή, αναλαμβάνοντας την άτυπη ξανά διοίκηση ο Αλ. Κατακουζηνός. Προς το τέλος της χρονιάς αυτής, την άνοιξη του 1879, γίνεται επίσημη εμφάνιση του πρώτου μελοδραματικού θιάσου από μαθητές και μαθήτριες του Ωδείου της μονόπρακτης όπερας *Betly* του Gaetano Donizzetti υπό τη διεύθυνση του νεαρού Ιταλού Αρχιμουσικού Άγγελου Μασκερόνι (Angelo Mascheroni). Στην παράσταση αυτή συμμετείχε και Αδέλη Βέσσελ, μια πολύ ταλαντούχα και με ιδιαίτερη έφεση στη μουσική νεαρή κοπέλα, η οποία κέρδισε τα εύσημα και τους ένθερμους σχολιασμούς του κόσμου και του Τύπου της εποχής.[253] Προς το τέλος του 1881, δέκα περίπου χρόνια από την ίδρυση του ΜΔΣ, στη δραματική προσλαμβάνεται ο Ν. Λεκατσάς, μορφωμένος ηθοποιός με σπουδές στην Αγγλία, ο οποίος επιχειρήσε ανεπιτυχώς τη σύσταση και διδασκαλία ελληνικού μελοδραματικού θιάσου. Επίσης, για τη διδασκαλία του βιολιού, προσλήφθηκε ένας από τους παλιούς μαθητές του Ωδείου, ο Σπυρίδων Μπεκατόρος, ο οποίος είχε λάβει ανώτερη μόρφωση στην Γερμανία με υποτροφία του Β. Μελά. Τέλος, το 1883, σύμφωνα με τα πεπραγμένα του Ωδείου, τα μαθήματα και οι διδάσκαλοι αυτών στο σύνολο τους ήταν τα κάτωθι:

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1877 - Ἰούλιος 1880* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

[253] Αναλυτικά για την μαθήτρια Αδέλη Βέσσελ βλ. στο κεφ. «Δύο περιπτώσεις μαθητριών του Ωδείου: Αδέλη Βέσσελ»

Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.199

Σήμερον ὑπάρχουσιν ἐν τῷ Ὠδείῳ αἱ ἑξῆς ἕδραι διδασκαλίας :

α΄). Ἁρμονίας ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου κ. Ἀλ. Κατακουζηνοῦ.

β΄) Ὠδικῆς (ἀνωτέρα ταξις), καὶ χορωδίας ὑπὸ τοῦ κ. Ε. Σταγκαπιάνου.

γ΄) Ὠδικῆς (Α΄ καὶ Β΄ τάξεις ἀρρένων καὶ θηλέων) ὑπὸ Ἰω. Ἰωαννοπούλου.

δ΄) Ὠδικῆς (Γ΄ καὶ Δ΄ τάξεις ἀρρένων καὶ θηλέων) ὑπὸ Β. Μανωλάτου.

ε΄) Κλειδοκυμβάλου (Α΄ καὶ Β΄ τάξεις ἀρρένων καὶ θηλέων) ὑπὸ Ε. Σταγκαπιάνου.

ς΄) Τετραχόρδου (Α΄ καὶ Β΄ τάξεις) ὑπὸ Φ. Βολονίνη.

ζ΄) Τετραχόρδου (Α΄ καὶ Β΄ τάξεις) ὑπὸ Σ. Μπεκατόρου.

η΄) Βαρβίτου, ὑπὸ Ἰ. Γουΐδα.

θ΄) Πλαγιαύλου, ὑπὸ Π. Ἀκτίπη.

ι΄) Ὀργάνων ἐκ μετάλλου, ὑπὸ Γ. Γαϊδεμβέργερ.

ια΄) Εὐθυαύλου, ὑπὸ Φ. Ἔμγε.

ιβ΄) Βαθείας βαρβίτου, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ.

ιγ΄) Ἀσκήσεων θεατρικῆς ὀρχήστρας, ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου κ. Δ. Κατακουζηνοῦ.

Εικόνα 4 Από τα Πεπραγμένα του αρχείου του ΩΑ[254]

Εν κατακλείδι, αν αναλογιστεί κανείς τον μικρό αριθμό καθηγητών σε σύγκριση με τον αριθμό των μαθητών, με μόλις 5 καθηγητές και μαθητές πάνω από 100 (με βάση δε τα μαθητολόγια πάνω από 400) καταλαβαίνει κανείς ότι τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ο ΜΔΣ είχε να αντιμετωπίσει αρκετές δυσκολίες. Αρκεί να συγκρίνει κανείς τα διαθέσιμα μαθήματα του πρώτου έτους (βιολί, φλάουτο, ωδική και δραματική) με αυτά του τελευταίου για να καταλάβει ότι χρειάστηκε μια δεκαετία για να υπάρχει ένα εύρος μαθημάτων.[255]

Τέλος γνωρίζουμε και για τον τρόπο διδασκαλίας και εξέτασης του μαθήματος της ωδικής στον ΜΔΣ στο οποίο εμπεριείχετο η ρυθμική ορθογραφία (ρυθμικό dictée) αλλά και η ρυθμική ανάγνωση (ρυθμικό solfège). Με αφορμή τον τρόπο εξέτασης των μαθητών της ωδικής κατά το έτος 1875-1876 όπως αναφέρει η *Εφημερίς* οι μαθητές όφειλαν να γνωρίζουν ρυθμική ορθογραφία ενώ σύμφωνα με τον κανονισμό του ωδείου για το 1874 στην εξεταστέα ύλη της ωδικής περιλαμβάνετο και το ρυθμικό solfège. Συγκεκριμένα, στο πρώτο έτος οι μαθητές εξετάζονταν στο ρυθμικό dictée και τραγουδούσαν από μία σειρά καθορισμένων ωδικών ασκήσεων, στο δεύτερο έτος εξετάζονταν σε ρυθμική και μελωδική ανάγνωση και τραγουδούσαν πιο δύσκολες ασκήσεις, καθώς και δίφωνα, τρίφωνα και τετράφωνα τραγούδια, στο τρίτο έτος μετέφεραν δοσμένα μουσικά θέματα σε άλλες τονικότητες (transporto) και τραγουδούσαν πολυφωνικά τραγούδια, ενώ στο τέταρτο έτος έκαναν μελωδική ανάγνωση σε ασκήσεις που περιείχαν και μετατροπίες και τραγουδούσαν πάλι πολυφωνικά τραγούδια.[256]

---

[254] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἐκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1880 - Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.8-9

[255] Kourmpana Stella, "Reconsidering modern greek musical historiography through the Athens Conservatoire Archives" Annual IAML Congress (22-27 July 2018, Leipzig), σ.2, https://www.academia.edu/37177635, πρόσβαση: 09/04/2021

[256] Βλ. Μπαρμπάκη Μαρία, (Διδακτορική διατριβή), *ο.π.,* σ.160

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Το ζήτημα μιας ελληνικής εθνικής μουσικής συνείδησης απασχολούσε τους Έλληνες πριν ακόμα την Επανάσταση του 1821. Στη διαμόρφωση μιας τέτοιας ελληνικής μουσικής συνείδησης συνέβαλε και ο τότε Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Ήδη το 1819 ο Κωνσταντίνος Κούμας[257] (1777-1836) έγραφε ότι «Εις το γένος μας θεατρικής ψαλτικήν…», εννοώντας το θεατρικό τραγούδι, «…δεν έχομεν ακόμη» ενώ αργότερα, το 1840 ο νεαρός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δημοσίευσε στον «Ελληνικό Ταχυδρόμο» βαρυσήμαντο άρθρο με τίτλο «Τι εστί μελόδραμα και ποια η αρχή του» υποστηρίζοντας την ανάγκη «να εμφυτευτεί στο νεοσύστατο κράτος το τελειότερο είδος όπερας που θα ταίριαζε στη σύγχρονη τότε ελληνική κοινωνία». [258] Άμεσα το ζήτημα της εθνικής μουσικής θίγεται στον Τύπο την δεκαετία του 1870, σε μια περίοδο όπου ο κόσμος έχοντας χορτάσει από την ευρωπαϊκή ξενική μουσική αναζητά και πάλι κάτι ελληνικό. [259] Ας μην ξεχνάμε ότι την περίοδο αυτή, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, έχουν κάνει ήδη την εμφάνισή τους διάφοροι μουσικοί σύλλογοι με κυριότερο τον ΜΔΣ Αθηνών, οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά προς την ελληνική μουσική αναζήτηση. Άλλωστε δεν είναι μόνο η διαμόρφωση ελληνικής εθνικής μουσικής Για παράδειγμα η τοποθέτηση των ανδριάντων του Γρηγορίου Ε’ (1871), του Ρήγα (1871) και του Κοραή (1875) στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και η πρωτοεκδιδόμενη την ίδια περίοδο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του εθνικού ιστοριογράφου της Ελλάδας Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου μαρτυρούν την βαθιά ανάγκη των Ελλήνων να διαμορφώσουν συνολικά την ελληνική εθνική ταυτότητά τους. [260]

Σύμφωνα, ωστόσο, με τη σύγχρονη μουσική ιστοριογραφία, οι βάσεις για τη δημιουργία ελληνικής εθνικής μουσικής τέθηκαν πολύ πριν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, από Επτανήσιους κυρίως μουσουργούς και όχι μόνο. Η ελληνικότητα στη μουσική σκηνή των Επτανήσων εκφράστηκε είτε με την χρήση της ελληνικής δημοτικής γλώσσας είτε με θεματολογία προερχόμενη από την ελληνική

---

[257] Ο Κωνσταντίνος Κούμας ήταν λόγιος με πανεπιστημιακή μόρφωση, πρωτεργάτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διδάσκαλος του γένους και συγγραφέας.

Βλ. «Κούμας Κωνσταντίνος», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,*τ.16ος, Αθήνα: Χάρη Πάτση, 1978, σ.193

[258] Βλ. Ξανθουδάκης, *ο.π.*

[259] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.27,76

[260] Βλ. Σταυρίδη-Πατρίκου Ρένα, «IV. Ιδεολογικές διαδρομές: πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871-1909» στην εγκυκλοπαίδεια *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά Γράμματα», 2003, σ.177-182

αρχαιότητα ή την τότε σύγχρονη Ελληνική Επανάσταση. Αναφερθήκαμε προηγουμένως στην ιταλογενή, κυρίως, μουσική καλλιέργεια των Επτανήσιων και στην ανάπτυξη – με αργούς ρυθμούς μεν – της μουσικό-συνθετικής δραστηριότητας στα νησιά μέσω των οπερατικών παραστάσεων στο θέατρο *San Giacomo* στην Κέρκυρα, ήδη από το 1733. Ενδιαφέρον όμως αποτελεί και η – όχι τόσο γνωστή – ενασχόληση των Επτανήσιων εκείνη την εποχή με την αισθητική της μουσικής και τη συνεισφορά διαφορετικών ιδεών στην «εθνική μουσική». Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Ευγένιου Βούλγαρη με το μουσικό-φιλοσοφικό δοκίμιο «Πραγματεία περί μουσικής» (1772) και μάλιστα γραμμένο στην ελληνική γλώσσα και του Κεφαλονίτη γιατρού Φραγκίσκου Τζουλάτη με τίτλο «Η επίδραση της μουσικής στα πάθη, στα ήθη, στις ασθένειες και στην ιατρική χρήση του χορού» (1787) σε ιταλική γλώσσα. [261]

Πλησιάζοντας τον 19ο αιώνα ακολούθησαν τα πατριωτικά άσματα, στα οποία ήδη αναφερθήκαμε, ως ελληνόγλωσσα ποιήματα «κατά το μέτρο και των ήχο» γαλλικών επαναστατικών θουρίων. Τα συγκεκριμένα διαδόθηκαν ταχύτατα σε όλο τον ελληνισμό ήδη από την περίοδο της παρουσίας των Δημοκρατικών Γάλλων στα Επτάνησα (1797). Στα Επτάνησα μάλιστα πρωτοακούστηκε η «Ελληνική Μασσαλιώτιδα», ο γνωστός επαναστατικός ύμνος με ελληνικούς στίχους του Ρήγα Φεραίου, η οποία εκείνα τα χρόνια πιθανόν να γινόταν κοινώς αποδεκτή και κατανοητή ως «Θουρίος του Ρήγα» αντί του μετέπειτα «Ως πότε παλληκάρια». Η διάδοση του ήταν τόσο μεγάλη που θα ηχούσε ακόμα και στα καπηλεία της Κωνσταντινούπολης συνοδεύοντας τους μαχητές της Επανάστασης και αργότερα τους εθνικούς εορτασμούς στην οθωνική Αθήνα. Η προώθηση της ελληνικής γλώσσας μέσω αυτών των συνθέσεων παρέμενε σημαντική μέχρι και τη δεκαετία του 1820. Παράλληλα η σύνδεση των τραγουδιών αυτών με τη δυτικότροπη μουσική δεν τα εμπόδιζε από το να χαρακτηριστούν «ελληνικά» και « εθνικά». Από τους νεώτερους συνθέτες τέτοιων πατριωτικών ασμάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Χιώτης, λόγιος και ακτιβιστής, Κωνσταντίνος Νικολόπουλος (1786-1841), ο οποίος από το Παρίσι τη δεκαετία του 1820 συνέθεσε έναν αριθμό τέτοιων τραγουδιών, με σκοπό να διαδώσει το νόημα του Ελληνικού

[261] Βλ. Xanthoudakis Haris, "Composers, trends and the question of Nationality in nineteenth-century musical Greece", *Nineteenth – Century Music Review,* 8, Cambridge University Press, 2011, σ.42 doi:10.1017/S147940981100005X, πρόσβαση: 03/04/2021 και

Kardamis Kostas, "The music of Ionian islands and its contribution to the emergence of 'Greek National Music'", Anthony Hirst, Patrick Sammon (eds.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture,* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), σ.353-354

Αγώνα αλλά χωρίς ιδιαίτερη απήχηση. [262]

Εκείνος στον οποίο επρόκειτο να δοθεί ο τίτλος «πατριάρχης της σύγχρονης ελληνικής μουσικής» ήταν ο μουσουργός του Εθνικού μας Ύμνου, Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος (1795- 1872), ο οποίος είχε δραστηριοποιήθει ήδη από το 1815 συνθέτοντας μια σειρά μικρών έργων στα ιταλικά για το θέατρο *San Giacomo* (πιθανότατα μεταξύ 1815-1827). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «Άρια Γκρέκα» (1827) για φωνή και ορχήστρα, η οποία ούσα γραμμένη σε ελληνική δημοτική γλώσσα και με πρωτότυπη μουσική διαψεύδει τον μύθο του «Ιταλού» Μάντζαρου και εδραιώνει έτσι την υποψία ότι η «μουσική» Κέρκυρα του 19ου αιώνα ήταν η πατρίδα της πρώτης ελληνικής μουσικής ιδιοπροσωπίας και η οποία ενισχύθηκε από το κρίσιμο σημείο που έφτασε η Ελληνική Επανάσταση εκείνο το έτος. Λίγο αργότερα η γνωριμία του Κερκυραίου συνθέτη με τον Ζακυνθινό ποιητή Διονύσιο Σολωμό (1798-1857), ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην Κέρκυρα το 1828, τον οδήγησε στην αναζήτηση ενός «εθνικού» μουσικού ύφους, βασισμένο στη σύνθεση μουσικής που θα μπορούσε να αναφέρεται και ως έντεχνη ελληνική ποίηση. Αυτή η σύνθεση του Μάντζαρου δεν ήταν άλλη από τη μελοποίηση του Σολωμικού Εθνικού Ύμνου το 1829. [263]

Λίγα χρόνια αργότερα με αφορμή την υπόθεση *Fallmerayer*[264] (1835) που οδήγησε σε μια εποχή ένθερμης αναζήτησης για την ανακάλυψη ελληνικών «εθνικών αρετών» (ακόμα και πλαστών), κάνουν την εμφάνισή τους στα νησιά του Ιονίου οι ιδέες του Χερντερισμού και ο φολκλορισμός στη μουσική παράλληλα με τον φολκλορισμό στη λογοτεχνία και την ποίηση. Η πρωϊμότερη αναφορά σε πιθανή χρήση φολκορικού μουσικού υλικού σε έντεχνη σύνθεση

---

[262] Βλ. Καρδάμης, «Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής», *ο.π.*,

Kardamis, "The music of Ionian islands and its contribution to the emergence of 'Greek National Music'", *ο.π.*, σ.351-352 και

Xanthoudakis, "Composers, trends and the question of Nationality in nineteenth-century musical Greece", *ο.π.*, σ.42

[263] Βλ. Xanthoudakis, ο.π., σ.42,

Ξανθουδάκης Χάρης, «Ο άγνωστος Μάντζαρος: Προγραμματικές σημειώσεις: Τα νεανικά έργα», Διήμερο εκδηλώσεων, Αθήνα, 7-8 Δεκεμβρίου 2002, https://users.ionio.gr/~GreekMus/articles/mantzaros2002.htm, πρόσβαση: 03/04/2021 και

Kardamis, *ο.π.,* σ.353-354

[264] Ο αυστριακής καταγωγής περιηγητής διανοούμενος *Jacob Philipp Fallmerayer* (1790-1861) είχε δημοσιεύσει ένα βιβλίο το 1835 στο οποίο ισχυριζόταν ότι οι Έλληνες της εποχής του δεν ήταν γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων αλλά των Σλάβων. Αυτό βέβαια προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην Ελλάδα. Βλ. Kardamis Kostas, *ο.π.,* σ.340-366

είναι η καντάτα «L' orfano di Sulli» (Το ορφανό του Σουλίου, 1837) του Επτανήσιου Αντώνιου Λιμπεράλη (1814-1842). Η πατριωτική θεματολογία και η πρωτότυπη μελωδία της συγκεκριμένης καντάτας, αν και γραμμένη στην ιταλική γλώσσα, την οδήγησαν να χαρακτηριστεί ως «εθνική μουσική». Την σχέση των χερντερικών ιδεών με την έντεχνη ελληνική μουσική κατέστησε ακόμα πιο ξεκάθαρη ο αδελφός του Αντώνιου Λιμπεράλη, ο Ιωσήφ Λιμπεράλης (1820-1899). Μεταξύ άλλων σε δημοσίευμά του το 1849 στην εφημερίδα *Πατρίς των Μεταρρυθμίσεων* με σκοπό την εξεύρεση συνδρομητών για την επικείμενη έκδοση μιας «εθνικής σύνθεσης» αναφέρεται στα «ὡραιότερα καὶ θελκτικώτερα ἐκ τῶν παρθενικῶν τοῦ ἔθνους ἀσμάτων», τα οποία αποτελούσαν την πρώτη ύλη μιας έντεχνης μουσικής σύνθεσης. Από έναν άλλον μουσικό–συνθέτη, μαθητή του Μάτζαρου, τον Ζακυνθινό Φραγκίσκο Δομενεγίνη (1809-1874) γίνεται αναφορά στον «ἀργόν καὶ παθητικότατον» χαρακτήρα της εισαγωγικής μελωδίας που αποτελεί σοβαρή ένδειξη για χρήση «ανατολίζοντος» φολκλορικού μουσικού υλικού, ελληνικού χαρακτήρα της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Το 1840 ιδρύθηκε δε, και η Φιλαρμονική Εταιρεία Κέρκυρας, η οποία από τη πρώτη μέρα της λειτουργίας της συμπεριέλαβε τακτικά στις συναυλίες της τέτοιες «εθνικές συνθέσεις» τοπικών συνθετών όπως ο Λιμπεράλης. [265]

Σταδιακά από το 1850 και μετά, πατριωτικές όπερες ή σκηνές τοπικών συνθετών εμπλούτισαν το ρεπερτόριο παρά τις αντιδράσεις των βρετανικών αρχών. Ο γνωστότερος Έλληνας συνθέτης του 19ου αιώνα τέτοιων πατριωτικών οπερών ήταν ο Ζακυνθινός Παύλος Καρρέρ (1829-1896). Πολύ συχνά στις όπερες του συνδυάζονται φολκλορικά μουσικά στοιχεία της Ηπειρωτικής Ελλάδας (διατονικά και ανατολικά) με κοινότυπες έντεχνες μουσικές μορφές, τόσο φωνητικές (άρια, ντουέτο) όσο και οργανικές (πρελούδιο). Τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση «πατριωτικής όπερας» του Καρρέρ αποτελεί ο «Μάρκος Μπότσαρης» (1858) με την ενσωμάτωση αργότερα του πολύ γνωστού ποιήματος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη «Γερό-Δήμος» (1859) ως άρια. Χάρη στο αρχαιοελληνικό περιεχόμενό της έγινε δεκτή ως εθνική όπερα ενώ ο ίδιος ο Καρέρ χαρακτηρίστηκε ως «ο μόνος Έλλην μελοδραματοποιός». Ωστόσο, για πολλές δεκαετίες η όπερα αυτή θεωρήθηκε μια αυθεντική δημοτική εξωαστική μελωδία που ο Καρρέρ απλώς εναρμόνισε και

[265] Βλ. Kardamis, ο.π., σ.355 και

Καρδάμης Κώστας, «Προϋποθέσεις της ελληνικότητας της Επτανησιακής Μουσικής κατά τον 19ο αιώνα. Τρεις επάλληλοι, εξωστρεφείς και αλληλοσυμπληρούμενοι δρόμοι», *Γιορτές Λόγου και Τέχνης Λευκάδας* (Λευκάδα: Αίθουσα Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λευκάδας, 8/8/2014), δημοσίευση στο *Πολιτισμικές εκφράσεις της επτανησιακής ταυτότητας 17ος-20ός αιώνας. Αφιέρωμα στα 150 χρόνια από την Ένωση, 1864-2014. Πρακτικά ΙΘ΄ Συμποσίου* (Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2015), σ.77-79

ενορχήστρωσε. Παρόμοια σύμπηξη στοιχείων εμφανίζεται αργότερα και στην ελληνόφωνη όπερα «Δέσπω, η ηρωΐς του Σουλίου» (1875) με την οποία ο Καρρέρ επιχείρησε – ανεπιτυχώς μεν – να προκαλέσει τη συγκροτημένη ενασχόληση με το ελληνόφωνο μελόδραμα στο νεοπαγές ΩΑ. [266]

Σημαντική συμβολή στη μετέπειτα δημιουργία ελληνικής εθνικής μουσικής σχολής και στη διαμόρφωση ελληνικής εθνικής μουσικής συνείδησης αποτέλεσε η πρώτη ελληνική όπερα «Ο Υποψήφιος» του Επτανήσιου συνθέτη και κιθαρίστα, Σπυρίδωνα Ξύνδα (1810-1896), ο οποίος υπήρξε από τους παλαιότερους και πιο καταρτισμένους μαθητές του Μάντζαρου, που πρωτοπαίχτηκε στο θέατρο *San Giacomo* το 1867 ένω λίγα χρόνια πριν είχε προηγηθεί η προσάρτηση των Επτανήσων στον υπόλοιπο ελληνικό κορμό το 1864. Πρόκειται για την πρώτη ολοκληρωμένη ελληνική όπερα που οφείλει την φήμη της στο ελληνικό λιμπρέτο στη δημοτική, στην εκτέλεσή του από Έλληνες τραγουδιστές και ορχηστρικούς μουσικούς αλλά κυρίως στη φυσιολογική απεικόνιση της επτανησιακής κοινωνίας και της πολιτικής πραγματικότητας της εποχής εκείνης . Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1888, ανέβηκε και στο θέατρο Μπούκουρα στην Αθήνα. Αποτέλεσε τον πρόδρομο της ελληνικής οπερέτας και υπήρξε η αφορμή για τη δημιουργία ελληνόφωνου μελοδραματικού θιάσου, «πρόγονου» της σημερινής Εθνικής Λυρικής Σκηνής. [267]

Παρά τις προηγούμενες προσπάθειες του Μάντζαρου να θέσει τις βάσεις μιας εθνικής μουσικής, οι περισσότεροι από τους μαθητές του, που τον διαδέχθηκαν στη μουσική σκηνή, πήραν άλλες κατευθύνσεις. Συγκεκριμένα, έδειξαν προτίμηση στο κυρίαρχο ρεύμα της ιταλικής όπερας (αυτή ειδικά που καθιέρωσε ο *Verdi*), στα ιστορικά θέματα που καλλιεργήθηκαν στη Γαλλία και στην Ιταλία, στα φαινόμενα της περιγραφικής μουσικής και του μουσικού ρεαλισμού και του βερισμού και στα νέα ερωτήματα που τέθηκαν από τη βαγκνερική θεωρία και πρακτική. Ακόμα και η ελληνική όπερα του Ξύνδα « Ο Υποψήφιος» χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό και στοιχεία βερισμού προτού καν επινοηθεί ο όρος. [268]

---

[266] Βλ. Kardamis, ο.π., σ.354,

Καρδάμης, «Προϋποθέσεις της ελληνικότητας της Επτανησιακής Μουσικής κατά τον 19ο αιώνα. Τρεις επάλληλοι, εξωστρεφείς και αλληλοσυμπληρούμενοι δρόμοι», ο.π., σ.79-80 και

Xanthoudakis, *ο.π.,* σ.47

267 Βλ. Xanthoudakis, ο.π., σ.50

Βλ. Ξανθουδακης, *ο.π.*,

Καρδάμης Κώστας, «1867-2017: Ένας 'Υποψήφιος Βουλευτής' ακτινογραφεί την ελλαδική κοινωνία», σ.12, Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.40 και

Κώστας, *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος,* ο.π., σ.257

[268] Βλ. Xanthoudakis, ο.π., σ.43-44, 50

Πράγματι, η μουσική και οι ιδέες του *Wagner* προβλημάτισαν και αποτέλεσαν θέματα συζητήσεων, τουλάχιστον σε μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα, η Ερμούπολη και η Κέρκυρα, ήδη από τις αρχές του 1870, ωστόσο οι επιδράσεις τις γερμανικής μουσικής θα καθυστερούσαν να διεισδύσουν στην ελληνική μουσική σκηνή. Ένας από τους πρώτους συνθέτες, εκπροσώπους ενός γερμανικού στυλ, ήταν ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός με μουσικές σπουδές στη Βιέννη, ενδεχομένως και στο Παρίσι και με μεγάλη μουσική δραστηριότητα, ο οποίος ερχόμενος στην Αθήνα το 1871 ανέλαβε να διδάξει στο ΩΑ αναλαμβάνοντας παράλληλα ανεπίσημα την καλλιτεχνική διεύθυνση αυτού. [269]

Ακόμα ένας μαθητής του Μάντζαρου, ο Ιταλός Ραφαήλ Παριζίνης (1820-1875), ο οποίος μαζί με τον Κερκυραίο Δημήτριο Διγενή (επίσης μαθητής του Μάντζαρου, 1807-1880) έπαιξαν σπουδαίο ρόλο τόσο στην δημόσια όσο και ιδιωτική μουσική εκπαίδευση στην Αθήνα, δραστηριοποιήθηκε και στη μουσική σύνθεση. Χαρακτηριστικό ως ελληνικό εθνικό έργο είναι το «Αρκάδιον» (1871-1872) με θέμα το σημαντικότερο επεισόδιο της Κρητικής Επανάστασης του 1866, το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδιού. [270]

Στο πλαίσιο της διαμόρφωσης εθνικής μουσικής συνείδησης θα μπορούσε να ενταχθεί και το φαινόμενο της σύγκρουσης ανάμεσα στους οπαδούς της ευρωπαϊκής πολυφωνικής μουσικής και τους οπαδούς της βυζαντινής μονοφωνικής παράδοσης που χαρακτήριζε την Ελλάδα όλου του 19ου αιώνα. Άλλωστε ο 19ος αιώνας αποτέλεσε για τους Έλληνες μια περίοδο διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας ιδεολογικά, πολιτικά, πνευματικά και αισθητικά. Παραδείγματα τέτοιων συγκρούσεων μπορεί κανείς να αντλήσει από τον Τύπο της Εποχής. Για παράδειγμα στην εφημερίδα *Αιών*, στο φύλο της 26ης Φεβρουαρίου το 1868 δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Είναι ανάγκη να εισαχθή η αρμονική μουσική εις την εκκλησίαν» το οποίο ισχυρίζεται ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού θα επιθυμούσε η εκκλησιαστική μουσική να μεταβληθεί και να εκσυγχρονιστεί. Όμως στα φύλλα που ακολουθούν δημοσιεύονται άρθρα, ως απάντηση είτε από όσους αγαπούν και θέλουν η βυζαντινή μουσική να παραμείνει στις εκκλησίες είτε από κάποιους που βρίσκονται κάπου στη μέση υποστηρίζοντας ότι η ευρωπαϊκή μουσική δεν αρμόζει στις εκκλησίες. [271]

---

[269] Βλ. *ο.π.,* σ.50-53

[270] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, «Το πρώτο 'ελληνικό μελόδραμα' και οι διεκδικητές του», *Ελληνικότητα και ετερότητα πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα: πρακτικά συμποσίου:* Β' τόμος, Αθήνα 2016, σ.507, https://www.academia.edu/30077442, πρόσβαση: 05/04/2021 και
Xanthoudakis, *ο.π.,* σ.43

[271] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.13-14,
Αιών 2323, 26/02/1868, σ.2

Ωστόσο, η σημαντικότερη ενίσχυση της εθνικής μουσικής υλοποιήθηκε με την ίδρυση μουσικών συλλόγων και ιδίως του ΜΔΣ-ΩΑ το 1871. Το Ωδείο έδειχνε να προτιμάει το γερμανικό σύστημα σπουδών και να ασπάζεται το ευρωπαϊκό ρεπερτόριο, [272] παρόλα αυτά κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες για τη διαμόρφωση ελληνικής μουσικής συνείδησης και την ενίσχυση της ελληνικής μουσικής δραστηριότητας. Ήδη από το 1874, μόλις τρία χρόνια από την ίδρυσή του και μόλις ένα χρόνο από τα επίσημα εγκαίνιά του, το Ωδείο άρχισε να διοργανώνει μουσικές συναυλίες είτε μαθητικές είτε με σολίστ, καθηγητές κ.α. συμβάλλοντας έτσι στη μουσική δραστηριότητα της χώρας. Το επόμενο δε έτος, το 1875, στη συναυλία στο πλαίσιο των εξετάσεων των μαθητών του ωδείου τα περισσότερα έργα που παίχτηκαν ήταν Ελλήνων συνθετών, ενώ λίγα έτη αργότερα, το 1879, δημιουργείται ο πρώτος ελληνικός μελοδραματικός θίασος αποτελούμενος από μαθητές και μαθήτριες του Ωδείου.[273] Η πρώτη παράσταση ανέβηκε στο θέατρο Αθηνών στις 28 Μαΐου με το έργο «Ήπειρος και Θεσσαλία» ή «Ηπειροθεσσαλία» του μουσικοδιδασκάλου Ενρίκου Σταγκαπιάνου.[274] Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ακολούθησαν κι άλλες παραστάσεις μελοδράματος με έργα όπως «Το τραγούδι των σκλάβων» από το χορικό του Ναμπούκο που τραγουδήθηκε μάλιστα στα ελληνικά και το «Αρκάδιον» του Παριζίνι. [275]

Η σημαντικότερη συμβολή του Ωδείου στη δημιουργία ελληνικής εθνικής μουσικής και αυτό που, στο γύρισμα του αιώνα, θα ονομαζόταν Ελληνική Εθνική Μουσική Σχολή, έγκειται στην μουσική δραστηριότητα των μετέπειτα αποφοίτων του Ωδείου, όπως για παράδειγμα του Επτανήσιου Σπυρίδων Σαμάρα (1861-1917), μαθητή του ωδείου από το 1875. Χαρακτηριστικό έργο του Σαμάρα είναι η όπερα *Rhea* (1908), ενώ είχε ήδη μελοποιήσει τον γνωστό παλαμικό Ολυμπιακό Ύμνο στο πλαίσιο της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896. [276] Η *Rhea* πρόκειται για ολοκληρωμένη σύνθεση με νατουραλιστικές, ρεαλιστικές και συμβολικές αναφορές σε εξωμουσικές εικόνες, καταστάσεις και φιγούρες. Απομακρύνεται από την ιδέα του βερισμού και προσπαθεί να

Αιών 2326, 07/03/1868, σ.3

Αιών 2328, 14/03/1868, σ.3

[272] Βλ. Βεργώτης, *ο.π.,* σ.18

[273] Βλ. παρακάτω στο κεφ. «Γυναικεία συμμετοχή σε συναυλίες του ωδείου»

[274] Βλ. Κουρμπανά, ο.π., σ.512 και

Μπαρούτας, ο.π., σ.32

[275] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.26-28, 32

[276] Βλ. Καρδάμης Κώστας, «Ο Σαμάρας και ο Ολυμπιακός Ύμνος: τα πριν και τα μετά το 1896», *Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής,* (Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, 2004), σ.1,

https://users.ionio.gr/~GreekMus/articles/samaras.pdf, πρόσβαση: 03/04/2021

δημιουργήσει ένα φανταστικό ελληνικό χωροχρόνο (Λατινοκρατούμενη Χίος του 1400, στην οποία υποτίθεται διεξάγονται οι αναβιώσαντες Ολυμπιακοί Αγώνες). Στην εν λόγω όπερα το ελληνικό φολκλορικό στοιχείο συνδυάζεται δημιουργικά με την τεχνοτροπία της νεότερης ιταλικής όπερας και ακούσματα που θυμίζουν τον ιμπρεσιονισμό του *Debussy*. Η ελληνικότητα ήταν εμφανής στο έργο του Σαμάρα ενώ μουσικά εκφράστηκε χρησιμοποιώντας τις υποκατηγορίες του διεθνισμού, της φολκλορικής διατονικότητας και του οριενταλισμού. [277]

Εκτός του Σαμάρα και άλλοι συνθέτες, όπως ο Ιωσήφ Λιμπεράλης, ο Γεώργιος Λαμπελέτ και ο Μανώλης Καλομοίρης, οι οποίοι βασίστηκαν στη θεωρία του Χέρντερ, συνέβαλαν με τη μουσική τους δραστηριότητα έτσι ώστε η Ελληνική Εθνική Μουσική Σχολή να πάρει σάρκα και οστά μόλις στο κλείσιμο του 19ου αιώνα και στις αρχές του επόμενου. [278]

[277] Βλ. Xanthoudakis, ο.π., σ.54 και

Καρδάμης, «Προϋποθέσεις της ελληνικότητας της Επτανησιακής Μουσικής κατά τον 19ο αιώνα. Τρεις επάλληλοι, εξωστρεφείς και αλληλοσυμπληρούμενοι δρόμοι», ο.π., σ.83-84

[278] Βλ. Ξανθουδάκης, «Η συνάντηση με την ευρωπαϊκή μουσική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *ο.π.*

Δ'. ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Εντυπωσιακός για τα δεδομένα της εποχής είναι ο σχετικά μεγάλος αριθμός συμμετοχής των γυναικών στον ΜΔΣ, όχι μόνο στο μαθητικό σύνολο αλλά και σε θέσεις διοικητικού χαρακτήρα. Πολύ πιθανόν σε αυτό να συνέβαλε η μόδα των γαλλικών και του πιάνου που επικρατούσε στο πλαίσιο της διακοσμητικής μόρφωσης, που με τη σειρά της είχε ως σκοπό να «προικίσει» ακόμα περισσότερο τις νέες γυναίκες προσδίδοντάς τους ανώτερο κύρος, εντάσσοντάς τις στο χώρο των «καλλιεργημένων» γυναικών με περισσότερες πιθανότητες ενός καλού γάμου με έναν άντρα ευκατάστατο και με καλό όνομα.[279]

ΓΥΝΑΙΚΕΣ-ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ – ΟΙ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

Από την αρχή της σύστασης του ωδείου, συναντάμε ως μέλη γυναίκες προερχόμενες από καλές οικογένειες με διακεκριμένα ονόματα. Στο φάκελο του 1871, στο καταστατικό του Συλλόγου αναγράφονται τα ονόματα των μελών, αντρών και γυναικών. Τα ονόματα των τελευταίων φαίνονται παρακάτω[280]:

ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΥΡΙΩΝ

1. Ελ. Κονιάρη
2. Α. Αργυροπούλου
3. Ροζ. Π. Παπαρηγοπούλου
4. Ευφ. Σούτσου
5. Σ. Ψίλλα
6. Μαυρομιχάλη
7. Μα. Βοτάση
8. Ε. Κουργουσίου
9. Ζωή. Α. Κριεζή
10. Μ. Φιλήμονος
11. Σοφ. Δάλα
12. Ν. Δραγούμη
13. Αικ. Σούτσου
14. Ζ. Δραγούμη
15. Μ. Κασαβέτη
16. Ελ. Μεταξά
17. Ελ. Μαυροκορδάτου
18. Καρ. Κουντουριώτου
19. Μαρ. Γρίβα
20. Ρ. Ρουνειγ ?
21. Ασ. Τειράκη
22. Ελ. Καρατζά
23. Β. Κούππα
24. Αλ. Παππούδοφ
25. Μιαούλη
26. Πείσαρλη
27. Τυπάλδου
28. Καλλιγά
29. Θεοδωρίδου
30. Λυδορίκη
31. Haymerte
32. Tuckerman
33. Habenstam
34. Ελένη Θεοχάρη
35. Αικ. Κολοκοτρώνη
36. Ελίζα Ζαΐμη

[279] Βλ. Βαρίκα, *ο.π.*, σ.56-57

[280] Για τα ονόματα των γυναικών μελών του ΔΣ του ΜΔΣ βλ. Αρχείο ΩΑ, Έγγραφα 1871 (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικά).

37. Ευφ. Μελετοπούλου
38. Β. Ρέϊνεκ
39. Ρενιέρη
40. Ελένη Σκουζέ
41. Νατ. Σούτσου
42. Ελ. Αντωνοπούλου
43. Π. Κωστή
44. Ελ. Σούτσου
45. Σμ. Σούτσου
46. Α. Δοσίου
47. Παξιμάδη
48. Ιουλ. Προβελεγκίου
49. Ελ. Παπαρηγοπούλου
50. Αικ. Χρηστομάνου
51. Καλ. Κεχαγιά
52. Αθ. Τσίτσου
53. Ελ. Μόστρα
54. Θεοδ. Λάμπρου
55. Ελεν. Πλατύ
56. Μ. Γ. Ράλη
57. Σ. Δ. Βικέλα
58. Χρ. Κορομηλά
59. Ελ. Χρυσίνου
60. Λουΐζα Ρ. Κρεόπη
61. Αθηνά. Α. Χρηστομάνου
62. Τατιανού Κλάδου
63. Πηνελ. Περβανόγου
64. Ολυμπία Ολυμπίου
65. Ρ. Μαυρομιχάλη
66. Ελ. Αιγινήτου
67. Μ. Δοσίου
68. Ράινεκ
69. Μ. Οικονομίδου
70. Ελ. Μουρούζη
71. Ειρ. Ρεβελάκη

Όπως παρατηρούμε πράγματι τα περισσότερα από αυτά τα ονόματα παραπέμπουν σε ονόματα διακεκριμένων πολιτικών προσώπων ή αν μη τι άλλο, γνωστών στον δημόσιο χώρο. Εκτός από τα παραπάνω στα πεπραγμένα του ωδείου αναφέρονται επιπρόσθετα και μερικά ακόμα ονόματα:[281]

1. Μαριέττα Καρυδιά
2. Ισαβέλλα Α. Σκουζέ
3. Μαρ. Ι. Χωρέμη
4. Ελμ. Αβεροκρόμβη
5. Ισαβ. Βακά
6. Νατ. Αλ. Σούτσου
7. Μαρ. Βάρθ/Βαρτ
8. Ροξάνη Ρίζου
9. Ευφροσύνη Κασσαβέτη
10. Πηνελόπη Βλαστού
11. Παρασκευή Γοργύλη
21. Μαρ. Δημ. Κριεζή
22. Σοφία Ε. Τσίλλερ
23. Ταρσή Αδαμαντίδου
24. Τερψιχόρη Μελά
25. Σοφία Ερ. Σχίεμαν
26. Κλαρέττη Σκιαδαρέση
27. Ελένη Ροΐδου
28. ΚαλλιόπηΔαμαλά
29. Αικ. Οικονόμου
30. Σμαράγδα Βλτατζή
31. Ζωή Ευαγ. Βαλτατζή
12. Μαρία Σ. Καραϊσκάκη
13. Ευανθία Κατσιλιέρη
14. Αμ. Κωνσταντίνου
15. Μαρία Λύκκερτ
16. Θεώνη Ρικάκη
17. Μαρία Βαρβάκη
18. Αικ. Φωτιάδου
19. Καλλ. Α. Βαρατάση
20. Ευφρ. Σκουμουρδή

[281] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἐκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

Η συμμετοχή των 102 αυτών γυναικών της καλής κοινωνίας και το ενδιαφέρον τους για την σύσταση, την ενίσχυση και τη πρόοδο του συλλόγου δεν είναι διόλου αμελητέα. Θα έλεγε κανείς ότι αποτελούσε παράδειγμα προς μίμηση και για τα κατώτερα στρώματα, στο πλαίσιο φιλανθρωπιών που οι ανάγκες της τότε κοινωνίας απαιτούσαν, όπως ήδη έχει αναφερθεί στο κεφάλαιο «Φιλανθρωπική δράση των γυναικών». Η φιλευσπλαχνία και ενεργητικότητα των εύπορων αυτών γυναικών φαίνεται από το γεγονός ότι πολλές από αυτές υπήρξαν μέλη και σε άλλους ανάλογους συλλόγους. Για παράδειγμα η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Ελένη Παπαρρηγοπούλου, η Ελένη Σκουζέ και η Σμαράγδα Βικέλα υπήρξαν, ήδη από το 1872, μέλη στον *Σύλλογο Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως*.[282]

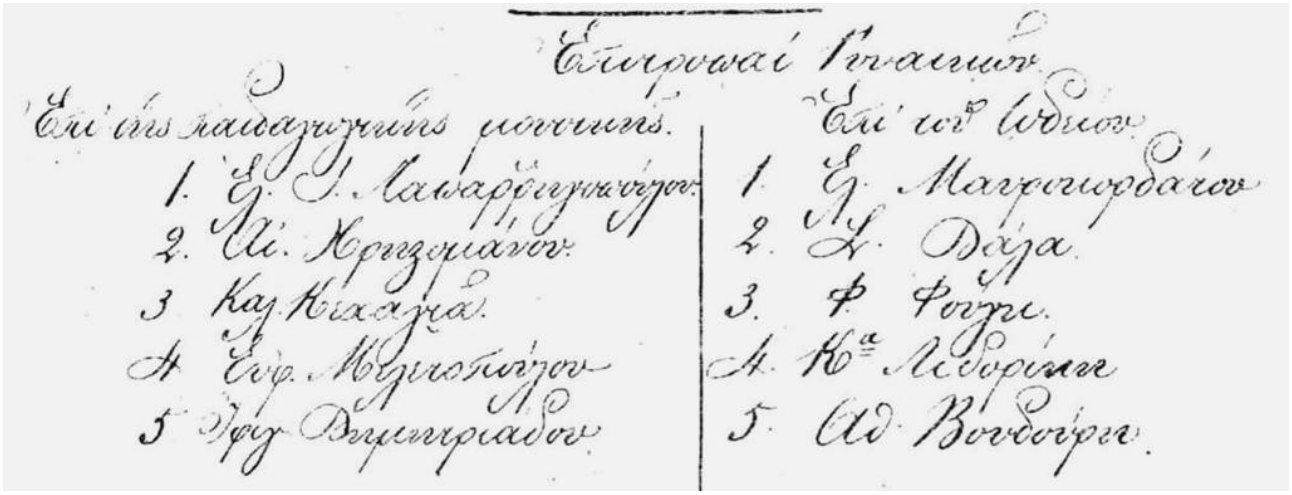
Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι συζητήσεις περί της συστάσεως γυναικείων επιτροπών από την αρχή της ίδρυσης του ΜΔΣ. Στο καταστατικό των πρακτικών της Α' συνελεύσεως στις 15 Ιουλίου το 1871 μεταξύ άλλων γίνεται λόγος για σύσταση δύο πενταμελών γυναικείων επιτροπών με πρωταρχικό σκοπό τη διάδοση της μουσικής, ιδίως της εθνικής, στο γυναικείο φύλο και την «δι' αὐτοῦ εὐόδωσιν τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου». Η μία από τις δύο επιτροπές ονομαζόταν «ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς μουσικῆς» και είχε σκοπό τη διευκόλυνση της εισαγωγής της μουσικής στα σχολεία θηλέων και την επιθεώρηση της διδασκαλίας της, ενώ η δεύτερη επιτροπή, η «ἐπὶ τοῦ ᾠδείου» σκόπευε στην προστασία και επιθεώρηση των μαθητριών και των γυναικών ηθοποιών του Ωδείου. Οι επιτροπές αυτές των κυριών, όπως συνέβη και στις επιτροπές των κυρίων, όφειλαν να εκλέξουν πρόεδρο, αντιπρόεδρο και γραμματέα, ενώ είχαν δικαίωμα ψήφου στις συνελεύσεις των άλλων επιτροπων, αλλά μόνο όταν υπήρχαν θέματα που αφορούσαν τον γυναικείο πληθυσμό. Πράγματι, όπως προκύπτει και από τα Πρακτικά της Β' γενικής συνέλυσης του ΔΣ, στις 19 Ιουλίου μεταξύ των υπόλοιπων επιτροπών ορίστικαν και οι δύο γυναικείες πενταμελείς επιτροπές και τα μέλη αυτών. Μέλη της «ἐπί τῆς παιδαγωγικῆς μουσικῆς» επιτροπής ορίστηκαν η Ελένη Παπαρρηγοπούλου, η Αικατερίνη Χρηστομάνου, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Ευφροσύνη Μελετοπούλου και η Ιφιγένεια Δημητριάδου ενώ της «ἐπί τοῦ ωδείου» επιτροπής ορίστηκαν η Ελένη Μαυροκορδάτου, η Σοφία Δάλα, μια Φ. Φουγκ, η Κ. Λυδορύκη και η Αικατερνίνη Βουδούρη.[283]

---

[282] Βλ. στο κεφ. Της 2ης ενότητας «Φιλανθρωπική δράση των γυνιακών».

[283] Για τις γυναικείες επιτροπές και τα μέλη αυτών βλ.

Αρχείο ΩΑ, Έγγραφα 1871 (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικά)

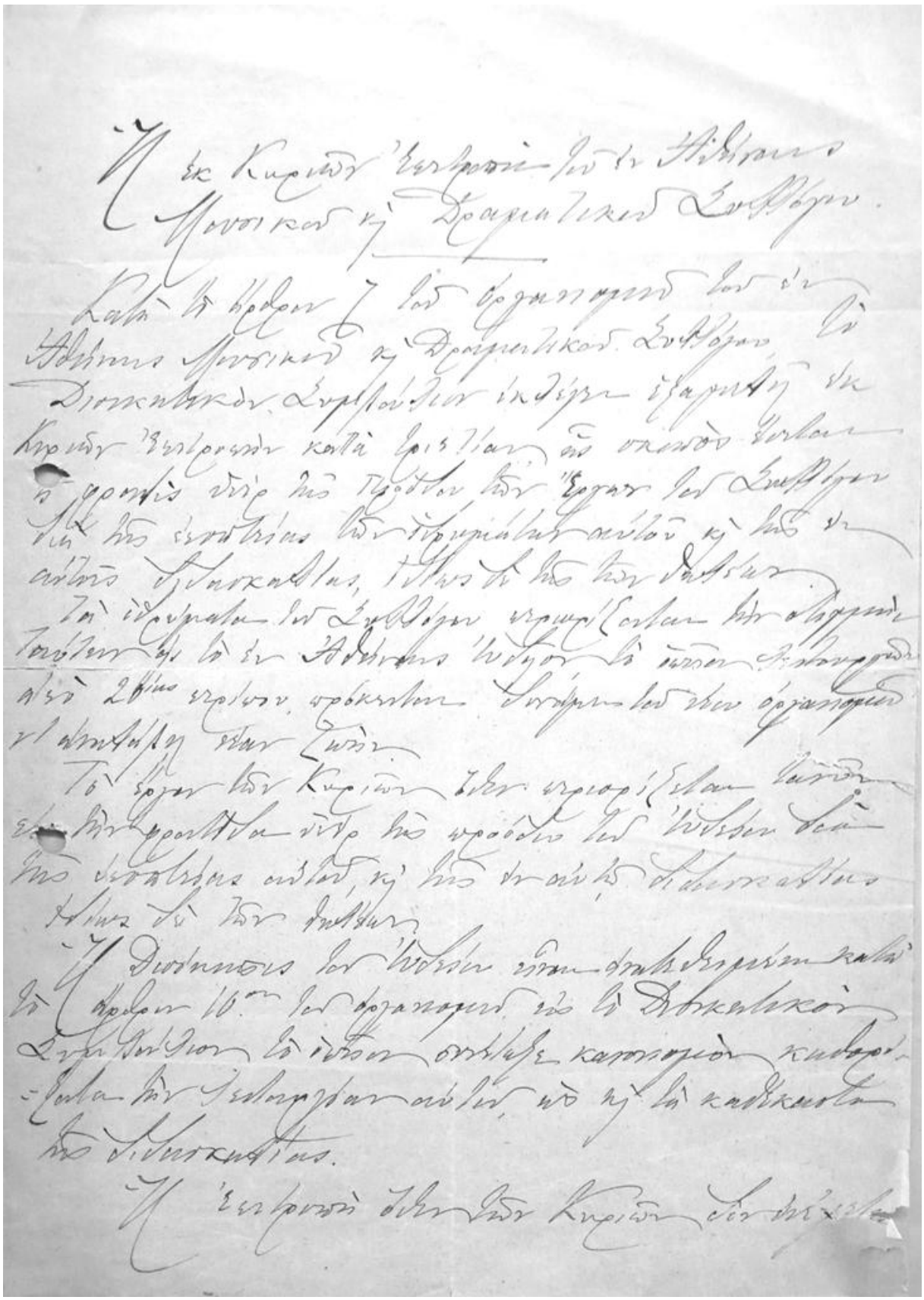

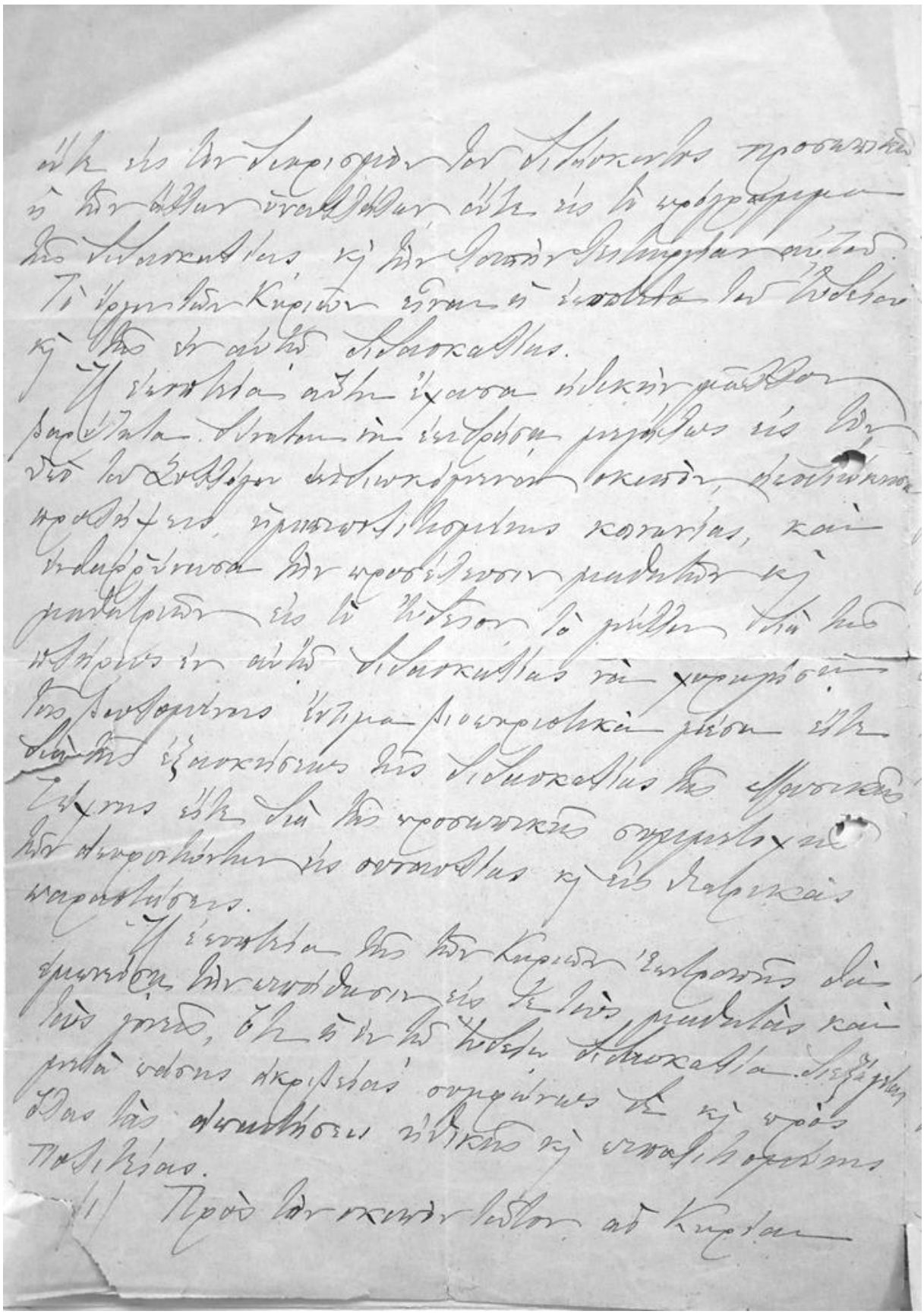
Εικόνα 5 Ορισμός των δύο γυναικείων Επιτροπών και των μελών αυτών. Φωτοαντίγραφο από: Άρχείο ΩΑ, Έγγραφα 1871 (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικά)

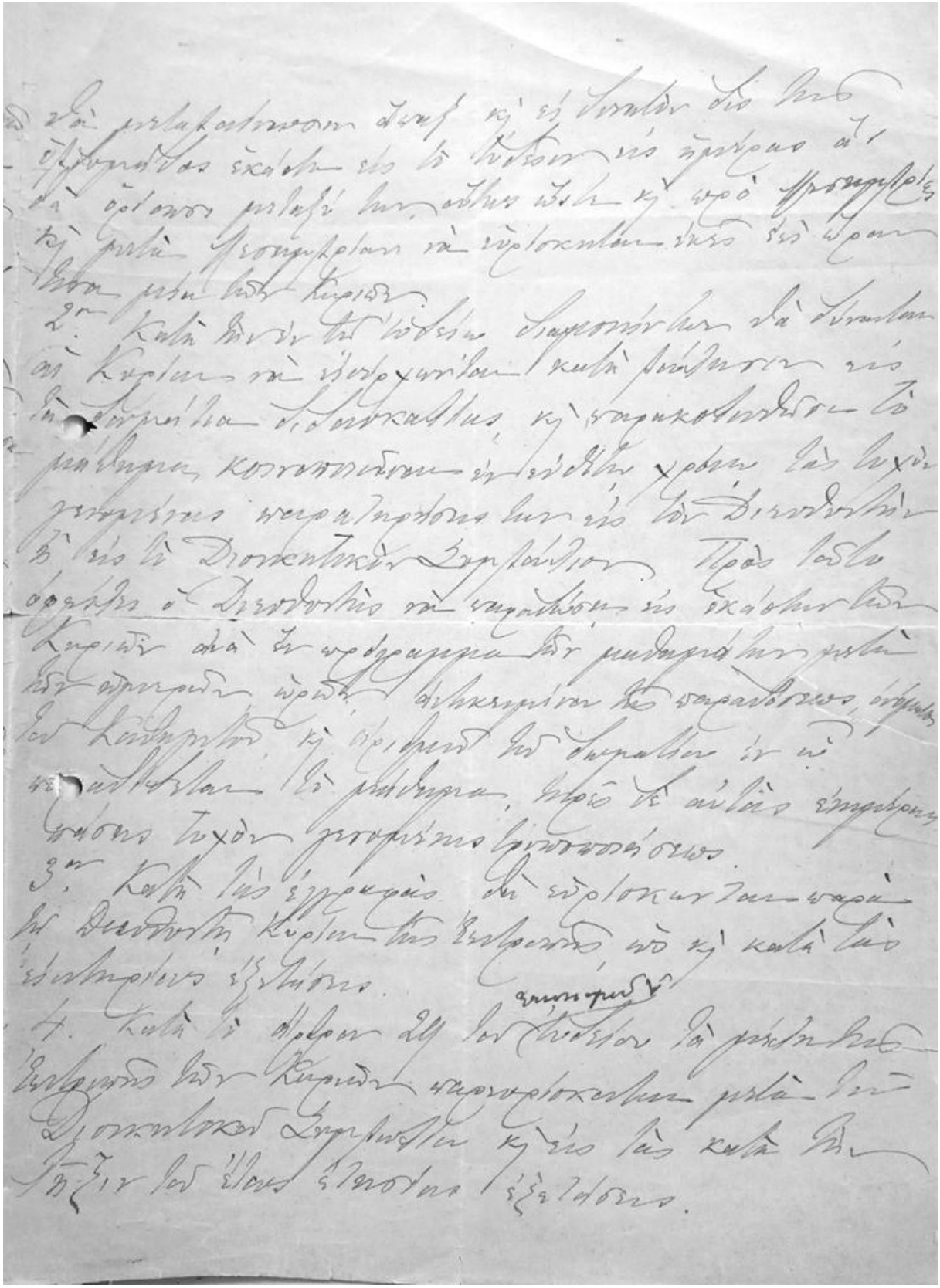
Στο φάκελο με την αλληλογραφία του 1871 υπάρχει ένα έγγραφο σχετικό με τίτλο «Ἡ ἐκ Κυριῶν Ἐπιτροπή τοῦ ἐν Ἀθήνας Μουσικοῦ καί Δραματικοῦ Συλλόγου». Το εν λόγω έγγραφο αν και αναφέρεται σε επιτροπή και όχι σε επιτροπές, πιθανόν αναφέρεται ταυτόχρονα στο σύνολο και των δύο αυτών επιτροπών και των μελών της, αποκαλύπτει ωστόσο με μεγάλη λεπτομέρεια τους ρόλους της Επιτροπής των Κυριών. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, σκοπός της Επιτροπής αυτής ήταν «Τὴ ἀρχή τὼν Κυριών εἶναι ἡ ἐποπτεία τοῦ ᾠδείου καί ὑπό ἐν αὐτής διδασκαλίας» και «ἡ φροντίς ὑπέρ τῆς προόδου τῶν ἔργων τοῦ Συλλόγου διά τῆς ἐποπτείας τῶν ἱδρυμάτων αὐτοῦ κι τῆς ἐπ' αὐτῆς διδασκαλίας, ἰδίως δε τῆς τῶν θηλέων», αλλά, όπως αναφέρει επίσης, δεν έχει καμία ανάμειξη στο διορισμό του διδακτικού προσωπικού ή των άλλων υπαλλήλων, στο πρόγραμμα της διδασκαλίας και στη γενικότερη λειτουργία του Συλλόγου. . Η εποπτεία αυτή, όπως εξηγείται, έχει περισσότερο ηθική σημασία προκειμένου να ενθαρρύνει την προσέλευση μαθητών και μαθητριών στο Ωδείο για να διδαχτούν τη μουσική τέχνη , να την εξασκήσουν καθώς επίσης να συμμετέχουν ή να παρευρίσκονται σε συναυλίες του Ωδείου αποκομίζοντας έτσι «έντιμα βιοποριστικά μέσα», «ἐπιδιώκουσα προλήψεις ἡμῶν πολιτισμένης κοινωνίας». Η Επιτροπή δε των Κυριών θα «ἐμπνεύση τήν πεποίθησιν εἰς δε τούς μαθητάς καί τούς γονεῖς διά καί ἐν τῷ ᾠδείο διδασκαλία διεξάγεται μετά πάσης ακριβείας συμφώνως δε καί πρός ὅλας τάς ἀπαιτήσεις ηθικῆς καί ἐκπολιτισμένης πολιτείας». Πιο συγκεκριμένα:

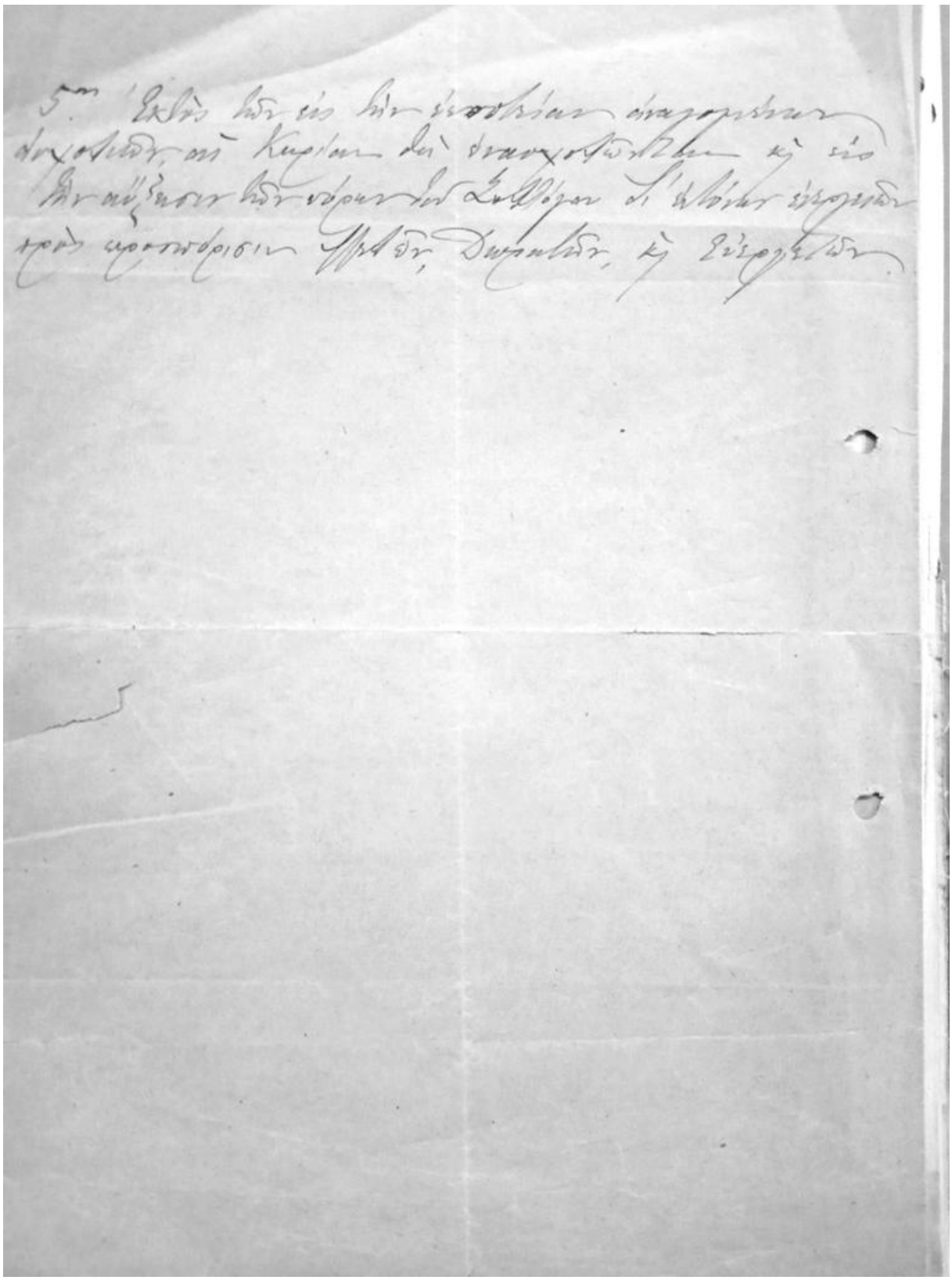
- Οι κυρίες της Επιτροπής οφείλουν να ορίσουν πότε θα παρευρίσκεται η κάθε μία στο Ωδείο ώστε να επιθεωρεί τη διδασκαλία της μουσικής.
- Η κάθε από αυτές τις κυρίες θα μπορεί να εισέλθει στην αίθουσα διδασκαλίας και να παρακολουθήσει το μάθημα, ενώ ο διευθυντής οφείλει να παραδώσει σε κάθε από τις κυρίες της Επιτροπής το πρόγραμμα των μαθημάτων, το αντικείμενο του κάθε μαθήματος, το όνομα του δασκάλου και τον αριθμό του δωματίου όπου παραδίδεται το μάθημα.
- Παρευρίσκονταν επίσης, υπό την εποπτεία του διευθυντή, στις εγγραφές των μαθητών στις αρχές του έτους μέχρι και το πέρας των εισαγωγικών εξετάσεων.
- Από την αρχή του σχολικού έτους μέχρι και την λήξη των εξετάσεων στο τέλος της κάθε σχολικής χρονιάς έπρεπε να παρίστανται και να επιθεωρούν μαζί με το Διοικητικό Συμβούλιο.
- Τέλος, εκτός από την εποπτεία οι κυρίες της Επιτροπής ήταν κι αυτές εξίσου υπεύθυνες για την εξεύρεση πόρων και για την προσέλκυση δωρητών και ευεργετών προς την οικονομική ενίσχυση του ΜΔΣ.[284]

[284] Για τη σύσταση γυναικείας επιτροπής βλ. Αρχείο ΩΑ, Έγγραφα 1871, *ο.π.*

Εικόνα 6 Σχέδιον σχετικά με τη σύσταση γυναικείας Επιτροπής. Φωτοαντίγραφο του σχετικού εγγράφου από το Αρχείο ΩΑ, Έγγραφα 1871 (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικό)

ΕΥΕΡΓΕΤΡΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Πράγματι, από τον πρώτο χρόνο της ίδρυσης του Ωδείου, δωρητές και ευεργέτες ενίσχυαν την λειτουργία του Συλλόγου άλλοτε οικονομικά και άλλοτε με άλλου είδους δωρεές, μουσικά όργανα, παρτιτούρες, βιβλία κ.α. Έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω η περίπτωση ενός εκ των μεγαλύτερων ευεργετών του ΜΔΣ, του Ανδρέα Συγγρού, ο οποίος χρηματοδότησε, τις ανάγκες του νεοϊδρυθέντος τότε Συλλόγου και την πρόοδο αυτού προσφέροντας αρχικά 3000 δρχ, ενώ αρκετά αργότερα με τον θάνατό του κληροδότησε στο ΜΔΣ 15.000 δρχ. Υπήρχαν ωστόσο πολλοί άλλοι, όπως για παράδειγμα ο Απόστολος Αρσάκης (1792-1874) που για τις ανάγκες του συλλόγου προσέφερε 1015 δρχ και ένα «κλειδοκύμβαλον Βιέννης» και ήταν ο ίδιος που είχε χρηματοδοτήσει και τη στέγαση των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής, εξ' ου και το όνομα «Αρσάκειο». Ακόμα, στους ευεργέτες του Συλλόγου, ανήκει ένας από τους συνέταιρους του Ανδρέα Συγγρού, ο Γ. Κορωνιός, ο οποίος προσέφερε 1120 δρχ. Στην οικονομική ενίσχυση του ΜΔΣ συνέβαλε επίσης ο ίδιος ο πρόεδρος του ΔΣ, ο Μάρκος Ρενιέρης με 5.000 δρχ. Σαφώς υπήρξαν κι άλλοι πολλοί άντρες ευεργέτες, αλλά αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο του παρόντος πονήματος είναι οι ευεργεσίες και προσφορές του γυναικείου φύλου. Ήδη από το πρώτο χρόνο στους δωρητές καταγράφεται η κυρία Παρασκευή Γοργόλη, με μια μικρή ενίσχυση των 224 δρχ. Επίσης η η Χαρ. Αρ. Μπαλάνου δώρισε στον ΜΔΣ «μικρό τετράχορδον», η κα. Ιφιγ. Δημητριάδου, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης προσέφερε ένα ξύλινο αναλόγιο και ένα κηροπήγιο, ενώ οι κυρίες Ζωή Βαλτατζή και Τερψιχόρη Β. Μελά διάφορα «μουσικά τεμάχια», δηλαδή μουσικές παρτιτούρες και βιβλία. Η σύζυγος του Ανδρέα Συγγρού, Ιφιγένεια, δώρισε στον σύλλογο 35 τεύχη ασμάτων Τανταλίδου. Κατά το επόμενο σχολικό έτος, ο Σύλλογος έλαβε κι άλλες προσφορές από κυρίες. Η κα. Ασιμ. Τισσαμενού πρόσφερε ένα μεταχειρισμένο πιάνο Βιέννης, η κα. Ελ. Τάμ 2 πλαγίαυλους και διάφορα μουσικά βιβλία και η κα. Λουΐζα Γράβιγγερ μία μέθοδο πιάνου και μία συλλογή ωδικών γυμνασμάτων. Κατά το πέμπτο έτος (1876-1877) δε «ἡ κυρία Εὐφροσύνη Κασσαβέτη, διελθοῦσα τὸν χειμῶνα ἐν Ἀθήναις καὶ πολλὴν ὑπὲρ τῆς προαγωγῆς τοῦ Ὠδείου δείξασα μέριμναν, ἐνεγράφη εὐεργέτης τοῦ Συλλόγου προσενεγκοῦσα δρχ 500». Επίσης, η φιλόμουσος κα. Πηνελόπη Βλαστού προσέφερε στον Σύλλογο 224 δρχ., ενώ η κα. Αργυρή Γ. Πανά, από τον Πειραιά, με μεγάλη προθυμία συμμετείχε σε συναυλία, υπό τη διεύθυνση του κ. Πέττερσον, τραγουδώντας διάφορα μουσικά άσματα προς όφελος του Ωδείου, λαμβάνοντας μάλιστα και το δίπλωμα μέλους αντεπιστέλλοντος μέλους. Λίγα χρόνια αργότερα πάλι η κα. Χαρίκλεια Α. Μπαλάνου προσέφερε επιπλέον 200 δρχ. Επίσης, η κα. Σοφία Δελλαπόρτα προσέφερε 6 σώματα Recueil Musical, η κα. Σοφία Βικέλλα 98 αντίτυπα της Λουκίας Λαμμερμώρ και διάφορα τεμάχια μουσικής και η κα. Θεοφάνη Δ. Εμμανιήλ 88 αντίτυπα της Ευφροσύνης, διάφορα φυλλάδια μελοδραμάτων και τεμαχίων μουσικής. Τέλος, η κατά το ήμισυ Ελληνίδα , κα. Μαρία Φωσκαρίνα Δαμασκηνού

(Marie Foscharine Damaschino: 1850-1921), εξέχουσα μορφή γυναίκας μουσικού , γεννημένη και μεγαλωμένη στο Παρίσι, προσέφερε 12 μελωδίες τις οποίες συνέθεσε η ίδια.[285,286]

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ-ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΣΤΑ ΠΡΩΤΑ ΔΥΟ ΕΤΗ

Στο πρώτο έτος, ο αριθμός των μαθητών είναι 325 ενώ ο αντίστοιχος των μαθητριών δεν αγγίζει καν το μισό και ανερχόταν σε 142.[287] Παρόλα αυτά δεν είναι καθόλου μικρός αριθμός αν αναλογιστούμε το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού των γυναικών τη δεκαετία 1870 και το γεγονός ότι την ίδια περίοδο, τη μέση εκπαίδευση παρακολουθούσαν μόλις 22 στα 100 κορίτσια.[288] Ωστόσο, το επόμενο κιόλας έτος, ο αριθμός τόσο των μαθητών όσο και των μαθητριών περιορίσθηκε αισθητά στους 212 και 43 αντίστοιχα,[289] αφού τακτοποιήθηκαν οι εγγραφές και οι εγγυήσεις που επιβλήθηκαν, όπως αναφέρεται στα πεπραγμένα του ΜΔΣ. Αυτό πιθανόν οφείλεται στο γεγονός ότι γονείς και μαθητές δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην πληρωμή των διδάκτρων. Αξίζει να αναφερθεί ότι από τα 212 αγόρια του Ωδείου τα 80 ήταν παιδιά από το ορφανοτροφείο Χατζηκώστα. Στο τρίτο σχολικό έτος ο αριθμός των μαθητών αυξάνεται σε 271 και και των μαθητριών σε 96,[290] ενώ στο τέταρτο σχολικό έτος (1875-1876) φοίτησαν 253 αγόρια και 202 κορίτσια.[291]Την επόμενη χρονιά ο αριθμός των μαθητών πάλι ελαττώθηκε, αλλά είναι αξιοσημείωτο πως ο αριθμός των κοριτσιών (153) δεν διαφέρει πολύ από αυτόν των αγοριών (177). Ο κυριότερος λόγος της μείωσης αυτής ήταν η διακοπή φοίτησης των αγοριών του

---

[285] Κόρη ενός κερκυραίου μεγαλέμπορου ονόματι Σπυρίδων Δαμασκηνός. Ο λόγος που ξεχωρίζει είναι για τη συνθετική της δράσεις, κυρίως έργα γραμμένα για ορχήστρα, καθώς μια τέτοια συνθετική δραστηριότητα από γυναίκα σπάνιζε. Στη Γαλλία στην καλύτερη περίπτωση οι γυναίκες ασχολούνταν με την πιανιστική σύνθεση. Η Μαρία Φωσκαρίνα Δαμασκηνού πρέπει να ξεκίνησε την μουσική της ενασχόληση από πολύ μικρή ηλικία καθώς ήδη σε ηλικία 21 ετών συνέθετε και έκδιδε έργα της.

Βλ. Κωνστάντζας Γεώργιος, *Μαρία Φωσκαρίνα Δαμασκηνού (MarieFoscharineDamaschino: 1850-1921),* Αθήνα: Αρχείο Ελληνικής Μουσικής, 2016, σ.7-21

[286] Για τις ευεργεσίες προς τον ΜΔΣ βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1877 – Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

[287] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο αρρένων και μαθητολόγιο θηλέων α' έτους»

[288] Βλ. Αγραφιώτη Έφη, «Οι πρώτες Ελληνίδες», *Η καθημερινή επτά ημέρες: Γυναίκες και Μουσική*, 08/12/2002, σ. 24

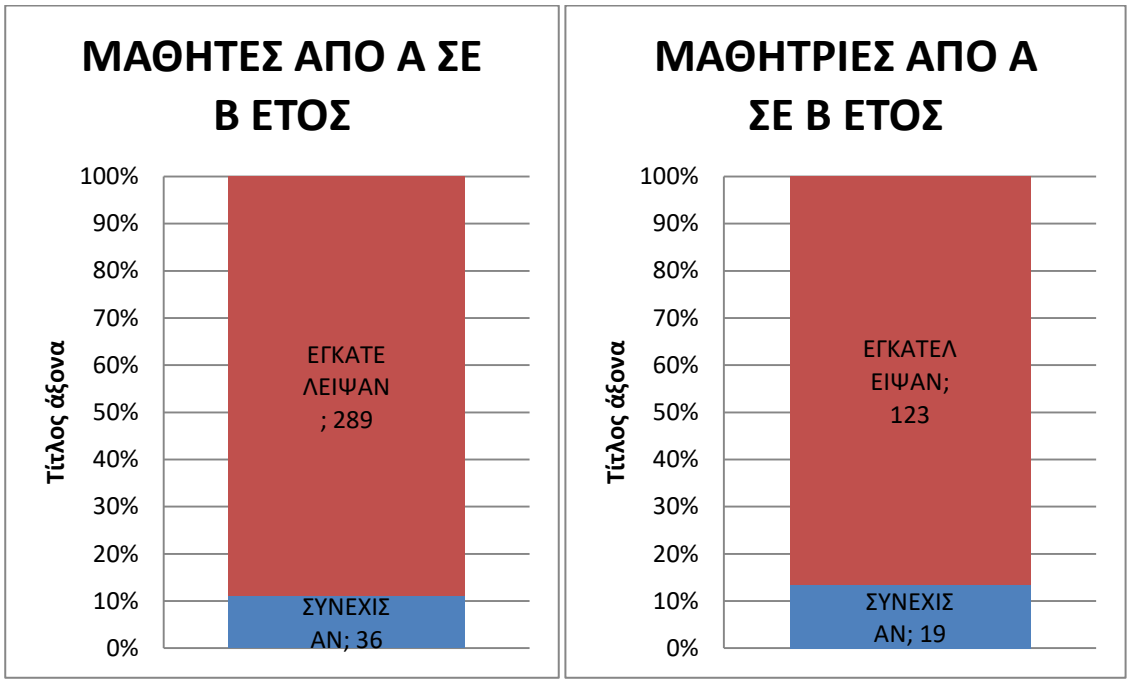
[289] Στο μαθητολόγιο ο συνολικός αριθμός είναι 214, αλλά τα ονόματα 2 μαθητών, συγκεκριμένα του Ευάγγελου Διαμαντόπουλου και του Ν. Κατιμερτσή επαναλαμβάνονται.

[290] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

[291] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1875 - Ἰούνιος 1876* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

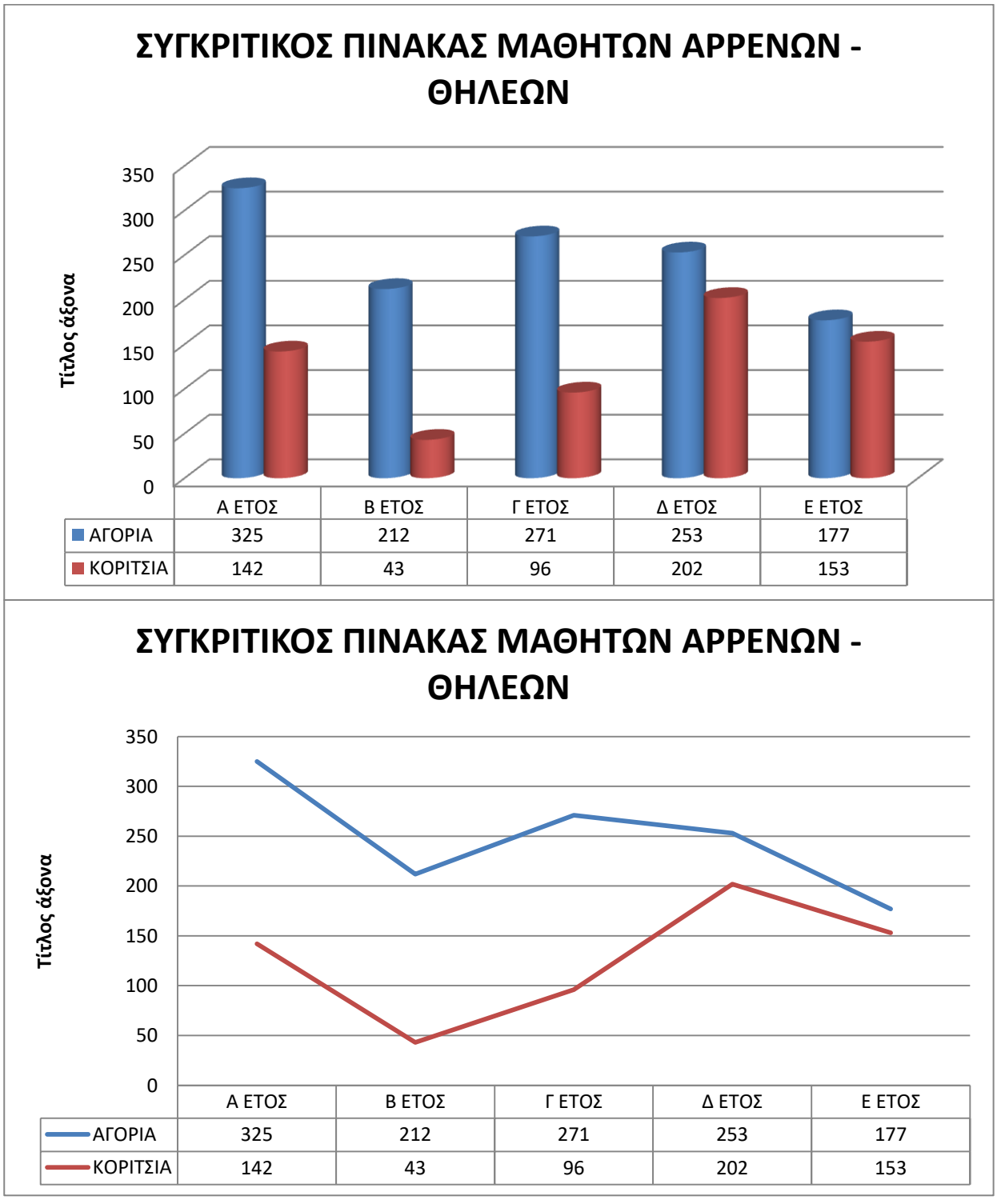
ορφανοτροφείου. Ωστόσο προστέθηκαν οι μαθητές της μπάντας τεχνιτών και βιομηχάνων, που ανέρχονταν σε 45.[292] Παρατηρώντας τους αριθμούς των μαθητών και μαθητριών στα πρώτα πέντε σχολικά έτη διαπιστώνουμε ότι κάθε χρόνο υπάρχει παρόμοια αυξομείωση τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια εκτός από το τέταρτο έτος που υπάρχει αύξηση των μαθητριών και μείωση των μαθητών σε σχέση με το τρίτο έτος. Η αυξητική τάση της φοίτησης των κοριτσιών και μάλιστα απότομη σε σχέση με τον αριθμό της προηγούμενης χρονιάς θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί στο έντονο ενδιαφέρον αλλά και την ανάγκη των κοριτσιών για μουσική «διακοσμητική» μόρφωση.

Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει το πολύ μικρό ποσοστό των μαθητών που συνέχισαν τα μαθήματα τους στον ΜΔΣ στο επόμενο σχολικό έτος. Σημειώνεται επίσης ότι τα ποσοστά τόσο των μαθητών όσο και των μαθητριών που εγκατέλειψαν όσο και αυτών που συνέχισαν είναι περίπου αναλογικά. Οι πιθανοί λόγοι για τους οποίους, σχεδόν κάθε χρόνο, ο μεγαλύτερος αριθμός, τόσο αγοριών όσο και κοριτσιών διακόπτει τις σπουδές του είναι είτε οι οικονομικές δυσκολίες είτε το ενδεχόμενο του γάμου και των υποχρεώσεων που αυτός συνεπάγεται εκείνη την εποχή.[293]

[292] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876 - Ἰούνιος 1877* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

[293] Τα στοιχεία για τον αριθμό των μαθητών και μαθητριών πήρα από τα Πεπραγμένα του Ωδείου, όπου μόνο στα πρώτα πέντε έτη αναφέρεται στον αριθμό των μαθητών – μαθητριών που εγγράφονται στην αρχή κάθε χρόνου.

Μελετώντας τα μαθητολόγια τόσο των αρρένων (τουλάχιστον των πρώτων δύο ετών) όσο και των θηλέων, μπορεί κανείς να οδηγηθεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με το ηλικιακό εύρος των μαθητών και μαθητριών, τις ιδιότητές τους, αν δηλαδή ήταν μαθητές, φοιτητές (τα αγόρια μόνο) ή εργαζόμενοι, τα επαγγέλματα που ασκούσαν όσοι εργάζονταν, για τον τόπο καταγωγής, τις συνοικίες που ζούσαν στην Αθήνα και βεβαίως για τα μαθήματα στα οποία έδειχναν

προτίμηση. Αρχικά θα εξετάσουμε τα πρώτα δύο έτη συγκριτικά αγόρια – κορίτσια και στη συνέχεια θα εξετάσουμε μόνα τους τα κορίτσια.[294]

Ξεκινώντας από το εύρος ηλικιών μαθητών – μαθητριών, αναφέρουμε αρχικά τις τέσσερις ηλικιακές ομάδες και το λόγο για τον οποίο τις διακρίναμε κατ' αυτόν τον τρόπο. Έτσι, διακρίνουμε τις παιδικές ηλικίες (6 έως 11 ετών), τις εφηβικές (12 έως 16 ετών), ενώ τις «ενήλικες» ηλικίες τις χωρίζουμε σε δύο ομάδες. Την πρώτη από τα 17 έως τα 27 και τη δεύτερη από την ηλικία των 28 και άνω. Οι λόγοι του παραπάνω διαχωρισμού είναι δύο. Ο πρώτος και κυριότερος είναι γιατί, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία από τα μαθητολόγια, οι άντρες κατά μέσο όρο φοιτούν μετά τα 17. Υπάρχουν βέβαια, και περιπτώσεις φοιτητών νεότερης ηλικίας, όπως για παράδειγμα ο Μιχ. Τζελεπιδάκης (ή Τσελεπιδάκης), μαθητής στο πρώτο έτος ο οποίος είναι φοιτητής Νομικής σε ηλικία 16 ετών και ο Ι. Ραΐσης, επίσης φοιτητής Νομικής, σε ηλικία μάλιστα 15 ετών, ο οποίος εγγράφεται στο δεύτερο έτος. Ο δεύτερος λόγος για τον παραπάνω διαχωρισμό είναι ότι οι γυναίκες ειδικά από 17 έως και 23 ετών μεταβαίνουν στον έγγαμο βίο. Παράδειγμα αποτελεί η μαθήτρια Βασιλική Σερβίου, δασκάλα στο επάγγελμα, που την βλέπουμε γραμμένη στο μαθητολόγιο ήδη από το πρώτο έτος σε ηλικία 20 ετών και η οποία συνεχίζει μέχρι και το τέταρτο έτος οπότε και μετά δεν φαίνεται να συνεχίζει. Το ίδιο και η Λουίζα Έννιγγ, επίσης δασκάλα στο επάγγελμα, κόρη του καθηγητή Ιούλιου Έννιγγ, η οποία, σε ηλικία των 18 ετών, ξεκινάει μαθήματα από το πρώτο έτος και την συναντάμε για τελευταία φορά στο μαθητολόγιο του τρίτου έτους. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι συνέβη κάτι στη ζωή τους που δεν τους επέτρεπε να συνεχίσουν, και κατά πάσα πιθανότητα δεν είναι άλλο από τον γάμο. Άλλωστε στις περιπτώσεις της Ελένης Αυγερινού και της Αδέλη Βέσσελ γνωρίζουμε πως είχαν ήδη μεταβεί στην έγγαμη ζωή σε ηλικία μικρότερη των 18. Ωστόσο υπήρχαν και κάποιες σπάνιες περιπτώσεις που παντρεύονταν πολύ αργότερα, όπως για παράδειγμα η Σοφία Φωτιάδου η οποία παντρεύτηκε σε ηλικία 31 ετών.[295]

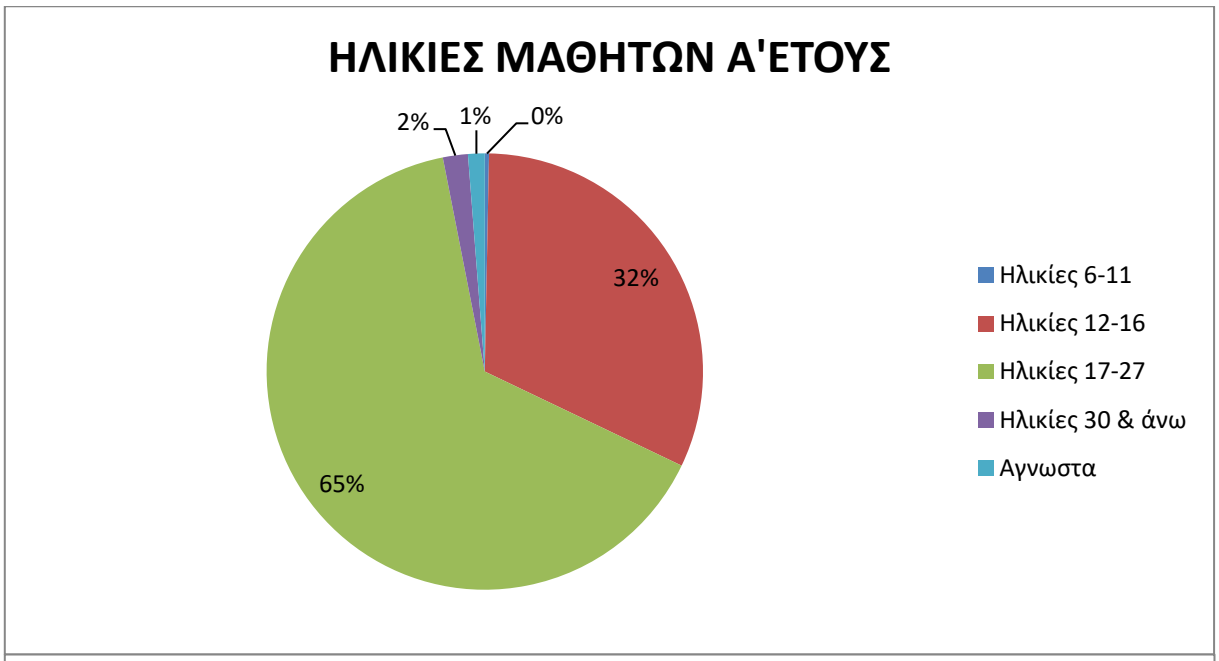
Παρατηρείται ότι κατά το πρώτο σχολικό έτος, το μεγαλύτερο ποσοστό (65%) των μαθητών είχαν ηλικία μεταξύ 17-27 ετών, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό (42%) των κοριτσιών είχαν ηλικία μεταξύ 12-16 ετών. Αντίστροφα, το ποσοστό κοριτσιών μεταξύ 17-27 ετών ήταν 27%, ενώ το ποσοστό των αγοριών ηλικίας 12-16 ετών 32%. Στα κορίτσια υπάρχει ένα ποσοστό 18% με ηλικίες 6-11 ετών, ενώ στα αγόρια ίδιας ηλικίας το ποσοστό αυτό είναι σχεδόν μηδαμινό. Το ίδιο μηδαμινές είναι και οι περιπτώσεις ηλικιών 28 και άνω τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια, άλλη μια ένδειξη ότι βρίσκονταν πλέον στον έγγαμο βίο. Τέλος, ποσοστό 13% των κοριτσιών είναι χωρίς ηλικιακή ταυτότητα. Συνεχίζοντας στο δεύτερο σχολικό έτος, συγκρίνουμε αφενός τα

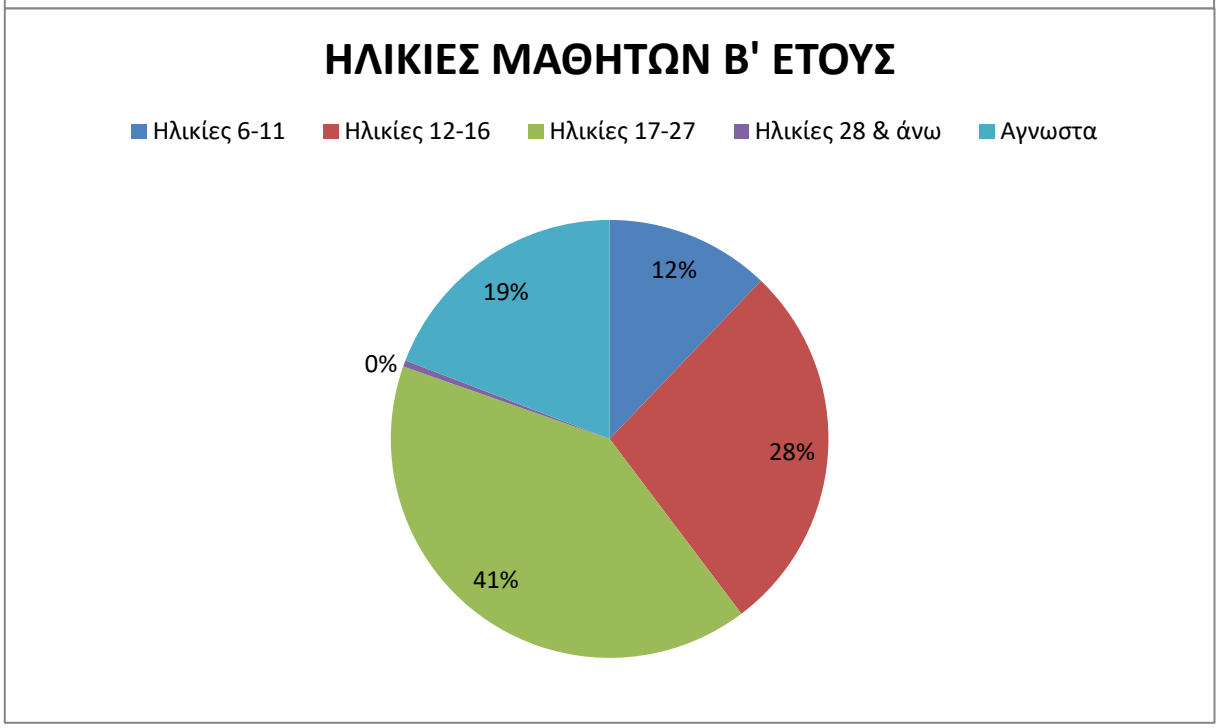
[294] Τα στατιστικά στοιχεία και τις συγκρίσεις που παραθέτω παρακάτω διεξήγαγα από τα μαθητολόγια αρρένων και θηλέων του αρχείου του ΩΑ και τις σχετικές πληροφορίες για τους μαθητές και τις μαθήτριες.

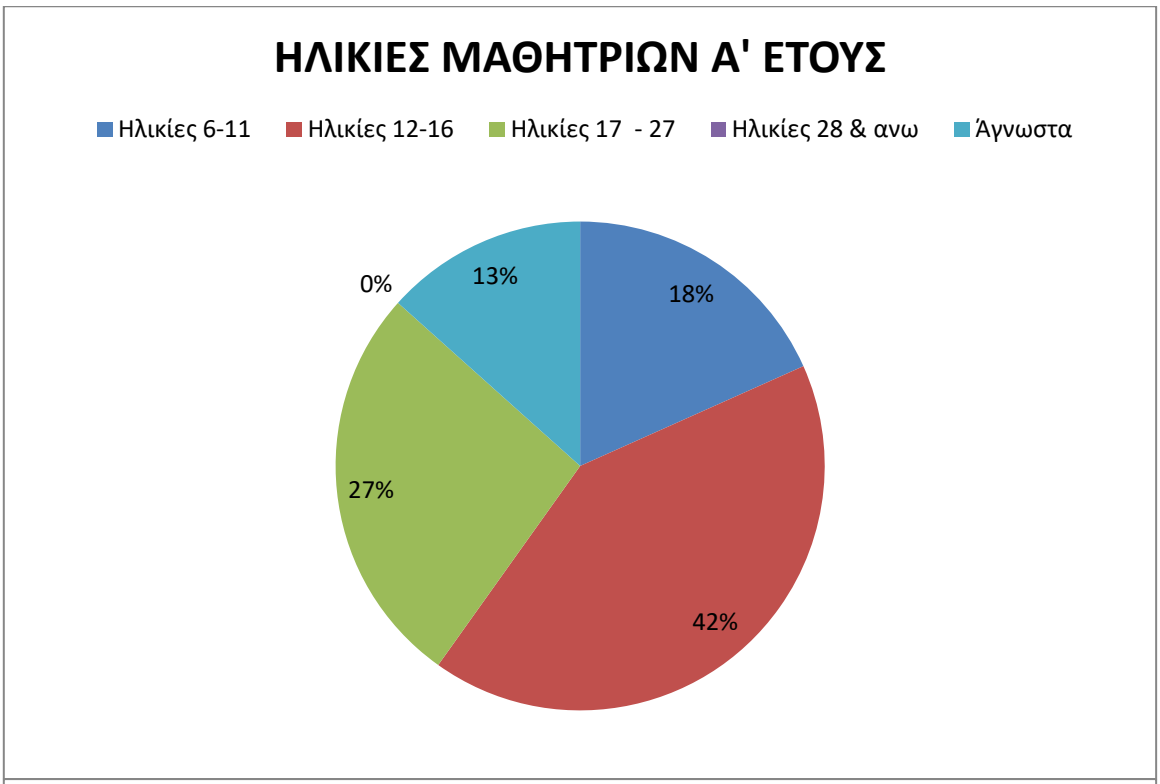
[295] Για τις περιπτώσεις της Ελένης Αυγερινού, της Αδέλη Βέσσελ και της Σοφίας Φωτιάδου βλ. στην 5η ενότητα «Βιογραφικά Πορτρέτα».

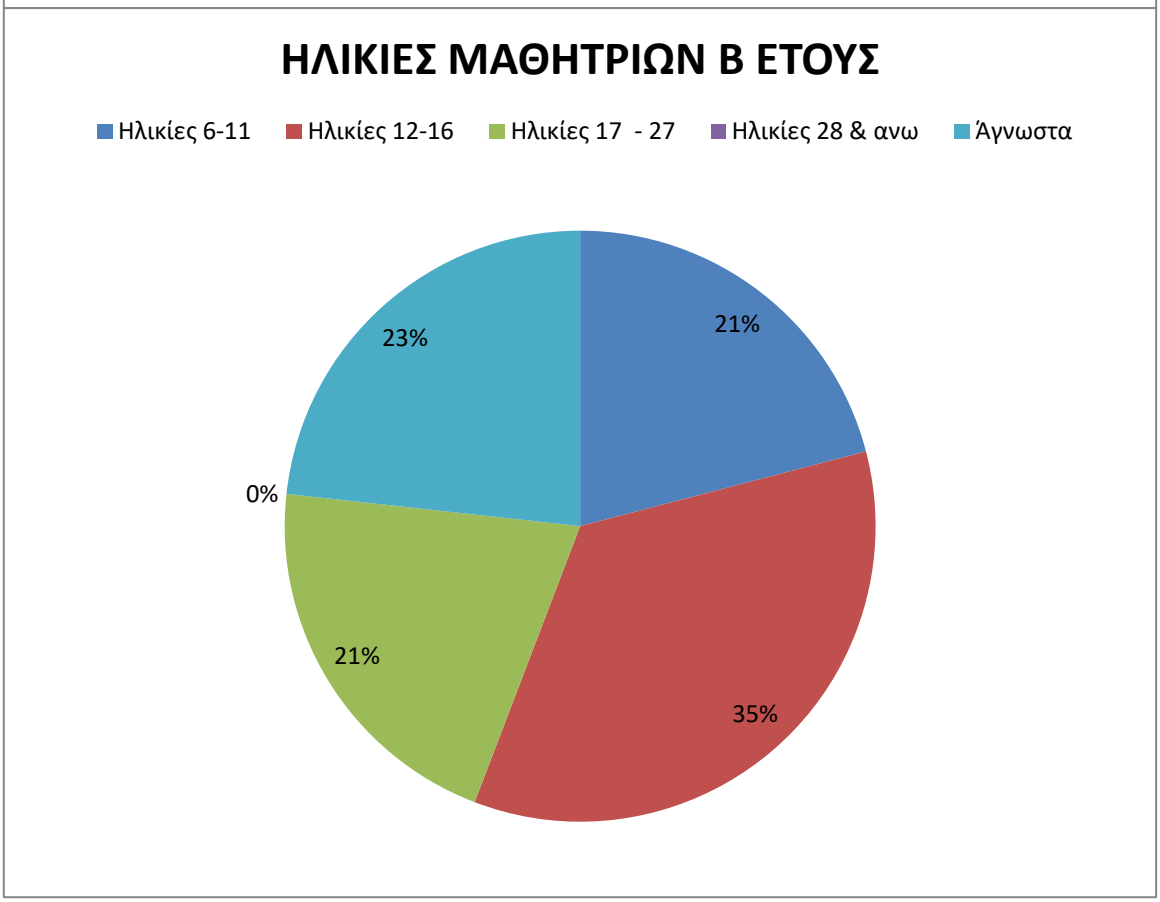
στατιστικά των ηλικιών των αγοριών και κοριτσιών μεταξύ πρώτου και δεύτερου έτους και αφετέρου τα στατιστικά των μαθητών και μαθητριών μόνο του δεύτερου χρόνου. Παρατηρώντας παρακάτω τους πίνακες των αγοριών του α' και β' έτους διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μια μικρή αύξηση στις μικρές ηλικίες μεταξύ 6-11 ετών. Στις υπόλοιπες ηλιακές βαθμίδες, τα ποσοστά παραμένουν σχεδόν ίδια, ενώ και στα δύο έτη το μεγαλύτερο ποσοστό των αγοριών βρίσκεται μεταξύ 17 και 27 ετών. Το ίδιο συμβαίνει και στις ηλικιακές βαθμίδες των κοριτσιών, τα ποσοστά των οποίων παραμένουν περίπου ίδια μεταξύ των ετών. Στο δεύτερο έτος το μεγαλύτερο τα περισσότερα κορίτσια έχουν ηλικία 12-16 ετών. Παρατηρούμε επίσης ότι τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια υπάρχει μια μικρή αύξηση στις ηλικίες 6-12 ετών.

Ο λόγος για τον οποίο διαφοροποιούνται οι ηλικίες των αγοριών και κοριτσιών που ενδιαφερόντουσαν για μουσικά μαθήματα στο ΜΔΣ δεν αναφέρεται κάπου. Ωστόσο, παρατηρώντας τα μαθητολόγια βλέπουμε αγόρια που δούλευαν από νεαρή ακόμα ηλικία, πιθανόν παράλληλα με το σχολείο (αν πήγαιναν) οπότε το ενδιαφέρον τους για μουσικές σπουδές ήταν εξαρτημένο από την οικονομική κατάσταση τους ή και το χρόνο που μπορούσαν να διαθέσουν. Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι πολλά αγόρια κυνηγούσαν μια θέση στο Πανεπιστήμιο που θα τους παρείχε ένα καλύτερο μέλλον με μια καλή δουλειά και έναν υψηλό μισθό. Έτσι είναι ενδεχόμενο μέχρι εκείνη την ηλικία να αφιέρωναν περισσότερο χρόνο στα μαθήματα του σχολείου και τα προαπαιτούμενα για την εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο. Ωστόσο, τα παραπάνω αποτελούν ενδεχόμενες εξηγήσεις και δεν μπορούν να αποδειχθούν με βεβαιότητα , άλλωστε όπως θα φανεί παρακάτω η πλειονότητα των μαθητών του Ωδείου ήταν μαθητές (ή φοιτητές) και εκτός αυτού. Όσο για τον μικρό ή σε κάποιες περιπτώσεις μηδαμινό αριθμό παιδιών μικρής ηλικίας , ενδεχομένως οι γονείς τους να μην τα έστελναν για να βοηθούν στις δουλειές και ανάγκες του σπιτιού ή γιατί δεν το θεωρούσαν απαραίτητο και οικονομική σπατάλη. Κάτι παρόμοιο συνέβη και στις ηλικίες άνω των 28, που θεωρείται αυτονόητο ότι βρίσκονταν ήδη στην έγγαμη ζωή έχοντας παιδιά και αντίστοιχες υποχρεώσεις και ευθύνες.

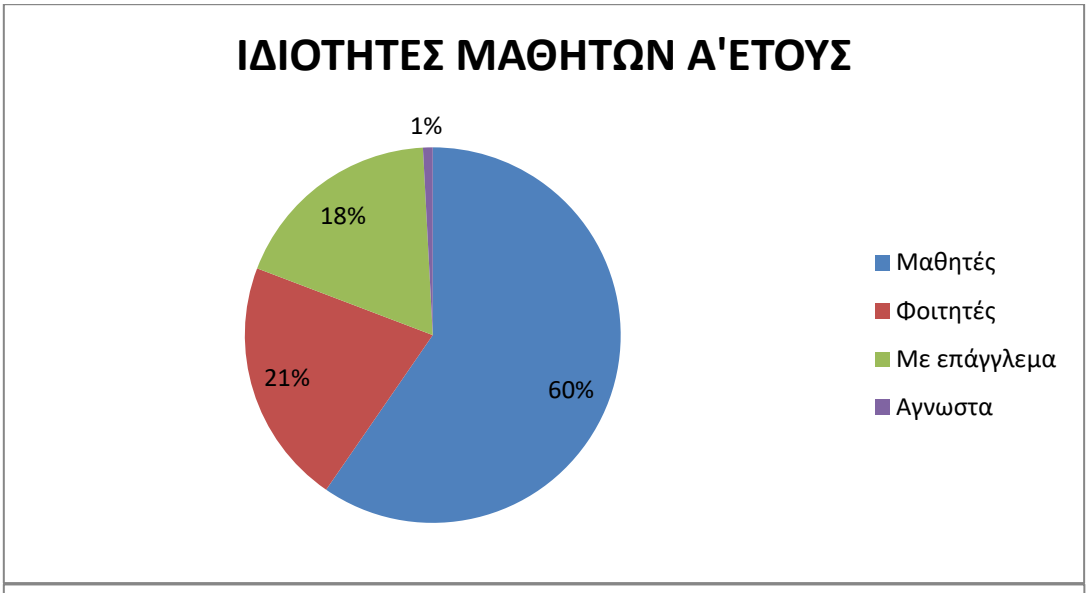

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Α'ΕΤΟΥΣ
2%
1%
0%
32%
65%
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17-27
Ηλικίες 30 & άνω
Αγνωστα

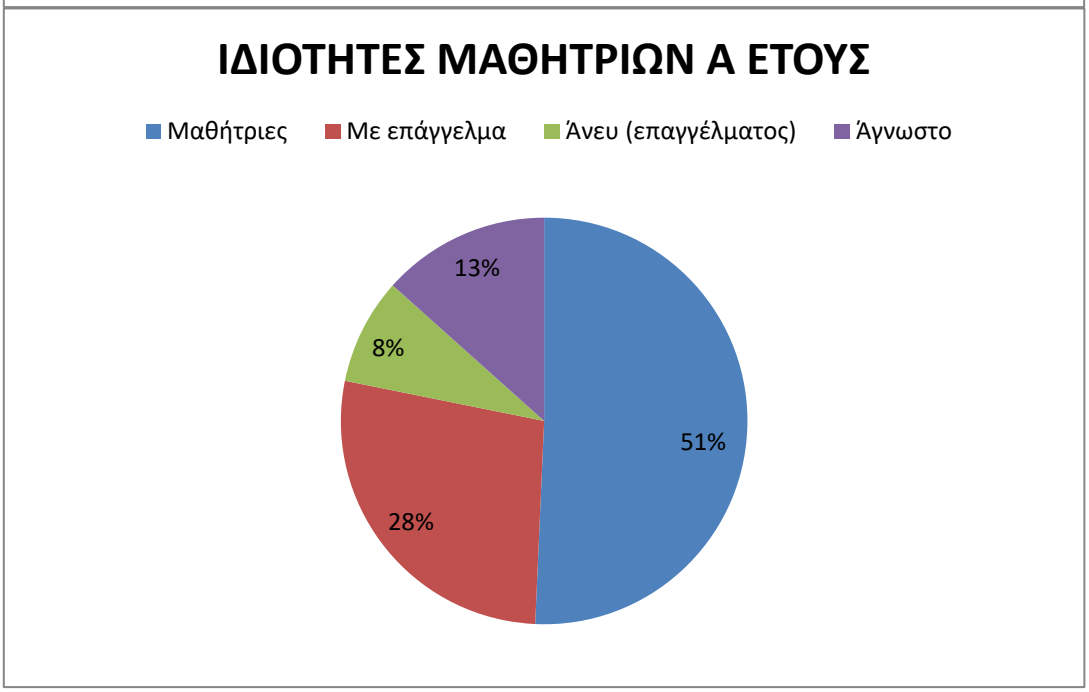

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Β' ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17-27
Ηλικίες 28 & άνω
Αγνωστα
12%
19%
0%
28%
41%

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Α' ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
18%
42%
27%
0%
13%

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Β ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
21%
35%
21%
0%
23%

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ιδιότητες των μαθητών του ΜΔΣ. Ήταν μαθητές, φοιτητές (για τα αγόρια μόνο), ή εργαζόμενοι; Η πλειοψηφία αυτών, αγοριών και κοριτσιών, ήταν μαθητές και εκτός Ωδείου. Παρατηρούμε ότι στον πίνακα με τα αγόρια δεν υπάρχει η κατηγορία: «άνευ επαγγέλματος». Με αυτό το δεδομένο και αν επιπλέον εξαιρέσουμε το ποσοστό των αγνώστων ταυτοτήτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα αγόρια και οι άντρες, τουλάχιστον της μεσοαστικής τάξης, δεν νοούνταν να είναι άνεργοι. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να είναι αλλιώς, αφού η κοινωνία ήθελε αυτούς να συντηρούν την οικογένεια σε αντίθεση με τις γυναίκες που το κύριο μέλημά τους ήταν τα του οίκου και η ανατροφή των παιδιών, ασχέτως που οι ανάγκες της κοινωνίας από το β' μισό του αιώνα τις οδήγησαν και αυτές στην αγορά εργασίας.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το ποσοστό του 28% των γυναικών που διαθέτουν επάγγελμα, κάτι διόλου αμελητέο για εκείνη την εποχή. Όπως παρουσιάζεται παρακάτω όλες οι μαθήτριες ήταν δασκάλες ή διευθύντριες σε σχολεία. Υπάρχει κι ένα μικρό ποσοστό γυναικών που στα μαθητολόγια καταχωρήθηκαν ως άνευ (επαγγέλματος), επομένως μάλλον δεν πήγαιναν ούτε σχολείο ούτε εργάζονταν. Πολύ πιθανόν να βοηθούσαν στο νοικοκυριό είτε ως κόρες (αν ζούσαν ακόμα στο πατρικό τους) είτε ως σύζυγοι (αν ήταν παντρεμένες). Πιθανόν ήταν ελάχιστες οι περιπτώσεις παντρεμένων γυναικών που φοιτούσαν στο ωδείο, καθώς οι περισσότερες, μετά το γάμο, αφοσιώνονταν κατεξοχήν στη συζυγική και οικογενειακή ζωή.

Σύμφωνα με τα δεδομένα ο αριθμός των μαθητών του ωδείου με μαθητική ιδιότητα και εκτός Ωδείου μειώνεται σε σχέση με το πρώτο σχολικό έτος, ενώ αυξάνεται το ποσοστό των μαθητών που εργάζονται. Επίσης μειώνεται ο αριθμός μαθητών του Ωδείου που φοιτούσαν σε κάποια σχολή του Πανεπιστημίου και από 72 που ήταν στο πρώτο έτος σε γίνεται 35 στο δεύτερο. Σε μεγάλο μέρος των κοριτσιών δεν προσδιορίζεται η ιδιότητητά τους και επίσης μειώνεται ο αριθμός των μαθητριών που εργάζονταν. Έτσι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως το 28% των εργαζομένων μαθητριών του Ωδείου θα μπορούσε να αποδοθεί σε έναν ενδεχομένως προσωρινό ενθουσιασμό της πρωτολειτουργίας του ΜΔΣ. Από την σύγκριση ιδιότητας των μαθητών και μαθητριών δεν μπορούν να εξαχθούν πολλά συμπεράσματα, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των θηλέων είναι άγνωστης ιδιότητας, ωστόσο παραμένει μεγάλο το ποσοστό με την μαθητική ιδιότητα και εκτός Ωδείου.

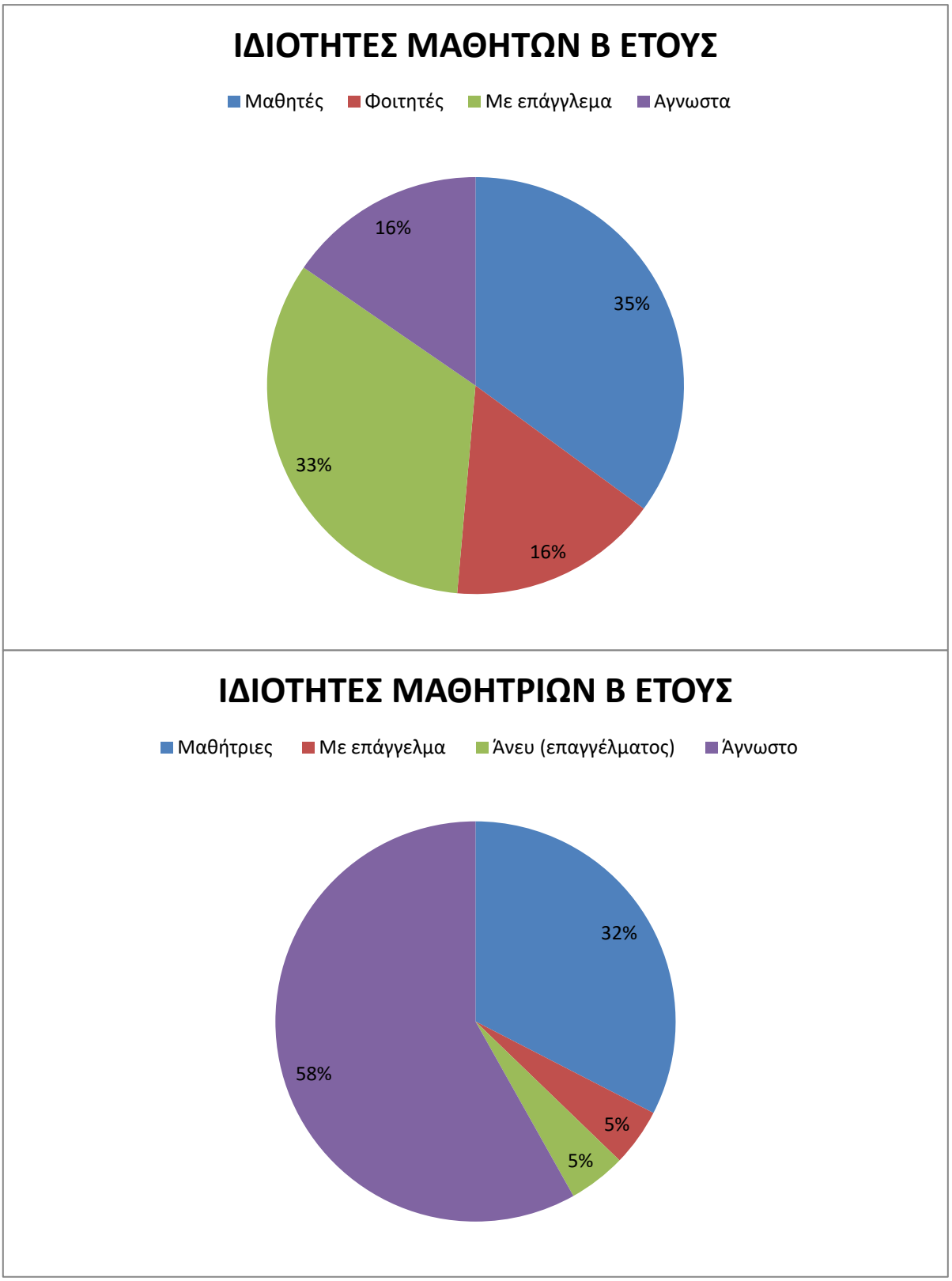
Στην εκπαίδευση των αρρένων σε ελάχιστες περιπτώσεις προσδιορίζεται το είδος εκπαίδευσης, σε ποιο σχολείο δηλ. φοιτούσαν σε δημόσιο ή ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα. Υπάρχουν κάποιοι μαθητές του Πολυτεχνείου, του Βαρβάκειου Λυκείου, του Σχολαρχείου και του εκπαιδευτηρίου Σουρμελή. Από την άλλη, για κάποιες από τις μαθήτριες προσδιορίζεται ότι πήγαιναν στο δημοτικό, ενδεχομένως δημόσιο, αλλά δεν είναι σαφές με βεβαιότητα . Υπάρχουν μαθήτριες που πήγαιναν στο Αρσάκειο και στα διάφορα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια π.χ. Σουρμελή, Καλογραίων[296], Γκίκα.

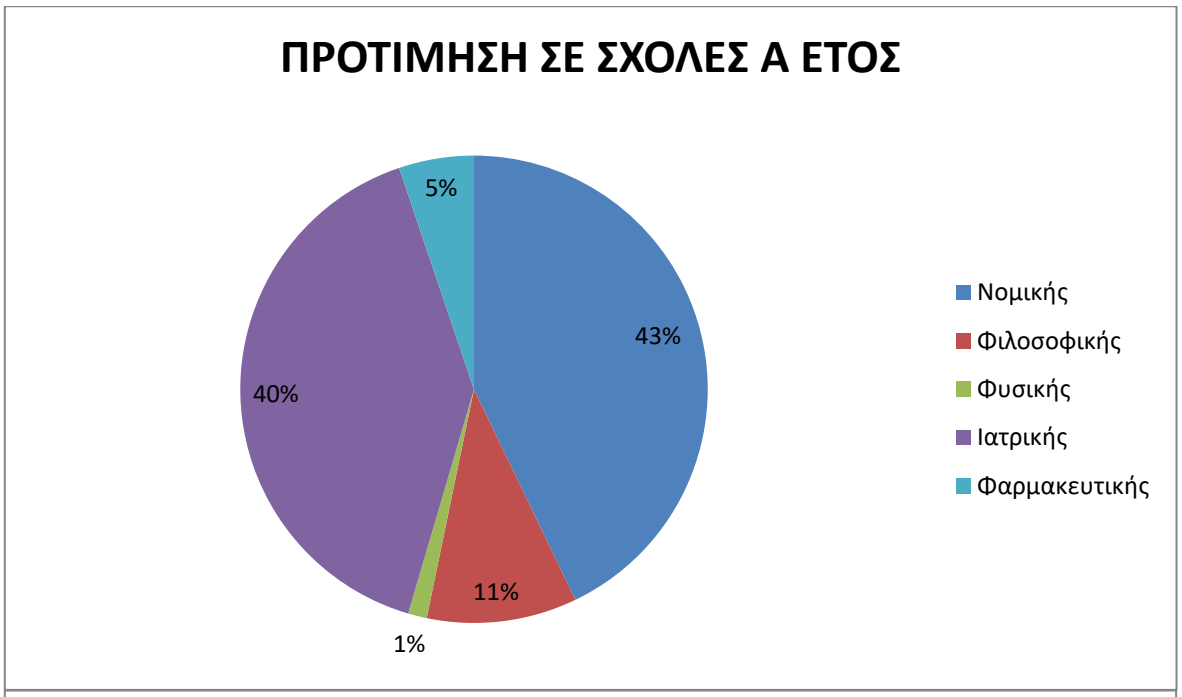
Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούν και μερικές επιπλέον διαφορές. Κατ' αρχάς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε αντίθεση με τα κορίτσια, τα αγόρια μπορούσαν να σπουδάσουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση παρακολουθώντας μία από τις σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών με

[296] Πιθανότατα πρόκειται για τη Γαλλική Σχολή Καλογραίων Αγίου Ιωσήφ που ιδρύθηκε από Ηγουμένες των «Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως» στον Πειραιά το 1860.

Βλ. Λιάνου Ιωάννα, «Η Γαλλική Σχολή Καλογραίων Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως στον Πειραιά: 1859-1940: μια προσέγγιση της ξενόγλωσσης εκπαίδευσης θηλέων στην Ελλάδα», (Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμειο, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών και Ψυχολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2013), σ.237-238, https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38853, πρόσβαση: 05/04/2021

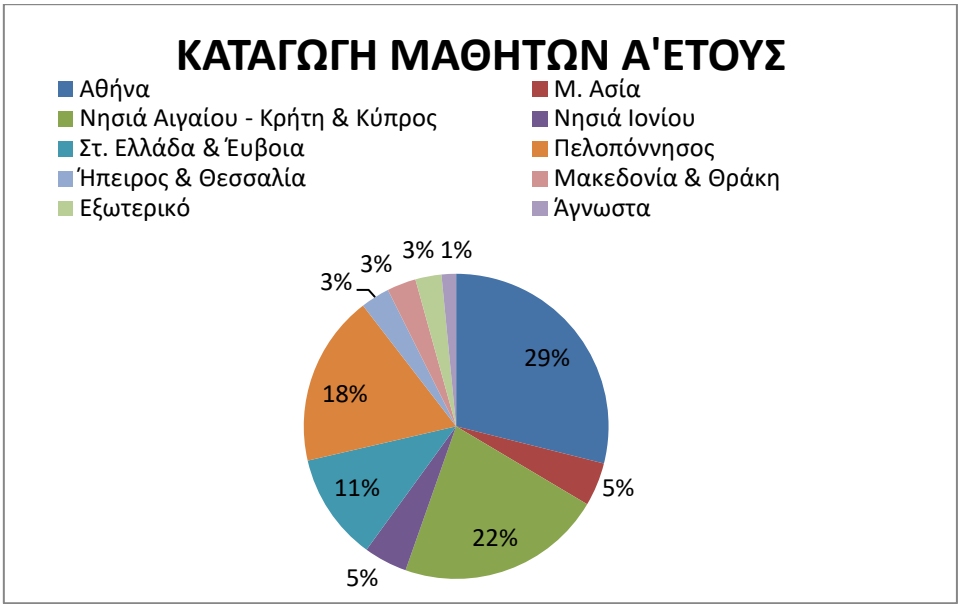
προτίμηση στην Ιατρική και στη Νομική. Επιπλέον, είναι βέβαιο ότι οι διέξοδοι, σε επαγγελματικό επίπεδο, διαφέρουν μεταξύ των δύο φύλων. Χειρωνακτικές ή δημοσιοϋπαλληλικές εργασίες ήταν τα επαγγέλματα των αντρών, ενώ η μόνη επαγγελματική διέξοδος των γυναικών της μεσοαστικής τάξης ήταν το επάγγελμα της δασκάλας.

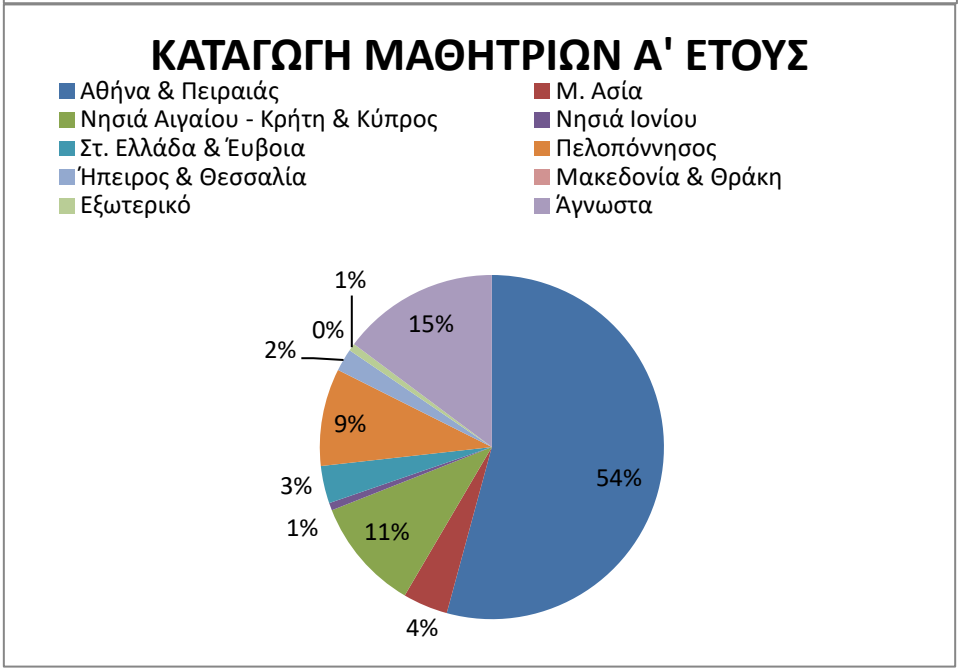

ΠΡΟΤΙΜΗΣΗ ΣΕ ΣΧΟΛΕΣ Α ΕΤΟΣ
5%
43%
40%
11%
1%
Νομικής
Φιλοσοφικής
Φυσικής
Ιατρικής
Φαρμακευτικής

ΠΡΟΤΙΜΗΣΗ ΣΕ ΣΧΟΛΕΣ
ΑΠΟ Β' ΕΤΟΣ
Νομικής
Φιλοσοφικής
Φυσικής
Ιατρικής
Φαρμακευτικής
Αγνωστα
6%
6%
31%
40%
17%
0%

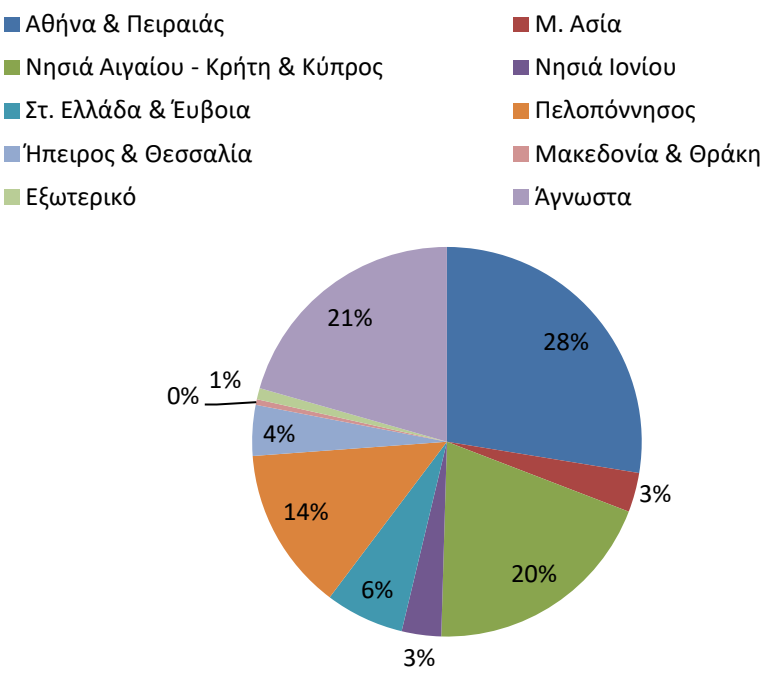
Στη συνέχεια εξετάζεται η καταγωγή των μαθητών του ΜΔΣ, με βάση τα μαθητολόγια. Παρατηρείται ότι, το μεγαλύτερο ποσοστό τόσο των μαθητών όσο και των μαθητριών έχουν καταγωγή είτε από την Αθήνα είτε από τα Νησιά Αιγαίου και την Κρήτη ή την Πελοπόννησο. Μόνο στο δεύτερο έτος υπάρχει ένα ποσοστό 7% κοριτσιών με καταγωγή από την Μ. Ασία και άλλο ένα 7% κοριτσιών με καταγωγή από Ήπειρο και Θεσσαλία. Υπενθυμίζεται ότι, ότι μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, η Αθήνα άρχισε να προσελκύει πολλούς μετανάστες από το εσωτερικό (αγροτικές και νησιώτικές περιοχές) και από το εξωτερικό, ιδίως από όταν ορίστηκε ως πρωτεύουσα. Μάλιστα, οι Κρήτες μετανάστες ήταν ένα συχνό φαινόμενο της εποχής εξαιτίας της Κρητικής Επανάστασης που είχε προηγηθεί κατά τα έτη 1866 με 1869.[297]

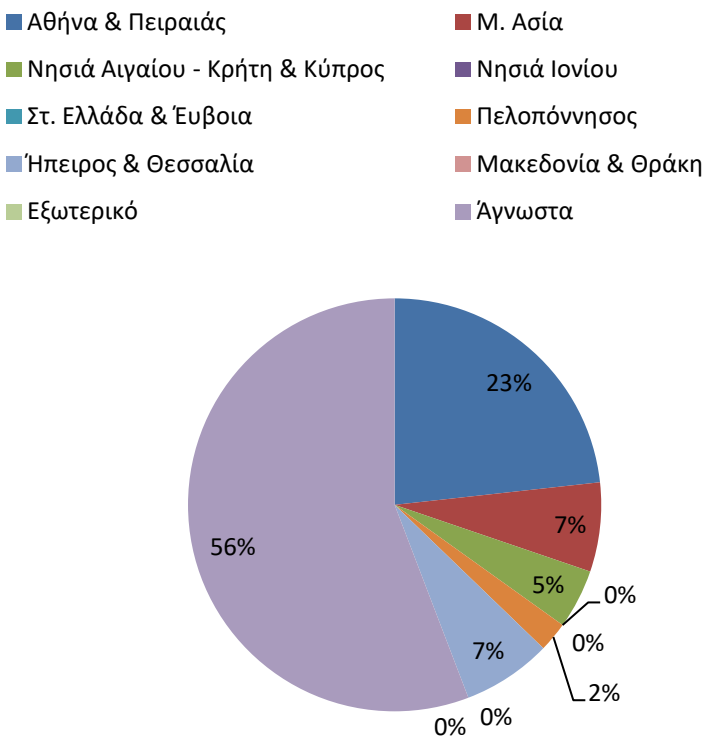

[297]Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ. 32-33, 603 και Gallant, *ο.π.,* σ. 179-182

ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΩΝ Β ΕΤΟΥΣ

ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Β ΕΤΟΥΣ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνοικίες στις οποίες διέμεναν οι μαθητές του Ωδείου. Παρατηρώντας τους πίνακες με τις συνοικίες των μαθητών, τόσο του α' όσο και του β' έτους, διαπιστώνουμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών έμενε στις περιοχές του Μοναστηρακίου, της Πλάκας, του Ψυρρή, της Νεάπολης και των Εξαρχείων, στη συνοικία του Γερανιού και τέλος στις περιοχές Ομόνοιας, Συντάγματος και Πανεπιστημίου. Οι περισσότερες από τις παραπάνω συνοικίες και οι μαθητές που κατοικούσαν σε αυτές, ήταν κατώτερες ή μεσοαστικές. Υπήρχαν όμως και λίγες περιπτώσεις μαθητών που με βάση την περιοχή που διέμεναν (π.χ το Σύνταγμα ή την οδό Πειραιώς) προέρχονταν μάλλον από εύπορες οικογένειες. Για να υπάρχει όμως μια πιο πλήρη εικόνα των κοινωνικών τάξεων των μαθητών, παραθέτουμε στη συνέχεια μια συνοπτική σκιαγράφηση των συνοικιών που διέμεναν.

Σε μία από αυτές, στην συνοικία του Ψυρρή, αρχικά εγκαταστάθηκαν εσωτερικοί μετανάστες και πολλοί αγωνιστές της Επανάστασης. Σταδιακά όμως άρχισε να απαξιώνεται σαν περιοχή και έτσι μετατράπηκε σε «εστία των περιθωριακών της Αθήνας», «ένα άντρο των κουτσοβακήδων, των μόρτηδων και των τραμπούκων» που προς το τέλος του 19ου αιώνα ταλαιπώρησαν τη ζωή της πρωτεύουσας μέχρι και τη δεκαετία του 1890, όταν εξαλείφθηκαν από τον διευθυντή της αστυνομίας Δημήτριο Μπαϊρακτάρη.[298] Επίσης, η συνοικία του Γερανίου ονομαζόταν, μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα, η περιοχή μεταξύ των οδών Αγ. Κωνσταντίνου, Νικ. Βούλγαρη, Πειραιώς και Σοφοκλέους.[299] Η «Εφημερίς» περιγράφει τον δρόμο του Γερανίου, στο φύλλο της 9ης Ιανουαρίου του 1875, ως δύσβατο με χαλίκια, που λίμναζε συχνά, ενώ είχε και βατράχους.[300] Εύλογα λοιπόν κανείς μπορεί να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για φτωχογειτονιά. Άλλο παράδειγμα αποτελεί η οδός Αιόλου, όπου διέμεναν κάποιες από τις μαθήτριες του ωδείου, η οποία θεωρούνταν κέντρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης και έως το τέλος του 19ου αιώνα είχε έντονη κίνηση και ζωντάνια.[301] Μια άλλη συνοικία, όπου διέμεναν πολλοί μαθητές, ήταν η περιοχή της Νεάπολης. Η Νεάπολη άρχισε να σχηματίζεται στα μέσα του 19ου αιώνα από νησιώτες οικοδόμους, μαρμαράδες, λατόμους, κτίστες και σοβατζήδες που είχαν έρθει στα πρωτεύουσα την περίοδο της ανοικοδόμησης. Την προτιμούσαν καθώς ήταν εκτός σχεδίου και επομένως οικονομικά πιο προσιτή σε σχέση με τα οικόπεδα εντός σχεδίου της Αθήνας. . Η Ερμού δε περιγράφεται ως μια οδός γεμάτος σκόνη και με φτωχικά σπίτια.[302] Ακόμα η περιοχή του Μεταξουργείου, μετά την εγκατάλειψη του σχεδίου ανέγερσης των Ανακτόρων στον Κεραμικό, έχασε το ενδιαφέρον των εύπορων οικιστών, οι οποίοι στράφηκαν γύρω από τη πλατεία

[298] Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.113-114

[299] Βλ. *ο.π.,* σ.551

[300] Βλ. *Εφημερίς*, 09/01/1875, σ.2

[301] Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ.177

[302] Βλ. *ο.π.,* σ.227, 228, 316

Συντάγματος. Έτσι, μετατράπηκε σταδιακά σε μια λαϊκή γειτονιά που κατοικήθηκε από εργάτες, τόσο του εργοστασίου μεταξιού (απ' όπου πήρε και το όνομα η περιοχή) όσο και άλλων μικρών βιοτεχνιών και εργαστηρίων της περιοχής. Φημιζόταν, ωστόσο, για τις νυχτερινές καντάδες και σερενάτες.[303] Υπήρχαν βέβαια και συνοικίες που προσέλκυαν τα μεσαία και ανώτερα στρώματα, όπως της οδού Πειραιώς, η οποία αποτέλεσε την πρώτη αμαξιτή οδό στην Αθήνα με αποτέλεσμα εκεί να συγκεντρωθούν οι πιο εύποροι κάτοικοι της πόλης και να κτιστούν οι πρώτες αρχοντικές οικίες. Κατά πάσα πιθανότητα, στην οδό αυτή κατοίκησε ο Αλ. Κατακουζηνός, ενώ στεγαζόταν και το ίδιο το Ωδείο, στην περιβόητη οικία Βλαχούτση.[304] Η περιοχή γύρω από τη πλατεία Συντάγματος, μετά την ανέγερση των Ανακτόρων, απέκτησε αριστοκρατικό χαρακτήρα με αρχοντικές οικίες.[305] Το ίδιο και η Πανεπιστημίου, η οποία μάλιστα αποτελούσε δρόμο για περιπάτους.[306] Υπήρχε, ωστόσο, μία συνοικία δίπλα που θεωρούνταν απόμερη και επικίνδυνη περιοχή, τα Χαυτεία. Σταδιακά όμως εξελίχθηκε σε ένα πολυσύχναστο μέρος με καφενεία εστιατόρια κ.α.[307] Τέλος η πλατεία Ομόνοιας μόλις τη δεκαετία αυτή άρχισε να μετατρέπεται από μια εξοχική σε μια κατοικήσιμη περιοχή.[308]

Σε επόμενο κεφάλαιο θα μελετήσουμε δύο συγκεκριμένες και ενδιαφέρουσες περιπτώσεις μαθητριών, για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, της Αδέλης Βέσσελ και της Σοφίας Φωτιάδου, οι οποίες άνηκαν σε διαφορετική κοινωνική τάξη. Επομένως στον ΜΔΣ προσέρχονταν κάθε λογής κοινωνικής τάξεως μαθητές. Σαφώς η πλειονότητα των μαθητών άνηκε σε μεσαίες ή κατώτερες τάξεις, όπως μαρτυρούν οι αναγραφές των συνοικιών των μαθητών στα μαθητολόγια, το γεγονός ότι τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια τα μαθήματα γινόντουσαν δωρεάν, αλλά και η συνεργασία του ΜΔΣ με το ορφανοτροφείο Χατζηκώστα στη προσπάθειά του να δώσει μια καλύτερη ευκαιρία στη ζωή των φτωχών και ορφανών παιδιών αυτού.

[303] Βλ. *ο.π.,* σ.280

[304] Βλ. *ο.π.,* σ.269

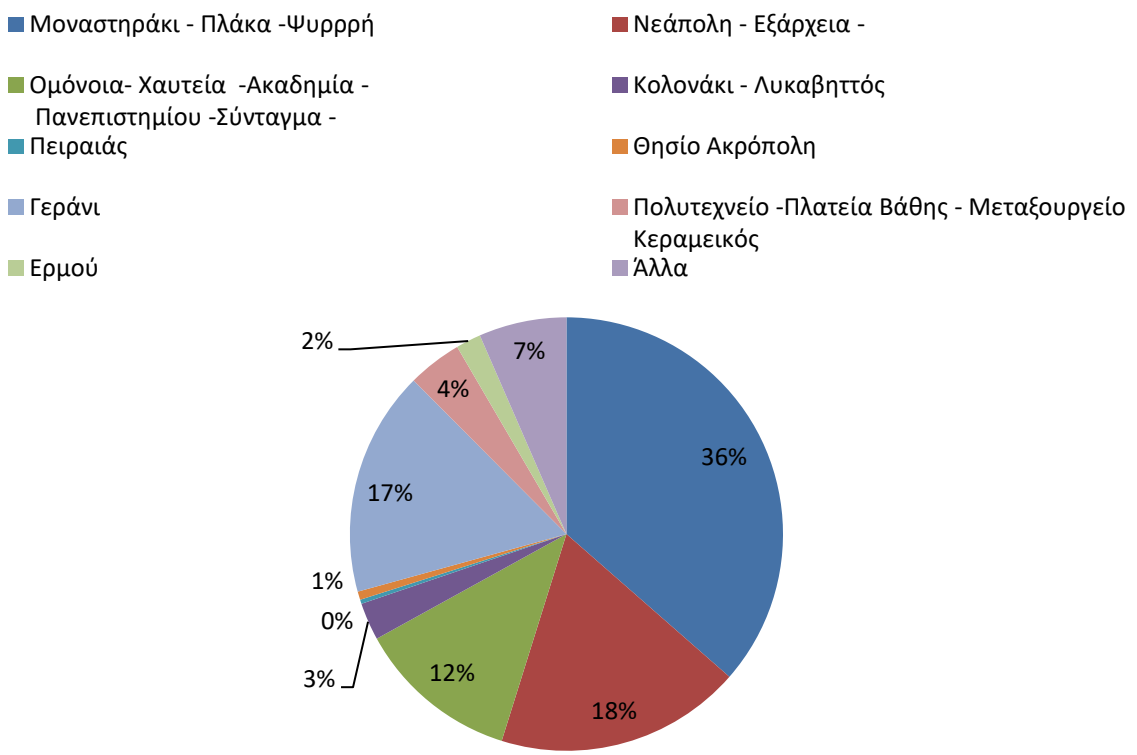
[305] Βλ. *ο.π.,* σ.324

[306] Βλ. *ο.π.,* σ.487

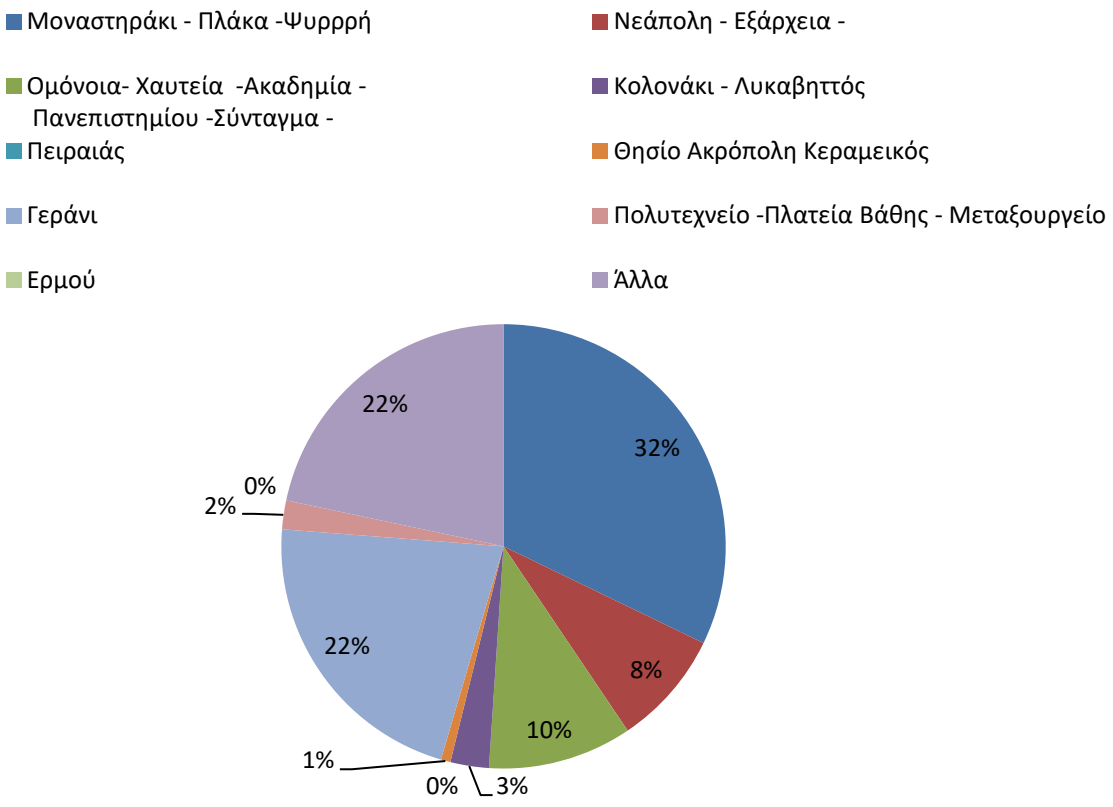
[307] Βλ. *ο.π.* σ.533

[308] Βλ. *ο.π.,* σ.536-537

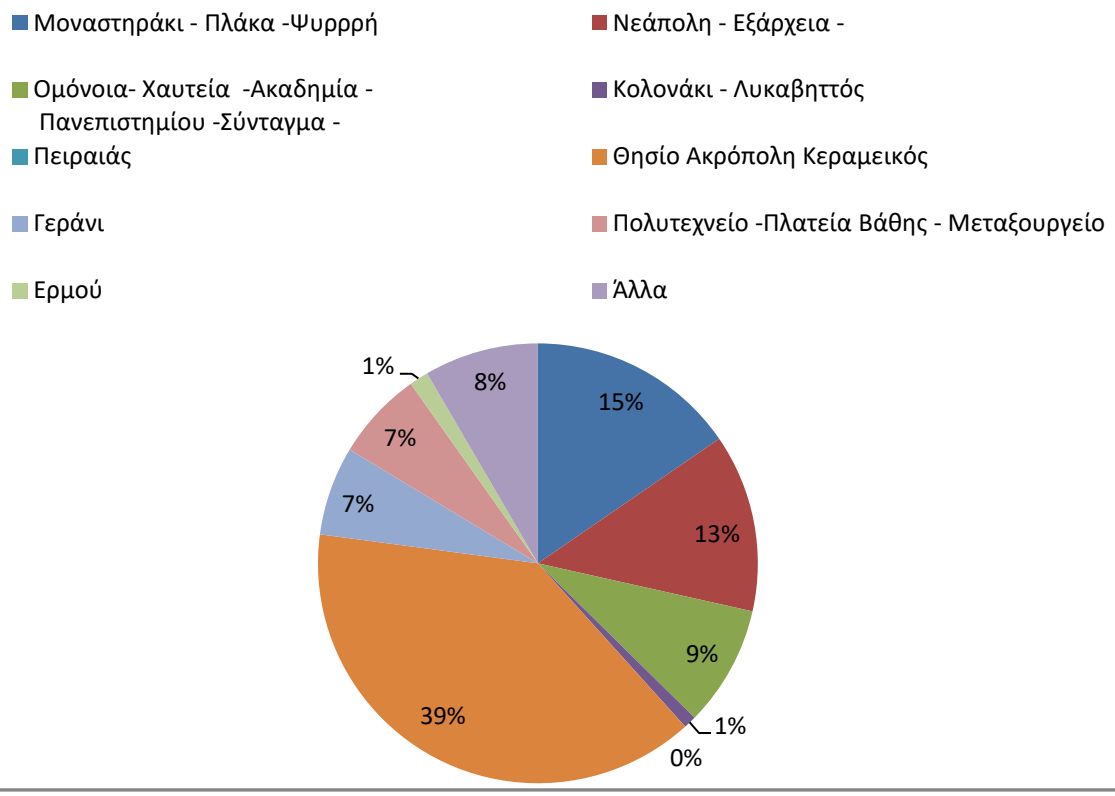
ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Α ΕΤΟΥΣ

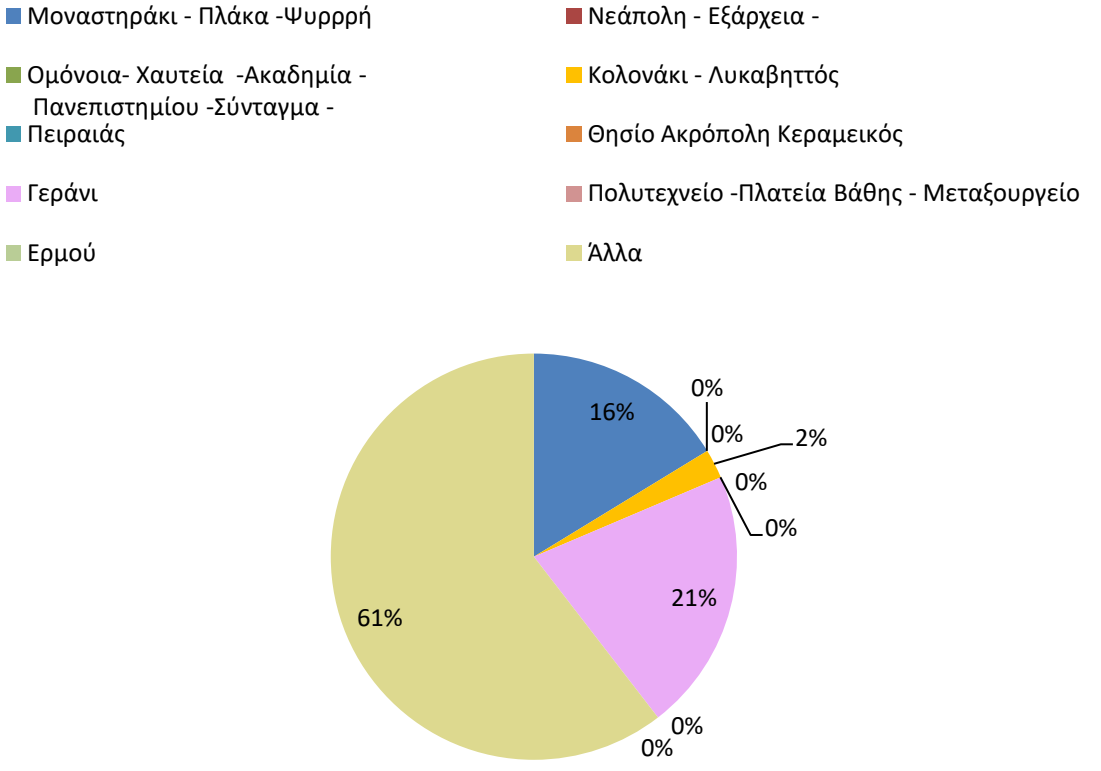
ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Α ΕΤΟΥΣ

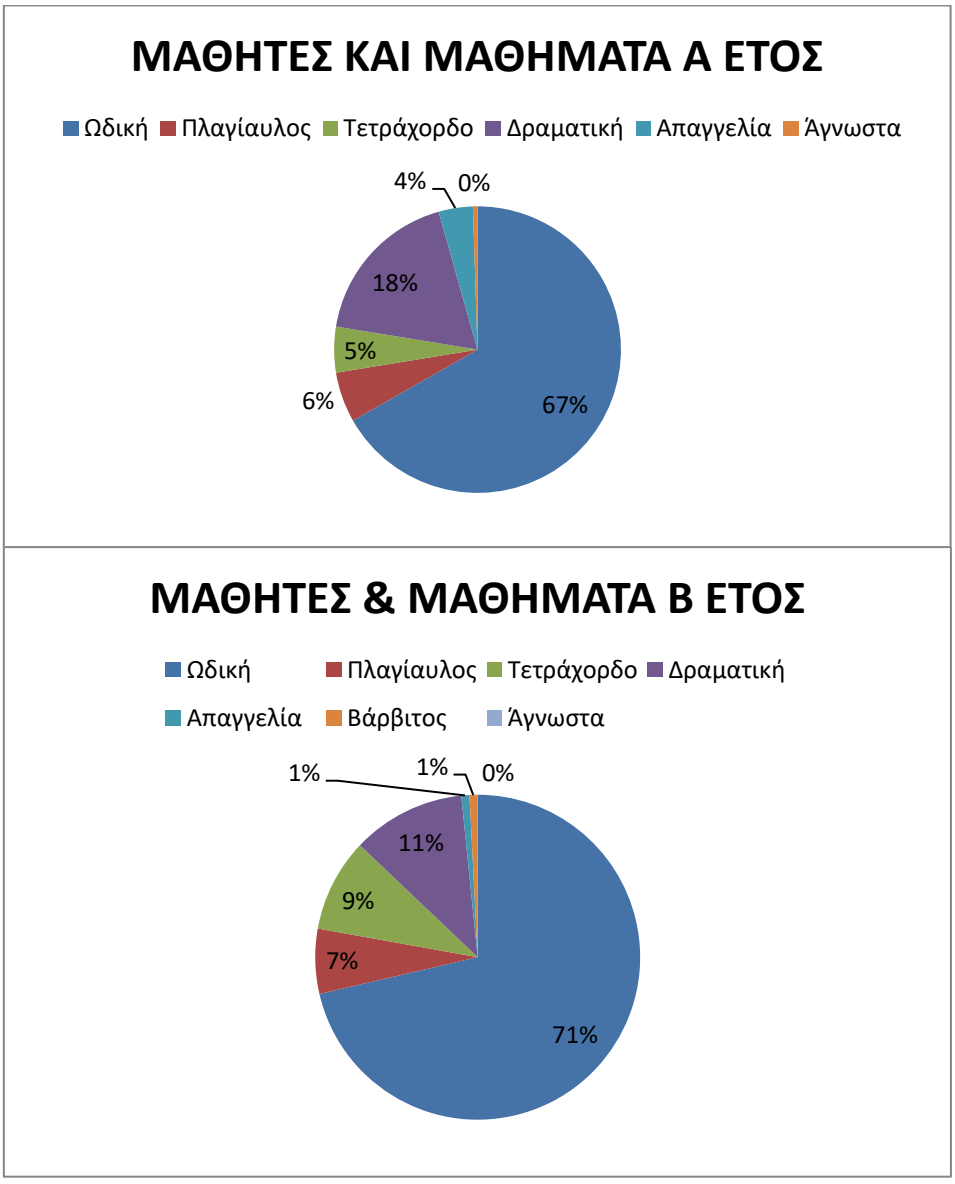
ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ Β ΕΤΟΥΣ

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Β ΕΤΟΥΣ

Η πλειοψηφία κοριτσιών και αγοριών παρακολουθούσαν το μάθημα της ωδικής. Όλα τα κορίτσια, τόσο του πρώτου (142) όσο και του δεύτερου έτους (43) , χωρίς καμία εξαίρεση παρακολουθούσαν αυτό και μόνο το μάθημα.[309] Για τα αγόρια, από το πρώτο στο δεύτερο σχολικό έτος αυξάνεται το ποσοστό παρακολούθησης της ωδικής αλλά μειώνεται το ενδιαφέρον για τη δραματική. Στα πεπραγμένα του Ωδείου για τα έτη 1877-1880, αναφέρεται ρητά η στασιμότητα του μαθήματος της δραματικής και το ελλιπές ενδιαφέρον των μαθητών παρά τις προσπάθειες του ΔΣ για οργάνωση αυτού.[310] Επίσης παρατηρείται μια μικρή αύξηση, όχι όμως αισθητή, στο ενδιαφέρον για το μάθημα του πλαγίαυλου και του τετραχόρδου. Τα στοιχεία, όπως άλλωστε γίνεται προφανές, επαληθεύουν τις αντιλήψεις της κοινωνίας που θέλουν τις γυναίκες να απέχουν από τη εκμάθηση άλλων μουσικών οργάνων για να μην αλλοιώνουν δήθεν την φυσική τους ομορφιά.[311]

[309] Γι' αυτό το λόγο και δεν παραθέτω στατιστικό πίνακα για τα κορίτσια.

[310] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1877 - Ἰούνιος 1880* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.4-5

[311] Βλ. ο.π. στο κεφ. «Η μουσική εκπαίδευση και η ίδρυση μουσικών συλλόγων» της 3ης ενότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ

Εικόνα 7 Μαθήτριες του ΜΔΣ της εποχής. Η φωτογραφία χρονολογείται στην πρώτη εικοσαετία της λειτουργίας του ωδείου.[312]

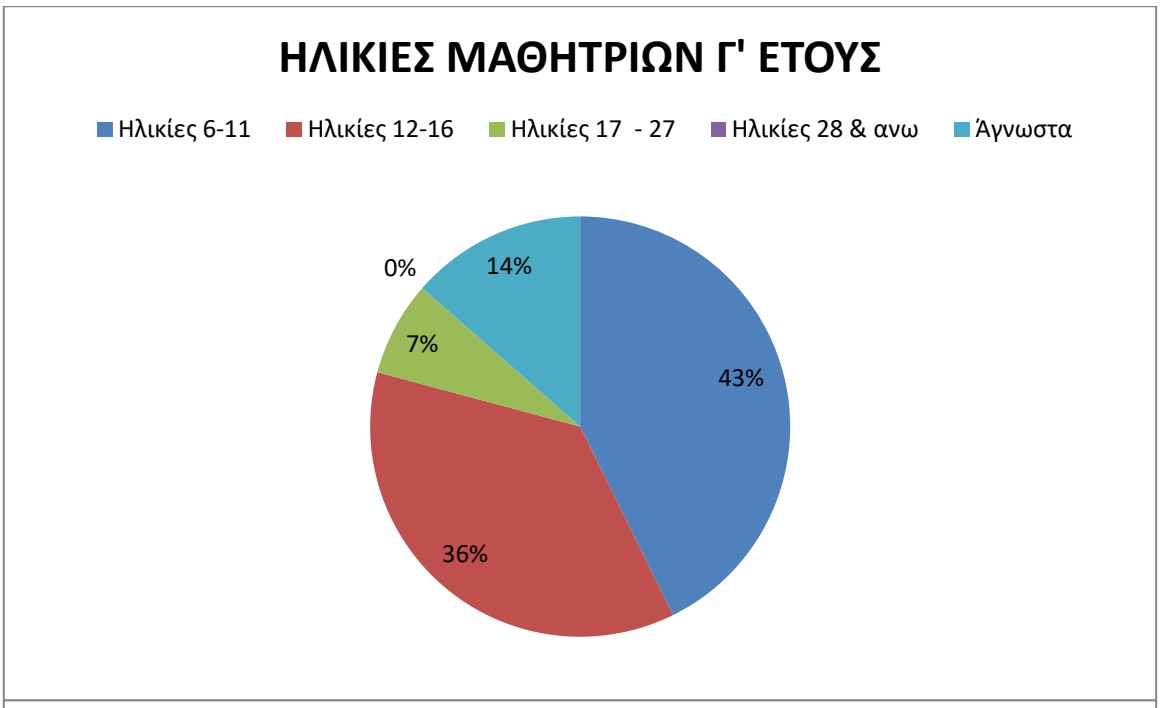
Από τη συγκριτική μελέτη των γνωρισμάτων των μαθητριών και μαθητών, που έγινε στις παραπάνω παραγράφους, αν και δεν μπορεί να διαμορφωθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα, ωστόσο η μεταξύ τους σύγκριση τους για τα πρώτα δύο έτη, μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια πρώτη άποψη. Φυσικά όλες οι διαφορές έχουν ως κέντρο βάρους το «πεπρωμένο» του κάθε φύλου. Στη συνέχεια, παρατηρώντας τους στατιστικούς πίνακες των επόμενων σχολικών ετών για τα κορίτσια, ιδίως τον τελευταίο όπου απεικονίζεται συνολικά η συμμετοχή της κάθε ηλικιακής ομάδας, μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής:

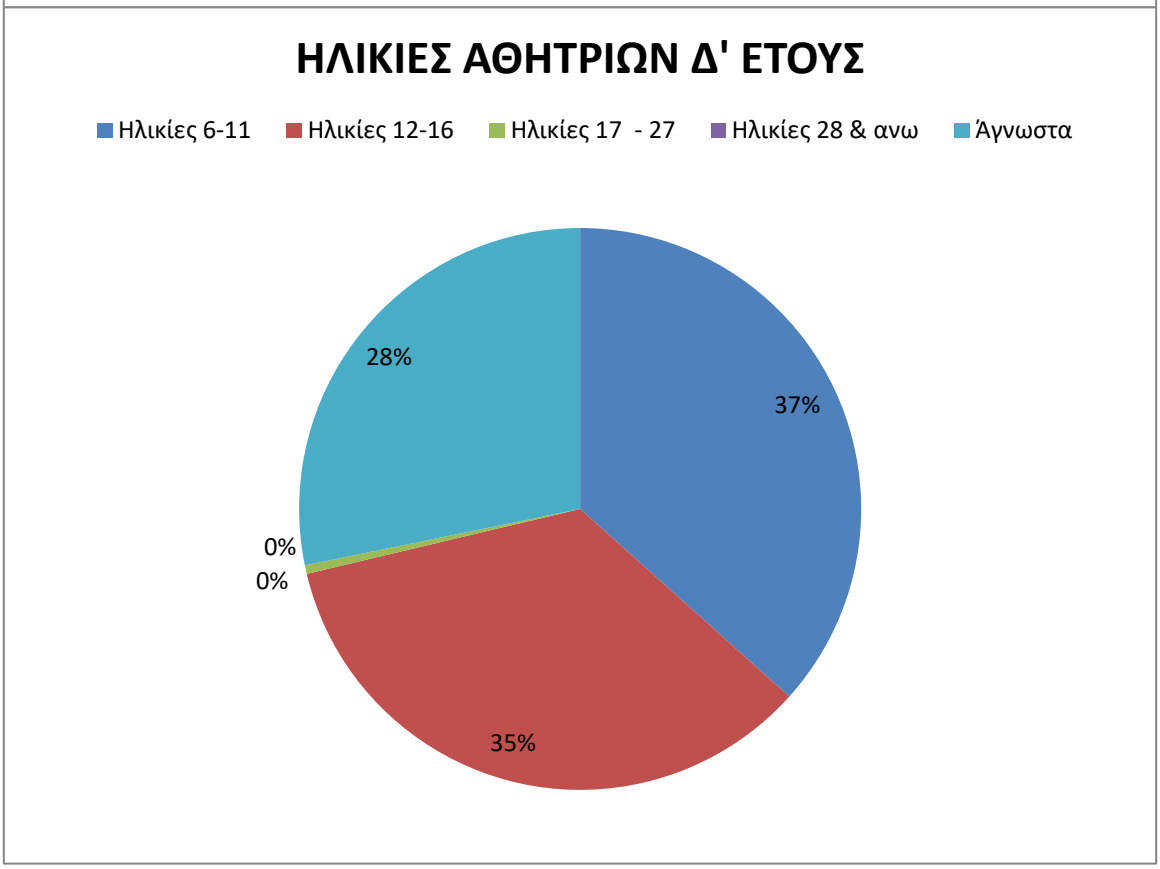
- Σε όλη σχεδόν τη δεκαετία, μεγαλύτερη ανταπόκριση για φοίτηση στο Ωδείο, υπάρχει από μαθήτριες ηλικιών μεταξύ 12-16 ετών εκτός από το τρίτο, τέταρτο και πέμπτο έτος, όπου υπάρχει μεγάλη συμμετοχή από τις μικρότερες ηλικιακές βαθμίδες των 6 με 11 ετών, οι οποίες στα πρώτα δύο χρόνια είναι σχεδόν ανεπαίσθητες, ενώ στο έβδομο έτος απουσιάζουν εντελώς.
- Δεν υπάρχει ούτε μια συμμετοχή γυναίκας ηλικίας άνω των 28. Κατά πάσα πιθανότητα αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι από αυτή την ηλικία και η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών είναι παντρεμένες με παιδιά.[313]
- Αν και στην αρχή υπάρχει μια αξιόλογη συμμετοχή γυναικών ηλικίας 17-27 ετών, στο τέταρτο και πέμπτο έτος μειώνεται απότομα, με μόνο μικρή αύξηση στα χρόνια που ακολουθούν. Η μείωση αυτή δεν αποτελεί έκπληξη, καθώς σε αυτές τις ηλικίες οι γυναίκες παντρεύονταν (από τα 17 και με μέση ηλικία τα 20)[314]. Αντίθετα, είναι εντυπωσιακός ο αριθμός των μαθητριών κατά το πρώτο σχολικό έτος του Ωδείου, που, για τα δεδομένα της εποχής, είναι αρκετά μεγάλος.

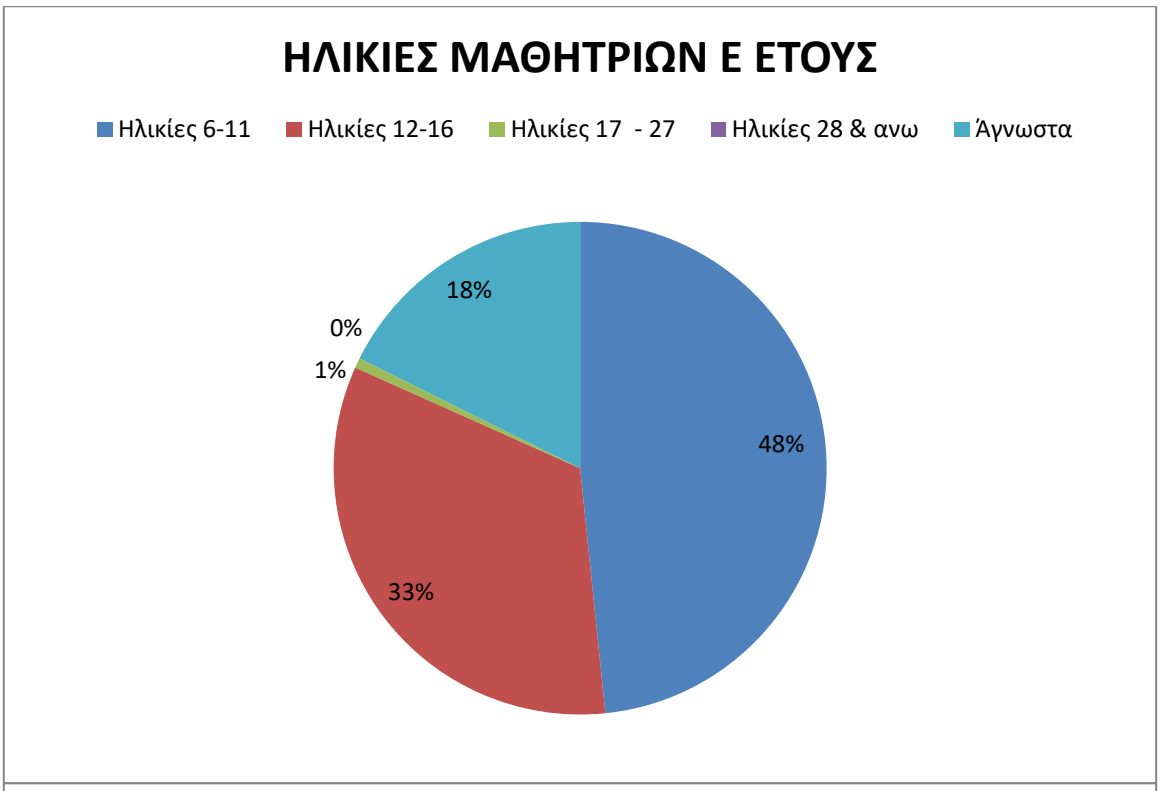
[312]Βλ. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.17

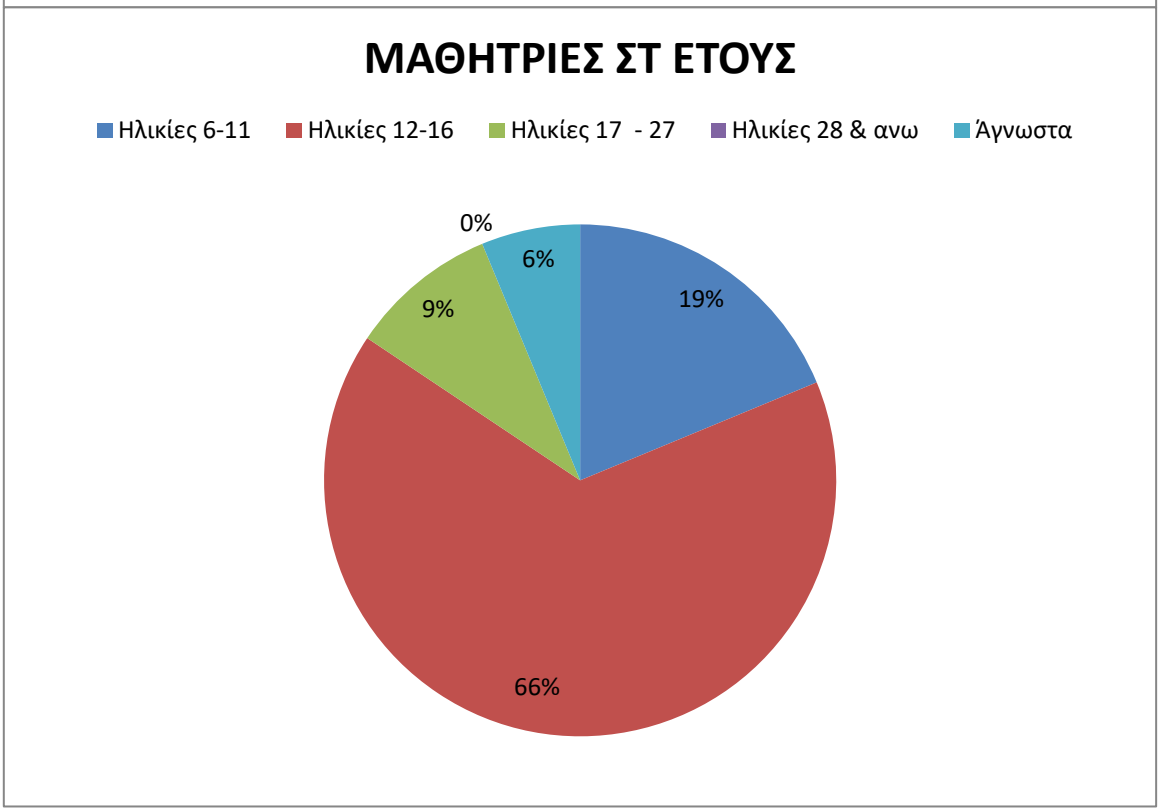
[313]Βλ. Gallant, *ο.π.*, σ.198-199

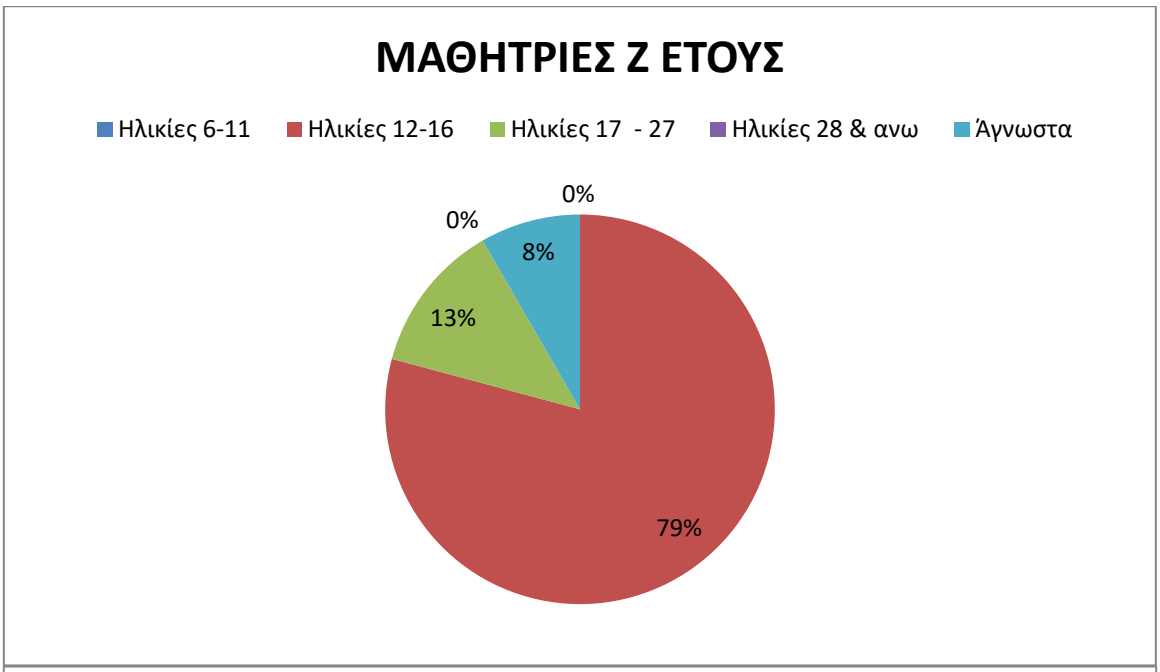
[314] Βλ. *ο.π.*

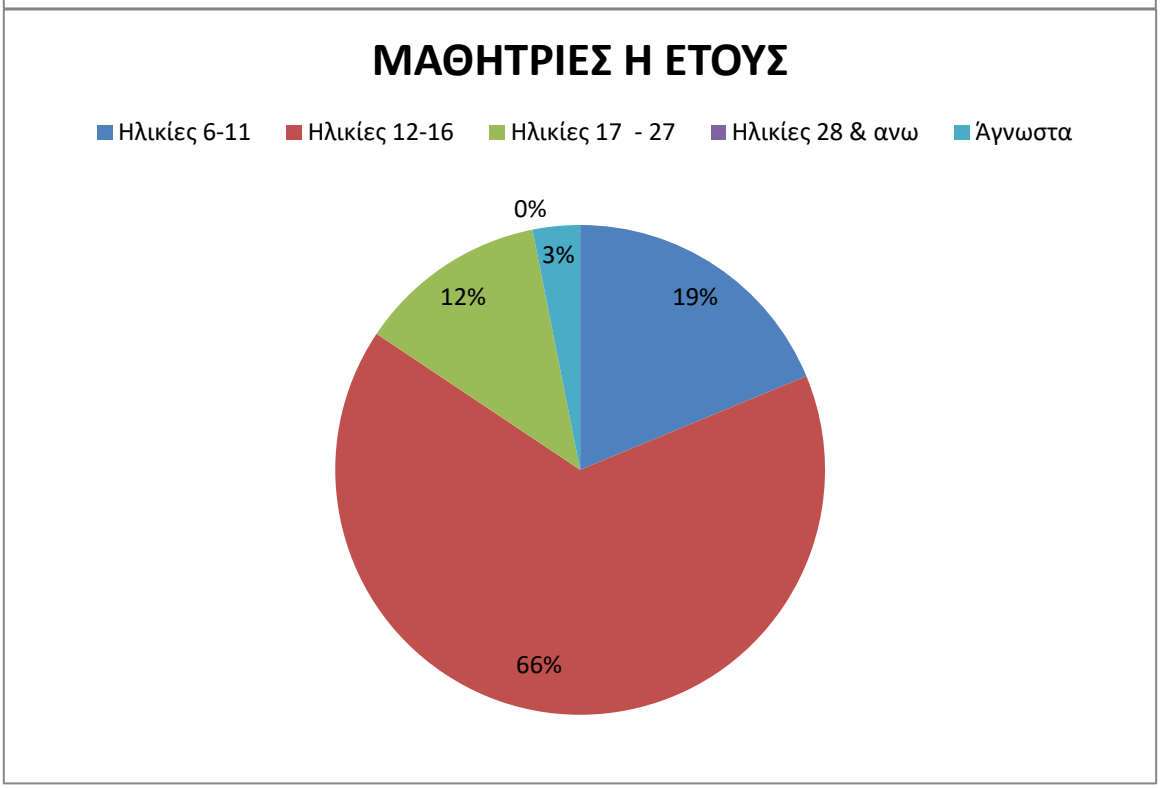

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Γ' ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
0%
14%
7%
43%
36%

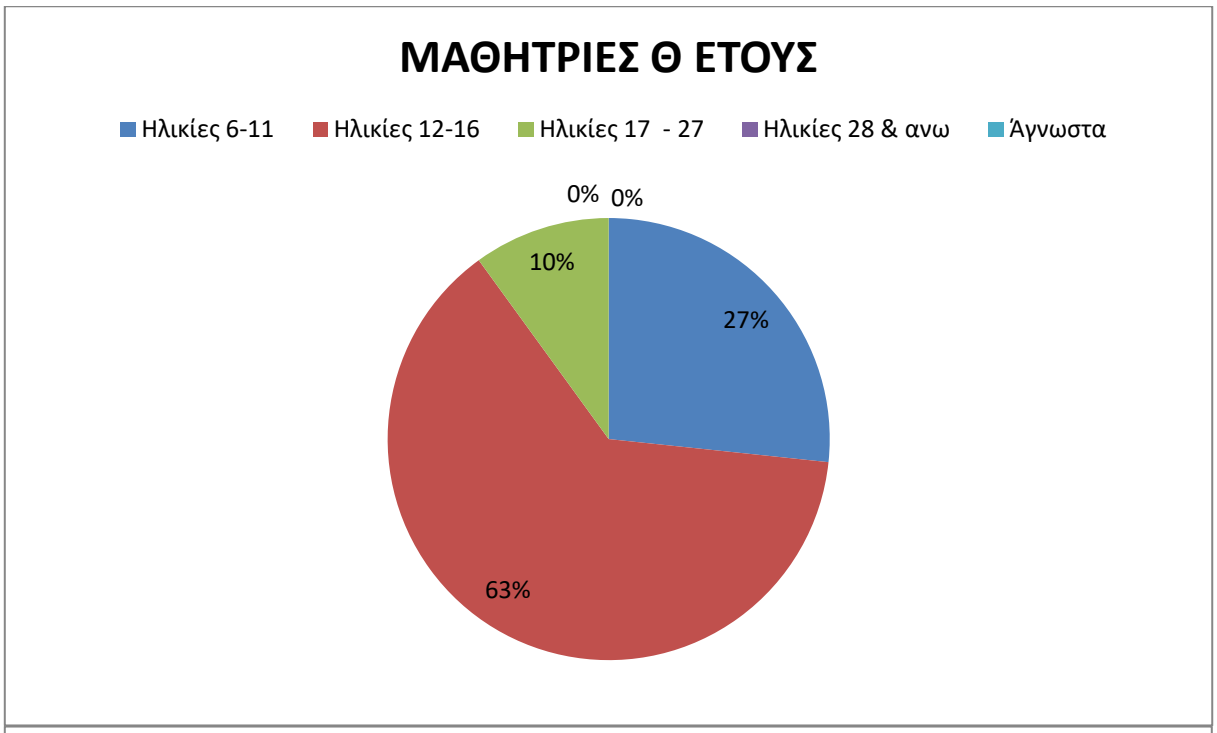

ΗΛΙΚΙΕΣ ΑΘΗΤΡΙΩΝ Δ' ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
28%
37%
0%
0%
35%

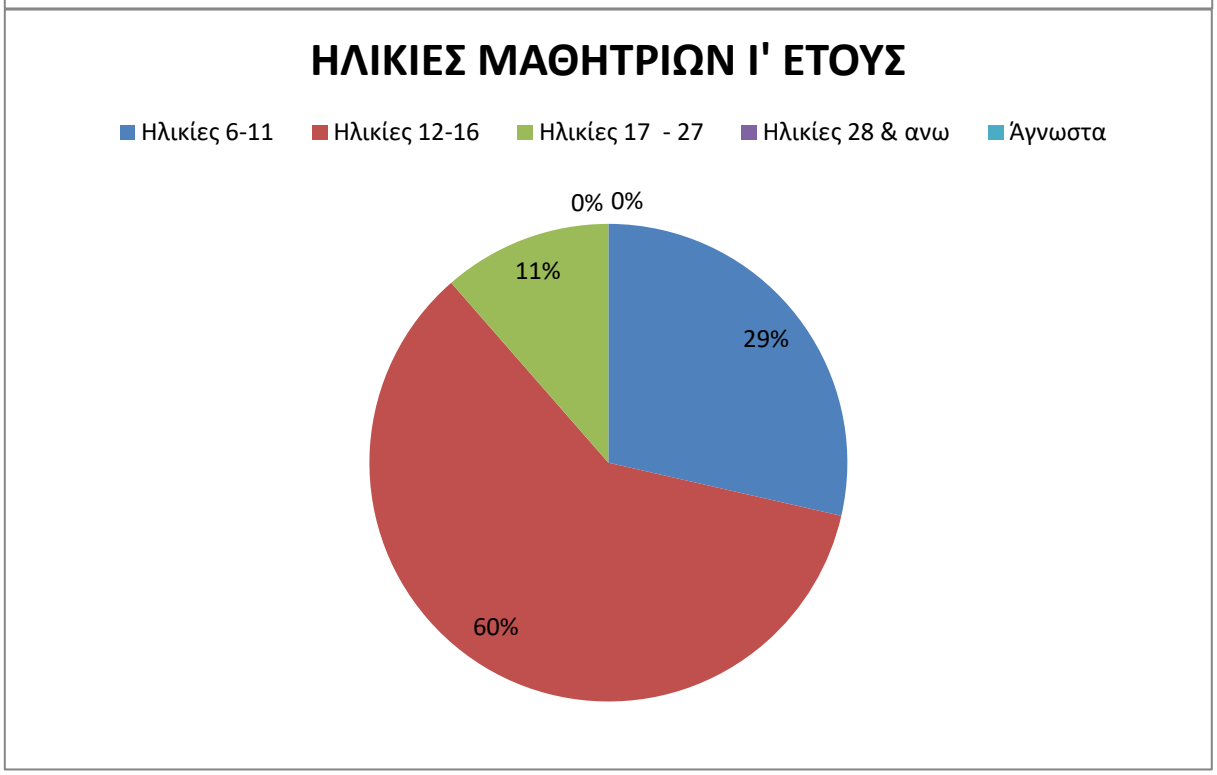

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ε ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
18%
0%
1%
48%
33%

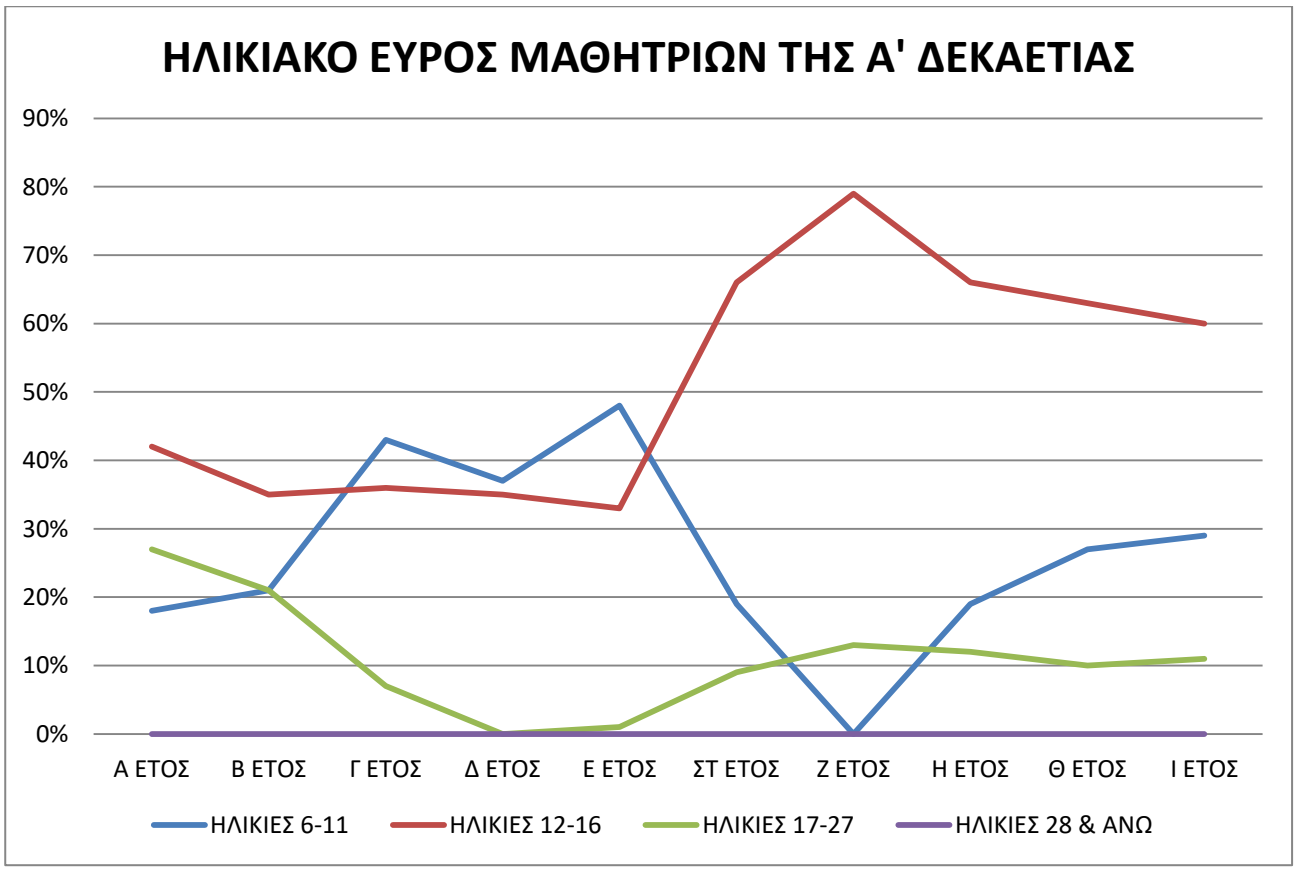

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΣΤ ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
0%
6%
19%
9%
66%

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ζ ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
0%
0%
8%
13%
79%

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Η ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
0%
3%
12%
19%
66%

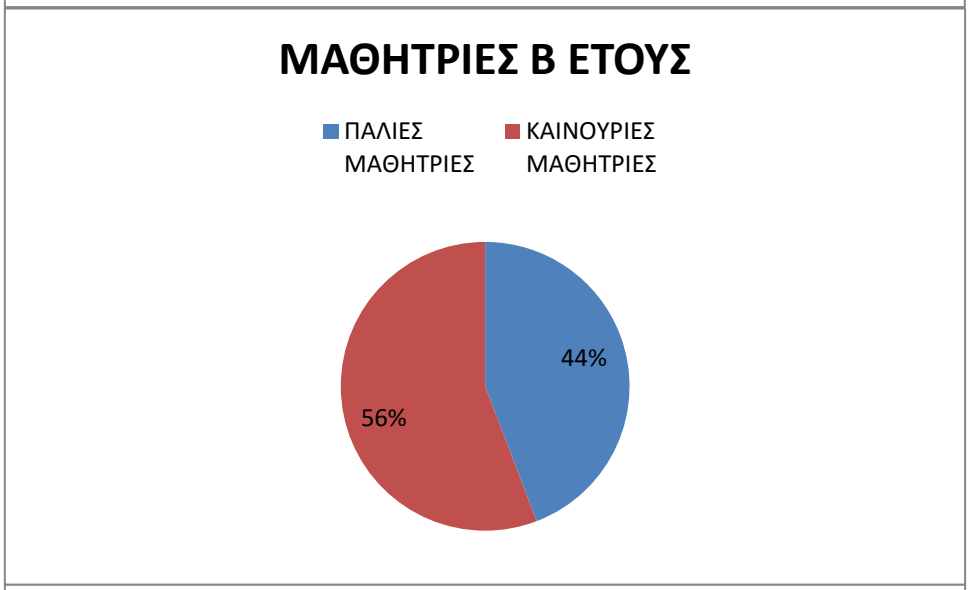

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Θ ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
0%
0%
10%
27%
63%

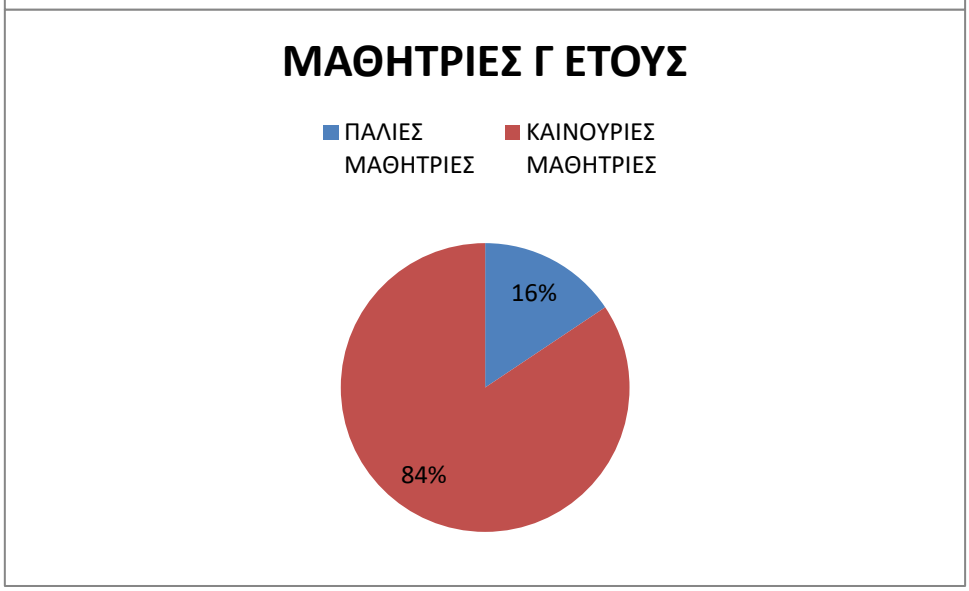

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ι' ΕΤΟΥΣ
Ηλικίες 6-11
Ηλικίες 12-16
Ηλικίες 17 - 27
Ηλικίες 28 & ανω
Άγνωστα
0%
0%
11%
29%
60%

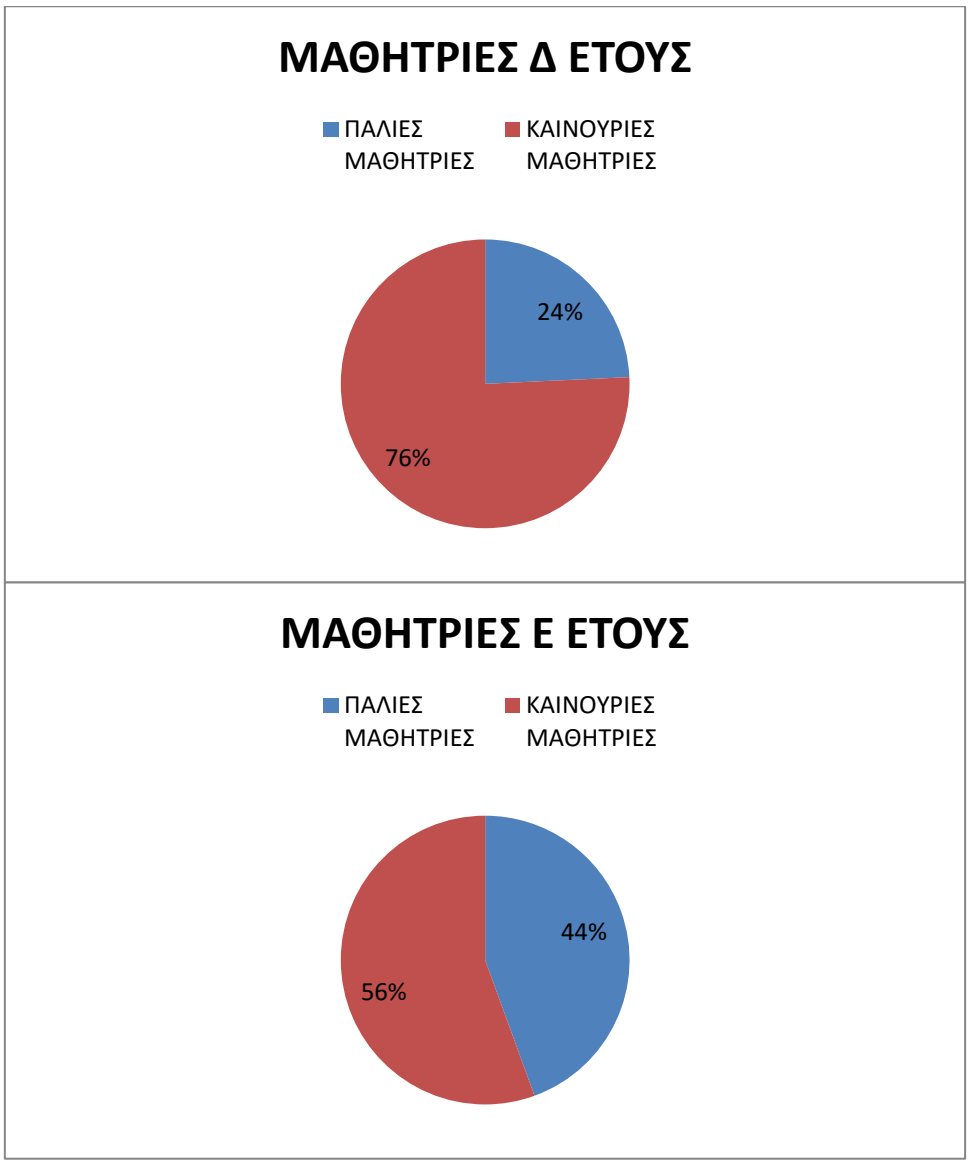

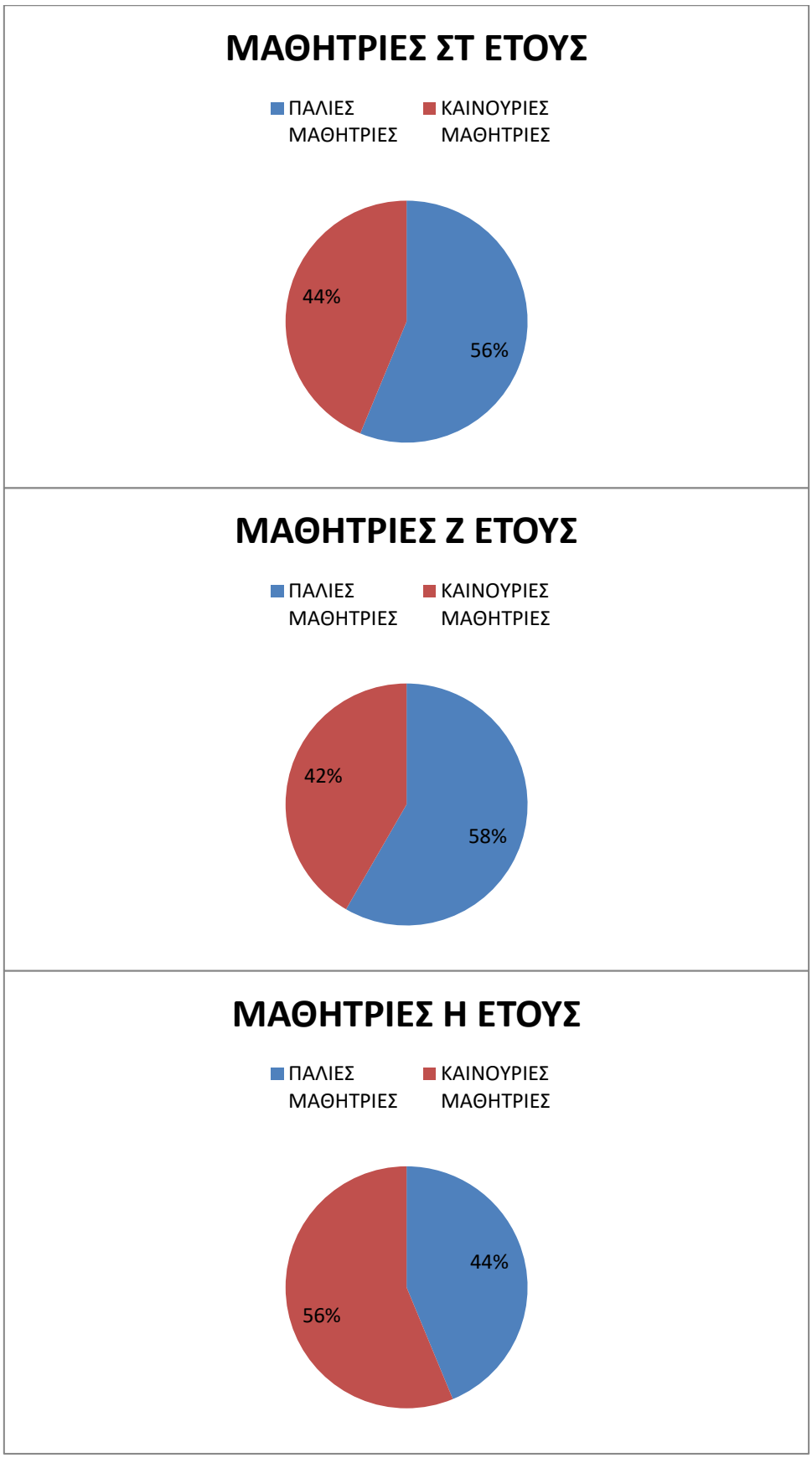
Όπως έχει αναφερθεί, ένα πολύ μικρό ποσοστό μαθητών συνεχίζει τα μαθήματα. Από τα 142 κορίτσια του πρώτου έτους μόνο τα 19 συνέχισαν μαθήματα τον επόμενο χρόνο. Στο τρίτο σχολικό έτος από τις 96 μαθήτριες του Ωδείου μόνο οι 15 είναι από προηγούμενα έτη. Στο τέταρτο έτος από τις 202 μαθήτριες μόνο οι 49 είναι μαθήτριες προηγούμενων ετών. Στο πέμπτο έτος υπάρχουν 153 μαθήτριες εκ των οποίων οι 68 είναι παλιές μαθήτριες. Στον έκτο χρόνο από τις 32 οι 18 μαθήτριες είναι παλαιότερων ετών, ενώ στον έβδομο χρόνο από τις 24 οι 14 είναι παλιές μαθήτριες. Επιπλέον, στον όγδοο χρόνο οι παλιές μαθήτριες είναι 14 από τις συνολικά 32, στον ένατο χρόνο υπάρχουν 30 μαθήτριες από τις οποίες οι 14 είναι προηγούμενων σχολικών χρόνων και τέλος στο δέκατο έτος από τις 35 συνολικά μαθήτριες οι 18 είναι παλιές. Παρατηρώντας τους παρακάτω σχετικούς πίνακες, ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο έκτος και ο έβδομος χρόνος όπου οι μαθήτριες προηγούμενων ετών – αν και με μικρή διαφορά – είναι περισσότερες από τις καινούριες.

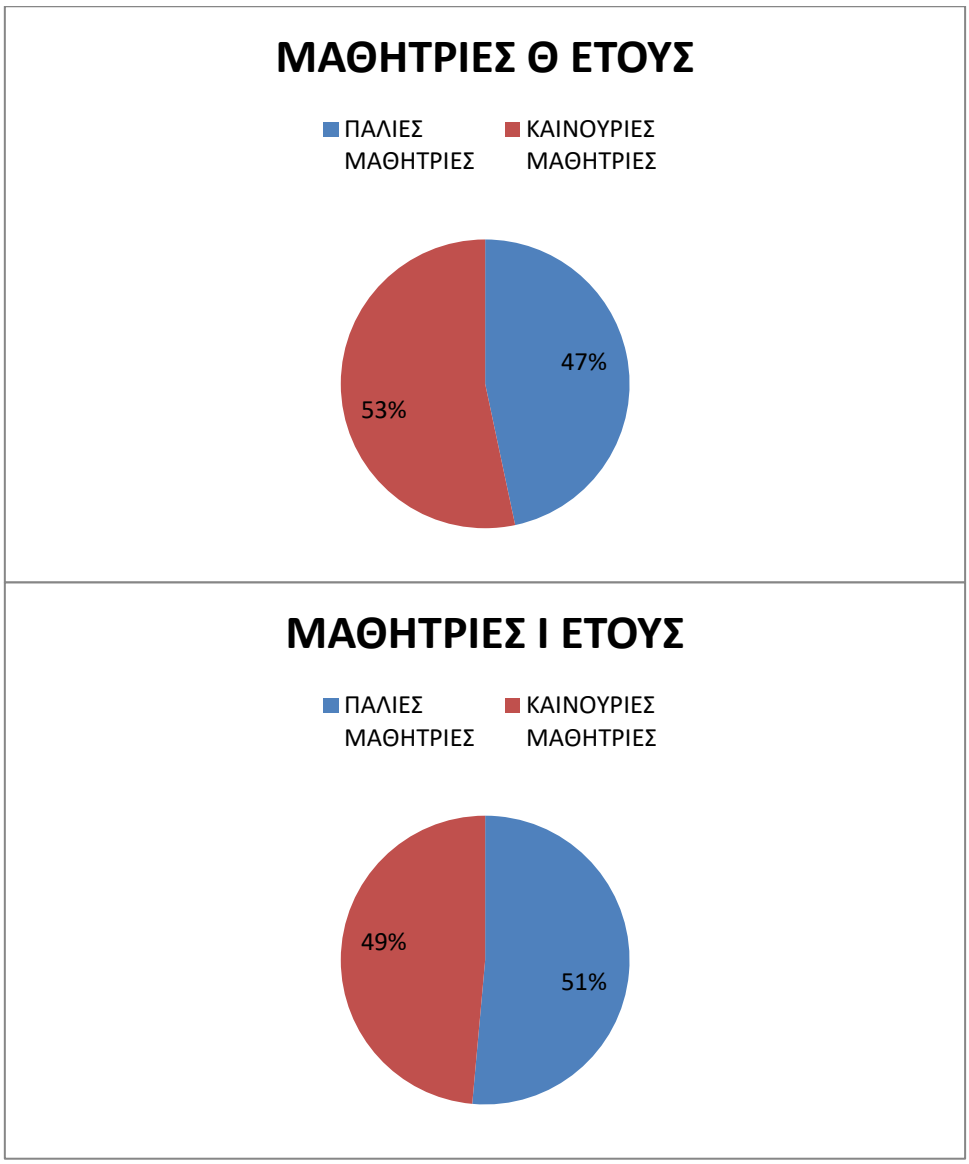

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΑΠΟ Α ΣΕ Β ΕΤΟΣ
100%
90%
80%
70%
60%
50%
40%
30%
20%
10%
0%
Τίτλος άξονα
ΕΓΚΑΤΕΛΕΙΨΑΝ; 123
ΣΥΝΕΧΙΣΑΝ; 19
1
Τίτλος άξονα

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Β ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
44%
56%

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Γ ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
16%
84%

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Δ ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
24%
76%
ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ε ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
44%
56%

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΣΤ ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
44%
56%
ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ζ ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
42%
58%
ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Η ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
44%
56%

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Θ ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
47%
53%
ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ι ΕΤΟΥΣ
ΠΑΛΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
ΚΑΙΝΟΥΡΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ
49%
51%

Σε όλη τη δεκαετία οι περισσότερες μαθήτριες του Ωδείου ήταν μαθήτριες και εκτός αυτού. Οι εργαζόμενες γυναίκες αποτελούν την πλειονότητα των μαθητριών μόνο κατά το πρώτο και το ένατο έτος.

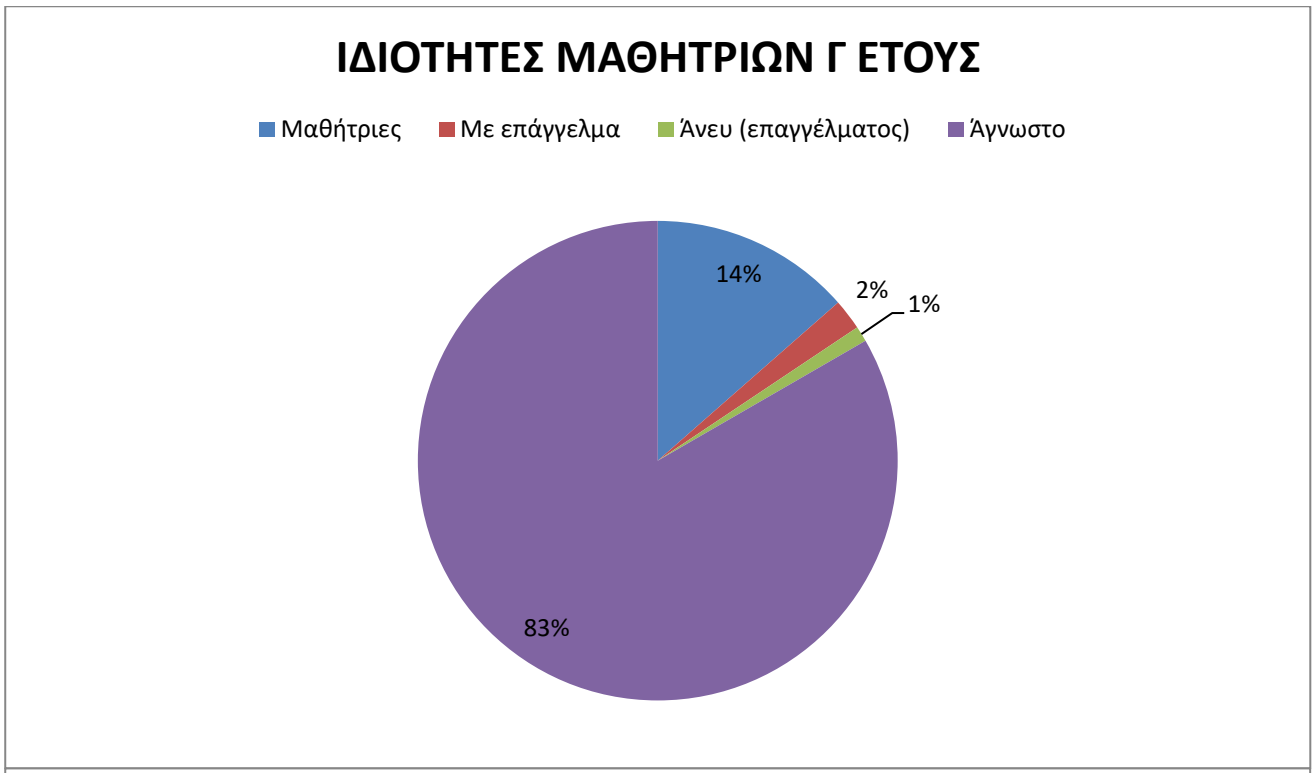
Πολλά από τα κορίτσια του ωδείου υπήρξαν μαθήτριες του Αρσακείου. Υπήρξαν όμως και κάποιες που παρακολουθούσαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, όπως των εκπαιδευτηρίων Σουρμελή και Καλογραίων, και των σχολών Φωτιάδου, Γκίκα και Μαγγάκη.[315] Από την άλλη, η πλειονότητα των γυναικών που εργάζονταν ήταν, όπως έχει αναφερθεί,[316] δασκάλες. Υπάρχουν όμως κάποιες αναγραφές στο μαθητολόγιο «οικιακή ή οικιακά» εννοώντας πιθανόν αυτές που εργάζονταν ως οικιακές βοηθοί σε σπίτια, συνήθως αρχοντικά εύπορων οικογενειών. Έχουμε ήδη αναφερθεί στο επάγγελμα της υπηρέτριας,[317] το οποίο υπήρξε μία εύκολη επαγγελματική διέξοδος για πολλές γυναίκες και κορίτσια, ιδίως της υπαίθρου, προκειμένου να ενισχύσουν το οικογενειακό εισόδημα, καθώς ήταν αδύνατο να απορροφηθούν όλες ως εργάτριες στις βιομηχανίες των πόλεων, λόγω της μικρής και αργής ανάπτυξης τους. Επιπλέον το επάγγελμα δεν χρειαζόταν εξειδίκευση, ενώ εξασφάλιζε στις νεαρές γυναίκες στέγη στην κατοικία των αφεντικών, φαγητό και πολλές φορές ρούχα και υποδήματα, πέραν του μισθού που λάμβαναν.[318]

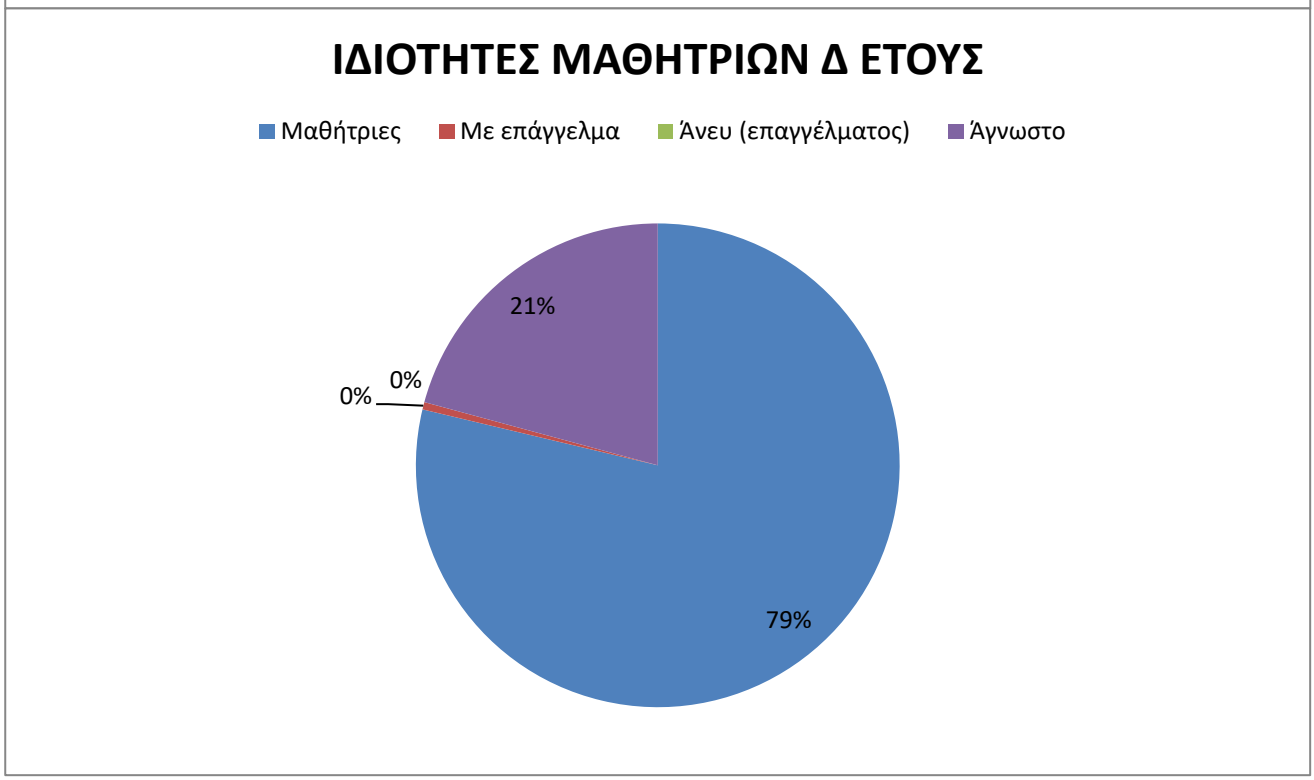
[315] Βλ. «Παράρτημα: μαθητολόγιο θηλέων»

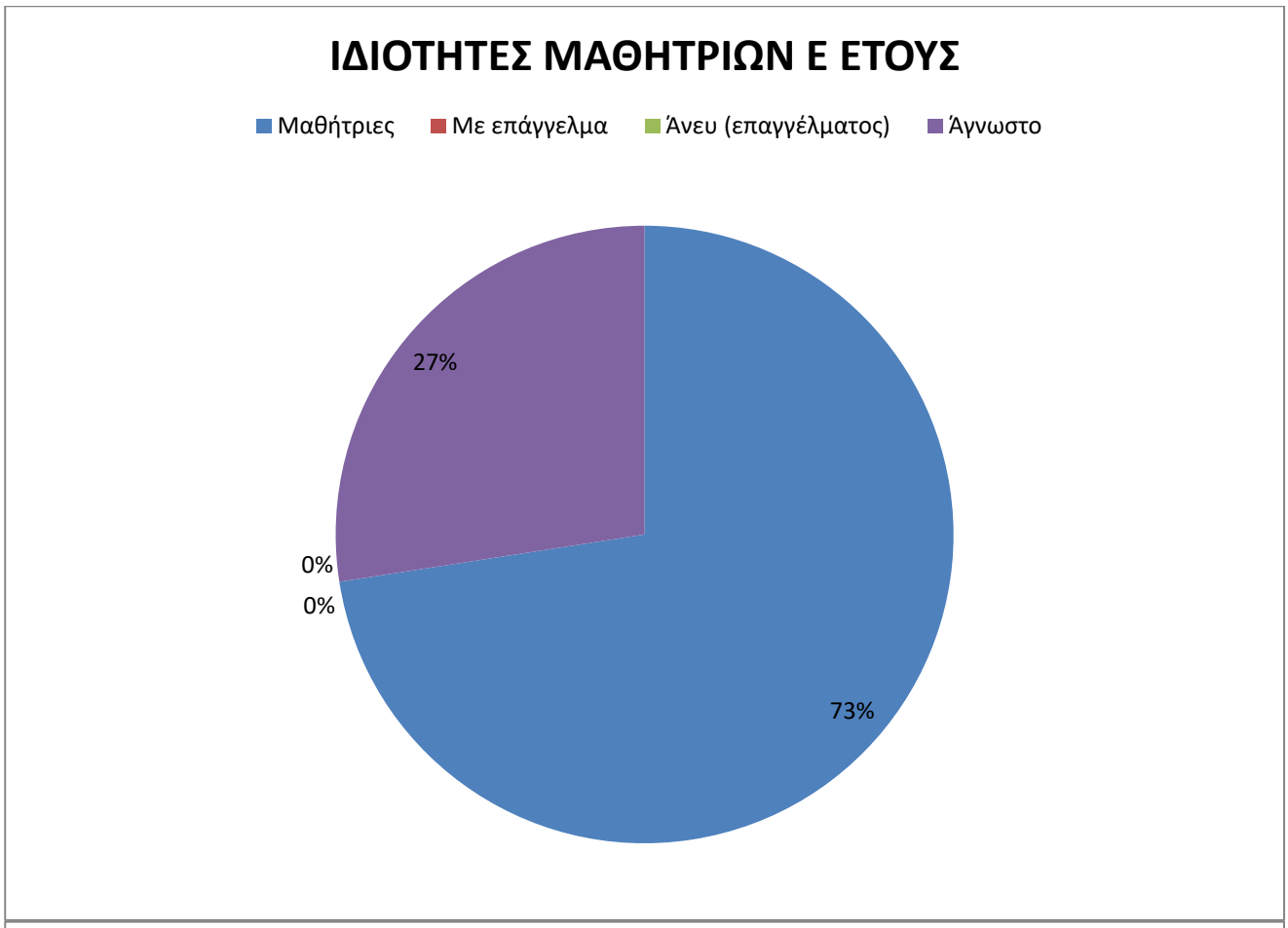
[316] Βλ. κεφ. «Διδασκάλισσα: το επάγγελμα των γυναικών» στην 2η ενότητα.

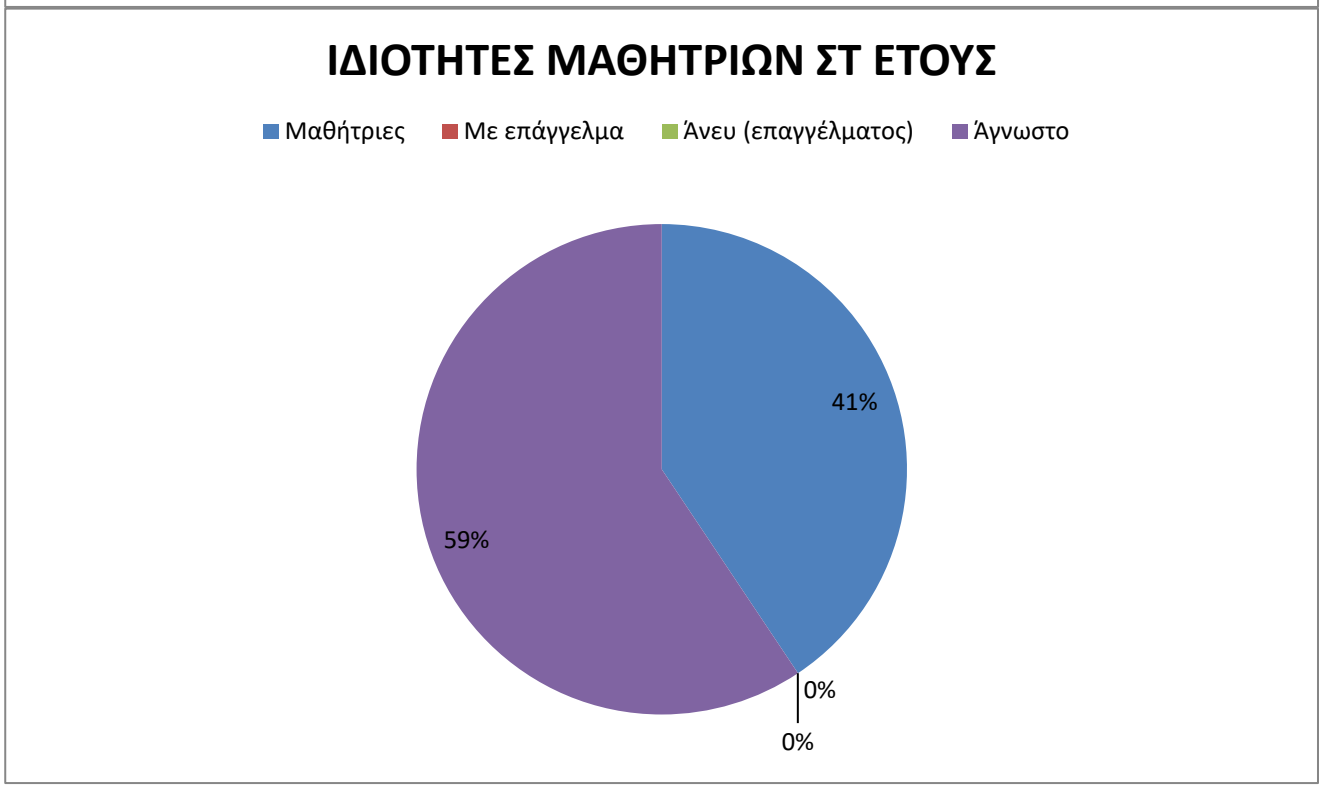
[317] Βλ. κεφ. «Διδασκάλισσα: το επάγγελμα των γυναικών» στην 2η ενότητα.

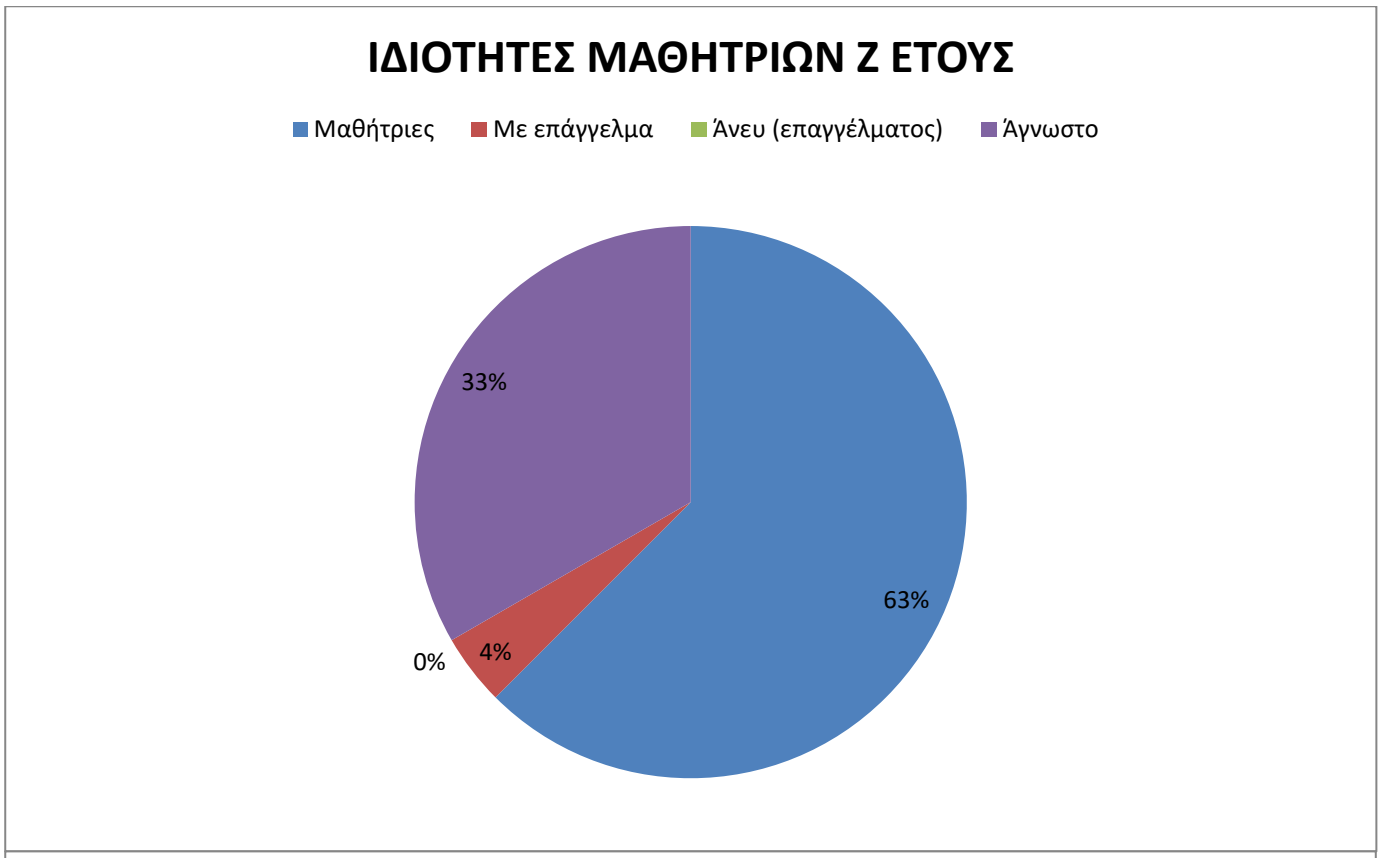
[318] Βλ. Σαλίμπα, *ο.π.,* σ.35-38

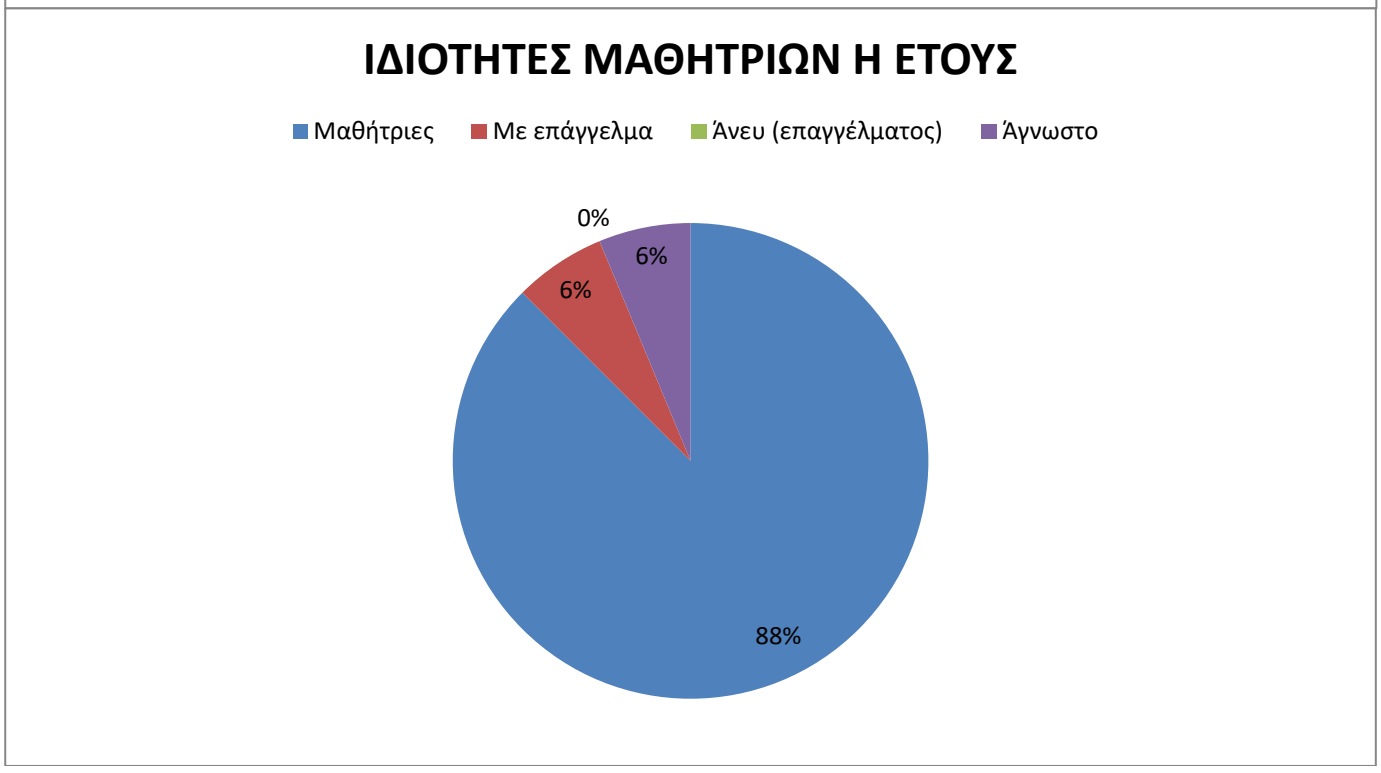

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Γ ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
14%
2%
1%
83%

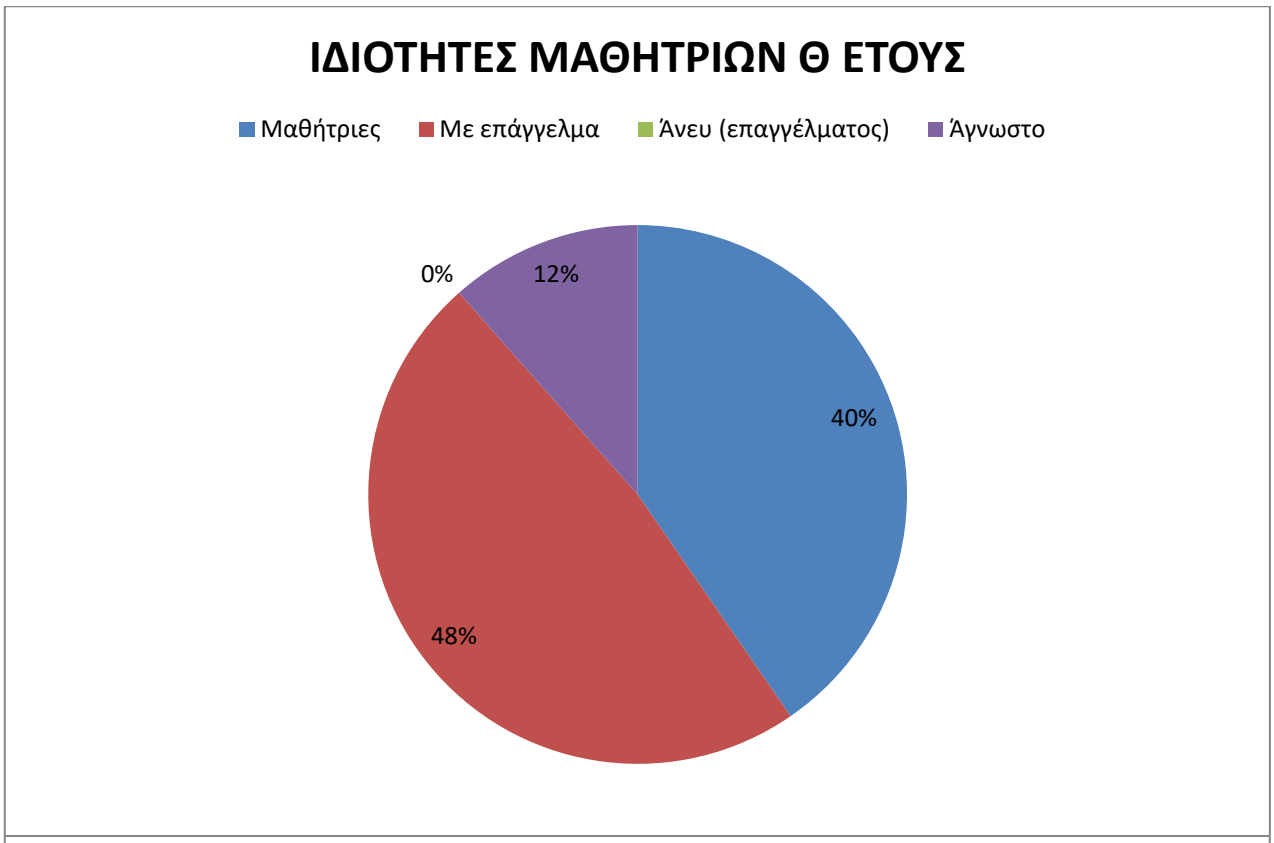

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Δ ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
21%
0%
0%
79%

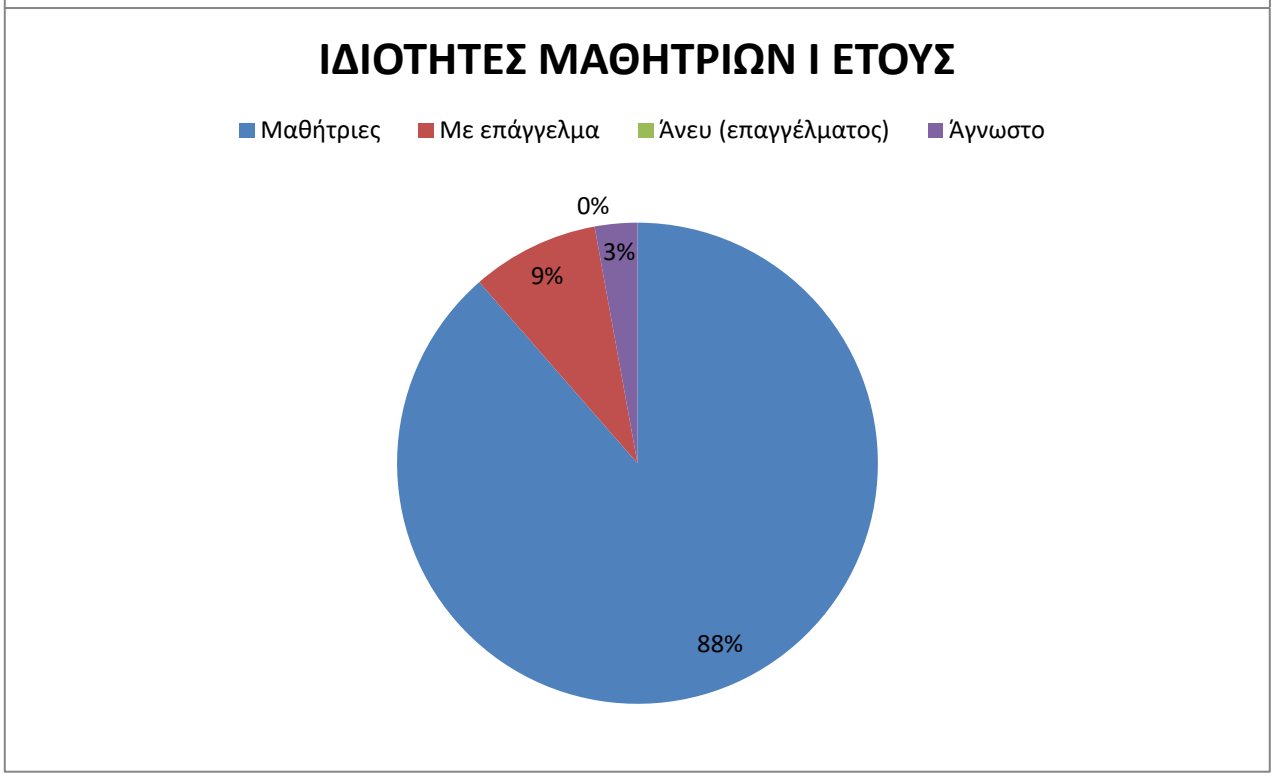

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ε ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
27%
0%
0%
73%

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΣΤ ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
41%
59%
0%
0%

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ζ ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
33%
63%
0%
4%

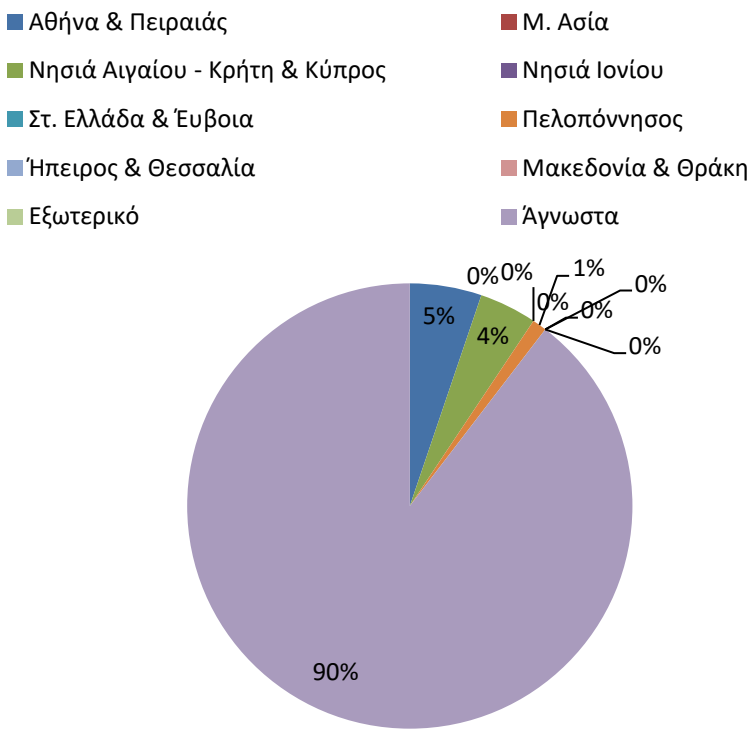

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Η ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
0%
6%
6%
88%

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Θ ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
0%
12%
40%
48%

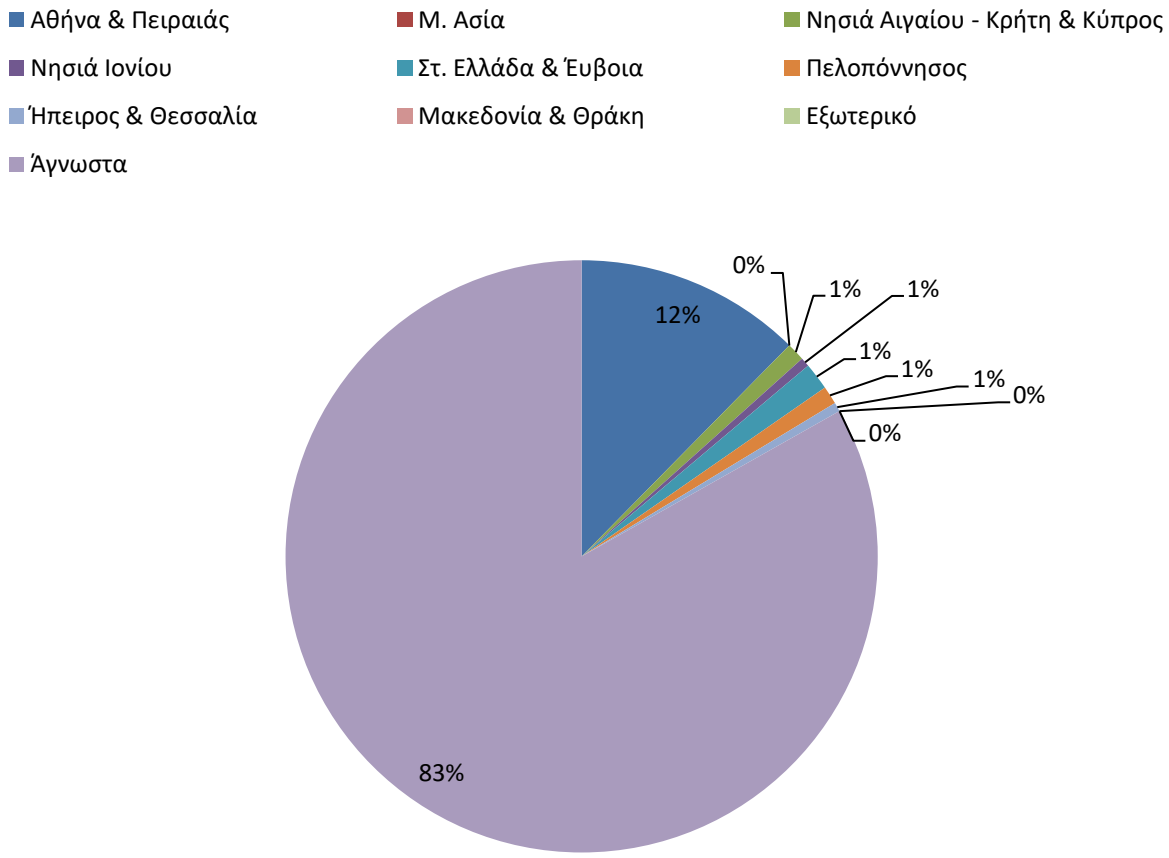

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ι ΕΤΟΥΣ
Μαθήτριες
Με επάγγελμα
Άνευ (επαγγέλματος)
Άγνωστο
0%
3%
9%
88%

Η πλειονότητα των μαθητριών καθ' όλη τη δεκαετία φαίνεται να έχει καταγωγή από την Αθήνα και τον Πειραιά. Ωστόσο, δεν υπάρχει πιο καθαρή εικόνα, καθώς σχεδόν σε κάθε σχολική χρονιά, δεν προσδιορίζεται η καταγωγή ενός μεγάλου ποσοστού μαθητριών. Από τα διαθέσιμα δεδομένα, εκτός της Αθήνας και του Πειραιά, οι μαθήτριες κατάγονταν κατά κύριο λόγο από τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, από την Πελοπόννησο και λιγότερο την Μ. Ασία. Μόνο στον έκτο χρόνο συναντάμε ένα μικρό, αλλά αισθητό συγκριτικά με τα υπόλοιπα έτη ποσοστό 6%, μαθητριών με καταγωγή από το εξωτερικό και κυρίως τη Γαλλία.

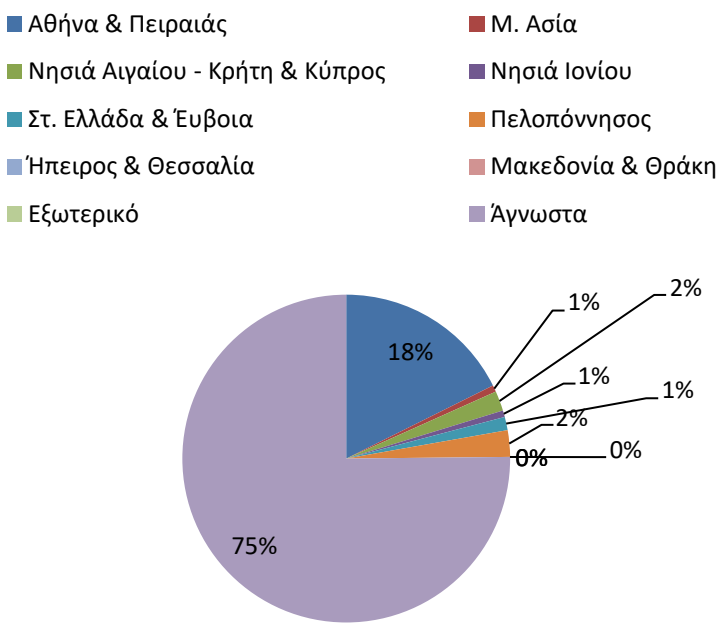
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Γ ΕΤΟΥΣ

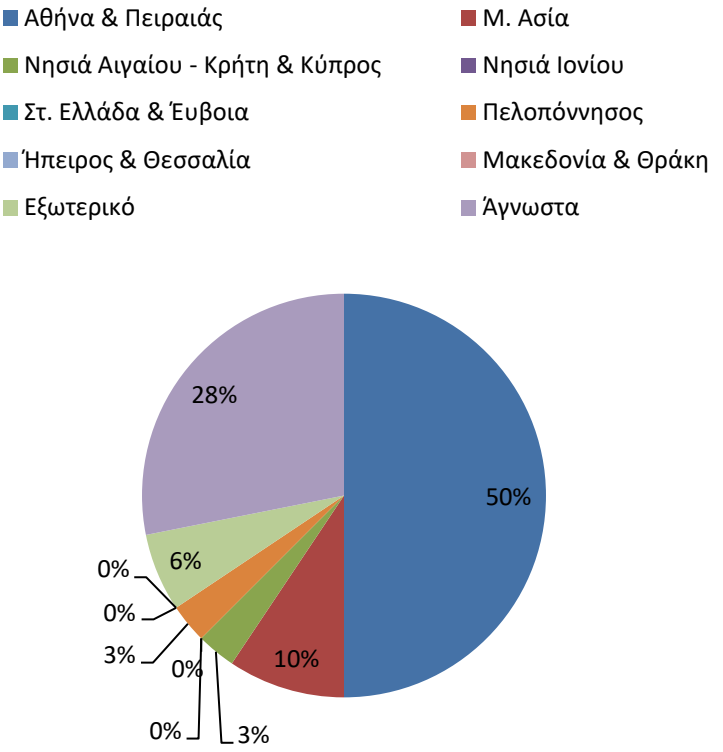
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Δ ΕΤΟΥΣ

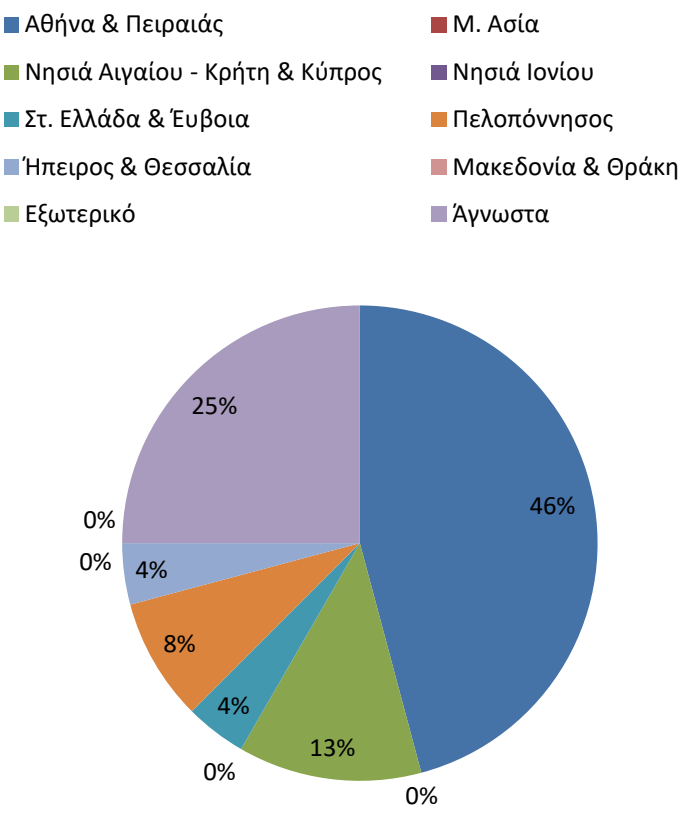
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ε ΕΤΟΥΣ

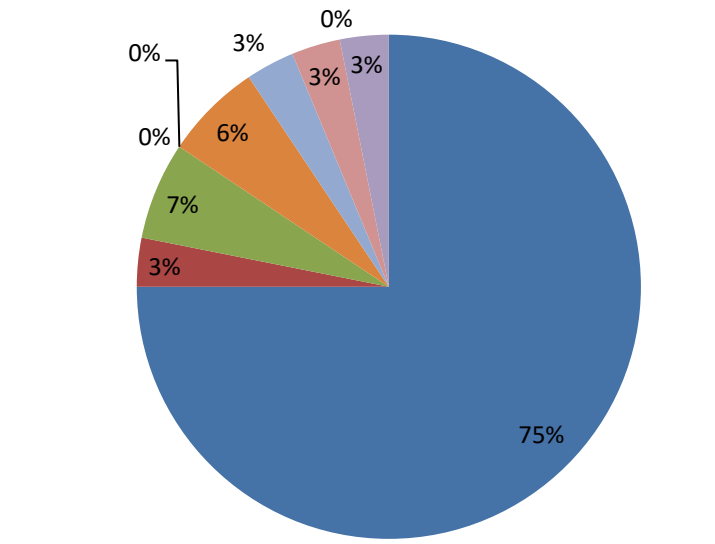
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΣΤ ΕΤΟΥΣ

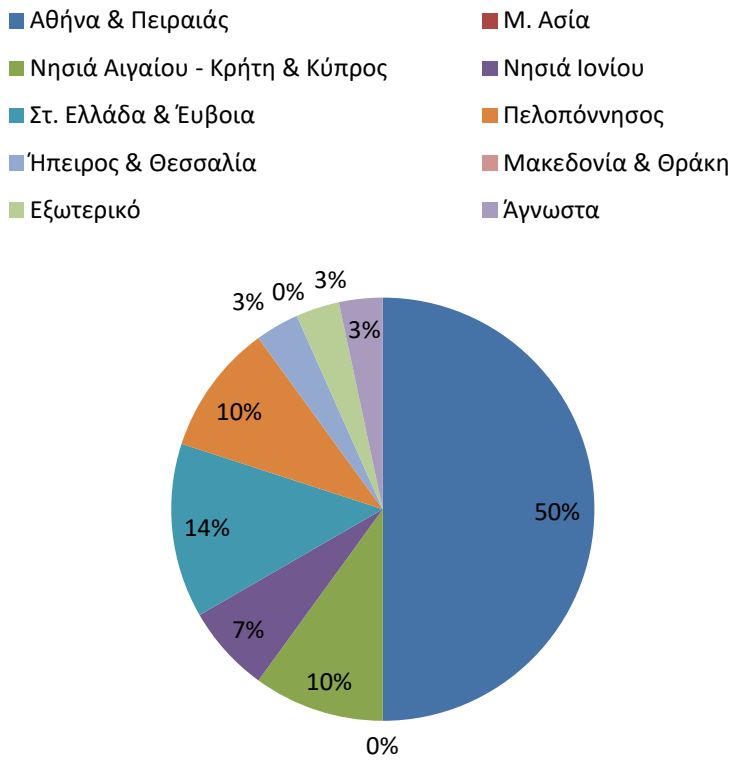
ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ζ ΕΤΟΥΣ

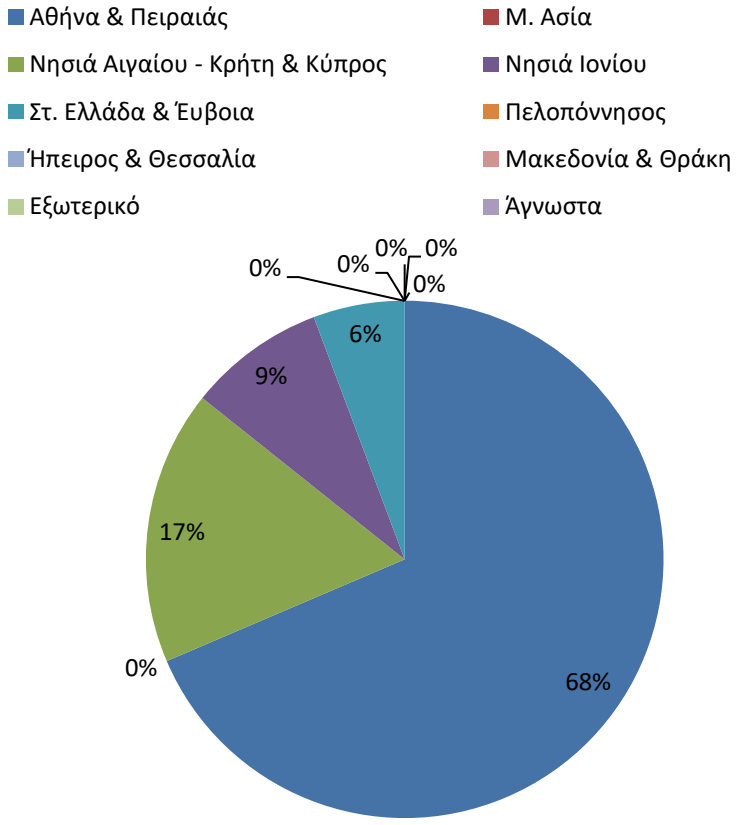
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Η ΕΤΟΥΣ

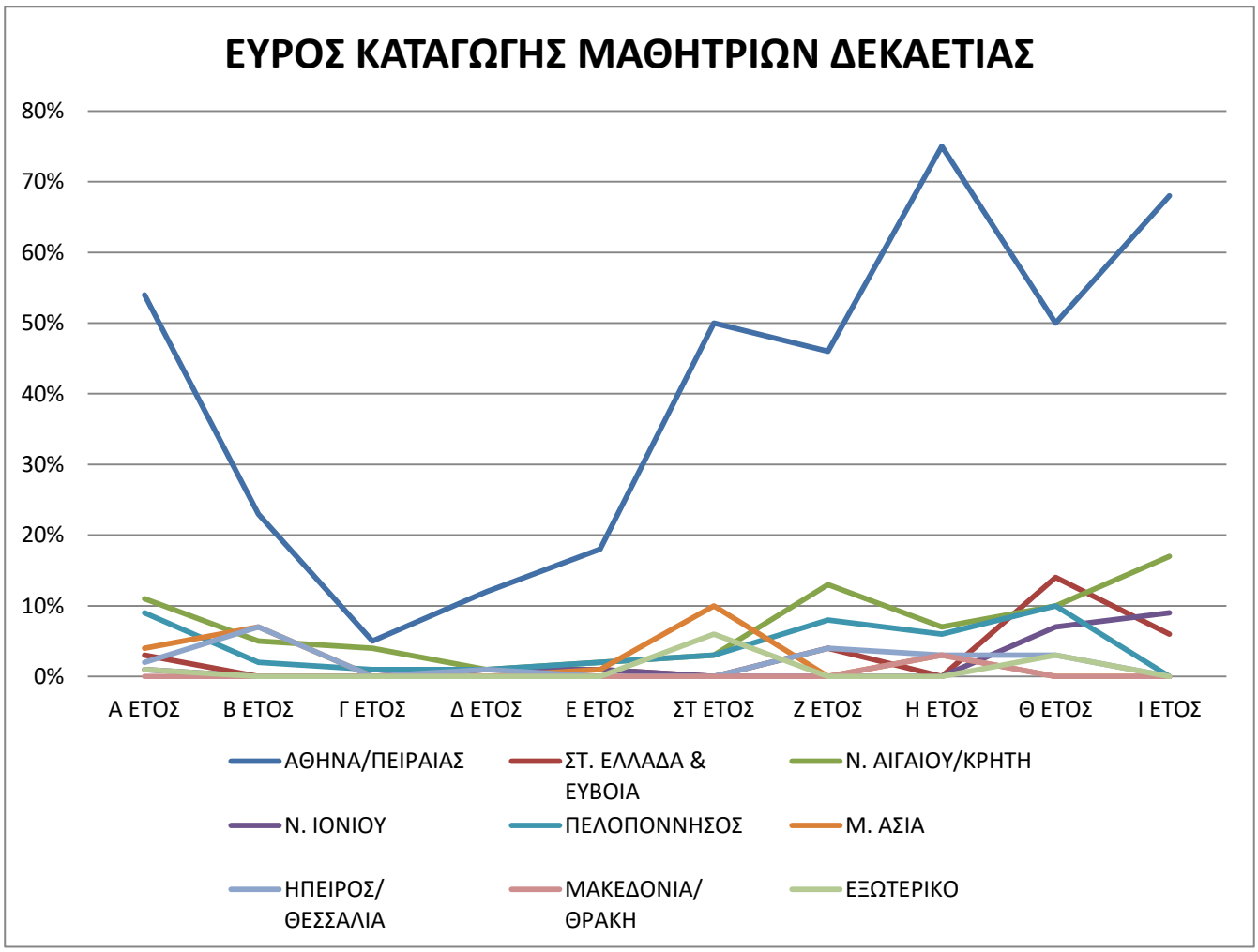

ΗΛΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Θ ΕΤΟΥΣ

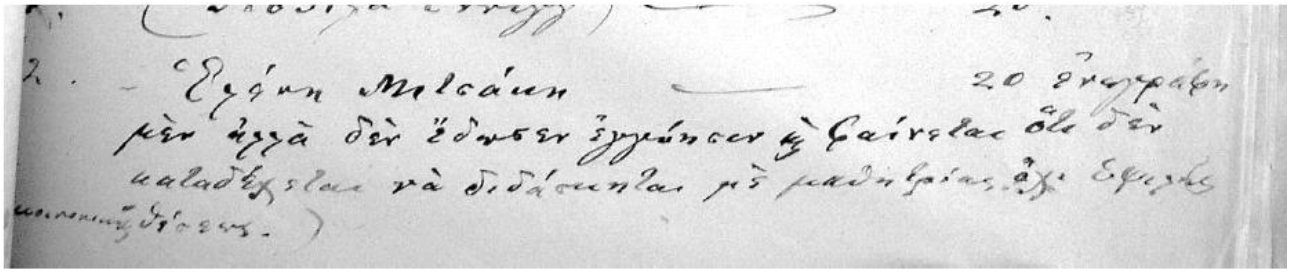
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ι ΕΤΟΥΣ

Ως προς τις συνοικίες διαμονής των μαθητριών, δεν υπάρχουν στοιχεία για το τρίτο έτος, καθώς και τα δύο τελευταία σχολικά έτη, όπου όλες σχεδόν οι μαθήτριες καταγράφονται άνευ προσδιορισμού συνοικίας. Στο τρίτο έτος αναφέρεται μόνο η συνοικία της Μαρίας Μίνδλερ, η Νεάπολη, και της Χαρίκλειας Αθανασοπούλου, το Γεράνι. Τέλος γνωρίζουμε την περίπτωση της Αδέλη Βέσσελ που έμενε στου Ψυρρή και της Μαρίας Υψηλάντη που έμενε στην οδό Πειραιώς, ενώ υπάρχουν άλλες δύο περιπτώσεις δυσανάγνωστες. Από τον τελευταίο πίνακα, στον οποίο καταγράφονται τα ποσοστά των συνοικιών όλης της δεκαετίας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πλειοψηφία των μαθητριών ζούσε στις περιοχές του Μοναστηρακίου, του Ψυρρή, της Πλάκας, της Ομόνοιας, της Πανεπιστημίου, της Ακαδημίας και του Συντάγματος. Είναι επομένως κατανοητό πως οι μαθήτριες του Ωδείου άνηκαν σε κάθε κοινωνική βαθμίδα. Είναι σίγουρο ότι η Αδέλη Βέσσελ, που έμενε στου Ψυρρή δεν άνηκε στην ίδια κοινωνική τάξη με την Μαρία Υψηλάντη που έμενε στην οδό Πειραιώς. Επομένως ο ΜΔΣ ήταν ένας από αυτούς του φορείς, όπως και τα Παρθεναγωγεία, όπου μαθήτριες χαμηλότερων στρωμάτων μπορούσαν να συναναστραφούν με τα πιο ευκατάστατα κορίτσια. Βέβαια δεν εκλείπουν και οι κοινωνικές διακρίσεις. Στο φάκελο των εγγραφών του 1874 έχει βρεθεί μια σημείωση του επιμελητού του Ωδείου η οποία δηλώνει τις κοινωνικές αυτές διακρίσεις. Η σημείωση αυτή γράφει: «Ἑλένη Μητσάκη. 20 [ἐτῶν]. Ἐνεγράφη

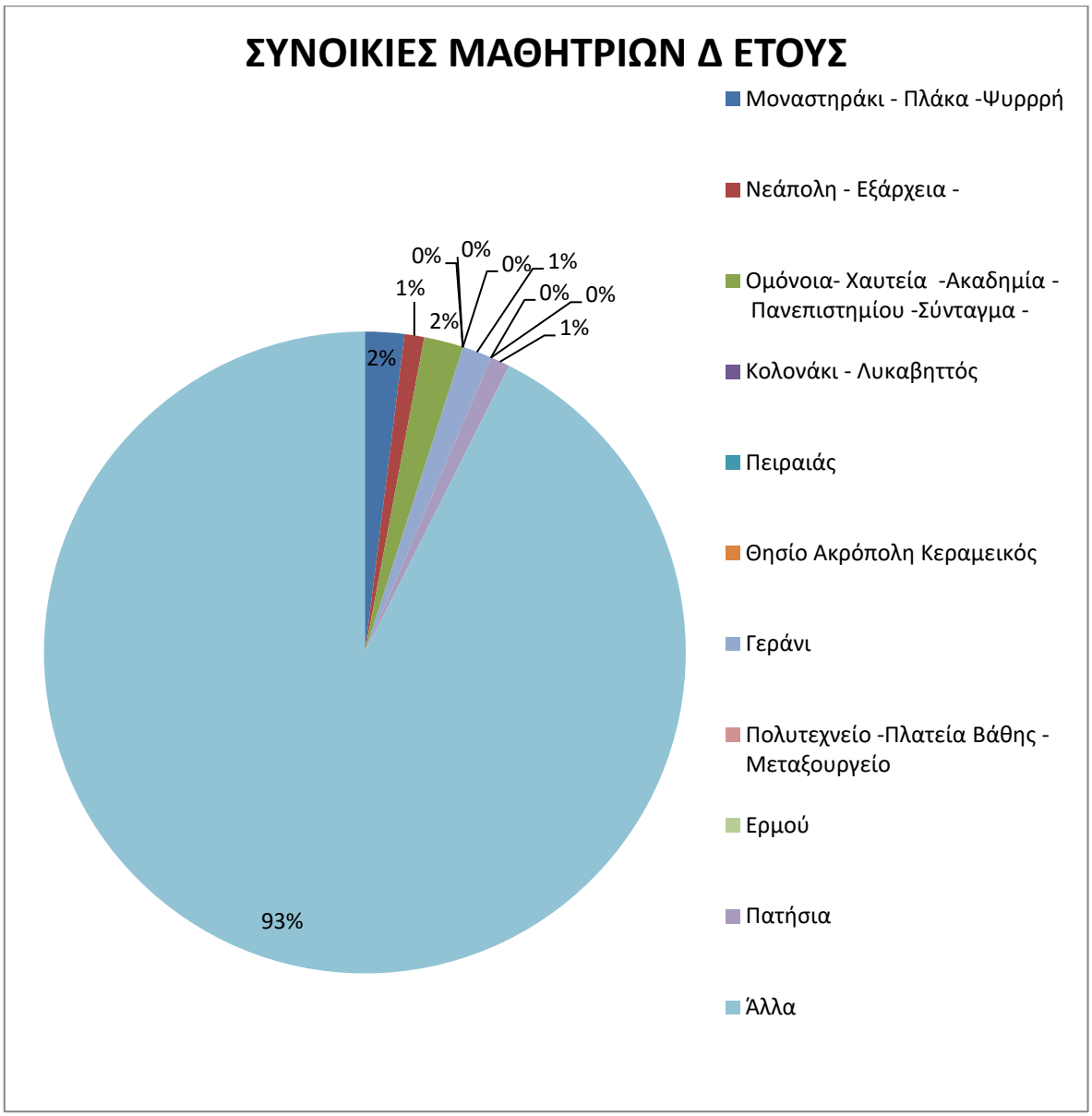
μὲν ἀλλὰ δὲν ἔδωσεν ἐγγύησιν καὶ φαίνεται ὅτι δὲν καταδέχεται νὰ διδάσκηται μὲ μαθητρίας ὄχι ὑψηλῆς κοινωνικῆς θέσεως».[319] Στο Δ' έτος υπάρχουν επίσης πολλές απροσδιόριστες συνοικίες μαθητριών γι' αυτό και τα ποσοστά είναι τόσο μικρά. Αυτή τη χρονιά , προκαλούν ενδιαφέρον οι περιπτώσεις της Ολυμπίας και Ευφροσύνης Τσάμη που μένουν στην οδό Πατησίων. Είναι η σημερινή οδός που ενώνει την Ομόνοια με τα Πατήσια. Αρχικά είχε εξοχικό χαρακτήρα, ωστόσο από τη δεκαετία του 1860, άρχισαν να χτίζονται οι πρώτες κατοικίες επί της οδού, ενώ η περιοχή, το προάστιον το Πατησίων, όπως λεγόταν τότε, πήρε μορφή μόλις τη δεκαετία του 1870.[320]

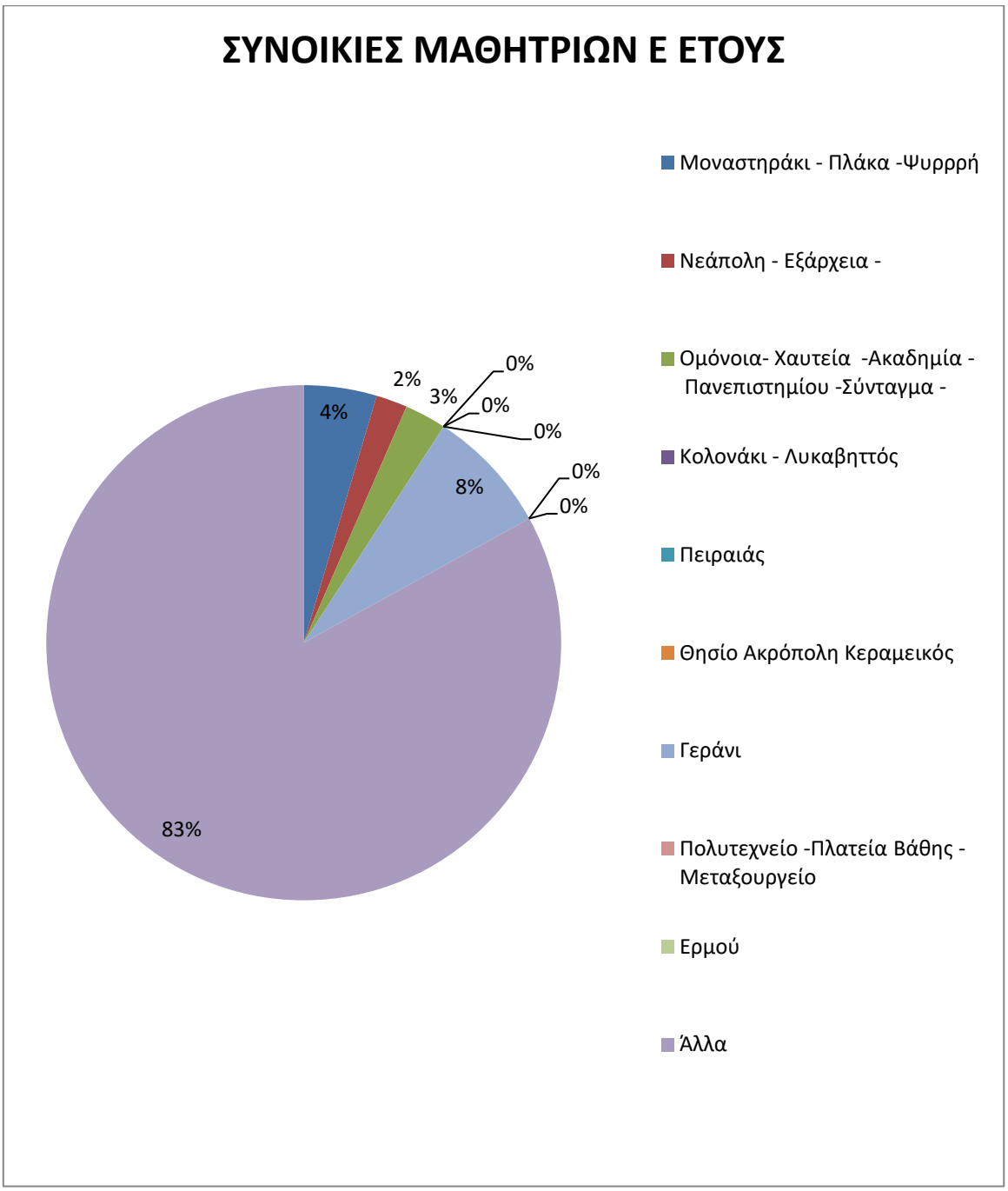

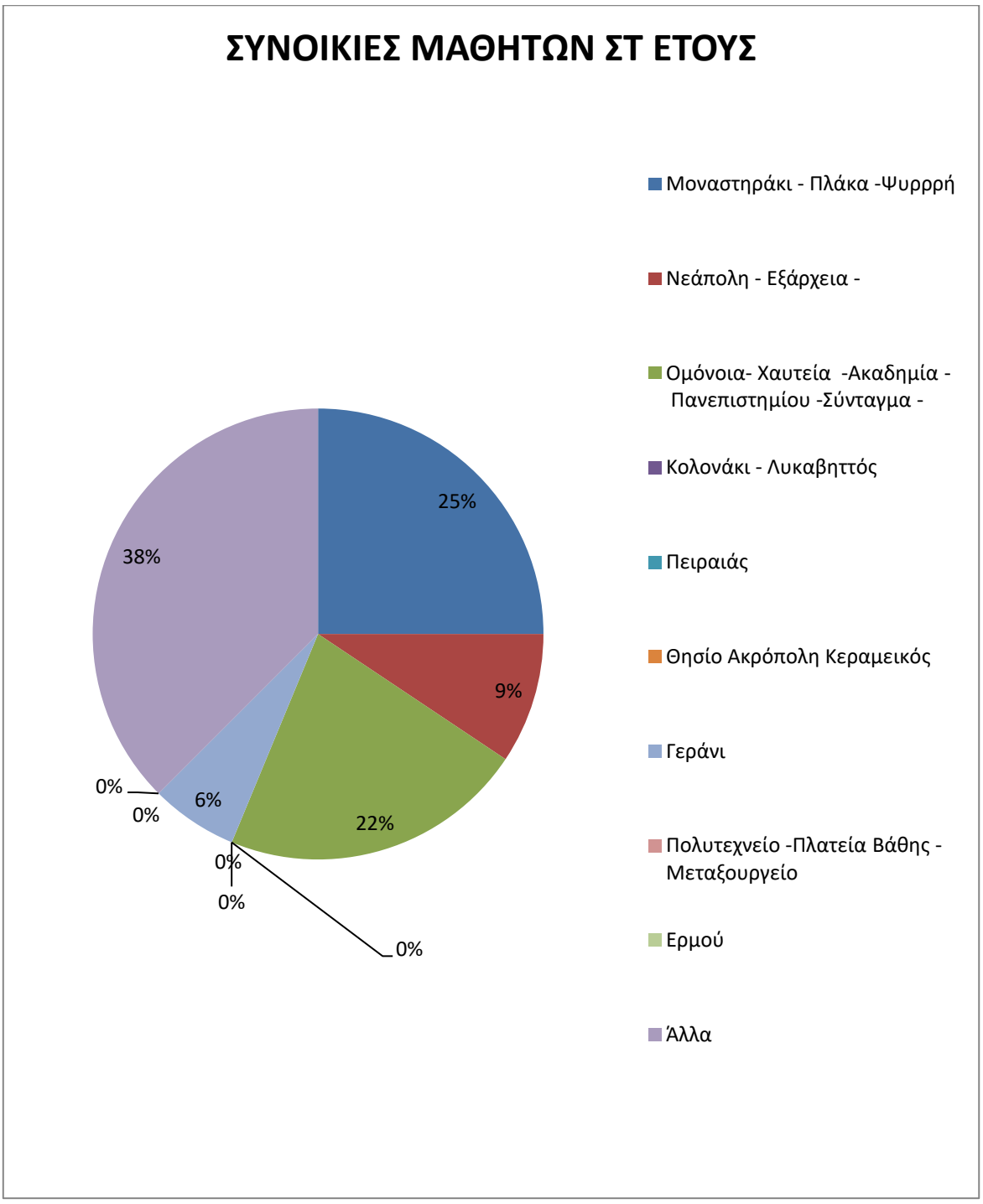
Εικόνα 8. Η σχετική σημείωση του επιμελητού του ωδείου για την περίπτωση της Ελένης Μητσάκη. Φωτογραφία από βλ. Κουρμπανά Στέλλα, «Το αρχείο του Ωδείου Αθηνών ως πηγή κοινωνιολογικής έρευνας. Η κοινωνική ταυτότητα των πρώτων μαθητών», (2ο Συνέδριο Μουσικών Βιβλιοθηκών, Αρχείων και κέντρων τεκμηρίωσης, Ωδείο Αθηνών), Αθήνα 27-28 Απριλίου, 2018, σ.6, *Academia,* https://www.academia.edu/36833679/, πρόσβαση: 04/04/2021

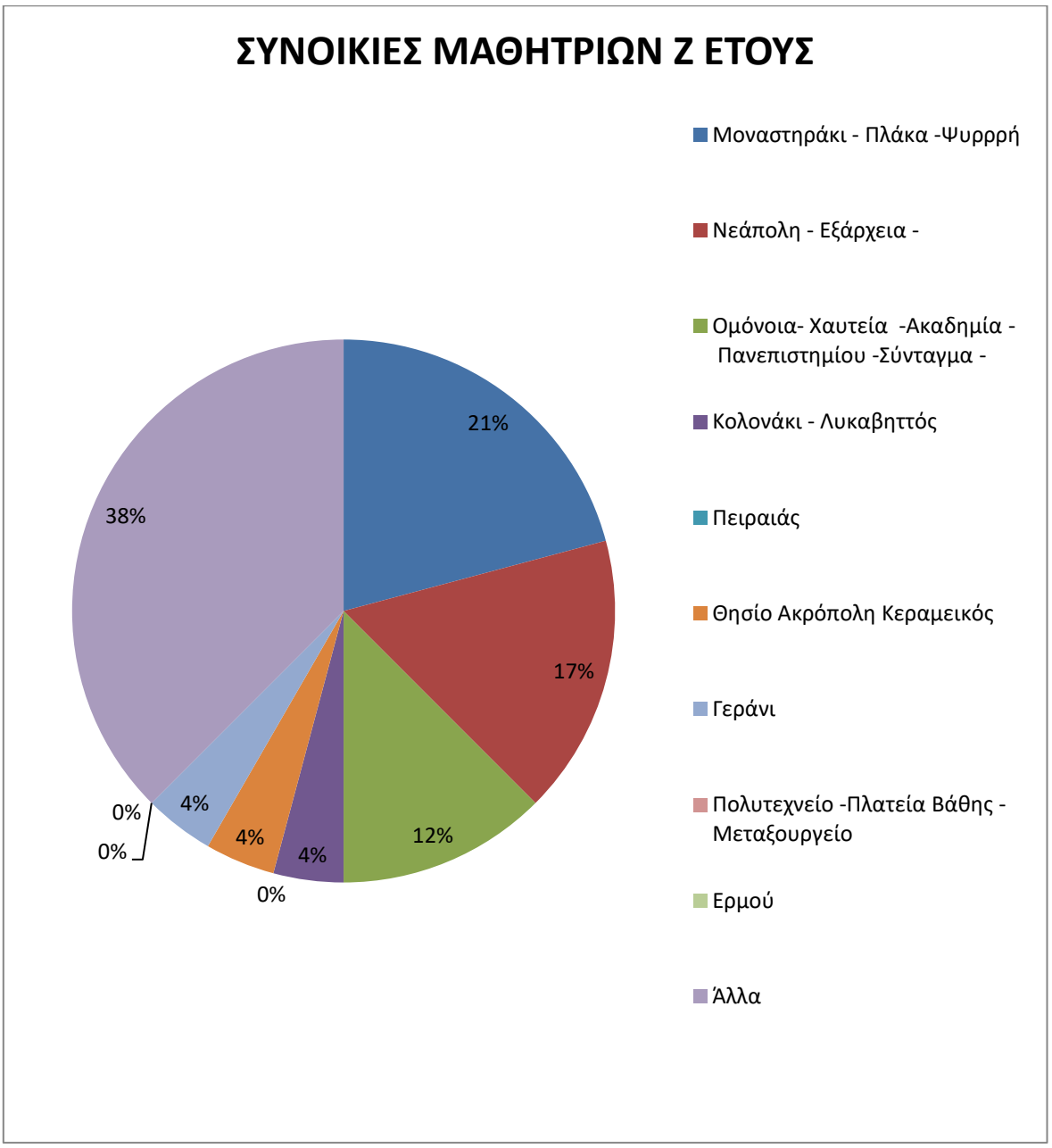
[319] Σχετικά με την περίπτωση της Ελένης Μητσάκη και τη σημείωση του επιμελητή
βλ. Κουρμπανά Στέλλα, «Το αρχείο του Ωδείου Αθηνών ως πηγή κοινωνιολογικής έρευνας. Η κοινωνική ταυτότητα των πρώτων μαθητών», (2ο Συνέδριο Μουσικών Βιβλιοθηκών, Αρχείων και κέντρων τεκμηρίωσης, Ωδείο Αθηνών), Αθήνα 27-28 Απριλίου, 2018, σ.6, https://www.academia.edu/36833679, πρόσβαση: 04/04/2021

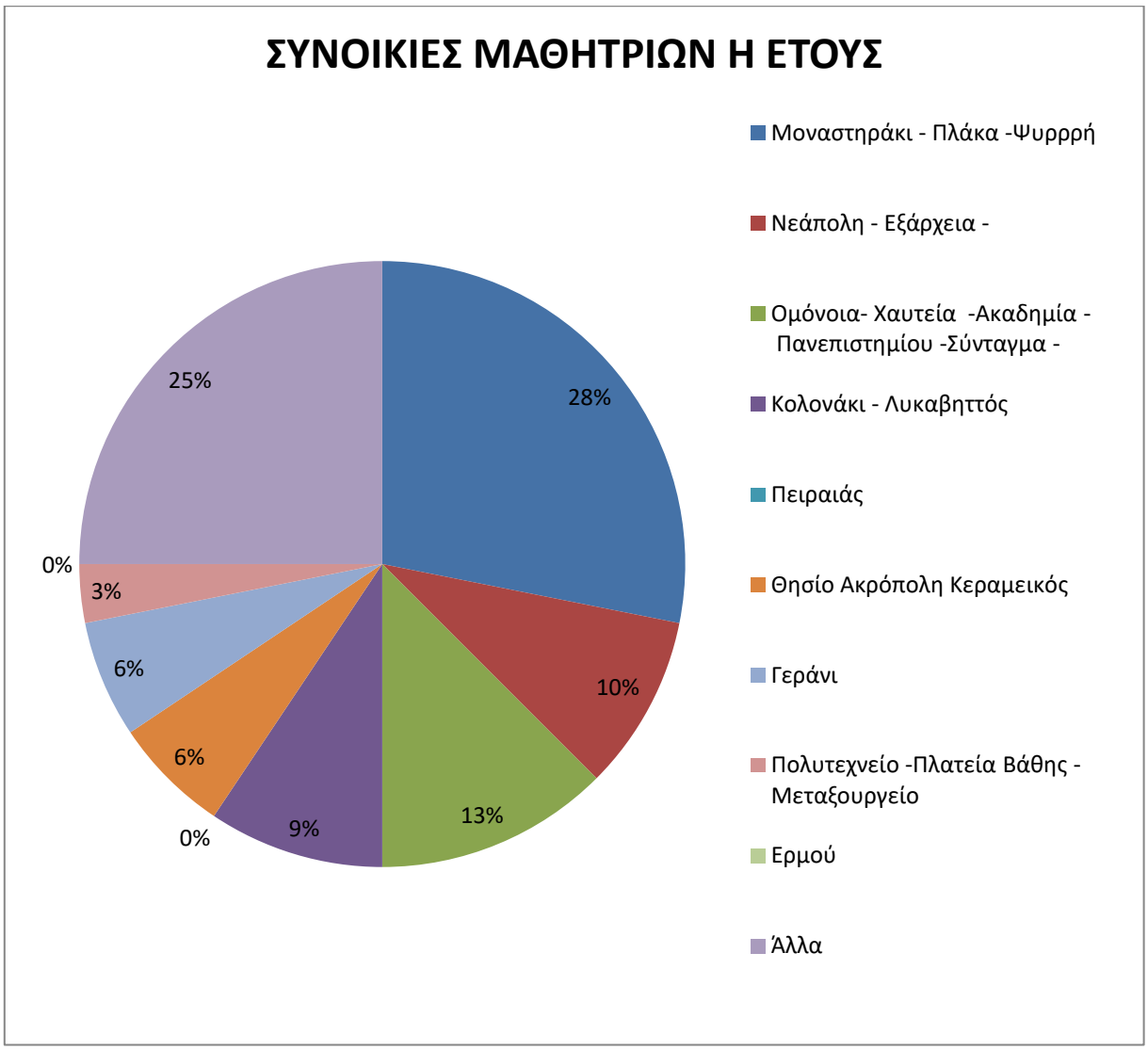
[320] Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, ο.π., σ.567

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Δ ΕΤΟΥΣ
Μοναστηράκι - Πλάκα -Ψυρρρή
Νεάπολη - Εξάρχεια -
Ομόνοια- Χαυτεία -Ακαδημία - Πανεπιστημίου -Σύνταγμα -
Κολονάκι - Λυκαβηττός
Πειραιάς
Θησίο Ακρόπολη Κεραμεικός
Γεράνι
Πολυτεχνείο -Πλατεία Βάθης - Μεταξουργείο
Ερμού
Πατήσια
Άλλα
2%
1%
2%
0%
0%
0%
1%
0%
0%
1%
93%

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ε ΕΤΟΥΣ
4%
2%
3%
0%
0%
0%
8%
0%
0%
83%
Μοναστηράκι - Πλάκα -Ψυρρρή
Νεάπολη - Εξάρχεια -
Ομόνοια- Χαυτεία -Ακαδημία - Πανεπιστημίου -Σύνταγμα -
Κολονάκι - Λυκαβηττός
Πειραιάς
Θησίο Ακρόπολη Κεραμεικός
Γεράνι
Πολυτεχνείο -Πλατεία Βάθης - Μεταξουργείο
Ερμού
Άλλα

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤ ΕΤΟΥΣ
25%
9%
22%
0%
0%
0%
6%
0%
38%
Μοναστηράκι - Πλάκα -Ψυρρρή
Νεάπολη - Εξάρχεια -
Ομόνοια- Χαυτεία -Ακαδημία - Πανεπιστημίου -Σύνταγμα -
Κολονάκι - Λυκαβηττός
Πειραιάς
Θησίο Ακρόπολη Κεραμεικός
Γεράνι
Πολυτεχνείο -Πλατεία Βάθης - Μεταξουργείο
Ερμού
Άλλα

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Ζ ΕΤΟΥΣ
21%
17%
12%
4%
4%
0%
0%
0%
4%
38%
Μοναστηράκι - Πλάκα -Ψυρρρή
Νεάπολη - Εξάρχεια -
Ομόνοια- Χαυτεία -Ακαδημία - Πανεπιστημίου -Σύνταγμα -
Κολονάκι - Λυκαβηττός
Πειραιάς
Θησίο Ακρόπολη Κεραμεικός
Γεράνι
Πολυτεχνείο -Πλατεία Βάθης - Μεταξουργείο
Ερμού
Άλλα

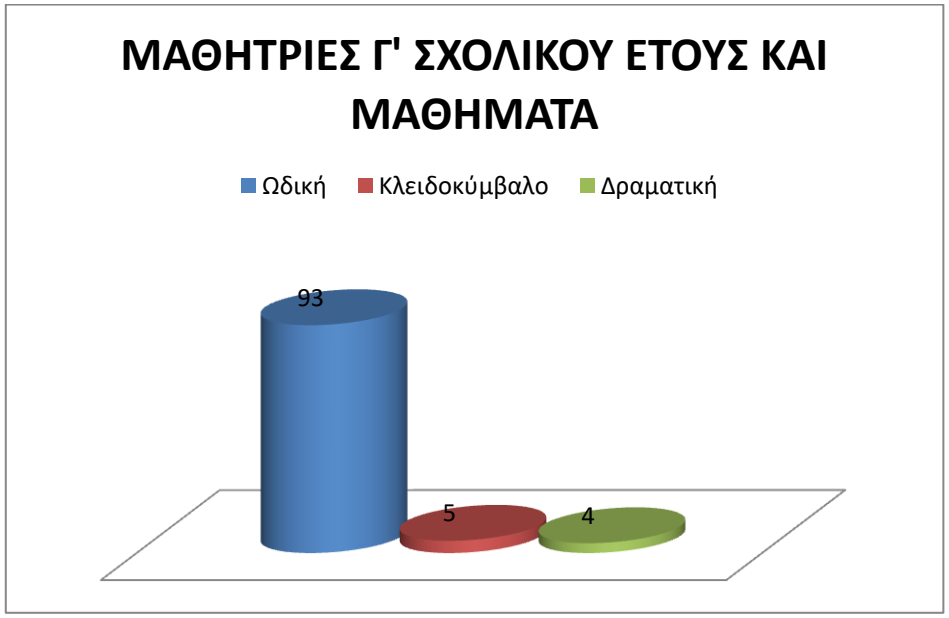

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ Η ΕΤΟΥΣ
28%
10%
13%
9%
0%
6%
6%
3%
0%
25%
Μοναστηράκι - Πλάκα -Ψυρρρή
Νεάπολη - Εξάρχεια -
Ομόνοια- Χαυτεία -Ακαδημία - Πανεπιστημίου -Σύνταγμα -
Κολονάκι - Λυκαβηττός
Πειραιάς
Θησίο Ακρόπολη Κεραμεικός
Γεράνι
Πολυτεχνείο -Πλατεία Βάθης - Μεταξουργείο
Ερμού
Άλλα

Στο πρώτο και δεύτερο έτος όλες οι μαθήτριες ήδη αναφέραμε ότι παρακολουθούσαν μόνο το μάθημα της ωδικής. Από το τρίτο έτος όμως υπάρχει και η εναλλακτική του πιάνου ενώ βλέπουμε και κορίτσια να παρακολουθούν και το μάθημα της δραματικής. Κατά το τρίτο σχολικό έτος λοιπόν, από τις 96 μαθήτριες μόνο τρεις δεν παρακολουθούσαν το μάθημα της ωδικής. Η Σοφία Φωτιάδου και η Βαλεντίνη Μαρμοττέν, οι οποίες διδάσκονταν πιάνο και δραματική και η Άννα Γάϊδεμβέργερ, κόρη του Αρχιμουσικού Γεώργιου Γάϊδεμβέργερ, που διδασκόταν μόνο πιάνο. Συνολικά, το μάθημα της ωδικής διδάσκονταν 93 μαθήτριες, πιάνο 5 μαθήτριες και τέλος το μάθημα της δραματικής μόνο τέσσερις . Στο τέταρτο σχολικό έτος για 46 από τις μαθήτριες δεν υπάρχει ένδειξη για το ποιο μάθημα παρακολουθούσαν. Από τις υπόλοιπες 156 υπάρχουν 9 μαθήτριες οι οποίες δεν διδάσκονται καθόλου το μάθημα της ωδικής και αντ' αυτού παρακολουθούν είτε μαθήματα πιάνου είτε Δραματικής. Συνολικά 147 μαθήτριες παρακολουθούσαν ωδική, 10 μαθήτριες διδάσκονταν κλειδοκύμβαλο και 18 Δραματική. Μία από αυτές τις μαθήτριες, η Χαρίκλεια Αθανασοπούλου παρακολουθούσε δε το μάθημα της απαγγελίας. Στο επόμενο έτος ωδική διδάσκονταν 144 μαθήτριες, ενώ 9 μάθαιναν πιάνο και 10 μαθήτριες παρακολουθούσαν το μάθημα της δραματικής. Στο έκτο σχολικό έτος εκ των 32 μαθητριών, 20 παρακολουθούσαν ωδική, 15 μάθαιναν πιάνο ενώ τη δραματική παρακολουθούσαν μόνο 2 μαθήτριες, η Ευανθία Κωνοφάου και η Μαργαρίτα Άγης. Στον έβδομο χρόνο από τις 24 μαθήτριες, 21 παρακολουθούν το μάθημα της ωδικής, ενώ αντ' αυτού, η Άννα Γάϊδεμβέργερ, η Ελπίδα Καούκη και η Χριστίνα Σταθοπούλου διδάσκονταν πιάνο. Συνολικά υπάρχουν 7 μαθήτριες πιάνου και καμία απολύτως μαθήτρια δραματικής. Στο όγδοο έτος μόνο μια μαθήτρια, η Κατίγκο Κέννιγγ αντί της ωδικής έκανε μαθήματα πιάνου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η εισαγωγή του μαθήματος της Αρμονίας την οποία φαίνεται πως παρακολουθεί μια από τις μαθήτριες, η Σοφία Φωτιάδου. Το «κλειδοκύμβαλον» διδάσκονταν 4 μαθήτριες του Ωδείου, ενώ Δραματική καμία. Στο ένατο έτος από τις 40 μαθήτριες, μόνο μία μαθήτρια, η Άννα Γάϊδεμβέργερ, μαθήτρια πιάνου δεν διδάσκεται την ωδική. Επιπλέον άλλα δύο κορίτσια, η Αδέλη Βέσσελ και η Μαρία Υψηλάντη διδάσκονταν επίσης πιάνο. Και σε αυτό το έτος δεν υπάρχει καμία μαθήτρια που να ενδιαφέρεται για το μάθημα της Δραματικής. Τέλος στο δέκατο έτος μόνο η Αδέλη Βέσσελ από τις 35 μαθήτριες δεν παρακολουθεί το μάθημα της ωδικής καθώς όπως προκύπτει και από τα Πεπραγμένα προηγουμένως πήρε απολυτήριο ωδικής και μάλιστα με άριστα.[321] Αντ' αυτού διδάσκεται πλέον μόνο πιάνο, μαζί με άλλες εννιά μαθήτριες. Γενικά φαίνεται ότι οι μαθήτριες έβρισκαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον στο μάθημα της ωδικής και του κλειδοκύμβαλου, σε αντίθεση με το μάθημα της δραματικής, που όπως ήδη έχει αναφερθεί παρέμενε σε στασιμότητα. Όπως καταγράφεται στα

[321] Σχετικά με την πρόοδο των μαθητριών βλ. στο κεφ. «Μαθήτριες με πρόοδο στις εξετάσεις».

Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1880 – Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7

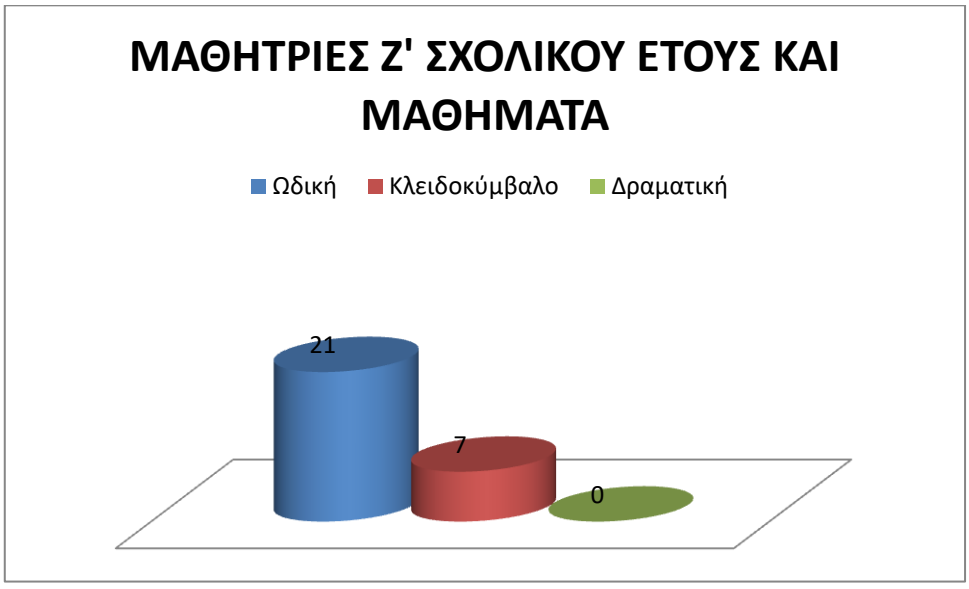
πεπραγμένα του Ωδείου, οι νεαρές κοπέλες δύσκολα αποφασίζουν να ασχοληθούν με πιο πρακτικά μαθήματα μουσικής και δραματικής καθώς τις περισσότερες φορές οι ίδιοι οι γονείς δυσανασχετούσαν με τη συμμετοχή των κοριτσιών τους σε συναυλίες. Παρόλο που τα τελευταία χρόνια δεν υπήρχε ενδιαφέρον για τα μαθήματα αυτά, ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι τα πρώτα χρόνια είχε μια αρκετά μεγάλη ζήτηση, για τα δεδομένα της εποχής, αν αναλογιστεί κανείς ότι στο τέταρτο έτος 10 μαθήτριες διδάσκονταν πιάνο και 18 μαθήτριες το μάθημα της δραματικής.

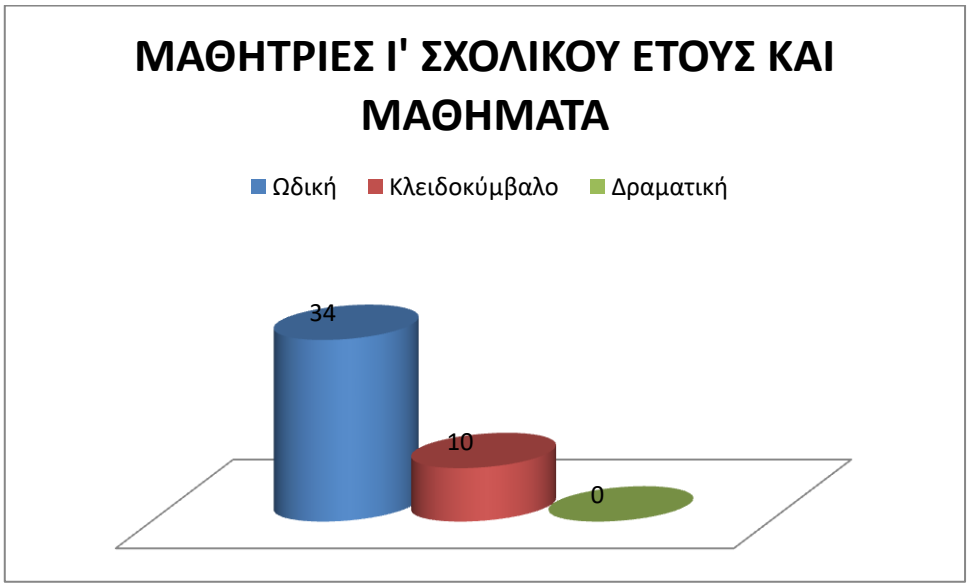

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ε' ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Ωδική
Κλειδοκύμβαλο
Δραματική
144
9
10

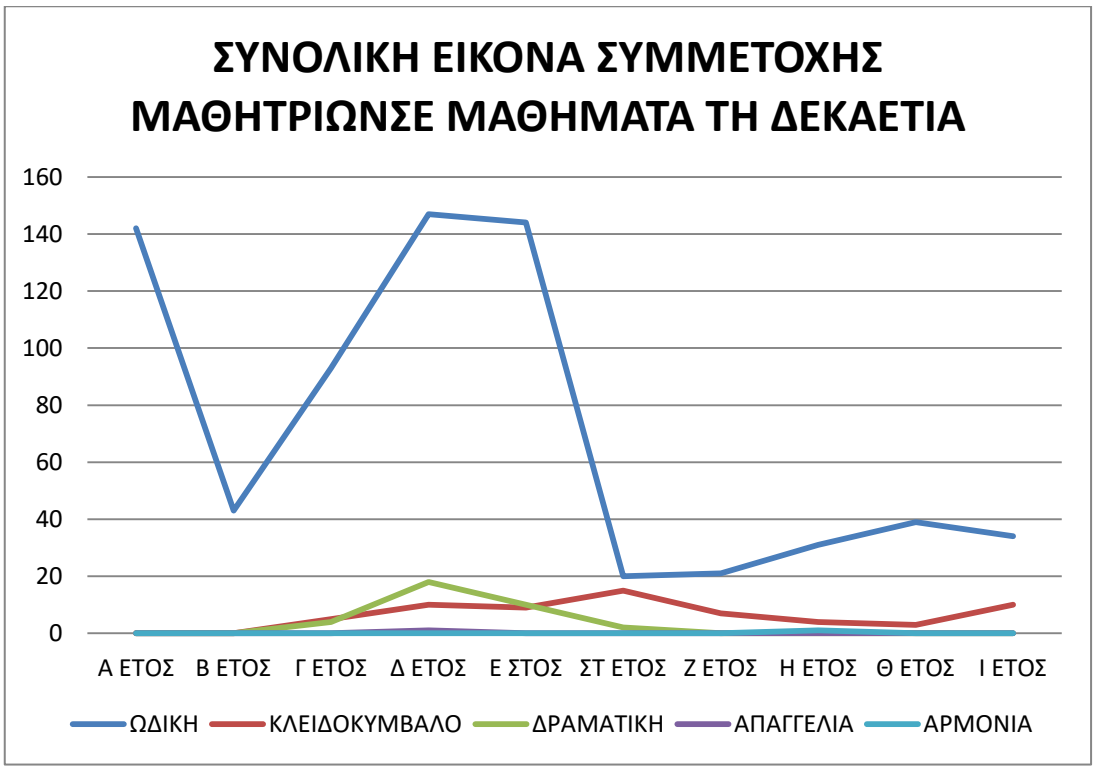

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΣΤ' ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Ωδική
Κλειδοκύμβαλο
Δραματική
20
15
2

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ζ' ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Ωδική
Κλειδοκύμβαλο
Δραματική
21
7
0

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Η' ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Ωδική
Κλειδοκύμβαλο
Δραματική
Αρμονία
31
4
0
1

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Θ' ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Ωδική
Κλειδοκύμβαλο
Δραματική
39
3
0

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ Ι' ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
Ωδική
Κλειδοκύμβαλο
Δραματική
34
10
0

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΝΑΥΛΙΕΣ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ

Μόλις ολοκληρώθηκε η ανακαίνιση της νέας αίθουσας εκδηλώσεων από τον Ερνέστο Τσίλλερ, οργανώθηκε και η πρώτη μαθητική συναυλία, στις 28 Ιανουαρίου του 1874, με παρουσία του Υπουργού Παιδείας, του Νομάρχη, καθώς και του αυλάρχη, Ροδόσταμου. Στη συναυλία αυτή συμμετείχαν μόνο μαθητές και μαθήτριες του Ωδείου, εκτός από μερικούς εξωτερικούς μουσικούς που κλήθηκαν να συμπληρώσουν την ορχήστρα, καθώς υπήρχαν όργανα που ακόμα δεν διδάσκονταν στο Ωδείο[322], υπό την καθοδήγηση των δασκάλων: Αλ. Κατακουζινού, Φρ. Βολονίνη, Ι. Έννιγγ και Π. Ακτίπη. Οι μαθητές έψαλαν πρώτα τον «εις την ελευθερίαν» εθνικό ύμνο, μέρος της Υπνοβάτιδος του Μπελίνι, τον *Βασιλικό Ύμνο* που μελοποίησε ο Αλ. Κατακουζηνός και ένα χωρικό με τίτλο *Μάρτιον* μελοποιημένο από τον Λ. Έρκ σε στίχους του Καρασούσα. Μεταξύ των μαθητών και μαθητριών που τραγούδησαν ήταν και η Βασιλική Σερβίου και η Αθηνά Βλάχου[323]. Η πρώτη τραγούδησε τις μονωδίες *Νοσταλγία* και *Η θυγατήρ του τυφλού επαίτου* του διδασκάλου του Ωδείου Αλέξανδρου Κατακουζηνού, ενώ η δεύτερη τραγούδησε τη διωδία του Αλ. Κατακουζηνού

[322] Βλ. Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.292 και
Κουρμπανά, *Νεος Μουσικός Ελληνομνήμων*, ο.π., σ.18

[323] Στο μαθητολόγιο στο αντίστοιχο σχολικό έτος 1873-1874 υπάρχουν δύο μαθήτριες (πιθανόν να συνδέονται και συγγενικά π.χ. ως αδελφές) με αυτό το όνομα, η Βασιλική Βλάχου και η Αθηνά Βλάχου. Στο μαθητολόγιο θηλέων όμως προκύπτει ότι η Αθηνά ήταν αυτή που συμμετείχε στη συναυλία.
Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων, β'έτος»

Η φωνή της αηδόνος.[324] Η *Εφημερίς* κάνει λόγο για την καλλιφωνία της μικρής δεσποινίδος Βλάχου και την πρόοδό της, συμβουλεύει δε τον έφορο του Ωδείου να μην απαιτούν να τραγουδάει πιο χαμηλά, όπως η μεσόφωνος Βασιλική Σερβίου διότι έτσι βλάπτεται η φωνή της.[325] Πάντως, σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, η πετυχημένη αυτή μαθητική συναυλία γέννησε την ελπίδα και την αισιοδοξία για την δημιουργία ελληνικού μελοδράματος. Όπως γράφει η εφημερίδα *Παλιγγενεσία* στο φύλλο της 1ης Φεβρουαρίου 1874 «…δὲν εἶναι ὄνειρον ἀπραγματοποίητον ἡ ἀπόκτησις μελοδράματος ἑλληνικού˙διότι καὶ ἡ ὡραία καὶ γλυκεῖα γλῶσσα ἡμῶν βοηθεῖ εἰς τοῦτο, καὶ φωναὶ εὔστροφοι καὶ μουσικὴ εὐφυία δὲν ἐλλείπουσιν ἐκ τῆς Ἑλλάδος».[326] Η *Εφημερίς,* από την άλλη, διαμαρτύρεται για την κακή ποιότητα ανακατασκευής της αίθουσας από τον Ε. Τσίλλερ, η οποία σύμφωνα με τα όσα γράφει παρέβλεπε και τους στοιχειώδεις κανόνες τόσο στην κατασκευή, όσο και στην ακουστική και διακόσμηση της αίθουσας.[327] Τον ίδιο χρόνο, στις 22 Φεβρουαρίου στο Ωδείο δόθηκε και ρεσιτάλ πιάνου από τη διακεκριμένη μουσικό Όλγα Dubois ή όπως αποδίδει η εφημερίδα *Αιών* Όλγα Δουβοέν, η οποία δύο μέρες νωρίτερα είχε ερμηνεύσει «διάφορα τεμάχια, ἐκ τῶν ἀρίστων καὶ δυσκολωτάτων…» στα Ανάκτορα με παρουσία του Βασιλικού ζεύγους και άλλων προσώπων της Αυλής.[328]

Η επόμενη μαθητική συναυλία έλαβε χώρα στις 6 Ιανουαρίου 1875 από τα παιδιά ορφανοτροφείου Χατζηκώστα τα οποία συμμετείχαν και στην επόμενη συναυλία στις 9 Μαρτίου του ίδιου έτους.[329] Σε αυτή τη συναυλία συμμετείχαν όλοι οι μαθητές και οι μαθήτριες του Ωδείου και τραγούδησαν μονόφωνα δίφωνα είτε ακόμα τρίφωνα και χορωδιακά μέρη ευρωπαϊκών μελοδραμάτων ή ερμήνευσαν οργανική μουσική, όπως συμβαίνει με την μόλις δεκατριών ετών Βαλεντίνη Μαρμοττέν, η οποία έπαιξε στο πιάνο ένα από τα αγαπημένα ακούσματα της εποχής την *Φαντασίαν* του Asser και δέχτηκε τα χειροκροτήματα του κοινού.[330] Επίσης, η Βασιλική Σερβίου ερμήνευσε διωδία από την *Τραβιάτα* του Verdi. Ακόμα μια μαθήτρια, αριστούχα μάλιστα στο μάθημα της ωδικής, η Αντιγόνη Ποδογύρου, ερμήνευσε μέρος της δεύτερης πράξεως του έργου *Λουκία* του Donizetti.[331] Με αφορμή τη συναυλία αυτή η εφημερίδα *Αιών* σε άρθρο της με τίτλο «Τὸ Ὠδεῖον» βεβαιώνει «ὅ’ τι ἡ μουσική ἤρξατο σπουδαίως διδασκομένη εἰς τὸν Ἑλληνικόν Λαόν,

---

[324] Βλ. «Παράρτημα: ο.π.»

[325] Βλ. «Μουσικὸν Δελτίον», *Εφημερίς 123,* 31/01/1875, σ.3-4

[326] Βλ. «Συναυλίᾳ ἐν τῷ Ὠδείῳ», *Παλιγγενεσία 2868* , 01/02/1874, σ.2

[327] Βλ. «Μουσικὸν Δελτίον», *Εφημερίς*, ο.π., σ.3-4

[328] Βλ. *Αιών 2996,* 21/02/1874, σ.3 και

Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.26

[329] Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.20

[330] Βλ. «Ὤδείον: Μουσική Συναυλία», *Εφημερίς 71,* 12/03/1875, σ.3-4

[331] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων, γ’έτος»

καὶ ὅτι ὁ καταρτισμός ἑλληνικοῦ μελοδράματος δὲν εἶναι ἐφεξῆς ὄνειρον ἢ τις φαντασμαγορία».[332] Προς το τέλος της σχολικής χρονιάς, στο πλαίσιο των εξετάσεων γίνεται και η τρίτη μαθητική συναυλία, στις 22 Μαΐου, κατά την οποία ερμηνεύτηκαν «διάφορα μουσικά συνθέματα» και φωνητικά και οργανικά όπως μονωδίες, διωδίες, πολυωδίες, συμφωνίες, ύμνοι και ορχηστρικά κομμάτια.[333] Στη συναυλία αυτή, η Βασιλική Σερβίου ερμήνευσε άσμα του Ξύνδα *Εις την Ελευθερίαν*, μέρος της επταωδίας του *Ερνάνη* του Verdi και άσμα της *Λουκριτίας Βοργίας* του Donizetti. Η Βαλεντίνη Μαρμοττέν τραγούδησε το προοίμιο της *Δάφνης*, μουσικής σύνθεσης της Πετρέλλα, συνοδευόμενη στο πιάνο από τη Σοφία Φωτιάδου. Στην ίδια επίσης συναυλία, μια άλλη μαθήτρια, η Χαρίκλεια Αθανασοπούλου «ἔμελψε» άσμα με τίτλο: *Εκ του χορού προσωπιδοφόρων* του Verdi και η Αντιγόνη Ποδογύρου μέρος της επταωδίας της γ'πράξεως του *Ερνάνη* του Verdi και άσμα εκ της *Ευνοουμένης* του Donizetti. Τέλος, η μικρή Άννα Γαϊδεμβέργερ, συνόδευσε με το πιάνο τον μαθητή Εργοτέλη Δημητρίου που παιάνισε με την σάλπιγγα την μονωδία του Αλμπάνη.[334]

Τον επόμενο χρόνο, στις 6 Ιανουαρίου 1876, δόθηκε συναυλία στο Ωδείο πάλι από τα παιδιά του ορφανοτροφείου Χατζηκώστα.[335] Τρείς μέρες αργότερα ωστόσο, στις 9 Ιανουαρίου δόθηκε, ευεργετική υπέρ του Συλλόγου, συναυλία, στην οποία τραγούδησε ο εξαίρετος Γάλλος αοιδός Diaz de Soria, στον οποίο απονεμήθηκε το βραβείο ευεργέτη, παρουσία πολλών διακεκριμένων προσώπων συμπεριλαμβανομένου του βασιλικού ζεύγους και άλλων προνομιούχων (όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν εισιτήριο). Στη συναυλία συμμετείχαν επίσης η Γαλλίδα υψίφωνος του γαλλικού θεάτρου Luscher, ο Έλληνας οξύφωνος Κρητικός και δύο μαθητές του Ωδείου, η Σοφία Φωτιάδου στο πιάνο και ο νεαρός Σπυρίδων Μπεκατόρος στο βιολί, οι οποίοι ερμήνευσαν την Συμφωνία του *Νουβουχοδονόσωρος* και κομμάτια του Haydn για έγχορδα.[336] Στην μαθητική συναυλία της 8ης Φεβρουαρίου έγινε η πρώτη απόπειρα από του μαθητές και τις μαθήτριες για ερμηνεία μελοδραματικών αποσπασμάτων. Η Βαλεντίνη Μαρμοττέν, η οποία ερμήνευσε στο πιάνο την *Φαντασίαν La Straniera* και η Ελένη Αυγερινού που «μετὰ χάριτος καὶ τέχνης» απήγγειλε την *Κυρά Μάρω*, «κωμικόν τι τεμάχιον», όπως περιγράφει σε σχετικό άρθρο η *Εφημερίς,* διασκευασμένη από τον Αλέξανδρο Σούτσο «χειροκροτηθεῖσα πολλάκις» συμμετείχαν

---

[332] Βλ. *Αιών 3114,* 17/03/1875, σ.2-3

[333] Βλ. *Αιών 3135,* 26/05/1875, σ. 3

[334] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιοθηλέων, γ'έτος»

[335] Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1875 - Ἰούνιος 1876* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7

[336] Βλ. *Αιών 3200,* 13/01/1876, σ.2-3,

«Μουσικὴ ἑσπερίς», *Εφημερίς 11,* 11/01/1876, 3-4 και

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1875 - Ἰούνιος 1876* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7-8

στον πρώτο μέρος της συναυλίας, ενώ στο δεύτερο μέρος η Σοφία Φωτιάδου έπαιξε στο πιάνο *Φαντασίαν τινα ἐκ τοὺ Mose* του Rossini. Τέλος η Άννα Γαίδεμβέργερ συνόδευσε με το πιάνο *Σάλπιγγα απαγγέλουσαν τον κώμον του Schubert*.[337] Στη συναυλία για το κλείσιμο της σχολικής χρονιάς, στο πλαίσιο των εξετάσεων, που πραγματοποιήθηκε στις 23 Μαΐου του ίδιου έτους, κυριάρχησαν αποσπάσματα από όπερες είτε στο τραγούδι είτε ερμηνευμένα με όργανα. Από τις συμμετέχουσες μαθήτριες, η Χαρίκλεια Αθανασοπούλου τραγούδησε το με ελληνικούς στίχους *Ξέρω δὲν ξέρω τὸ τὶ ζητῶ* σε μουσική του έργου του Μότσαρτ *Οι γάμοι του Φίγκαρο* (Noces de Figaro) που αν και αρχικά είχε καταληφθεί από άγχος εντέλει απόσπασε την επιδοκιμασία του κοινού, ενώ στα πλαίσιο του μαθήματος της απαγγελίας απήγγειλε το ποίημα *Η απελπισία* του Αλ. Κατακουζηνού. Στη συναυλία ακόμα διακρίθηκε η Ελένη Αυγερινού που ερμήνευσε μέρος του δράματος του κ. Μανούσου με τίτλο *Ὁ θάνατος τῆς Δέσπως καὶ τῶν νυφάδων της*, ενώ μέρη του ίδιου έργου ερμήνευσαν και οι μαθήτριες Άννα Νάνου, Ελένη Κοντούση, η Αγγελική Κωνσταντινάκη και η Αδελαΐς Μανούσου, κόρη θανούντος ηθοποιού. Τέλος, μια ακόμα μαθήτρια, η Σοφία Ξύδη συνόδευσε με το πιάνο διωδία εγχόρδων του Bodoira. Παρατηρείται επίσης ότι, δύο μαθήτριες προηγούμενων ετών, η Βασιλική Σερβίου και η Αντιγόνη Ποδογύρου, που συμμετείχαν και σε συναυλίες, σε ηλικία 22 και 15 ετών αντίστοιχα διαγράφηκαν από το Ωδείο ως μη προσελθούσες.[338] Της μαθητικής συναυλίας του Μαΐου είχε προηγηθεί η συναυλία της διακεκριμένης γερμανίδας πιανίστριας Αικατερίνης Φριμ (ή Φρύμ), μαθήτριας του Άντον Ρούμπινσταιν, στις 7 Απριλίου. Η διάρκεια της συναυλίας ήταν μιάμιση ώρα και σε αυτήν ερμήνευσε έργα των Μέντελσον, Σοπέν, Σούμπερτ, Λίστ, της Ρούμπινστάϊν, ενώ στο πρώτο της κομμάτι, την συνόδευσε ο κ. Αλλέγρης με το βιολί.[339]

Στη συναυλία της 27ης Φεβρουαρίου του επόμενου έτους 1877 – και όχι στις 21 Φεβρουαρίου όπως λανθασμένα αναφέρεται στα πεπραγμένα του Ωδείου – λαμβάνει χώρο η επόμενη μαθητική συναυλία στην οποία μάλιστα συμμετείχε και η νεοϊδρυθείσα μπάντα του ΜΔΣ τεχνιτών και

---

[337] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1875 - Ἰούνιος 1876* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7,
«Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος», *Εφημερίς 38*, 07/02/1876, σ.1,4,
«Ἡ ἐν τῷ Ὠδείῳ Συναυλία», *Εφημερίς 42,* 11/02/1876, σ.3 και
«Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων, δ’έτος»

[338] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων, δ’έτος»,
« Ὠδεῖον», *Εφημερίς 150,* 29/05/1876, σ.3-4 και
. Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.294

[339] Αναλυτικά για Αικατερίνη Φριμ βλ. «Παράρτημα: Βιογραφίες»
Βλ. επίσης Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.29,
Εφημερίς 98, 07/04/1876, σ.1 και
Εφημερίς 100, 09/04/1876, σ.3-4

βιομηχάνων παίζοντας μια πόλκα κι έναν *στρόβιλο*. Η συναυλία ήταν χωρισμένη σε δύο μέρη και περιελάμβανε αποσπάσματα από την όπερα του Guglielmo Tello, τριωδία από το μελόδραμα *Columella* παραφρασμένο στην ελληνική γλώσσα από τον διδάσκαλο Αντώνη Μανούσο «ὡς πρῶτον δοκίμιον μελοδραματικῆς παραστάσεως, ὁμοφώνος ἐπιδοκειμασθεῖσα» καθώς και άλλες μονωδίες, διωδίες και δραματικές απαγγελίες. Δεν γνωρίζουμε αν συμμετείχαν πράγματι μαθήτριες σε αυτή τη συναυλία καθώς δεν υπάρχει σχετική αναφορά.[340] Στις 29 Μαΐου δόθηκε η μαθητική συναυλία στα πλαίσια των εξετάσεων, στην οποία συμμετείχε πάλι η μπάντα τεχνιτών και βιομηχάνων, όπου ξανά, στην προσπάθεια δημιουργίας ελληνικού μελοδραματικού θιάσου, οι μαθητές ερμήνευσαν τρίο από την όπερα Ο Κρισπίνο και η νονά (Crispino e la Commare) των Federico και Luigi Ricci παραφρασμένο στην ελληνική γλώσσα πάλι από τον Αντώνη Μανούσο. Η πρόοδος των μαθητών επιβραβεύτηκε και από το κοινό και από τον Τύπο. Ούτε για αυτή τη συναυλία υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές σε ονόματα μαθητριών που συμμετείχαν.[341] Στην επόμενη όμως συναυλία που διεξήχθη στις 17 Ιουνίου του ίδιου έτους με πρωτοβουλία των μαθητών υπέρ του ταμείου της Εθνικής Αμύνης, παρόλο που δεν είχε μεγάλη ανταπόκριση από τον κόσμο, συμμετείχαν οι μαθήτριες Σοφία Φωτιάδου, Ελένη Βιλλαρά και η Χαρίκλεια Αθανασοπούλου. Οι μαθητές και η μαθήτριες, υπό τη διεύθυνση του έφορου του ωδείου Αλ. Κατακουζηνού, ερμήνευσαν επιτυχώς διάφορα «μουσικά τεμάχια».[342] Είχε προηγηθεί επίσης και μία μουσική δραματική παράσταση υπέρ της φιλοπτώχου εταιρείας των Κυριών στις 13 Μαρτίου του ίδιου έτους – και όχι στις 10 Μαρτίου όπως αναφέρεται στα πεπραγμένα του Ωδείου – στην οποία συμμετείχε για μια ακόμα φορά η μπάντα τεχνιτών και βιομηχάνων και η επίσης ευεργετική συναυλία υπέρ του Ωδείου από τον διακεκριμένο βιολιστή A. Petterson και την καλλίφωνο μεσόφωνο, κυρία Πανά.[343] Λίγους μήνες αργότερα, στις 8 Οκτωβρίου, πραγματοποιήθηκε

---

[340] Βλ. Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.294,
Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, Ἐκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876 - Ἰούνιος 1877 (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.23-24,
Εφημερίς 57, 26/02/1877, σ.2 και
Εφημερίς 59, 28/02/1877, σ.3

[341] Βλ Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἐκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876 - Ἰούνιος 1877* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.23-24,
Μπαρμπάκη Μαρία, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.294 και
Εφημερίς 150, 30/05/1877, σ.2

[342] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἐκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876 - Ἰούνιος 1877* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.23-24 και
Εφημερίς 170, 19/06/1877, σ.2

[343] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἐκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876 - Ἰούνιος 1877* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.23-24,
Εφημερίς 70, 11/03/1877, σ.2,

συναυλία στο Ωδείο από την διακεκριμένη, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, πιανίστρια, Σοφία Δούδου. Ήταν μια εξέχουσα και από τις λίγες γυναίκες μουσικούς που είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον του κοινού. Εισιτήρια για τη συναυλία της πουλιόντουσαν σε διάφορα καταστήματα και οικίες, όπως στο καφενείο της Ωραίας Ελένης, στην οικία του Γιαννοπούλου, που βρισκόταν στην πλατεία Συντάγματος, στο Ζαχαροπλαστίο Σόλωνος, στο βιβλιοπωλείο Βίμπεργκ[344] και στο κατάστημα Βελουδίου. Στο πρώτο κομμάτι, ερμήνευσε μια διωδία του Beethoven συνοδευόμενη από τον κ. Αλλέγρη με το βιολί, ενδιάμεσα μια τετραωδία του Μότσαρτ με τη συνοδεία του κ. Γουΐδα, του Γαϊδεμβέργερ, του Βολονίνη[345] και του κ. Αλλέγρη και ένα *κώμο του Talbeqque* με τη συνοδεία του κ. Γουΐδα, ενώ στο τελευταίο μέρος της συναυλίας, μια ουγγρική φαντασία του Liszt για δύο πιάνα με τη συνοδεία του κ. Μασκερόνη. Εκτός από αυτά ερμήνευσε ένα σκέρτσο σε σι ύφεση του Chopin, ένα Pastorale και ένα Capriccio του μουσικοδιδασκάλου Scarlatti Tausig, μια αυτοσχέδια φαντασία και τρεις μουσικές συνθέσεις του Anton Rubinstein, μια romanza, ένα σκέρτσο και ένα βάλς. Η Σοφία Δούδου εντυπωσίασε τους παρευρισκόμενους με το γερμανικό ρεπερτόριο της, το οποίο σύμφωνα με την *Εφημερίς* δεν ήταν και τόσο γνωστό στο ελληνικό κοινό.[346] Μάλιστα τον επόμενο μήνα επαναλήφθηκε δική της συναυλία στο Ωδείο με ρεπερτόριο των ίδιων συνθετών, η οποία πάλι στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία.[347]

Η πρώτη συναυλία του επόμενου σχολικού έτους 1878 διεξήχθη στις 19 Μαρτίου. Σε αυτή συμμετείχαν οι μαθητές και οι μαθήτριες του Ωδείου, αλλά και η, σύμφωνα με την *Εφημερίς,* νεοσυσταθείσα θεατρική ορχήστρα, αποτελούμενη από μαθητές, για την οποία σχηματίστηκε άριστη εικόνα. Αν και στην ανακοίνωση για τη συναυλία από την *Εφημερίς* γίνεται λόγος και για την μπάντα τεχνιτών και βιομηχάνων στα σχόλια που έπονται σε επόμενο άρθρο δεν αναφέρεται ξανά σε αυτήν. Στην εν λόγω συναυλία τις εντυπώσεις κέρδισε ο μικρός Ροδολφος Γαϊδεμβέργερ με το βιολοντσέλο, τον οποίο συνόδευσε η αδερφή του Άννα με το πιάνο. Επίσης, η Σοφία Φωτιάδου με την Βαλεντίνη Μαρμοττέν ερμήνευσαν διωδία ἐκ *Ροβέρτου του Διαβόλου* για δύο πιάνα.[348] Λίγο αργότερα, στις 3 Μαΐου, στο Ωδείο δόθηκε ρεσιτάλ τραγουδιού από τη γαλλίδα

Εφημερίς 74, 15/03/1877, σ.2 και

Εφημερίς 93, 03/04/1877, σ.2 (4)

[344] Σε προηγούμενο άρθρο της *Εφημερίς* αναφέρεται κα ως Βίλβεργ.

Βλ. *Εφημερίς 280,* 07/10/1877, σ.2

[345] Στην *Εφημερίς* αναφέρεται ως Πολονίνη, πιθανότατα όμως πρόκειται για τυπογραφικό λάθος.

Βλ. *Εφημερίς 281,* 08/10/1877, σ.2

[346] Βλ. *Εφημερίς 280,* 07/10/1877, σ.2,

Εφημερίς 281, 08/10/1877, σ.2 και

Εφημερίς 284, 11/10/1877, σ.6-7

[347] Βλ. Ε*φημερίς,* 19/11/1877, σ.3

[348] Βλ. *Εφημερίς 77,* 18/13/1878, σ.2 και

Clarice Ziska με τη σύμπραξη των κ. Γαλανού, Βολονίνη, Σταγκαπιάνου, Μουσμέτση και Γούϊδα καθώς και της κα. Γούϊδα. Το ρεπερτόριο περιελάμβανε συνθέτες όπως Bohrer, Tolbeque, Tosti, Donizetti, Laboccetta, Schubert και Braga.[349] Λίγες μέρες αργότερα, στις 29 Μαΐου, έγινε και η μαθητική συναυλία στα συνηθισμένα πλαίσια των εξετάσεων στην οποία συμμετείχε και η θεατρική ορχήστρα υπό τη διεύθυνση του Γ. Γαϊδεμβέργερ.[350]

Την επόμενη σχολική χρονιά, 1879, η πρώτη μαθητική συναυλία, δόθηκε στις 21 Ιανουαρίου και χαρακτηρίστηκε επιτυχής. Σε αυτήν συμμετείχε η μαθητική ορχήστρα υπό τη διεύθυνση του Αλέξανδρου Κατακουζηνού. Το πρόγραμμα της συναυλίας, το οποίο δημοσίευσε η *Εφημερίς* στο φύλο της 18ης Ιανουαρίου και το οποίο παραθέτει και ο Κώστας Μπαρούτας, είχε πλούσιο ρεπερτόριο. Ακούστηκαν μεταξύ άλλων διασκευές οπερατικών μερών είτε για φωνή είτε για όργανα και άλλες συνθέσεις και άσματα. Στη συναυλία συμμετείχαν οι μαθήτριες Βαλεντίνη Μαρμοττέν, η οποία συνόδευσε τον Γ. Μίνδλερ στο βιολοντσέλο, στην ερμηνεία του *Vesperi Siciliani* του Verdi, η Ελπίδα Καούκη που έπαιξε στο πιάνο την συμφωνία *Fosca* του Gomes Behr και την συμφωνία για δύο πιάνα του Beethoven *Prometheus* μαζί με τον Γ. Μητσάκη, η Σοφία Φωτιάδου που συνόδευσε τους μαθητές Αναστάσιο Τζαβάρα και Ευρυσθ. Γκίζα με τα φλάουτα στη διωδία *Ενθύμησις Αγγλίας* του Tulou, ενώ η Αδέλη Βέσσελ ερμήνευσε το άσμα *Ave Maria* του Gounod με συνοδεία δύο βιολιών κι πιάνου από τους Σ. Χαραλάμπη, Στεφ. Δραγόνη και τον διδάσκαλο κ. Μασκερόνι αντίστοιχα.[351]

Το αξιοσημείωτο για αυτή τη χρονιά είναι πως το όνειρο για ελληνικό μελοδραματικό θίασο έγινε πραγματικότητα από τον ΜΔΣ και τους μαθητές του. Το πρώτο ολοκληρωμένο μελόδραμα που παρουσίασε ο θίασος του Ωδείου ήταν η όπερα *Βέτλη* (Betly) του Donizetti με ελληνικούς στίχους του Αλ. Κατακουζηνού στις 20 και στις 21 Μαΐου του ίδιου έτους. Είχε προηγηθεί η ελληνική μελοδραματική σκηνή *Ήπειρος και Θεσσαλία* του Ενρίκου Σταγκαπιάνου στο θέατρο Αθηνών στις 28 Απριλίου με μεγάλη επιτυχία. Οι προετοιμασίες και οι πρόβες ξεκίνησαν ήδη από τον Φλεβάρη με έγκριση του ΔΣ για την εκγύμναση των μαθητών και των μαθητριών για το μελόδραμα. Η μαθητική παράσταση της όπερας *Βέτλη* είχε τρία πρωταγωνιστικά πρόσωπα. Τον ρόλο της Βέτλη ερμήνευσε η δεκαπεντάχρονη υψίφωνος, Αδέλη Βέσσελ, τον Δανιήλ ο είκοσι εννιά ετών, οξύφωνος Αθανάσιος Αμερικανός και τον Μαξ ο εικοσιπεντάχρονος, βαρύτονος, Φωκίων Φωτιάδης. Επιπλέον, συμμετείχε ο χορός αποτελούμενος από 13 νέους και 6 νέες, μαθητές και

Εφημερίς 79, 20/13/1878, σ.2

[349] Βλ. *Εφημερίς121,* 01/05/1878, σ.2

Εφημερίς 123, 03/05/1878, σ.4 (Το σχετικό άρθρο είναι γραμμένο στη γαλλική γλώσσα)

[350] Βλ. *Εφημερίς 149,* 29/05/1878, σ.1 και

Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.295

[351] Βλ. Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.295 και

Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.32, 76

μαθήτριες του Ωδείου, καθώς και η ορχήστρα του Ωδείου με διευθυντή τον μόλις 24 ετών κ. Μασκερόνη. Οι παραστάσεις στέφθηκαν με μεγάλη επιτυχία. Η *Παλιγγενεσία* επαινεί τους συμμετέχοντες πρωταγωνιστές, τον χορό και την ορχήστρα. «Ἡ προσφιλὴς Ἀδέλη Βέσσελ, ἔδρεψε νέας δάφνας ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Βετλῆς», «οἱ κύριοι Ἀμερικάνος καὶ Φωτιάδης… ἐξετέλεσαν ἐπιτυχῶς τὰ ἑαυτῶν», «ὁ χορός ὑπερέβει πᾶσαν προσδοκίαν…» και «ἡ ὀρχήστρα ἐξετέλεσε τὰ ἑαυτῆς μετὰ μεγίστης ακριβείας».[352]

ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ

Γνωστοποιεῖται εἰς τὰ φιλόμουσα μέλη τοῦ Συλλόγου ὅτι τὴν 20 Μαΐου ἡμέραν Κυριακὴν, καὶ τὴν 21 ἡμέραν Δευτέραν ὥραν 9 μ. μ. παρασταθήσεται ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Ὠδείου ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ μαθητριῶν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐξετάσεων τὸ μελόδραμα

ΒΕΤΛΗ

Ποίημα καὶ Μουσικὴ

Γ. ΔΟΝΙΖΕΤΤΗ

Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐκριζῶς πρὸς τὴν Μουσικὴν μετηνεγμένον ὑπὸ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ

ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑΤΟΣ

Δανιὴλ — Α. Ἀμερικάνος
νέος κτηματίας — μεσόφωνος

Μὰξ — Φ. Φωτιάδης
λοχίας Ἐλβετὸς — βαρύτονος

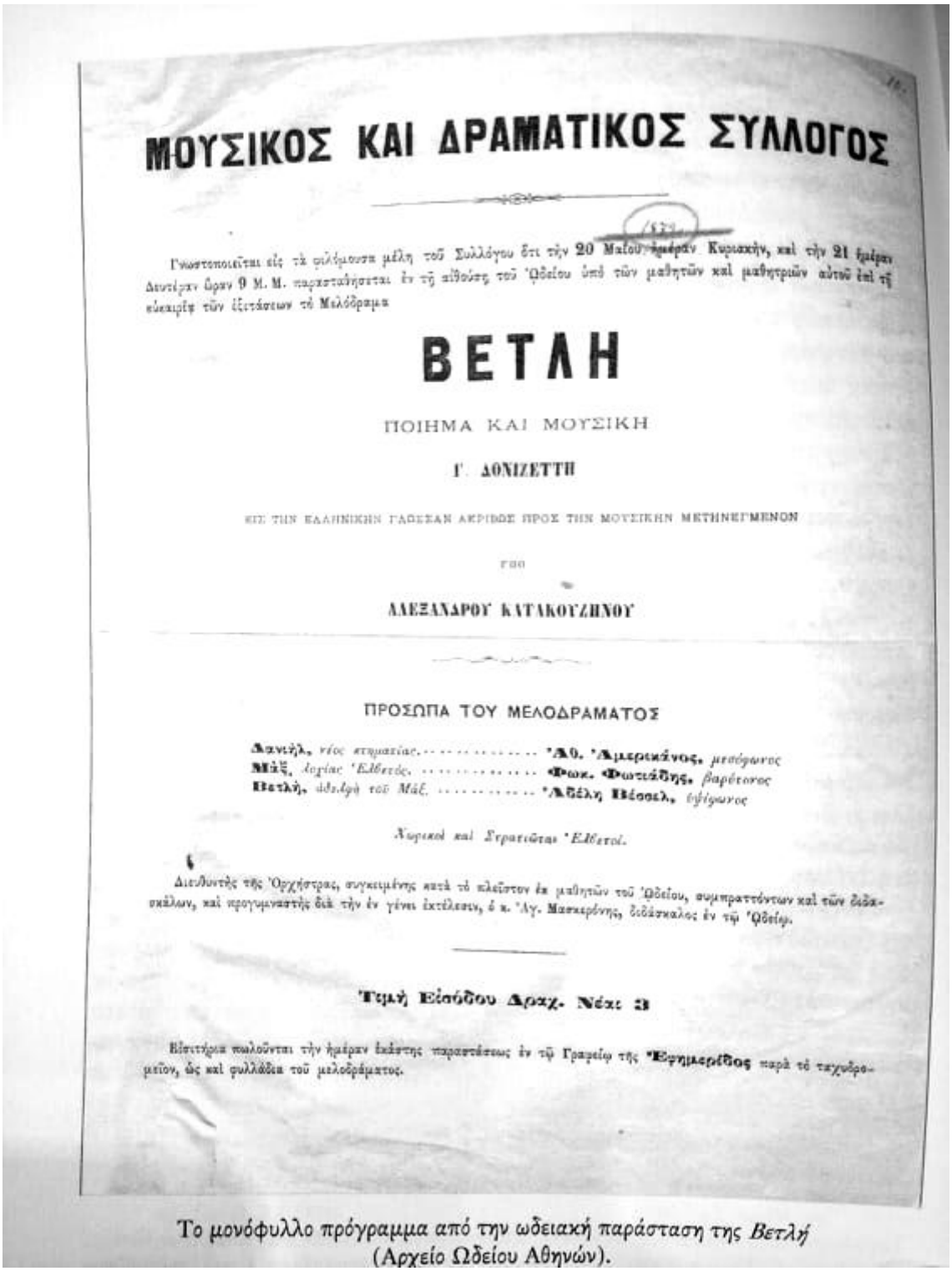
Βετλὴ — Ἀδέλη Βέσσελ
ἀδελφὴ τοῦ Μὰξ — ὑψίφωνος

Νυμφικοὶ καὶ Στρατιῶται Ἐλβετοί.

Διευθυντὴς τῆς Ὀρχήστρας, συγκειμένης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ μαθητῶν τοῦ Ὠδείου, συμπραττόντων καὶ τῶν διδασκάλων, καὶ προγυμναστὴς διὰ τὴν ἐν μέσῃ ἐκτέλεσιν, ὁ κ. Ἀγ. Μασκερόνης, διδάσκαλος ἐν τῷ Ὠδείῳ.

Εικόνα 9 Δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέαι Ιδέαι* με πληροφορίες για την μελοδραματική παράσταση *Βέτλη* του Donizetti. Απόκομμα από *Νέαι Ιδέαι* 326, 18/05/1879, σ.4

[352] Βλ. Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.295,
Κουρμπανά, *Νεος Μουσικός Ελληνομνήμων*, *ο.π.,* σ.26-29
Πρωΐα 71, 20/05/1879, σ.2 και
Παλιγγενεσία 4438, 25/05/1879, σ.3

ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

Γνωστοποιεῖται εἰς τὰ φιλόμουσα μέλη τοῦ Συλλόγου ὅτι τὴν 20 Μαΐου ἡμέραν Κυριακὴν, καὶ τὴν 21 ἡμέραν Δευτέραν ὥραν 9 Μ. Μ. παρασταθήσεται ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Ὠδείου ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ μαθητριῶν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν ἐξετάσεων τὸ Μελόδραμα

ΒΕΤΛΗ

ΠΟΙΗΜΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ

Γ. ΔΟΝΙΖΕΤΤΗ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ ΑΚΡΙΒΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΟΥΣΙΚΗΝ ΜΕΤΗΝΕΓΜΕΝΟΝ

ὑπὸ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ

ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑΤΟΣ

Δανιὴλ, *νέος στρατίας*..... **Ἀθ. Ἀμερικάνος**, *μεσόφωνος*
Μάξ, *λοχίας Ἑλβετός*..... **Φωκ. Φωτιάδης**, *βαρύτονος*
Βετλὴ, *ἀδελφὴ τοῦ Μάξ*..... **Ἀδέλη Βέσσελ**, *ὑψίφωνος*

Χωρικοὶ καὶ Στρατιῶται Ἑλβετοί.

Διευθυντὴς τῆς Ὀρχήστρας, συγκειμένης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ μαθητῶν τοῦ Ὠδείου, συμπραττόντων καὶ τῶν διδασκάλων, καὶ προγυμναστὴς διὰ τὴν ἐν γένει ἐκτέλεσιν, ὁ κ. Ἀγ. Μασκερόνης, διδάσκαλος ἐν τῷ Ὠδείῳ.

Τιμὴ Εἰσόδου Δραχ. Νέαι 3

Εἰσιτήρια πωλοῦνται τὴν ἡμέραν ἑκάστης παραστάσεως ἐν τῷ Γραφείῳ τῆς **Ἐφημερίδος** παρὰ τὸ ταχυδρομεῖον, ὡς καὶ φυλλάδια τοῦ μελοδράματος.

Το μονόφυλλο πρόγραμμα από την ωδειακή παράσταση της *Βετλή* (Αρχείο Ωδείου Αθηνών).

Εικόνα 4 Φωτογραφία από Κουρμπανά Στέλλα, «'Δὲν εἶναι ὄνειρον ἀπραγματοποίητον ἡ ἀπόκτησις μελοδράματος ἑλληνικοῦ', η Betly του Donizetti στο Ωδείο Αθηνών (1879), μια μαθητική απόπειρα 'ελληνικοῦ μελοδράματος'», *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων, τεύχος 6, εκδόσεις Νικολαΐδη, Μάιος-Αύγουστος 2020, σ.16-44*

Ακολούθησαν και άλλες εμφανίσεις του μελοδραματικού θιάσου των μαθητών του Ωδείου. Αρχικά, στις 18 Ιουλίου, στο θέατρο «Απόλλων» οι ερμηνευτές Αδέλη Βέσσελ, Κωνσταντίνος Σαγανόπουλος, Δημήτριος Ραφαήλ και Αθανασία Καραμάνου μαζί με την ορχήστρα του Ωδείου παρουσίασαν αποσπάσματα από τα έργα *Betly, Il ritorno di Columella, Lucia di Lammermoor, Crispino e la Commare, Elisir d' amore* σε ελληνική μετάφραση αλλά και την *Ἐπίκλησις εἰς τὴν ἐλευθερία* του Ροδοθεάτου σε ποίηση του Αλ. Σούτσου και μια άρια από τον *Υποψήφιο* του Ξύνδα. Η Αδέλη Βέσσελ κέρδισε τις εντυπώσεις του κοινού όχι μόνο για την καλή σκηνική και φωνητική της παρουσία, αλλά και για την πρόοδο που είχε σημειώσει στους δύο μήνες από την ερμηνεία της στην πρώτη παράσταση. Την ίδια καλή παρουσία είχε και η Αθανασία Καραμάνου παρά το σκηνικό άγχος που είχε γίνει αισθητό στο κοινό. Ακολούθησαν δύο ευεργετικές παραστάσεις του μελοδραματικού θιάσου υπέρ του ηθοποιού Αθανάσιου Σίσυφου, μία στις 26 Ιουλίου και μία στις 10 Αυγούστου. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν άλλες δύο παραστάσεις, η μία ξανά στο θέατρο «Απόλλων», στις 24 Αυγούστου και η άλλη στον Πειραιά στις 31 Αυγούστου.[353]

Από τις συναυλίες του Ωδείου που πραγματοποιήθηκαν το 1880, η μία δόθηκε στις 17 Μαΐου από τους μουσικοδιδασκάλους Μασκερόνη, Βολωνίνη, Γουΐδα, Νικοσία, Στάη και Γκίζα. Στη συναυλία αυτή συμμετείχε και η διακεκριμένη πλέον μαθήτρια Αδέλη Βέσσελ, η οποία ερμήνευσε επιτυχώς τη μελωδία *Nontornó* του Tito Matte καταπλήσσοντας το κοινό.[354] Η επόμενη ήταν η συνηθισμένη, στο πλαίσιο των εξετάσεων, συναυλία των μαθητών, η οποία έλαβε χώρα στις 25 Μαΐου, με μεγάλη επιτυχία, όπου συμμετείχαν οι μαθήτριες Δέσποινα Βλαχάνη και η Αδέλη Βέσσελ.[355]

Στο επόμενο σχολικό έτος (1881) η πρώτη μαθητική συναυλία δόθηκε στις 8 Φεβρουαρίου. Σε αυτή συμμετείχαν η Άννα Γαϊδεμβέργερ, που ερμήνευσε στο πιάνο την φαντασία εκ του *Ροβέρτου του Διαβόλου* του Ascher, η Δέσποινα Βλαχάνη και η Μαρία Υψηλάντη που τραγούδησαν διωδία του Bordese σε ελληνικούς στίχους του Αλ. Κατακουζηνού, η Σοφία Μόσχου που τραγούδησε ένα άσμα του Schira, πάλι σε ελληνικούς στίχους του Αλ. Κατακουζηνού και τέλος η Αδέλη Βέσσελ που ερμήνευσε την *Χορῳδία ἐκ Τῆς εὐνοουμένης* του Donizetti και μέρος της όπερας *Φάουστ* του

---

[353] Βλ. Κουρμπανά, *Νεος Μουσικός Ελληνομνήμων*, *ο.π.* σ.38-40,
Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.32,
Νέαι Ιδέαι 376, 18/07/1879, σ.4,
Ὥρα 254, 18/07/1879, σ.3 και
Ὥρα 256, 20/07/1879, σ.4

[354] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.34 και
Παλιγγενεσία 4743, 16/05/1880, σ.3

[355] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.34
Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.295

Gounod. Και αυτή η συναυλία επαινέθηκε από το κοινό και από τον τύπο.[356] Ο Κώστας Μπαρούτας κάνει επίσης αναφορά και για μουσική εσπερίδα που πργαμτοποιήθηκε στην οικία της Σοφίας Τσίλλερ, στις 2 Μαρτίου, κατά την προσφιλή συνήθεια των ανθρώπων της ανώτερης οικονομικής τάξης να διοργανώνουν τα λεγόμενα μουσικά σαλόνια συνοδεία συνήθως πιάνου που είχε γίνει πια μόδα ή άλλων οργάνων όπως η κιθάρα.[357]

Τέλος, το 1882, η πρώτη συναυλία δόθηκε στις 20 Ιανουαρίου με το ρεσιτάλ βαρβίτου του κ. Κάρρο, όπου συμμετείχαν οι κύριοι Μασκερόνης, Μπεκατώρος, Βολονίνης, Φερράρης, αλλά και η δεσποινίς Αδέλη Βέσσελ. Η τελευταία ερμήνευσε το *Risposta alla stella confidente* του Robaudi και μια romance από την όπερα *Ροβέρτος ο Διάβολος* του Meyerbeer.[358] Λίγους μήνες αργότερα, στις 18 Μαρτίου, δόθηκε έκτακτη μουσική εσπερίδα στην αίθουσα του Ωδείου υπέρ του νοσοκομείου «Ευαγγελισμός» από τις διακεκριμένες πιανίστριες Σοφία Τσίλλερ και Ελένη Κμούνκε, τον μουσικό κ. Αυγερινό με το τσέλο καθώς και τη δεσποινίδα Αδελίνη, όπως αναφέρει η *Νέα Εφημερίς*, εννοώντας πιθανότατα τη νεαρή Αδέλη Βέσσελ.[359] Ένα μήνα αργότερα στο ωδείο εδόθη ρεσιτάλ πιάνου από την κα. Αικατερίνη Φριμ με εκλεκτό ρεπερτόριο. Η *Εφημερίς* επιδοκιμάζει την άψογη παρουσίαση της σχολιάζοντας τα εξής: «Ἡ κυρία Αἰκατερίνη Φρὶμ ἀπέδειξε πάλιν προχθὲς ἐν τῷ Ὠδείῳ ὅτι εἶναι ἔκτακτος κυμβαλίστρια εἰς ἄλλυσιν πλέκουσα τοὺς ἤχους τοῦ κυμβάλου, ὡσεὶ πνευστοῦ ὀργάνου ἢ βιόλας, μετὰ χάριτος καὶ δυνάμεως ὅπου δεῖ καὶ αἰσθήματος καὶ πάθους, μετὰ σπανίας δεξιότητος κ' ἔμπνεύσεως. Εἶναι βεβαίως καλλιτέχνις διαπρεπής. Ἀπομιμεῖται θαυμάσια τὸν διδάσκαλον της Ρουβινστάϊν».[360] Η μαθητική συναυλία, με τη συμμετοχή της ορχήστρας, έγινε στις 20 Ιουνίου, ενώ τις επόμενες ημέρες θα ακολουθήσουν και οι εξετάσεις των μαθητών σύμφωνα με την *Νέα Εφημερίς* σε αντίθεση με την *Παλιγγενεσία* η οποία

---

[356] Βλ. Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.296 και
Παλιγγενεσία 4970, 07/02/1881, σ.3 και
Παλιγγενεσία 4971, 09/02/1881, σ.3

[357] Βλ. Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.34,
Xepapadakou Avra, Alexandros Charkiolakis, *ο.π.,* σ.15-17 και
Γαϊτάνος Κωστής, *Η ιστορία της ελληνικής μουσικής από την αρχαιότητα έως σήμερα,* Β' τόμος, Κεφ. 1ο, Αθήνα: Φίλιππος Νάκας, 2012, σ. 12-13

[358] Βλ. Μπαρούτας, ο.π., σ.34,
Νέα Εφημερίς 46, 20/01/1882, σ.2 και
Νέαι Ιδέαι 1140, 20/01/1882, σ.2-3

[359] Βλ. Μπαρούτας, ο.*π.,* σ.34 και
Νέα Εφημερίς102, 17/03/1882, σ3,
Νέα Εφημερίς 103, 18/03/1882, σ1-4 και
Νέα Εφημερίς 105, 20/03/1882, σ3-4

[360] Βλ. *Νέα Εφημερίς 141,* 25/04/1882, σ.2 και
Νέα Εφημερίς 143, 27/04/1882, σ.1

αναφέρει ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες εξετάστηκαν στην φωνητική και οργανική μουσική στις 16 Ιουνίου. Στη συναυλία πήραν μέρος η Άννα Γαϊδεμβέργερ, η οποία συνόδευσε στο πιάνο «μεγάλη διωδία δι' αὐλοὺς τοῦ Τουλοὺ» τους Κ. Κυριακό και Ευθ. Γκίζα, τον αδερφό της Ρ. Γαϊδεμβέργερ σε μουσικό κομμάτι για τσέλο και τον Αλκ. Ανεμογιάννη στο βιολί. Επίσης, πήραν μέρος η Άννα Αλεξίου, η οποία τραγούδησε το άσμα *Ἡ μήτηρ μου* του Λούτση, και η Κλεοπάτρα Ιωαννίδου που ερμήνευσε μέρος του *Ροβέρτος ο διάβολος* του Meyerbeer, ενώ στο δεύτερο μέρος της συναυλίας, μαζί με την Δέσποινα Βλαχάνη, ερμήνευσαν διωδία από την *Σαπφώ* του Πατσίνη. Η τελευταία ερμήνευσε επίσης το *Προσοχή* του Λούτση. Τέλος, στη συναυλία συμμετείχε για ακόμα μια φορά η Αδέλη Βέσσελ η οποία έμελψε μαζί με τη χορωδία μέρος του έργου *Δύο Φόσκαροι* του Verdi.[361] Στις 23 Δεκεμβρίου δόθηκε η τελευταία συναυλία του έτους, στο Ωδείο, από την ξένης καταγωγής πιανίστρια Παυλίνα Βιολέττα υπέρ της Φιλοπτώχου Εταιρείας. Στην συναυλία αυτή συμμετείχαν επίσης η τελειόφοιτος του ωδείου Αδέλη Βέσσελ, ερμηνεύοντας την *Σερενάδα* του Gounod και οι κύριοι Γουΐδας, Μπεκατόρος, Σταγκαπιάνος και Λακαλαμίτα. Η *Εφημερίς* μάλιστα για την Αδέλη Βέσσελ γράφει τα εξής: «Ὅσοι δὲν εἶχον ἀκούσει αὐτὴν ἀπὸ τριετίας ὡμολόγησαν, ὅτι ἡ νεαρά καλλιτέχνις ἐποιήσατο κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ μεγίστας προόδους. Πρέπει ἀφεύκτως τὸ καλλικέλαδον κοράσιον νὰ σταλῇ εἰς Εὐρώπην πρὸς ἀποπεράτωσιν τῶν μουσικῶν σπουδῶν του, ἵνα μετὰ μικρὸν ἀποκτήσωμεν καὶ ἡμεῖς ἐνταῦθα ἑλληνίδα πριμαδόνναν».[362]

Συμπεραίνουμε λοιπόν πως, για τα δεδομένα της εποχής, η συμμετοχή των γυναικών στις συναυλίες του Ωδείου δεν είναι καθόλου αμελητέα. Δεν μπορούμε βέβαια να θεωρήσουμε ως παράγοντα της συμμετοχής αυτής την κοινωνική βαθμίδα, ως μια προσπάθεια θα λέγαμε των κατώτερων βαθμίδων να ανέλθουν κοινωνικά ή να αποκτήσουν καλή φήμη μέσω της δημόσιας εμφάνισης (που τις περισσότερες φορές άλλωστε προκαλούσε την κατακραυγή παρά τον έπαινο) καθώς αυτό το σενάριο διαψεύδεται αυτόματα από περιπτώσεις όπως αυτή της Σοφίας Φωτιάδου που σύμφωνα με τις σχετικές διαθέσιμες πληροφορίες πρόκειται για κοπέλα από εύπορη οικογένεια. Επίσης, από όλες τις παραπάνω αναφορές σε ερμηνείες μουσικών έργων, φωνητικών, οργανικών και δραματικών, επιβεβαιώνεται η προσπάθεια και η συμβολή του ΜΔΣ προς μια μουσική καλλιέργεια ελληνικού εθνικού χαρακτήρα, είτε μέσω ξένου ρεπερτορίου με στίχους μεταφρασμένους στην ελληνική γλώσσα, όπως για παράδειγμα το *Ξέρω δεν ξέρω το τι ζητώ* σε μουσική του έργου *Οι γάμοι του Φίγκαρο* του Μότσαρτ, που ερμήνευσε η Χαρίκλεια Αθανασοπούλου, είτε με ελληνική θεματολογία, όπως η Συμφωνία για δύο πιάνα του Beethoven

[361] Βλ. *Νέα Εφημερίς 195,* 18/06/1882, σ.1-2,
Νέα Εφημερίς 199, 20/06/1882, σ.4 και
Παλιγγενεσία 5351, 17/06/1882, σ.2

[362] Βλ. *Νέα Εφημερίς 383,* 22/12/1882, σ.2 και
Νέα Εφημερίς 385, 25/12/1882, σ.3

Prometheus, είτε συντεθειμένο από έλληνες συνθέτες και μουσικοδιδασκάλους όπως βεβαίως ο Εθνικός *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* που μελοποίησε ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος σε στίχους του Διονύσιου Σολωμού, τον οποίον έψαλλαν οι μαθητές του Ωδείου στα εγκαίνια αυτού ή όπως είναι η περίπτωση ερμηνείας μέρους της όπερας *Ο Υποψήφιος* του Σπυρίδωνα Ξύνδα.

ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΜΕ ΠΡΟΟΔΟ ΣΤΙΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ

Οι πρώτες εξετάσεις του ΜΔΣ διηξήχθησαν στις 22 Μαΐου 1875, κατά το τρίτο σχολικό έτος. Στις εξετάσεις αυτές αρίστευσαν οι μαθήτριες Αντιγόνη Ποδογύρου, Χαρίκλεια Αθανασοπούλου και Αικατερίνη Τσάγγρη στο μάθημα της ωδικής, η Σοφία Φωτιάδου και η Βαλεντίνη Μαρμοττέν στο μάθημα του πιάνου και η Ελένη Αυγερινού στο μάθημα της δραματικής απαγγελίας. Στις εξετάσεις της επόμενης σχολικής χρονιάς, στις 23 Μαίου 1876, αρίστευσαν οι μαθήτριες Χαρίκλεια Αθανασοπούλου, Ειρήνη Γραικού, Ελένη Αυγερινού, Μαργαρίτα Άγη, Ευανθιά Κωνοφάου στο μάθημα της ωδικής, η Σοφία Φωτιάδου στο πιάνο και η Ελένη Αυγερινού στην δραματική απαγγελία. Στις εξετάσεις του πέμπτου έτους, που έλαβαν χώρο στις 29 Μαΐου 1877, αρίστευσαν οι μαθήτριες Ελένη Αυγερινού και Ειρήνη Φουστάνου στο μάθημα της ωδικής με την πρώτη να αριστεύει για ακόμα μια φορά στο μάθημα της δραματικής. Αυτή τη χρονιά μάλιστα έλαβαν απολυτήριο οι πρώτες μαθήτριες. Οι μαθήτριες που πήραν απολυτήριο και μάλιστα με βαθμό άριστα ήταν η Χαρίκλεια Αθανασοπούλου, η Ελένη Βιλλαρά, η Μαργαρίτα Άγη, η Σμαράγδα Κορεσίου στο μάθημα της ωδικής και η Σοφία Φωτιάδου στην οργανική μουσική, δηλαδή στο πιάνο. Στα επόμενα τρία σχολικά έτη (1877-1880) έλαβαν απολυτήριο η Φωτεινή Στεργίου και η Ευανθία Κωνοφάου στο μάθημα της ωδικής και η Άννα Γαϊδεμβέργερ στο πιάνο[363]. Τέλος στα δύο τελευταία σχολικά έτη που εξετάζουμε (1880-1882) έλαβαν απολυτήριο στο μάθημα της ωδικής η Αδέλη Βέσσελ, η Βαρβάρα Ευσταθίου, η Δέσποινα Βλαχάκη και η Θάλεια Μωραΐτου.[364]

---

[363] Εκτός της Άννας Γαιδεμβέργερ αναγράφεται πάλι το όνομα της Σοφίας Φωτιάδου που υποτίθεται είχε λάβει το απολυτήριο της στο πέμπτο σχολικό έτος.

[364] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Ιούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.18,

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1875 – Ιούνιος 1876* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.6,

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876 – Ιούνιος 1877* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.21-22,

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1877 – Ιούνιος 1880* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.7

Ε’. «ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΟΡΤΡΕΤΑ» ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΔΟΥ/ΤΣΙΛΛΕΡ

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΔΑΣΚΑΛΑΣ ΣΤΟ ΩΔΕΙΟ

Ευεργέτιδα και τακτικό μέλος του ΜΔΣ και καθηγήτρια πιάνου του Ωδείου για το σχολικό έτος 1877-1878, όπως προκύπτει από τα μαθητολόγια θηλέων. Η Σοφία Δούδου γεννήθηκε στη Βιέννη. Ο πατέρας της Κωνσταντίνος, με καταγωγή από την Κοζάνη, εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι εργαζόμενος ως έμπορος, όπου και γνώρισε τη σύζυγο του και μητέρα της Δούδου, Ελένη Κιρίλοφ, από ονομαστή οικογένεια του Βουκουρεστίου. Η Σοφία έλαβε ελληνική παιδεία και στη συνέχεια έλαβε μουσικές σπουδές πιάνου στην Ακαδημία της Βιέννης με τον προφέσορα πιανίστα Ιούλιο Επστάϊν. Αποφοίτησε το 1875 με πρώτο βραβείο και το δίπλωμά της υπέγραψε ο ίδιος ο Λίστ. Ο ελληνικός Τύπος σχολιάζει: «Ἐν τῇ διασήμῳ μουσικῇ σχολῇ τῆς Βιέννης…διέπρεψε καὶ ἐφέτος ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἁρμονίας ἡ ὁμογενής κόρη Σοφία Δούδου παίξασα πολλὰς ἰδίας συνθέσεις καὶ τυχοῦσα τοῦ πρώτου βραβείου ἐκ τῶν 64 συμμαθητριῶν».[365] Ήδη από τα πρώτα της μουσικά βήματα και τις πρώτες συναυλίες της δέχτηκε ένθερμα σχόλια μουσικών και μουσικοκριτικών, όπως του Καμίλ Σαιν Σανς, του Λιστ και του μουσικοκριτικού Χάνσλικ. Η Σοφία Δούδου ήταν μια καλλονή, πολύγλωσση (μιλούσε τέσσερις γλώσσες άπταιστα) και εντυπωσίαζε με την ευφυΐα της σε συζητήσεις συναθροίσεων στο σαλόνι της οικίας της και του συζύγου της, από το 1876, γνωστού αρχιτέκτονα, Ερνέστου Τσίλλερ, συμμετέχοντας ισότιμα παρόλο της θηλυκή της ταυτότητα. Από την άλλη συγκινούσε τους επισκέπτες ή το ακροατήριο της σε συναυλίες με το μουσικό ταλέντο και τη βιενέζικη δεξιοτεχνική φινέτσα της ερμηνεύοντας έργα κλασικών και σύγχρονων συνθετών της εποχής. Στα χρόνια 1876-1877 με αφορμή μια σειρά από ρεσιτάλ με έργα ρομαντικών συνθετών και μάλιστα υπό την παρουσία του βασιλικού ζεύγους, της προτάθηκε να εργαστεί ως διδασκάλισσα πιάνου στο ΩΑ. Από το έτος 1878 και μετά η Σοφία Δούδου γίνεται επίσημα κυρία Τσίλλερ και αναγκάζεται να παραιτηθεί από το Ωδείο για να αφοσιωθεί στην οικογένεια της. Ωστόσο, παραδίδει μαθήματα πιάνου στην οικία της, στην οδό Μαυρομιχάλη στην Νεάπολη. Από το 1880 και μετά δίνει συναυλίες μουσικής δωματίου. Το κοινό της αποτελούν επίλεκτοι ακροατές μεταξύ αυτών και διακεκριμένα πολιτικά πρόσωπα, όπως ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος που δήλωνε μεγάλος θαυμαστής της. Στα τέλη Μαρτίου του 1882, παίζει στο Ωδείο σε μια προσπάθεια να ενισχύσει οικονομικά το νεοϊδρυθέν Νοσοκομείο «Ευαγγελισμός». Το συνθετικό της έργο είναι σχεδόν ανύπαρκτο και δεν είναι γνωστό αν ασχολήθηκε εντατικά με αυτό. Είναι γνωστές δύο περιπτώσεις δικών της συνθετικών έργων. Το ένα είναι το πρελούδιο *Alla Scarlatti*, τυπωμένο το 1925 από τον μουσικό οίκο του Έλληνα εκδότη Ζαχαρία Βελούδιου, το οποίο, αν και από τον τίτλο προσπαθεί να αναδείξει το μουσικό στυλ του Ντομένικο Σκαρλάττι στην πραγματικότητα κάνει χρήση ρομαντικών στοιχείων της εποχής. Η δεύτερη σύνθεσή της

[365] Βλ. *Εφημερίς 156* , 05/06/1875, σ.3

χρονολογείται στον 20ο πια αιώνα, συγκεκριμένα το 1913 και είναι το *Ηρωικό Ελληνικό Εμβατήριο*. Παιζόταν από την ίδια σε κοσμικές και φιλανθρωπικές (υπέρ των οικογενειών πεσόντων αγωνιστών) συναθροίσεις, λίγο μετά τους Βαλκανικούς και ενδεχομένως ήταν από τις τελευταίες εμφανίσεις της σε κοινό.[366]

Εικόνα 5 Η Σοφία Δούδου με τον σύζυγό της Ερνέστο Τσίλλερ περίπου το 1876, την χρονιά που παντρεύτηκαν. Φωτογραφία από Πανταζόπουλο Γιάννη, εφημερίδα *Lifo.*[367]

[366] Βλ. Αγραφιώτη Έφη, *Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;,* Εθνικο Συμβούλιο Ελληνίδων, εκδόσεις Δρόμων, 2004, σ.88-91,

«Παράρτημα: Μαθητολογια θηλεών, έτος 1877-1878»,

Αγραφιώτη Έφη, «Οι πρώτες Ελληνίδες», *Η καθημερινή –Επτά Ημέρες,* 08/12/2002, σ.24-25 και

Καρδαμίτση – Αδάμη Μάρω, Μαρία Δανιήλ, *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων,* τεύχος 7, *ο.π.,* σ.43-45

[367] Βλ. Πανταζόπουλος Γιάννης, «Μέσα στη μυστηριώδη ιδιωτική κατοικία του Τσίλλερ της οδού Μαυρομιχάλη: Φωτογραφίες», *Lifo,* https://www.lifo.gr/culture/design/mesa-sti-mystiriodi-idiotiki-katoikia-toy-tsiller-tis-odoy-mayromihali-fotografies, πρόσβαση: 04/04/2021

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΟΤΡΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΩΝΥΜΟΥ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Ο Συγγρώνυμος δραματικός διαγωνισμός έλαβε χώρα στην αίθουσα του Ωδείου στις 8 Ιουνίου του 1873. Σύμφωνα με τα πεπραγμένα, οι υποψήφιοι διαγωνιζόμενοι ήταν επτά. Από τον Τύπο της εποχής μαθαίνουμε τους πέντε από αυτούς που ήταν οι μαθητές: Χ. Άννινος, Δ. Χρύσανθος, Λ. Παναγιωτόπουλος, Α. Βαρβέρης και Μπασδέκης. Σε άρθρο η *Αυγή* στο φύλλο της 9ης Ιουνίου, αφήνει να εννοηθεί ότι οι μαθητές που αρίστευσαν ήταν πρώτος ο «εὐφυέστατος νέος κ. Χ. Ἄννινος ἐκ Κεφαλληνίας» και δεύτερος ο κ. Παναγιωτόπουλος. Ωστόσο, λίγες μέρες αργότερα, στις 12 Ιουνίου, η εφημερίδα *Αλήθεια* διαψεύδει την *Αυγή* γράφοντας πως οι πραγματικοί νικητές του διαγωνισμού ήταν οι: Α. Βαρβέρης και Δ. Χρύσανθος.[368] Άλλωστε και τα πεπραγμένα του Ωδείου επιβεβαιώνουν πως την υποτροφία κέρδισε τελικά ο Δ. Χρύσανθος.[369] Πράγματι ο Δ. Χρύσανθος έγινε δεκτός από το κονσερβατουάρ του Παρισιού, όπου και μετέβη για σπουδές αλλά λίγους μήνες αργότερα, τον Μάρτιο του 1874, εξαιτίας κάποιας σοβαρής ασθένειας αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές του και να επιστρέψει. Η *Εφημερίς*, στο φύλλο της 11ης Μαρτίου του 1874, συστήνει στους αρμόδιους την αντικατάσταση του κ. Χρύσανθου για να μην χαθεί η υποτροφία[370] και πράγματι το ΔΣ αποφάσισε να την δώσει σε άλλον μαθητή πραγματοποιώντας εκ νέου διαγωνισμό. Νικήτρια τώρα αναδείχθηκε μια δωδεκάχρονη μαθήτρια με καταγωγή από τη Σύρο, η Ελένη Αυγερινού, η οποία είχε πρώτα δοκιμαστεί επιτυχώς στην αίθουσα του Ωδείου και η οποία μάλιστα «μεγάλην κλίσιν πρὸς τὴν ὑποκριτικὴν τέχνην ἔχουσα» και παρά την αρνητική στάση του οικογενειακού της κύκλου εν τέλει μετέβη στο Παρίσι για ανώτερες μουσικές σπουδές.[371]

Περισσότερες πληροφορίες για την μαθήτρια, αλλά και για την υποτροφία της, αντλούμε από σχετικές επιστολές, αλληλογραφίας του αρχείου του Ωδείου των ετών 1874 και 1875. Από επιστολή της ίδιας προς το ΔΣ του ΜΔΣ, στις 22 Σεπτεμβρίου του 1874, μαθαίνουμε πως ήταν ορφανή και πως μεγάλωσε, όπως περιγράφει η ίδια, με τις ανεπίληπτες οικογενειακές παραδόσεις και την αυστηρότατη πατρική συγγενική επίβλεψη, καθώς και με την αρωγή της Θείας Πρόνοιας. Ένα από τα ιδρυτικά μέλη του ΜΔΣ και μετέπειτα μέλος του ΔΣ, ο Αλέξανδρος Αυγερινός ενδεχομένως να είχε κάποια συγγενική σχέση με την μαθήτρια, το ίδιο και ακόμα ένα μέλος, ο

---

[368] Βλ. *Αυγή 3416*, 09/06/1873, σ.4 και
Αλήθεια 1902-3, 12/06/1873, σ.3

[369] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Ιούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.19

[370] Βλ. *Εφημερίς162*, 11/03/1874, σ2

[371] Βλ. *Εφημερίς 251,* 08/09/1875, σ3 και
Αγραφιώτη Έφη, *Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;*,ο.π., σ.88

Ανδρέας Αυγερινός, ωστόσο δεν υπάρχει σχετική επιβεβαίωση για κανέναν από τους δύο.[372] Επίσης στο μαθητολόγιο θηλέων του πρώτου σχολικού έτος υπάρχει μια μαθήτρια στο ωδείο με το όνομα Ασπασία Αυγερινού που αν και θα μπορούσε να έχει κάποια συγγένεια, ίσως από τη μεριά του πατέρα, ωστόσο οι πληροφορίες καταγωγής (δεν είναι από τη Σύρο όπως η Ελ. Αυγερινού) δεν το επαληθεύουν.[373] Στην ίδια επιστολή, η νεαρά μαθήτρια αναφέρεται στην νέα δοκιμασία στην οποία υποβλήθηκαν οι μαθητές και μαθήτριες του Ωδείου και στον βαθμό δυσκολίας που είχαν τα μουσικά έργα που έπρεπε να ερμηνεύσουν, αλλά και στην επιλογή της ως υπότροφο για σπουδές στο Παρίσι λόγω της άριστης επίδοσής της σε όλες τις ασκήσεις. Στη συνέχεια κάνει λόγο για τις κακουχίες που ισχυρίζεται ότι είχε βιώσει, χωρίς ωστόσο να τις αφηγείται. Αναφέρει επίσης πως αναγκάστηκε να συμμετέχει στον μελοδραματικό θίασο, που θα έδινε παραστάσεις στη Σμύρνη, από ανάγκη, καθώς το ΔΣ αδυνατούσε να της χορηγήσει το ποσό των 150 δρχ για τα έξοδα της κατά τη διαμονή της στην Αθήνα τους τελευταίους δέκα μήνες, από τον Δεκέμβριο του 1873, πριν μεταβεί στο Παρίσι για σπουδές, όπως προέβλεπε η αρχική συμφωνία. Τόσο η ίδια όσο και οι συγγενείς της ήταν «κατειλημένοι ὑπό τῶν κοινῶν κατά τῆς σκηνῆς προλήψεων ἀνελογίζοντο μετά φόβου τοῦ ἀληθικοῦ βίου τῶν ἐν Ἑλλάδι ὑποκριτῶν» όπως εξηγεί.[374]

Προηγουμένως, το ΔΣ σε επιστολή προς την Ελένη Αυγερινού αναφέρεται στη σχετική συνέλευση του στις 19 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους στην οποία απεφασίσθη το σχέδιο και οι όροι του συμβολαίου της υποτροφίας, το οποίο ωστόσο απέμενε να αποδεχτεί και να υπογράψει η μαθήτρια είτε η ίδια είτε με κάποιον ειδικό πληρεξούσιο, ενώ άφηνε το περιθώριο στην ίδια να επιλέξει το χρονικό διάστημα στο οποίο θα μπορούσε να μεταβεί στο Παρίσι. Μερικούς μήνες αργότερα, στις 11 Ιανουαρίου του 1875, σε επιστολή της η Ελένη Αυγερινού αποδέχεται επίσημα την απόφαση του ΔΣ και τους όρους του συμβολαίου. Από την επιστολή της αυτή πληροφορούμαστε επίσης ότι για τη συντήρησή της κατά τη διαμονή της στο Παρίσι θα λάμβανε το ποσό των 200 φράγκων από το ΔΣ ως μέρος της ευθύνης της μορφώσεως της μαθήτριας. Ακόμα τόσο στην επιστολή της αλλά και σε αντίστοιχη μετέπειτα επιστολή του ΔΣ, στις 25 Ιανουαρίου, επιβεβαιώνεται το χρονικό διάστημα στο οποίο θα πήγαινε εντέλει στο Παρίσι. Προτείνει ως

---

[372] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Ιούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.21,

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1875 – Ιούνιος 1876* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.9,

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1876– Ιούνιος 1877* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.27 και

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1877 – Ιούνιος 1880*(Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.21-22

[373] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων, α’έτος»

[374] Βλ. Αρχείο ΩΑ, Φάκελος Αλληλογραφίας, Εισερχόμενα 1874, αρ, πρωτ. 109(;), ημερ. πρωτ. 12 Νοεμβ. 1874

ιδανική περίοδο τον Αύγουστο του 1875 καθώς ούτως ή άλλως στο Ωδείο του Παρισιού δεν γινόντουσαν μαθήματα το καλοκαίρι, και πράγματι το ΔΣ αποδέχεται την πρόταση αυτή. Εκτός αυτού μέχρι και τον Απρίλιο του ίδιου έτους η νεαρή μαθήτρια επρόκειτο να βρίσκεται στη Σμύρνη με τον μελοδραματικό θίασο, ενώ επιθυμούσε οπωσδήποτε να διαμείνει στην Ελλάδα μέχρι και τον Μάιο, για να εξοικονομήσει από την εργασία της τα έξοδα του ταξιδιού, αλλά και να προλάβει να μάθει ,την γαλλική γλώσσα πριν ταξιδέψει. Αν και η αρχική απόφαση του ΔΣ ήταν η μικρή μαθήτρια να συμπληρώσει 18 μήνες δραματικών σπουδών στο Παρίσι, τελικά πρέπει να διέμεινε λιγότερο από μισό χρόνο, καθώς τη βλέπουμε να συμμετέχει στη συναυλία του Ωδείου της 8ης Φεβρουαρίου του επόμενου έτους (1876), χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε πότε ακριβώς επέστρεψε.[375]

Από τον Τύπο της εποχής πληροφορούμαστε ότι η ελληνική μελοδραματική εταιρεία, στην οποία προσελήφθηκε η Ελένη Αυγερινού, ήταν των κυρίων Σούτσα και Ταβουλάρη[376] και ήδη από τον Οκτώβριο του 1874 βρισκόταν ήδη στην Σμύρνη, προσπαθώντας με διάφορους τρόπους να εξοικονομήσει τα προς το ζην. Αναφέρεται για παράδειγμα πως η νεαρά καλλιτέχνιδα γνωστοποίησε την μεταφρασμένη έκδοση του μελοδράματος του Σχίλλερ «Στέλλα» και πως πολλοί έσπευσαν να την στηρίξουν.[377] Σύμφωνα με άρθρο της *Εφημερίς* της 27ης Φεβρουαρίου του 1875 οι παραστάσεις του μελοδραματικού θιάσου θα ξεκινούσαν λίγες μέρες αργότερα, στις 2 Μαρτίου.[378] Ωστόσο παραστάσεις του μελοδραματικού θιάσου δίνονταν στην Σμύρνη και νωρίτερα. Η ίδια εφημερίδα στις 16 Δεκεμβρίου του 1874 γράφει: «Μανθάνωμεν ὅτι ἡ ἐν τῷ ἑλληνικῷ δραματικῷ θιάσῳ τῆς Σμύρνης κ. Ἑλένη Αὐγερινοῦ πολλὰς τὰς ἐπιδοκιμασίας τοῦ ἐκεῖ κοινοῦ λαμβάνει πολύ καλῶς ἐπὶ σκηνῆς ὑποκρινομένη…» Πέρα από τις σκηνικές εμφανίσεις με τον μελοδραματικό θίασο, η Αυγερινού έδινε δημόσιες ομιλίες «περὶ θεάτρου καὶ τῆς ἐπιῤῥοῆς αὐτοῦ» οι οποίες μαρτυρούν και την διευρυμένη γνώση που κατείχε για το αντικείμενο της δραματικής τέχνης. Μία από αυτές τις ομιλίες έδωσε στις 8 Δεκεμβρίου του 1874 στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο «΄Ομηρος», όπου η συρροή του πλήθους στην αίθουσα ήταν πρωτοφανής και στην οποία της απονεμήθηκαν θερμά συγχαρητήρια. Σε σχετικά άρθρα της πάλι η *Εφημερίς* γράφει: «Τὴν κυρίαν ταύτην ἐν Σμύρνη ὑπερετίμησαν ἐπὶ τῇ εὐφυΐᾳ, τῇ εὐγλωττίᾳ, τῇ ἐπιμελημένῃ ἀγωγῇ καὶ ταῖς γνώσεσιν…» και ελπίζει «νὰ χρησιμεύσῃ αὕτη ποτὲ διδάσκαλος τῶν

[375] Βλ. Αρχείο ΩΑ, Φάκελος Αλληλογραφίας, Εξερχόμενα 1874, αρ. πρωτ. 142(;), χωρίς ημερ.,
Εξερχόμενα 1875, αρ. πρωτ. 144, 25/01/1875 και
Εισερχόμενα 1875, αρ. πρωτ. 156, 10/08/1875

[376] Βλ. *Εφημερίς 345,* 10/09/1874, σ.2

[377] Βλ. *Εφημερίς 404*, 08/11/1874, σ.1

[378] Βλ. *Εφημερίς 58*, 27/02/1875, σ.3

πτωχῶν δραματικῶν ἡμῶν θιάσων, καὶ νὰ συνεισφέρῃ καὶ αὕτη εἰς τὰς διὰ τὴν πρόοδον τοῦ θεάτρου γινομένας ἤδη ἐνεργείας».[379]

Να αναφέρουμε επίσης πως παρά την απουσία της για τουλάχιστον 15 μήνες, από τον Οκτώβριο του 1874 μέχρι και τον Ιανουάριο περίπου του 1876,[380] στα μαθητολόγια την βλέπουμε εγγεγραμμένη σε κάθε σχολικό έτος, ακόμα και στο έτος 1874-1875 που υποτίθεται ήταν η χρονιά που απουσίαζε.[381] Ενδεχομένως με την έννοια ότι ήταν υπό την ευθύνη/προσταστία του ΜΔΣ. Παρόλο το ταλέντο που είχε στην δραματική, η δεσποινίς Αυγερινού δεν επιδόθηκε στην τέχνη. Λίγο καιρό μετά την επιστροφή της παντρεύεται με τον διευθυντή της εφημερίδας «Καιροί» και όντως η τελευταία φορά που τη βλέπουμε γραμμένη στα μαθητολόγια είναι κατά το πέμπτο σχολικό έτος 1876-1877 ενώ εκτός από τις δύο αυτές εμφανίσεις σε συναυλίες του Ωδείου δεν την συναντάμε ξανά.[382]

---

[379] Σχετικά με τις εμφανίσεις της Ελένη Αυγερινού στη Σμύρνη

βλ. *Εφημερίς 345*, 10/09/1874, σ.2,

Εφημερίς 404, 08/10/1874, σ.1,

Εφημερίς 442, 16/12/1874, σ.4,

Εφημερίς 447, 21/12/1874, σ.2,

Εφημερίς 43, 12/02/1875, σ.3,

Εφημερίς 46, 15/02/1875, σ.2,

Εφημερίς 58, 27/02/1875, σ.3 και

Σμύρη 391, 06/12/1874, σ.3

[380]Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς γύρισε από το Παρίσι εκτός ότι την 8η Φεβρουαρίου του 1876, όπως ήδη αναφέραμε στο κεφ. «Γυναικεία συμμετοχή σε συναυλίες του ωδείου», συμμετείχε και ήταν παρούσα στη συναυλία του ωδείου, επομένως είχε ήδη επιστρέψει.

[381] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων»

[382] Βλ. Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.19,

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1877 - Ἰούνιος 1880* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.4-5,

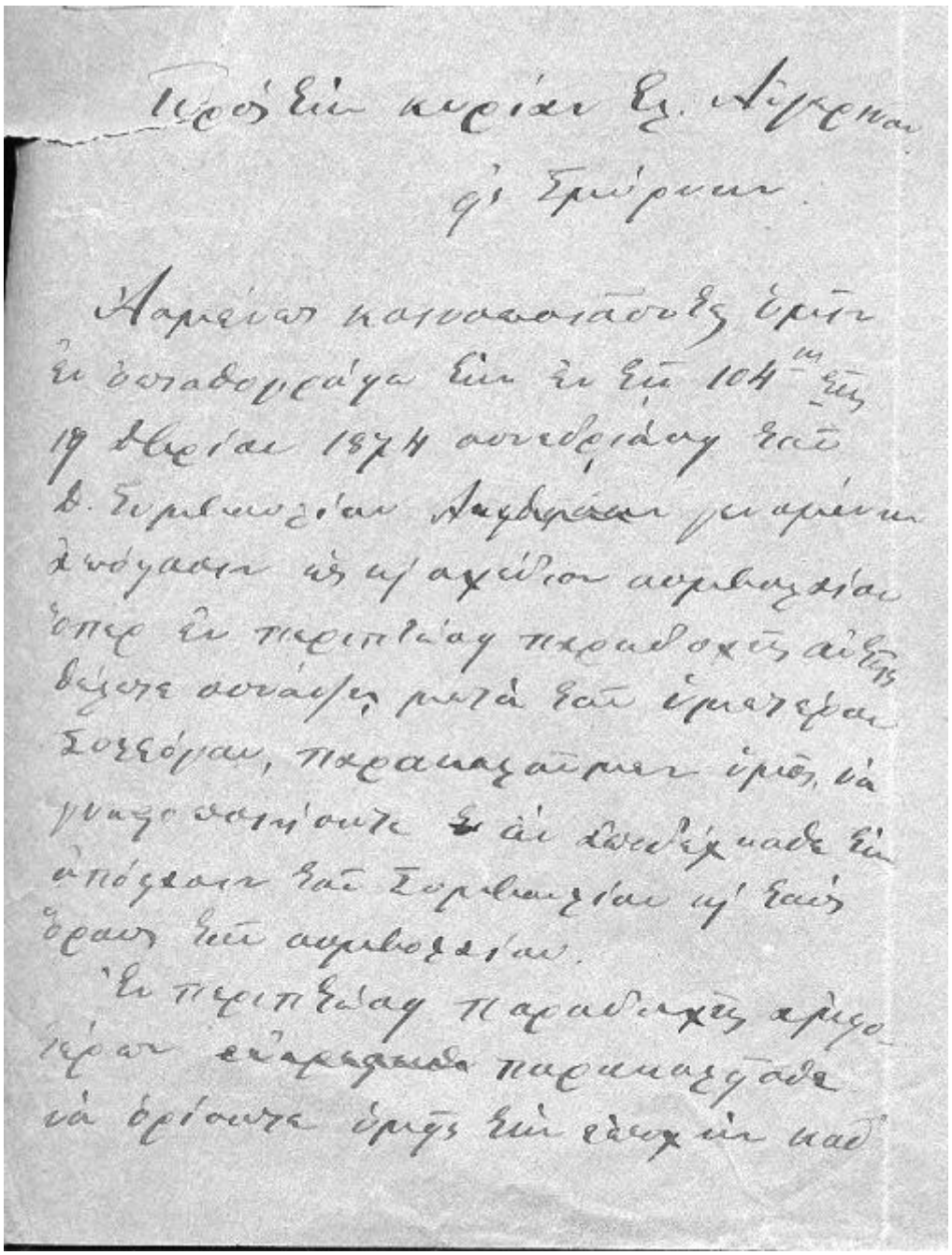
Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων α'- ε'σχολικό έτος»

Σειραγάκης Μανώλης, «Η υποκριτική στην Ελλάδα μια ιστορική αναδρομή: σημειώσεις», (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο, 2018), σ.66,

Αυγή 3416, 09/06/1873, σ.4 &

Αλήθεια 1902-3, 12/06/1873, σ.3 &

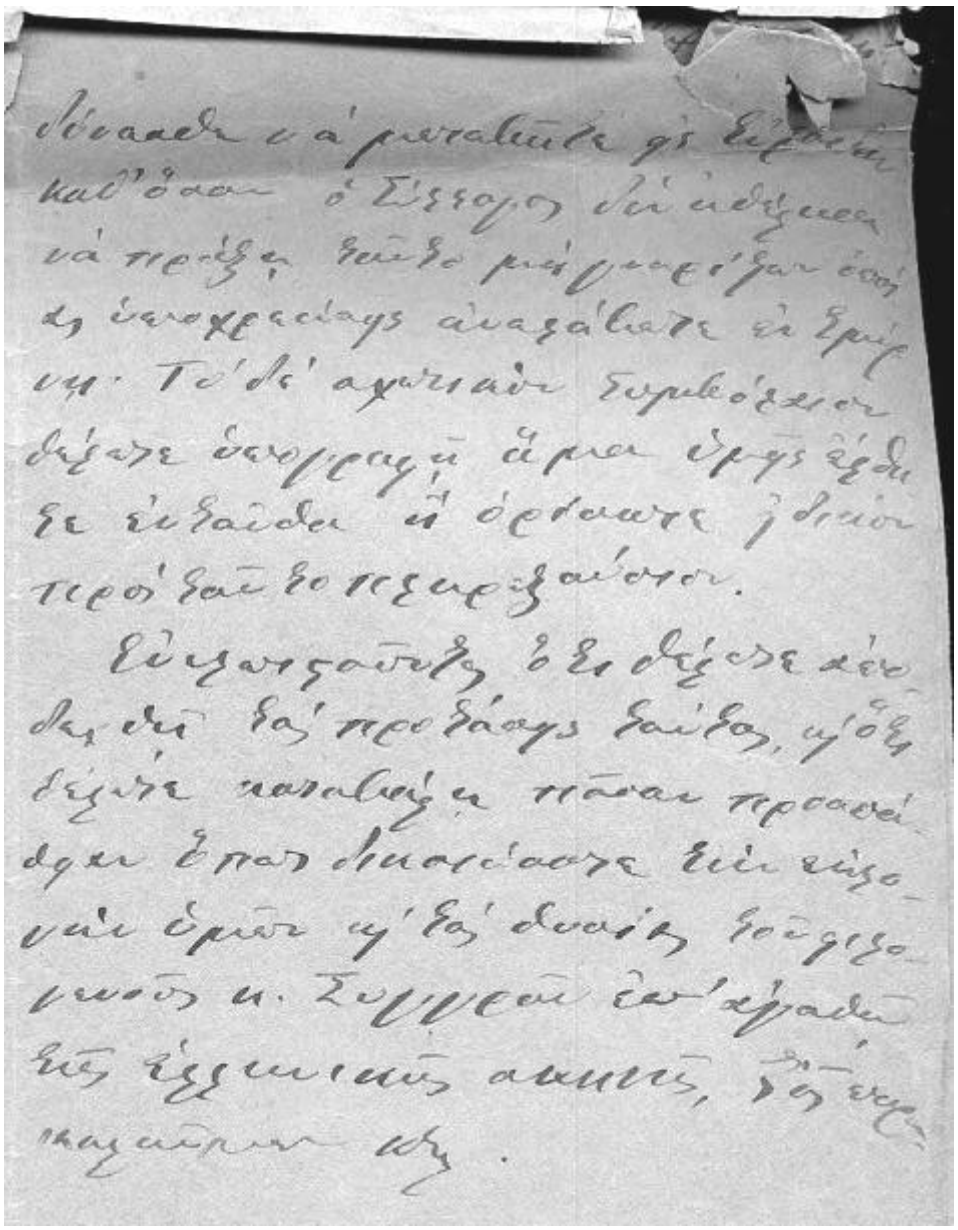
Εφημερίς 251, 08/09/1875, σ.3

Προς τον κύριον Ε. Λίτσαν
εν Σμύρνη.

Αριστον καταναλίσκουσι εν Ερμή
η δυναμοσκόπα των εν τω 104ω έτει
19 Μαΐου 1874 αναβήσαν επί
τ. Τυρκικού πλοίου Λαμβρέαν μεν αρίστην
ενόμισαν ως εν αρχή αναβάσεως
όπως η περιπλάνησις παραδοχής αύτης
δίχα αναπαύσεως μετά επί ημέρας
δύο, παρακαλούμεν ημάς, να
μας αναπαύσωμεν η δε δυναμοσκόπα επί
πόδας επί Τουρκικού εν έτει
όρους επί αναβάσεως.

Η περιπλάνησις παραδοχής αρχο-
μένων επιφερομένη παρακαλούσα
να δρόμους ημάς επί εκοχήν επί

Εικόνα 6 Φωτοαντίγραφο από την επιστολή του ΔΣ προς την Ελένη Αυγερινού στην οποία της γνωστοποιούν την απόφαση του Συμβουλίου ότι προκειμένου να μεταβεί στο Παρίσι πρέπει να αποδεχτεί τους όρους του συμβολαίου και ότι έχει το δικαίωμα να ορίσει εκείνη την ημερομηνία μετάβασής της στο εξωτερικό. Βλ. Αρχείο ΩΑ, Φάκελος Αλληλογραφίας, Εξερχόμενα 1874, αρ. πρωτ. 142, χωρις ημερ.

ΔΥΟ ΑΚΟΜΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ

-ΑΔΕΛΗ ΒΕΣΣΕΛ[383]

Γερμανικής καταγωγής, γεννημένη στην Ελλάδα, ορφανή από πατέρα. Ο πατριός της, ξυλουργός στο επάγγελμα, προσπαθούσε, στον βαθμό που μπορούσε, να φροντίσει να μην λείψει τίποτα από εκείνη και την κατά δύο έτη μεγαλύτερη αδελφή της, Αννέτα, η οποία, όπως προκύπτει από το μαθητολόγιο ήταν επίσης μαθήτρια του Ωδείου.[384] Από φτωχή οικογένεια, αλλά με μεγάλη κλίση και αφοσιωμένη στη μελέτη της μουσικής. Εγγράφεται για πρώτη φορά στο Ωδείο κατά το δεύτερο σχολικό έτος 1873-1874 σε ηλικία 10 χρονών και ξανά στο πέμπτο σχολικό έτος 1876-1877 και μετέπειτα από το έβδομο έτος εκτός της ωδικής ξεκινάει παράλληλα μαθήματα κλειδοκύμβαλου. Σε συναυλία που συμμετείχε το 1879 με το μελοδραματικό θίασο του Ωδείου, αλλά και στην επίσημη ολοκληρωμένη μελοδραματική παράσταση της *Βέτλη* του Donizetti το ίδιο έτος, προκάλεσε τον ενθουσιασμό του κοινού κερδίζοντας τα εύσημα για την καλλιφωνία της. Με αφορμή την άριστη παρουσία της, αλλά και τις άριστες επιδόσεις της στα μαθήματα του Ωδείου – από μέτρια και σχεδόν καλώς αρχικά οι βαθμοί της μετατράπηκαν σε λίαν καλώς και άριστα – το 1879 η *Εφημερίς* διενέργησε έρανο κάνοντας έκκληση για συγκέντρωση ενός εύλογου χρηματικού ποσού για την αγορά ενός πιάνου για τις ανάγκες της μελέτης της νεαρής κοπέλας. Με την ανταπόκριση Αθηναιών πολιτών – μεταξύ αυτών δασκάλων και συμμαθητών της – σε διάστημα πέντε μηνών συγκεντρώθηκε το ποσό των 950 δρχ. με το οποίο και αγοράστηκε εν τέλει το πιάνο της δεσποινίδος. Ήταν η πρώτη διπλωματούχος της τάξης τραγουδιού του Ωδείου και αριστούχα απόφοιτος της δραματικής. Παρά όμως το τεράστιο ταλέντο που είχε στη δραματική η Αδέλη Βέσσελ δεν επιδόθηκε περαιτέρω σε αυτό επαγγελματικά μετά τον γάμο της με τον Υδραίο δικηγόρο Κωνσταντίνο Κροντηρόπουλο. Ωστόσο, διορίστηκε στο Αρσάκειο, όπου και δίδαξε μουσική για τριάντα χρόνια. Το σπίτι της και του συζύγου της αποτέλεσε «στέκι για τις προσωπικότητες της τέχνης και της διανόησης». Λόγω του επαγγέλματος του συζύγου της ως γενικός γραμματέας στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, η Αδέλη Βέσσελ είχε την ευκαιρία να συναναστραφεί με διακεκριμένα πολιτικά πρόσωπα, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δράσης. Μαζί με τον σύζυγό της απέκτησαν και μία κόρη, την Ελένη Κροντηροπούλου, η οποία εξελίχθηκε σε πιανίστρια και δασκάλα στο ΩΑ στα μετέπειτα χρόνια 1925-1943.[385]

---

[383] Στο πρωτότυπο μαθητολόγιο εμφανίζεται το πέμπτο έτος 1876-1877 ως Πέσσελ και την επόμενη χρονιά ως Μπέσσελ αλλά μετά καθιερώνεται ως Βέσσελ. Ωστόσο για τη διευκόλυνση της έρευνάς μου στο παράρτημα είναι παντού γραμμένη ως Βέσσελ.

Βλ. Μαθητολόγιο Θηλέων (Αρχείο ΩΑ) σχολικά έτη 1876-1877 και 1877-1878

[384] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο Θηλέων: β'έτος»

[385] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων,* τεύχος 6, ο.π., σ.29-33 και Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), *ο.π.,* σ.199

Εικόνα 7 Φωτογραφία της νεαρής Αδέλης Βέσσελ δημοσιευμένη στον *Ελληνικό Ταχυδρόμο*.[386]

-ΣΟΦΙΑ ΦΩΤΙΑΔΟΥ (1862-1941)

Ένα από τα επτά παιδιά του Εμμανουήλ Φωτιάδη και το πρώτο από τον τρίτο του γάμο με την Αικατερίνη Κωστιμαντζόγλου. Ο πατέρας της είχε καταγωγή από τη Λέσβο και εργαζόταν στο στρατιωτικό λογιστήριο του Υπουργείου των Στρατιωτικών, ενώ το 1870 αποστρατεύτηκε με τον βαθμό του «Επιμελητού Ταγματάρχου». Από το επάγγελμα του πατρός, αλλά και τον αριθμό των τέκνων μπορούμε να οδηγηθούμε, στο συμπέρασμα ότι η οικογένεια ήταν οικονομικά ευκατάστατη. Στα μαθητολόγια του Ωδείου εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά το τρίτο σχολικό έτος (1874-1875) σε ηλικία 11 ετών και τη βλέπουμε για τελευταία φορά στο έβδομο σχολικό έτος (1878-1879), όπου και περατώνει τις σπουδές της. Ωστόσο, αργότερα θα μαθητεύσει για ακόμα ένα χρόνο στο Ωδείο, το 1893-1894, όπου διδάσκεται το μάθημα της μονωδίας. Στο πρώτο έτος ξεκίνησε μαθήματα πιάνου και δραματικής, αλλά τις επόμενες χρονιές από τα μαθητολόγια φαίνεται πως σταμάτησε τη δραματική. Μάλιστα στο τέταρτο έτος αναγράφονται τα μαθήματα κλειδοκύμβαλο – δραματική – απαγγελία, αλλά τα δύο τελευταία είναι διαγεγραμμένα. Ως

Αγραφιώτη Έφη, *ο.π.,* σ.77

[386] Βλ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος,* 05/12/1928, σ.1

μαθήτρια συμμετείχε σε πολλές από τις συναυλίες του Ωδείου.[387] Στη δεύτερη περίοδο των σπουδών της, το σχολικό έτος 1893-1894, η 29χρονη πλέον Σοφία ορφανή από πατέρα, διδάχτηκε το μάθημα της μονωδίας με δασκάλα τη Θηρεσία Όττο, ενώ παράλληλα εργαζόταν, ήδη από το 1890, ως δασκάλα πιάνου στο Αρσάκειο Παρθεναγωγείο Αθηνών και αργότερα για έναν χρόνο (1893-1894) και στο Παρθεναγωγείο Σκορδέλη. Σε αυτά τα χρόνια γνώρισε και παντρεύτηκε το 1894 – σε ηλικία 31 ετών – τον δικηγόρο και δημοσιογράφο Ιωάννη Λαμπρίδη, γι' αυτό και μάλλον δεν κατάφερε να συνεχίσει τον δεύτερο κύκλο σπουδών στο Ωδείο με το μάθημα της μονωδίας. Μαζί απέκτησαν τρία παιδιά, την Έλλη, τον Φρίξο και τον Ευμένη. Από το μετέπειτα μυθιστόρημα της κόρης της «Μέρες του Ωδείου» μαθαίνουμε ότι στην έγγαμη ζωή της είχε επιδοθεί και στην συγγραφή αισθηματικών μυθιστορημάτων, τα οποία δημοσίευε σε επιφυλλίδες στη μεγαλύτερη εφημερίδα των Πατρών αλλά και σε μαθήματα απαγγελίας που έδινε σε σχολεία ή και στο σπίτι της. Η κοινωνική τάξη της ίδιας και της οικογένειας της διαφαίνεται και από τις περιγραφές της Έλλης Λαμπρίδη μέσα στο μυθιστόρημά της «Το σπίτι της οδού Ομήρου ήταν ένα παλιό δίπατο αρχοντικό, με πλακόστρωτη αυλή και κήπο στο βάθος, όπου φύτρωναν μια πλέρια δάφνη, δύο δίφορες διχαλωτές λεμονιές και περίφημες τριανταφυλλιές και μπαξάνες… Στο ισόγειο ήταν τα γραφεία του Ι. Λαμπίρη, η πρόχειρη τραπεζαρία και τα υπηρετικά διαμερίσματα… Στο απάνω πάτωμα ήταν η καλή τραπεζαρία, το σαλόνι με το πιάνο και οι κρεβατοκάμαρες».[388]

[387] Βλ. κεφ. «Γυναικεία συμμετοχή σε συναυλίες του ωδείου».

[388] Βλ. «Παράρτημα: Μαθητολόγιο θηλέων γ'-ζ' έτη» και

Γαρίτσης Κωνσταντίνος, *Το πορτρέτο ενός κόσμου: Έλλη Λαμπρίδη: Μέρες του Ωδείου (1910-1912),* Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη Έλλης Λαμπρίδη, 2018

Εικόνα 8 Φωτογραφία της Σοφίας Φωτιάδου (1880 π.) από Γαρίτσης Κωνσταντίνος.[389]

Εικόνα 9 Η Σοφία Φωτιάδου σε πιο νεαρή ηλικία μαζί με τα αδέλφια της. Στα αριστερά ο Ιωάννης και στα δεξιά ο μικρός Παναγιώτης. Φωτογραφία από Γαρίτσης Κωνσταντίνος.[390]

[389] Βλ. Γαρίτσης Κωνσταντίνος, *ο.π.,* σ.485

[390] Βλ. *ο.π.*

Η Αδέλη Βέσσελ και η Σοφία Φωτιάδου είναι οι μόνες μαθήτριες για τις οποίες έχουν βρεθεί στοιχεία μέχρι στιγμής, αλλά είναι δύο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις καθώς η πρώτη αντιπροσωπεύει το προφίλ μαθητριών των κατώτερων φτωχών τάξεων, ενώ η Σοφία Φωτιάδου ήταν από τις ευκατάστατες μαθήτριες του Ωδείου. Από τις περιγραφές των δύο αυτών μαθητριών γίνεται ξεκάθαρο ότι στο Ωδείου φοιτούσαν μαθήτριες κάθε κοινωνικής τάξης, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν οι κοινωνικές διακρίσεις στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κοινωνική ανάβαση της μαθήτριας Αδέλη Βέσσελ, η οποία από ένα φτωχό κορίτσι, θετή κόρη ξυλουργού, μετατράπηκε σε μια μορφωμένη και καλλιεργημένη σύζυγος δικηγόρου που μπορούσε πλέον να συναναστραφεί πρόσωπα της υψηλά ιστάμενης κοινωνίας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από την παραπάνω εξέταση και προσέγγιση των χαρακτηριστικών του γυναικείου πληθυσμού του ΜΔΣ Αθηνών μπορούμε εύλογα να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι ο ΜΔΣ και η λειτουργία αυτού ήταν καταλυτικής σημασίας στο να παρακινήσει το γυναικείο φύλο στη μουσική δραστηριότητα ιδίως τις γυναίκες των κοινωνικά κατώτερων στρωμάτων που δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια για ιδιωτικά μαθήματα.

Όπως έγινε σαφές, τη χρονική περίοδο που εξετάσαμε, η ζωή στην πρωτεύουσα και όχι μόνο χαρακτηρίζονταν από έντονα φαινόμενα συσσώρευσης μεγάλου πληθυσμού μεταναστών, αλλά και υποσιτισμού, επαιτείας, λοιμών/πανδημιών αλλά και ασταθούς ελληνικής οικονομίας, με τα δημόσια χρέη να την επιβαρύνουν ολοένα και περισσότερο, ενώ παράλληλα τα Διεθνή Ζητήματα (Ανατολικό, Μακεδονικό, Κρητικό) ταλάνιζαν την ελληνική κοινωνία. Εξαιτίας των παραπάνω και με το ελληνικό κράτος να αδυνατεί να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, άρχισαν, ήδη από τη δεκαετία του 1870, να ιδρύονται ιδιωτικοί σύλλογοι με διαφορετική στόχευση κάθε φορά (εκπαιδευτικοί, εκκλησιαστικοί, γυμναστικοί, υπέρ των άπορων κ.α.), με σκοπό να βελτιώσουν τις συνθήκες βιωσιμότητας και κατ' επέκταση την εικόνα της πόλης.

Ανάμεσά τους, το 1871, ιδρύθηκε και ο ΜΔΣ, του οποίου η συμβολή τόσο στην μουσική καλλιέργεια των πολιτών κάθε κοινωνικής βαθμίδας, όσο και στην αφύπνιση του εθνικού φρονήματος ήταν τεράστια. Είναι εκπληκτικό και συνάμα συγκινητικό το εθνικό φρόνημα κάποιων ανθρώπων της εποχής, όπως οι περιπτώσεις κάποιων δασκάλων του Ωδείου, οι οποίοι ενεργούσαν και δούλευαν για τους σκοπούς του συλλόγου, υπερωριακά, τις περισσότερες φορές δε και αμισθί, όπως ο Αλέξανδρος Κατακουζηνός, ο Νικόλαος Σπαθής και ο Αχιλλέας Ηλιάδης, με μοναδική ανταμοιβή για τους ίδιους τη θετική ανταπόκριση του κόσμου, στην προκειμένη περίπτωση αυτή των μαθητών, εκ των οποίων ένας αριθμός και μάλιστα όχι μικρός ήταν κορίτσια. Αυτό βεβαίως δεν προκαλεί εντύπωση λαμβάνοντας υπόψη ότι η μουσική κατάρτιση των κοριτσιών, αν και δεν θα χρησίμευε τις περισσότερες φορές επαγγελματικά, εκτός των περιπτώσεων της διδασκαλικής κατάρτισης, αποτελούσε ωστόσο μέρος της διακοσμητικής τους μόρφωσης ως ένα θετικό πρόσημο που ενίσχυε κατά κάποιον τρόπο την προίκα τους και προσέδιδε στις ίδιες μια καλύτερη εικόνα – ένα κύρος θα λέγαμε – με τον χαρακτηρισμό τους ως καλλιεργημένες, μορφωμένες γυναίκες.

Με τα όσα αναφέρθηκαν και αναλύθηκαν για τη δράση του γυναικείου πληθυσμού του ΜΔΣ, αν και αποτελούν μια πρώτη προσέγγιση μιας και εξαιτίας της πανδημίας μεγάλο μέρος του υλικού του αρχείου του Ωδείου, όπως τα μαθητολόγια των αρρένων και οι φάκελοι αλληλογραφίας έμεινε δυστυχώς αναξιοποίητο, γίνεται προφανές ότι υπήρχε μεγάλη συμμετοχή γυναικών στον ΜΔΣ τόσο από μαθήτριες όσο και από Διοικητικά Μέλη και μετέπειτα διδακτικό προσωπικό αυτού. Για ακόμα μία φορά, σε αυτό το σημείο, διακρίνεται το εθνικό φρόνημα των εύπορων, αλλά φιλάνθρωπων, γυναικών αυτή τη φορά, που με τη δράση τους, είτε με διοικητικού χαρακτήρα ενέργειες είτε με

ευεργεσίες, αποσκοπούσαν να συμβάλουν στην μουσική καλλιέργεια των μαθητών του ΜΔΣ. Η ύπαρξη γυναικείων επιτροπών στον ΜΔΣ αποκαλύπτει μια διαφορετική εικόνα για τη θέση και τον ρόλο που άρχισαν να αποκτούν οι γυναίκες στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Από το σχέδιο του ΔΣ σχετικά με τα καθήκοντα των επιτροπών αυτών γίνεται προφανές ότι τους δίνεται το δικαίωμα να εκφέρουν άποψη και να παίρνουν θέση άμεσα σε θέματα που αφορούσαν τον γυναικείο πληθυσμό του ΜΔΣ. Ενδιαφέρον ωστόσο θα είχε να διερευνηθούν ερωτήματα όπως σε τι ενέργειες/δράσεις προέβησαν πράγματι ενδεχομένως και σε τι βαθμό – εφόσον και αν – επιτεύχθηκαν οι στόχοι ή με άλλα λόγια ποιο το έργο που επιτέλεσαν τα μέλη των γνυαικείων επιτροπών;

Από τη σύγκριση μαθητών – μαθητριών, αν και αυτή έγινε μόνο για τα πρώτα δύο σχολικά έτη, σε γενικότερο πλαίσιο επαληθεύονται οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα με κύρια τις προτιμήσεις σε εκμάθηση μουσικών οργάνων. Το μοναδικό μουσικό όργανο στο οποίο έδειχναν προτίμηση οι γυναίκες ήταν το πιάνο (αν και αυτό στον ΜΔΣ συμβαίνει από το τρίτο έτος και μετά) και λόγω των αντιλήψεων που επικρατούσαν δεν νοούνταν καν να μάθουν κάποιο άλλο μουσικό όργανο. Μια άλλη διαφορά είναι η δυνατότητα των αγοριών να σπουδάζουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, δηλαδή στα Πανεπιστήμια σε αντίθεση με τα κορίτσια που θα χρειαστεί να περάσει άλλη μια δεκαετία για να περάσουν το «κατώφλι» του Πανεπιστημίου. Όπως άλλωστε διαπιστώνεται πολλοί μαθητές του Ωδείου ήταν ταυτόχρονα και φοιτητές σε κάποιο Πανεπιστήμιο. Με τον ίδιο τρόπο διαφοροποιούνται και επαγγελματικά. Βλέπουμε πολλούς μαθητές του Ωδείου να ασκούν κατά κύριο λόγο κάποιο από τα μεσοαστικά επαγγέλματα, τα δε αγόρια του ορφανοτροφείου ασκούσαν τα κατώτερα επαγγέλματα, όπως αυτά του ξυλουργού και του υποδηματοποιού. Αντίθετα, σε ελάχιστες περιπτώσεις που βλέπουμε γυναίκες να εργάζονται – κατά κύριο λόγο στο πρώτο σχολικό έτος και λιγότερο στα τελευταία – συνήθως ασκούσαν το επάγγελμα της δασκάλας ή σε ακόμα καλύτερες περιπτώσεις της διευθύντριας, που όπως έχει ήδη αναφερθεί, προσέδιδε κύρος. Μόνο σε δύο μεμονωμένες περιπτώσεις, αυτές της Χρυσάνθης Ταμπακοέγλης και της Θάλειας Μωραϊτίνου στο ένατο και στο δέκατο σχολικό έτος, βλέπουμε μαθήτριες να ασκούν το επάγγελμα της υπηρέτριας ή εν πάση περιπτώσει, όπως αναφέρεται στα μαθητολόγια, να ασχολούνται με τα «οικιακά». Ως μια πρώτη προσέγγιση, η εικόνα της σύγκρισης αυτής είναι πράγματι πολύ ενδιαφέρουσα. Παρόλα αυτά η σύγκριση μαθητών – μαθητριών και στα επόμενα σχολικά έτη αναμφίβολα θα μας οδηγούσε σε μια πιο ρεαλιστική εικόνα με ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Μελετώντας πιο συγκεκριμένα τις μαθήτριες του Ωδείου, εντύπωση προκαλεί το γεγονός της συμμετοχής ορισμένων εξ αυτών σε δημόσιες συναυλίες του Ωδείου, εκτός βέβαια του ότι αποτελούσαν έναν καθόλου αμελητέο αριθμό του γενικού συνόλου των μαθητών. Είναι εύκολα κατανοητό ότι κάτι τέτοιο έρχεται σε αντιδιαστολή με τις μέχρι τότε αντιλήψεις περί δημόσιας εμφάνισης των γυναικών και αυτό είναι που το κάνει να ξεχωρίζει σαν γεγονός. Θα περίμενε κανείς

ότι αυτές οι μαθήτριες και οι καθηγητές τους θα λάμβαναν την αρνητική κριτική του κόσμου, ωστόσο ο Τύπος και τα διάφορα σχετικά άρθρα που σχολιάζουν τις συναυλίες του Ωδείου και τις ερμηνείες των μαθητών/μαθητριών αποδεικνύουν το αντίθετο, καθώς επικροτούσαν ουσιαστικά αυτές τις ταλαντούχες γυναικείες εμφανίσεις. Ωστόσο, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη στάση των οικογενειών των μαθητριών αυτών, αν η συμμετοχή σε συναυλίες ήταν υποχρεωτικές στο πλαίσιο των εξετάσεων οπότε και αναγκάζονταν να συμμετέχουν ή όχι κ.ο.κ. Μόνο στην περίπτωση της ταλαντούχας μαθήτριας Ελένης Αυγερινού, υποτρόφου του Συγγρώνυμου διαγωνισμού δραματικών σπουδών, γνωρίζουμε, από δική της παραδοχή σε επιστολή προς του ΔΣ του Συλλόγου, την αρνητική αντιμετώπιση που της επιφύλαξε ο στενός οικογενειακός της κύκλος στην ιδέα να ασχοληθεί επαγγελματικά με το μελόδραμα, το οποίο εντέλει κάνει, από ανάγκη όμως, για τα έξοδα του ταξιδιού της στο Παρίσι στο πλαίσιο του διαγωνισμού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το κοινωνικό υπόβαθρο των μαθητριών του Ωδείου. Είναι προφανές ότι στη πλειονότητα τους οι μαθήτριες άνηκαν στις μεσοαστικές και κατώτερες τάξεις. Για παράδειγμα από το βιογραφικό πορτρέτο της Αδέλη Βέσσελ, 10 χρονή μαθήτρια του ωδείου που εγγράφεται για πρώτη φορά στο δεύτερο σχολικό έτος, καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για μία μαθήτρια των κατώτερων φτωχικών στρωμάτων (το ίδιο θα έλεγε κανείς και για την Ελένη Αυγερινού) την ανατροφή της οποίας, εκτός από τους συγγενείς της στήριξε και η θεία πρόνοια. Επίσης γίνονται σαφείς και οι κοινωνικές διακρίσεις που λαμβάνουν χώρο στον ΜΔΣ, όπως η περίπτωση της Ελένης Μητσάκη, η οποία δεν καταδέχεται να συνεχίσει μαθήματα στον σύλλογο και να συνυπάρχει με μαθήτριες οικονομικά κατώτερων βαθμίδων. Ένα ερώτημα που προκύπτει εδώ, είναι τι παρακινούσε τις νεαρές γυναίκες των εύπορων οικογενειών να επιλέξουν να σπουδάσουν στο Ωδείο, ενώ κάλλιστα θα μπορούσαν να λαμβάνουν ιδιαίτερα μαθήματα μουσικής στην οικία τους. Βέβαια καθ'αυτόν τον τρόπο, με την συνύπαρξη μαθητριών κάθε βαθμίας, όπως συνέβαιανε άλλωστε και στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, οι μαθήτριες χαμηλώτερων κοινωνικών στρωμάτων του ΜΔΣ δύνανται να συναναστραφούν και να «μιμηθούν» σε τρόπους τις μαθήτριες των εύπορων οικογενειών.[391]

Τέλος, ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση της πρώτης δασκάλας του ΜΔΣ, της Σοφίας Δούδου, μετέπειτα Τσίλλερ, τη σχολική χρονιά του 1877-1878, η οποία παρεμπιπτόντως άνηκε και στις ευεργέτιδες του συλλόγου. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, καθώς εκείνα τα χρόνια το επάγγελμα της δασκάλας, είναι επιτρεπτό και κοινωνικά αποδεκτό, τουλάχιστον σε γενικότερο πλαίσιο. Η Δούδου δεν παρέμεινε για πολύ στο διδακτικό προσωπικό, ωστόσο στα επόμενα χρόνια θα την ακολουθούσαν και άλλες γυναίκες δασκάλες, όπως η Αικατερίνη Φρύμ (1891-1892), η Λίνα Φον Λόττνερ (1891-1899), η Ελένη Κμούνκε (1891-1914) και άλλες.

[391] Βλ. Βαρίκα, ο.π., σ.79

Εν κατακλείδι, πράγματι η προσπάθεια του ΜΔΣ να παρακινήσει τους μαθητές επιτεύχθηκε, παρά τις δυσκολίες (οικονομικές, έλλειψη διδακτικού προσωπικού κ.α.). Ιδίως κατάφερε να παρακινήσει έναν αξιόλογο αριθμό γυναικών να δραστηριοποιηθούν στη μουσική, αν και καμία από αυτές δεν φαίνεται να ασχολήθηκε επαγγελματικά, για παράδειγμα ως πιανίστρια ή τραγουδίστρια, εκτός βεβαίως την περίπτωση της Ελ.Αυγερινού που όπως ήδη αναφέραμε από ανάγκη έδωσε συναυλίες στην Σμύρνη με τον ελληνικό μελοδραματικό θίασο. Ωστόσο δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που μαθήτριες του συλλόγου ακολούθησαν το επάγγελμα της δασκάλας, διδάσκοντας μουσική σε σχολεία, όπως η Αδέλη Βέσσελ και η Σοφία Φωτιάδου που διορίστηκαν στο Αρσάκειο ή κατ' οίκον, όπως η Σοφία Δούδου μετά τον γάμο της και αφού παραιτήθηκε από τον ΜΔΣ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΝΑ ΧΩΡΑ[392]

1879	Η **Γαλλία** & το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Συνέδριο αναγνωρίζει την κοινωνική και πολιτική ισότητα των γυναικών.
1893	Η **Νέα Ζηλανδία** παραχωρεί πλήρη δικαιώματα
1902	Η **Αυστραλία** παραχωρεί πλήρη δικαιώματα
1906	Η **Ολλανδία** δέχεται την γυναικεία ψήφο.
1913	Η **Νορβηγία** αναγνωρίζει πλήρη εκλογικά δικαιώματα στις γυναίκες.
1915	Η **Δανία** αναγνωρίζει κι αυτή πλήρη εκλογικά δικαιώματα στις γυναίκες.
1917	-Στη **Ρωσία** καθιερώνεται πλήρη ισότητα των δύο φύλων. -Στην **Αγγλία** με τον «Περί λαϊκής εκπροσωπήσεως» νόμο παραχωρούνται στις γυναίκες περιορισμένα εκλογικά δικαιώματα.
1918	-Η **Γερμανία** αναγνωρίζει εκλογικό δικαίωμα στις Γερμανίδες. - Η **Αγγλία** δίνει δικαίωμα γυναικείου ψήφου μόνο στις δημοτικές εκλογές.
1920	Οι **Η.Π.Α** επικυρώνουν καθολική ψηφοφορία.
1921	Στη **Σουηδία** οι γυναίκες αποκτούν πλήρες δικαίωμα ψήφου.
1926	Στην **Ισπανία** οι γυναίκες αποκτούν περιορισμένα εκλογικά δικαιώματα.
1928	Στην **Αγγλία** αναγνωρίζονται ίσα δικαιώματα γυναικών – αντρών.
1931	Στην **πλέον Ισπανική Δημοκρατία** κατοχυρώνονται περισσότερα δικαιώματα για τις γυναίκες.
1944	Στην **Γαλλία** οι γυναίκες αποκτούν πλήρες δικαίωμα ψήφου.
1945	Στην **Ιταλία** οι γυναίκες αποκτούν πλήρες διακίωμα ψήφου.
1952	Στην **Ελλάδα** οι γυναίκες αποκτούν πλήρες δικαίωμα ψήφου.
1983	Στην **Ελλάδα** γίνονται ριζικές αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο και οι γυναίκες αποκτούν πλήρη ισότητα με τους άνδρες.

[392] Για τις χρονολογίες αναγνώρισης και κατοχύρωσης των δικαιωμάτων των γυναικών σε Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία, Γερμανία, Ολλανδία. Νορβηγία, Δανία, Σουηδία και Η.Π.Α βλ.

Διδίκα Α. Λούλα, «Γυνή: ο ρόλος της γυναίκας στην κοινωνία», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τ.10., Αθήνα: Χάρη Πάτση, 1978, σ. 371

Για Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Γαλλία, Ιταλία βλ.

"Women's suffrage: a world chronology of the recognition of women's rights to vote and to stand for Election" , http://archive.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm, πρόσβαση: 07/04/2021

Για Ελλάδα βλ.

Σανδάλη Λουκία, «Το θεμικό πλαίσιο και οι πολιτικές προώθησης της ισότητας των δύο φύλων», (Εργασία σεμιναριού: *Κοινωνία, πολιτική και διοίκηση*, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης), Αθήνα, Μάρτιος 2001, https://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/12/2/339.pdf, πρόσβαση: 07/04/2021

ΣΧΕΔΙΟΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

ΔΙΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ.

Ἄρθρον 1.

Συνιστᾶται ἐν Ἀθήναις Σύλλογος μουσικὸς καὶ δραματικός.

Ἄρθρον 2.

Σκοπὸς τοῦ συλλόγου εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς μουσικῆς καὶ ἡ σύστασις καὶ πρόοδος ἐθνικοῦ θεάτρου.

Ἄρθρον 3.

Ἀναλόγως τῶν πόρων αὐτοῦ, ὁ Σύλλογος θέλει τείνει·

ά.) Εἰς σύστασιν Ὠδείου (conservatoire), ἐν ᾧ θέλει εἰσαχθῆ ἡ διδασκαλία τῆς ᾠδικῆς, τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τῆς ὀργανικῆς μουσικῆς, τῆς ἁρμονικῆς καὶ τῆς ἀπαγγελίας.

β΄.) Εἰς συγκρότησιν θεάτρου, κατασκευὴν δραματολογίου διὰ μεταφράσεως, διασκευῆς, συντάξεως καὶ ἀθλοθεσίας ἐθνικῶν πρὸ πάντων ὑποθέσεων.

Ὁ Σύλλογος πρὸς τούτοις θέλει τείνει πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ.

γ΄.) Δι' ἀποστολῆς ὑποτρόφων ἀρρένων καὶ κορασίων, ἐπὶ διαγωνισμῷ πεμπομένων εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν, πρὸς τελειοτέραν αὐτῶν μόρφωσιν.

δ΄.) Δι' ἀπονομῆς βραβείων.

έ.) Διὰ μουσικῶν συμφωνιῶν καὶ παραστάσεων.

ς΄.) Διὰ πανδήμου πανηγυρίσεως ἐθνικῶν ἑορτῶν, μουσι-

κῶν καὶ δραματικῶν καὶ διὰ παντὸς ἄλλου μέσου, ὅπερ ἤθελε κριθῆ πρόσφορον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ.

Ἄρθρον 4.

Ὁ Σύλλογος σύγκειται ἐκ τακτικῶν, ἐπιτίμων καὶ ἀντεπιστελλόντων μελῶν.

Ἄρθρον 5.

Ὁ βουλόμενος νὰ ἐγγραφῆ τακτικὸν μέλος ὀφείλει νὰ συνεισφέρῃ ἐτησίως καὶ ἐπὶ πέντε ἔτη δραχμὰς τοὐλάχιστον εἴκοσι καὶ ἑφάπαξ δέκα, ἀντὶ τοῦ διπλώματος· ὁ δὲ μετὰ τὴν πενταετίαν βουλόμενος νὰ διατελῆ μέλος δύναται νὰ καταβάλλῃ μόνον δραχμὰς δέκα ἐτησίως.

Ἄρθρον 6.

Ὁ ἑφάπαξ πεντακοσιάδραχμον τοὐλάχιστον καταβαλὼν συνδρομὴν λαμβάνει δίπλωμα δωρητοῦ, ὁ δὲ δισχιλίας τοὐλάχιστον καταβαλὼν δραχμὰς λαμβάνει δίπλωμα εὐεργέτου.

Ἄρθρον 7.

Ἀντεπιστέλλοντα μέλη, ἐπίτιμα, ἔτι δὲ ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι καὶ πρόεδροι διορίζονται οἱ διὰ τῶν γνώσεων ἢ τῆς κοινωνικῆς αὐτῶν θέσεως δυνάμενοι νὰ συντελέσωσιν εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ συλλόγου.

Ἄρθρον 8.

Ἡ διοίκησις τῶν τοῦ Συλλόγου ἀνατίθεται εἰς πεντεκαιτριακονταμελὲς ἤτοι εἰς γενικὸν συμβούλιον, ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις· τοῦτο δὲ ἐκλέγει ἐν γενικῇ συνεδριάσει ἐκ τῶν μελῶν αὐτοῦ τὸν πρόεδρον, δύο ἀντιπροέδρους, τὸν ταμίαν καὶ γραμματέα αὐτοῦ· οὗτοι δὲ οἱ πέντε μετὰ τῶν δύο προέδρων τῶν τμημάτων ἀποτελοῦσι τὸ διοικητικὸν τοῦ Συλλόγου συμβούλιον.

Ἄρθρον 9.

Τὸ γενικὸν συμβούλιον ἀνανεοῦται κατ' ἔτος, ἐξερχομένων διὰ κλήρου ἑπτὰ τῶν μελῶν αὐτοῦ καὶ δύο ἐκ τῶν ἐπιτροπῶν τῶν κυριῶν καὶ ἀντικαθισταμένων ἐν συνελεύσει γενικῇ· οἱ ἐξερχόμενοι σύμβουλοι δύνανται ἐκ νέου νὰ ἐκλέγωνται.

Αἱ δεύτεραι ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Συλλόγου ἀρχαιρεσίαι γίνονται μετὰ πενταετίαν.

Ἄρθρον 10.

Γενικὴν συνέλευσιν τοῦ Συλλόγου ἀπαρτίζουσι πεντήκοντα τοὐλάχιστον τῶν ἐν Ἀθήναις παρόντων μελῶν, ὅσα ἐπὶ πενταετίαν κατέβαλον τὴν ὡρισμένην συνεισφορὰν καὶ οἱ παρευρισκόμενοι εὐεργέται. Μὴ γενομένης δὲ ἀπαρτίας μετὰ τὴν πρώτην πρόσκλησιν τῶν μελῶν, μετὰ δευτέραν, ἡ Συνέλευσις θεωρεῖται πλήρης, ὅσοι καὶ ἂν προσέλθωσι.

Ἐν δὲ τῇ κατ' ἔτος γενομένῃ γενικῇ τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου συνελεύσει ἀναγινώσκεται ἔκθεσις περὶ τῆς διαχειρίσεως καὶ τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ.

Ἐν περιπτώσει ἀποβιώσεως, παραιτήσεως ἢ μακροχρονίου κωλύματός τινος τῶν συμβούλων, ἐντὸς τοῦ ἔτους, τὸ γενικὸν συμβούλιον ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀντικαθιστᾷ τὸ ἐλλεῖπον αὐτοῦ μέλος.

Ἄρθρον 11.

Τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ συμβουλίου καθ' ἑαυτὰ ἀπαρτίζουσι δύο πεντεκαιδεκαμελῆ τμήματα, ἤτοι τὸ μουσικὸν καὶ δραματικόν.

Ἄρθρον 12.

Τὸ μουσικὸν ἐκλέγει καθ' ἑαυτὸ τρεῖς πενταμελεῖς ἐπιτροπάς, εἶναι δὲ αὗται·

ά) Ἡ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, κύριον ἔργον ἔχουσα

τὴν συναγωγὴν καὶ σπουδὴν τῶν στοιχείων τῆς ἱερᾶς ἡμῶν μουσικῆς καὶ τὴν καλλιέργειαν καὶ πρόοδον αὐτῆς.

β'.) Ἡ τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς, σκοπὸν ἔχουσα τὴν συναγωγὴν καὶ σπουδὴν τῶν ἐθνικῶν ᾀσμάτων καὶ μελῶν, τὴν σύνταξιν καὶ μελοποιΐαν ἑτέρων, κατὰ τὰ κάλλιστα τῶν ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρώπῃ ἀναλόγων καὶ τὴν διάδοσιν αὐτῶν.

γ'.) Ἡ τῆς παιδαγωγικῆς μουσικῆς, σκοπὸν ἔχουσα τὴν σύνταξιν καὶ μελοποίησιν ἠθοποιῶν ᾀσμάτων χρησίμων εἰς τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν ἑκατέρου τοῦ φύλου, τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν εἰς τὴν στοιχειώδη καὶ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν ταύτης τῆς διδασκαλίας.

Ἄρθρον 13.

Τὸ δραματικὸν τμῆμα ἐκλέγει ἐπίσης τρεῖς πενταμελεῖς ἐπιτροπάς· εἶναι δέ·

ά.) Ἡ τῆς διδασκαλίας τῶν δραμάτων, σκοπὸν ἔχουσα οὐ μόνον τὴν φροντίδα περὶ τῆς ἐν τῷ ᾠδείῳ μορφώσεως ἠθοποιῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπὸ τῆς σκηνῆς διδασκαλίας τῶν παριστανομένων δραμάτων.

β'.) Ἡ ἐπὶ τοῦ θεάτρου, σκοπὸν ἔχουσα τὸν καταρτισμόν, τὴν διατήρησιν καὶ πρόοδον ἐθνικοῦ θεάτρου καὶ τὰ τῆς διοικήσεως αὐτοῦ.

γ'.) Ἡ ἐπὶ τοῦ δραματολογίου, σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἐκλογήν, τὴν κρίσιν καὶ τὴν διὰ μεταφράσεως, διασκευῆς, συντάξεως καὶ ἀθλοθεσίας παρασκευὴν δραματικῶν ἔργων καὶ ἰδίως ἐθνικῶν.

Εἰς αὐτὴν εἶναι κυρίως ἀνατεθειμένη ἡ κρίσις περὶ τῶν εἰσακτέων εἰς τὴν σκηνὴν δραμάτων, περὶ τῶν ὅλως ἀπορριπτέων καὶ περὶ τῶν διασκευαστέων, ἔτι δὲ καὶ περὶ τῶν δοκιμαστέων ἐν ἀπ οπειρατηρίῳ παραστάσει κτλ.

Ἄρθρον 14.

Τὰ μέλη ἑκάστης τῶν ἐπιτροπῶν τούτων ἐκλέγουσιν ἐξ αὐτῶν πρόεδρον, ἀντιπρόεδρον καὶ γραμματέα· ὁ πρόεδρος τῆς ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς ἐπιτροπῆς προεδρεύει καὶ τοῦ μουσικοῦ τμήματος· ὁ δὲ πρόεδρος τῆς ἐπὶ τοῦ θεάτρου ἐπιτροπῆς προεδρεύει καὶ τοῦ δραματικοῦ τμήματος.

Ἄρθρον 15.

Ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου, οἱ τῶν τμημάτων, ἕκαστος κατὰ τὴν ἁρμοδιότητα αὐτοῦ, θέλουσι συνεννοεῖσθαι, ὁσάκις εἶναι ἀνάγκη μετὰ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ὑπουργείου, περί τε τῆς ὑπὸ τοῦ δημοσίου παρεξομένης χορηγίας καὶ περὶ τῶν ἀφορώντων ἐν γένει τὴν διὰ τῆς προστασίας καὶ συμπράξεως τῆς Κυβερνήσεως εὐόδωσιν τοῦ ἔργου.

Ἄρθρον 16.

Πλὴν τῶν ἐπιτροπῶν τούτων, θέλουσι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐκλεχθῆ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου καὶ ἕτεραι δύο πενταμελεῖς, συνιστάμεναι ἐκ κυριῶν, ἴδιον ἔχουσαι τὴν εἰς τὸ γυναικεῖον φύλον διάδοσιν τῆς μουσικῆς καὶ ἰδίως τῆς ἐθνικῆς καὶ τὴν δι' αὐτοῦ εὐόδωσιν τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου.

α.) Ἡ ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς μουσικῆς, σκοπὸν ἔχουσα νὰ διευκολύνῃ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς μουσικῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῶν κορασίων καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν τῆς διδασκαλίας ταύτης.

β.) Ἡ ἐπὶ τοῦ ᾠδείου, σκοπὸν ἔχουσα τὴν προστασίαν καὶ ἐπιθεώρησιν τῶν τε ἐν τῷ ᾠδείῳ διδασκομένων μαθητριῶν καὶ τῶν ἐν τῷ θεατρικῷ θιάσῳ ἠθοποιῶν γυναικῶν.

Ἄρθρον 17.

Αἱ ἐπιτροπαὶ τῶν κυριῶν ἐκλέγουσιν ἐπίσης ἑκάστη ἐξ ἑαυτῆς, πρόεδρον, ἀντιπρόεδρον καὶ γραμματέα· συνεννοοῦνται

δὲ μετὰ τῶν ἐν τῷ συμβουλίῳ τοῦ Συλλόγου ἀντιστοίχων ἐπιτροπῶν καὶ μετὰ τοῦ διοικητικοῦ καὶ γενικοῦ συμβουλίου διὰ τῶν προέδρων αὐτῶν, καὶ προτείνουσιν ὅ,τι κρίνωσι πρὸς τὸν ἴδιον καὶ τὸν κοινὸν σκοπὸν πρόσφορον. Συζητουμένης δ' ἐν τῇ οἰκείᾳ ἐπιτροπῇ τοῦ συμβουλίου προτάσεώς τινος, συνεδριάζουσιν, ἂν ἐπιθυμῶσι, μετ' αὐτῆς καὶ ἔχουσι δικαίωμα ψήφου.

Ἄρθρον 18.

Κατὰ τὰς συνεδριάσεις τοῦ γενικοῦ συμβουλίου, γενομένας τετράκις τοὐλάχιστον τοῦ ἐνιαυτοῦ, συζητοῦνται καὶ ἀποφασίζονται τὰ ἀφορῶντα τὰ γενικώτερα τοῦ Συλλόγου συμφέροντα· αἱ ὑπὸ τῶν τμημάτων καὶ τῶν ἐπιτροπῶν εἰσαγόμεναι προτάσεις, ὁ προϋπολογισμὸς κτλ.

Ἄρθρον 19.

Κατὰ τὰς τμηματικὰς συνεδριάσεις, γενομένας τοὐλάχιστον ἅπαξ τοῦ μηνός, συζητοῦνται καὶ ἀποφασίζονται ἐν ἑκάστῳ τμήματι τὰ ἀφορῶντα αὐτὸ καὶ αἱ προτάσεις τῶν οἰκείων ἐπιτροπῶν αἱ μέλλουσαι νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὸ γενικὸν συμβούλιον.

Ἄρθρον 20.

Αἱ συνεδριάσεις τοῦ γενικοῦ συμβουλίου λογίζονται πλήρεις, ἂν ἦναι παρόντα εἴκοσι μέλη, αἱ δὲ τῶν τμημάτων, δέκα.

Ἄρθρον 21.

Κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῶν ἐπιτροπῶν, γενομένας καθ' ἑβδομάδα, παρασκευάζονται αἱ εἰς τὰ τμήματα ὑποβλητέαι προτάσεις καὶ διεξάγονται αἱ ἀφορῶσαι ἰδίως τὰς ἐπιτροπὰς ὑποθέσεις.

Ἄρθρον 22.

Πλὴν τῶν τακτικῶν συνεδριάσεων, συγκαλοῦνται καὶ ἔκτακτοι, τῆς μὲν ἐπιτροπῆς, ὁσάκις δύο μέλη αὐτῆς, τοῦ δὲ τμήματος, ὁσάκις πέντε καὶ τοῦ γενικοῦ συμβουλίου, ὁσάκις ὀκτὼ ζητήσωσι τοῦτο.

Ἄρθρον 23.

Τὸ διοικητικὸν συμβούλιον·

ά.) Φροντίζει περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐν ταῖς γενικαῖς συνεδριάσεσιν ἀποφασιζομένων καὶ περὶ τῶν ἐν ταῖς τμήμασι καὶ ταῖς ἐπιτροπαῖς, ὁσάκις ἐνεργῶσι τὰ τῆς δικαιοδοσίας αὐτῶν.

β'.) Συντάσσει καὶ ἐμφανίζει εἰς γενικὴν συνεδρίασιν τὸν προϋπολογισμόν.

γ'.) Ἐγγράφει τὰ μέλη, τοὺς δωρητὰς καὶ τοὺς εὐεργέτας.

δ'.) Διευθύνει τὰς ἐνεργείας τῶν κατὰ τόπους ἐπιτροπῶν καὶ ἐπιτρόπων, οὓς ἤθελε κρίνει ἀναγκαῖον νὰ διορίσῃ, τῇ συναινέσει τοῦ γενικοῦ συμβουλίου.

έ.) Διοικεῖ τὴν περιουσίαν τοῦ Συλλόγου.

ς'.) Ἐξετάζει καὶ εἰσάγει τὰς ὑπὸ τῶν μελῶν καὶ τῶν κατὰ τόπους ἐπιτροπῶν γινομένας εἰς τὸν Σύλλογον προτάσεις.

ζ'.) Συντάσσει καὶ δημοσιεύει κατ' ἔτος ἔκθεσιν τῶν πράξεων καὶ τῆς διαχειρίσεως τοῦ Συλλόγου.

ή.) Καθ' ὅσον τὰ μέσα τοῦ Συλλόγου ἐπαρκῶσι, θέλει συστήσει βιβλιοθήκην μουσικὴν καὶ δραματικὴν καὶ θέλει ἀναλάβει τὴν δημοσίευσιν καὶ ἐπιστασίαν περιοδικοῦ συγγράμματος, συμφώνως πρὸς τὸν ἰδιαίτερον αὐτοῦ σκοπόν.

Ἄρθρον 24.

Ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου προεδρεύει τῶν γενικῶν συνε-

λεύσεων τοῦ Συλλόγου καὶ τῶν συνεδριάσεων τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, ἐκτελεῖ τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν καὶ ἐκπροσωπεῖ τὸν Σύλλογον ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων καὶ πάσης ἀρχῆς.

Ἄρθρον 25

Οἱ πόροι τοῦ Συλλόγου σύγκεινται ἐκ τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων συνεισφορῶν, ἔτι δὲ ἐκ δωρεῶν καὶ ἐκ τῆς ἐκποιήσεως τῶν εἰσιτηρίων εἰς τὰς ἐπὶ τούτῳ συμφωνίας καὶ παραστάσεις.

Ἄρθον 26

Τὰς δωρεὰς τὰς προσφερομένας ὡρισμένας πρός τινα τῶν εἰδικῶν σκοπῶν τοῦ Συλλόγου, οὗτος ὑποχρεοῦται νὰ δαπανᾷ κατὰ τὴν προαίρεσιν τοῦ δωρητοῦ.

Ἄρθρον 27

Τὸ γενικὸν συμβούλιον ὑποχρεοῦται νὰ συντάξῃ τὸν ὁριστικὸν αὐτοῦ κανονισμὸν, τοὐλάχιστον ἀμέσως μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος, τὰ δὲ τμήματα καὶ αἱ ἐπιτροπαὶ νὰ ὑποβάλωσιν εἰς τὴν ἔγκρισιν αὐτοῦ τοὺς οἰκείους κανονισμοὺς μετὰ ἓξ μῆνας ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Συλλόγου.

Ἄρθρον 28

Ἅμα τὸ παρὸν καταστατικὸν ὑπογραφῇ ὑπὸ πεντήκοντα τοὐλάχιστον μελῶν, ὁ Σύλλογος θεωρεῖται κατηρτισμένος, οἱ δὲ ὑπογράψαντες θέλουσι συνέλθει καὶ προβῇ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ γενικοῦ συμβουλίου καὶ τῶν γυναικείων ἐπιτροπῶν

Εικόνα 10 Από τα Πεπραγμένα του αρχείου του ωδείου Αθηνών Ιούλιος 1871- Ιούνιος 1875

ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΤΙΠΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι υπήρξε διδάσκαλος στον Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο Αθηνών από το 1872 μέχρι το 1886 ενώ προηγουμένως δίδασκε φλάουτο στη Φιλαρμονική Εταιρεία «Ευτέρπη».[393]

ΒΟΛΟΝΙΝΗΣ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ (BOLOGNINI FREDERICO)

Ιταλός με καταγωγή από την Μπολόνια, ο οποίος υπήρξε καθηγητής τετράχορδου (βιολιού) στον Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο Αθηνών από το 1872 μέχρι το 1898. Μαθήτευσε κοντά στον Ροσσίνι στα ανώτερα θεωρητικά, ενώ μαθήματα βιολιού πήρε από τον Sarti σε κονσερβατουάρ της γενέτειράς του. Στην Ελλάδα κατέφτασε ως μέλος του ιταλικού μελοδραματικού θιάσου παραμένοντας διδάσκοντας βιολί είτε σε σχολεία είτε και κατ' οίκον. Μεταξύ άλλων δίδαξε βιολί στο Ελληνικό εκπαιδευτήριο και στην Φιλαρμονική Εταιρεία «Ευτέρπη». Εκτός από το μουσικοπαιδαγωγικό του έργο συνέθεσε και έργα για βιολί, πιάνο ακόμα και για ορχήστρα πνευστών. Απεβίωσε στην Αθήνα το 1892.[394]

ΕΝΝΙΓΓ ΙΟΥΛΙΟΣ (1810-1895)

Ο βαυαρικής καταγωγής Ιούλιος Έννιγγ υπήρξε ένα από τα βασικά ιδρυτικά μέλη του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, γραμματέας στην επιτροπή επί της παιδαγωγικής μουσικής. Μέχρι και το 1879 ανήκε και στο διδακτικό προσωπικό του Ωδείου διδάσκοντας το μάθημα της ωδικής. Έλαβε σπουδές στο Βερολίνο. Στην Ελλάδα βρέθηκε μαζί με τον Όθωνα το 1833 υπηρετώντας στο πυροβολικό μέχρι και το 1838. Στη συνέχεια άρχισε να διδάσκει φωνητική μουσική, τη λεγόμενη ωδική, και πιάνο στη Σύρο και αργότερα σε σχολεία και Παρθεναγωγεία στην Αθήνα. Ενίοτε δίδασκε ακόμα και το μάθημα της γυμναστικής. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι δημοσίευσε «ἐγχειρίδιον» φωνητικής μουσικής και ασματολογίας.[395]

---

[393] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.47 και
Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.52

[394] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.47 και
Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.52

[395] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.16,
Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 52 και

ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (1824-1885)

Ποιητής και μουσικοδιδάσκαλος, εγγονός του Κωνσταντίνου Κούμα, που διετέλεσε έφορος και καθηγητής του νεοσύστατου «Ωδείου Αθηνών», από το 1871 μέχρι το 1890, ενώ ήταν και ένα από τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου. Καταγόταν από γονείς Σμυρνιούς, αλλά γεννήθηκε στην Τεργέστη, όπου οι γονείς του κατέφυγαν μετά την Επανάσταση. Μετά τη βασική του εκπαίδευση στην Αθήνα μετέβη για μουσικές σπουδές στο Παρίσι και στη Βιέννη. Προηγουμένως όμως υπήρξε μαθητής του Κερκυραίου μουσικοπαιδαγωγού Δημήτριου Διγενή. Κατά τη διαμονή του στη Βιέννη το 1844 έκανε ένα πρώτο βήμα στην εισαγωγή του πολυφωνικού συστήματος (τετραφωνία) και στην εκκλησιαστική μουσική της Ορθοδόξου εκκλησίας. Το ίδιο επιχείρησε και στην Οδησσό το 1861. Στην συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1870 με πρόσκληση της βασίλισσας Όλγας οργανώνοντας και διευθύνοντας από το 1872 την εκκλησιαστική χορωδία των Ανακτόρων. Δίδαξε επίσης στο Αρσάκειο και σε ιδιωτικές σχολές. Εκτός από το μουσικοπαιδαγωγικό κομμάτι ασχολήθηκε και με τη μουσική σύνθεση. Συνέθεσε πάνω σε δικά του κείμενα τραγούδια και συνεργάστηκε στη «Διάπλαση των Παίδων». Στα έργα του συμπεριλαμβάνονται το «Πλήρες σύστημα εκκλησιαστικής μουσικής δια τετραφώνου χορωδίαν», «Παιγνία Ερωτικά» (1843, 1846, 1851), «Μύθοι» (1869), «Ο Πατριάρχης Γρηγόριος» (1871), «Ερωτικόν Χαρτοφυλάκιον» (1877), «Η θυγατήρ του Τειρεσίου – Ο υιός του Δημίου» (1879), «Λυρικά» (1879) κ.α. Ένα χρόνο πριν πεθάνει τύπωσε το πρώτο μέρος από την ποιητική συλλογή «Ὧραι ἀνέσεως» όπου το επώνυμο του, γνωστό ως «Καντακουζηνός» έγινε «Κατακουζηνός». [396]

ΚΕΧΑΓΙΑΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ (1819-1885)

Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του συλλόγου. Γνωρίζουμε ότι το 1861 έγινε υποδιοικητής της Εθνικής Τραπέζης, ενώ μερικά χρόνια πριν, είχε εκλεχθεί βουλευτής της Β' Εθνοσυνέλευσης. Μετέπειτα, ως οικονομολόγος, διετέλεσε υπουργός των οικονομικών, από το 1863 μέχρι το 1866. Από το 1872 συμμετείχε στο «Πέμπτο κόμμα» του Χαρίλαου Τρικούπη. Ο Ανδρέας Συγγρός στα απομνημονεύματά του αναφέρεται σε αυτόν ως έναν «…ἀπό τοὺς ἀγχινουστέρους καὶ ἱκανωτέρους τῶν δρασάντων ἐν Ἑλλάδι ἀνδρῶν…».[397]

Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 - Ἰούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)

[396] Βλ. «Κατακουζηνός Αλέξανδρος», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τ.15, Αθήνα: Χάρη Πάτση, 1978, σ.222,
Παχνιστή, *ο.π.,* σ.15-17 και
Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 52

[397] Βλ. Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα,* τ. 2, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1908, σ.136,
«Κεχαγιάς Ευθύμιος», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, ο.π. ,* σ.443 και

ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (1815-1883)

Πολιτικός που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του Μουσικού & Δραματικού Συλλόγου Αθηνών, μαζί με τον Γ. Γ. Παπαδόπουλο, οι οποίοι με αφορμή την έλλειψη μουσικών εκπαιδευτικών φορέων εισηγήθηκαν επί του θέματος και υπήρξαν ιδρυτικά μέλη. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος με καταγωγή από τη Μεσσηνιακή Μάνη όπου και γεννήθηκε, έζησε τα παιδικά του χρόνια, μετά την απελευθέρωση, στο Ναύπλιο. Οι σπουδές του ήταν πάνω στη Νομική. Μετά τη λήξη της Κρητικής Επανάστασης, όπου και συμμετείχε ως μαχητής με μια ομάδα επιστημόνων, το 1843, εγκαταστάθηκε στην Καλαμάτα και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, ενώ για σύντομο χρονικό διάστημα διετέλεσε και αντιεισαγγελέας. Από το 1850 άρχισε η πολιτική του σταδιοδρομία, όταν εξελέγη βουλευτής Μεσσήνης το 1853. Μέχρι και το 1865 κατείχε υπουργικές θέσεις και καθήκοντα.[398] Κατόπιν ανέλαβε ανά τακτά χρονικά διαστήματα την πρωθυπουργία της χώρας. Την πρώτη φορά, το 1865, η πρωθυπουργία του διήρκησε μόνο οκτώ μήνες. Οι επόμενες θητείες του όμως σαν πρωθυπουργός και όλες οι ενέργειες στις οποίες προέβη σε ολόκληρη την πολιτική του σταδιοδρομία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των πολιτικοοικονομικών γεγονότων της χώρας. Το 1866 εξελέγη πάλι πρωθυπουργός και συνεργάστηκε με τον Χαρίλαο Τρικούπη, τον Θεόδωρο Δεληγιάννη και τον Θρασύβουλο Ζαΐμη σχηματίζοντας τη λεγόμενη «μεγάλη» κυβέρνηση. Η κυβέρνησή του συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας ακολουθώντας πολιτική υψηλών στρατιωτικών δαπανών και μέχρι ενός σημείου διαχειρίστηκε επιτυχώς το Κρητικό Ζήτημα αλλά η αντίθετη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και η διαφωνία προς το Στέμμα οδήγησαν την κυβέρνηση του σε παραίτηση το 1867. Το 1868 ο Κουμουνδούρος απέτυχε στις νόθες εκλογές που έγιναν από τον Βούλγαρη και για τα επόμενα χρόνια θα έρθει σε ρήξη μαζί του. Από το 1869, όπου τις εκλογές κέρδισε ο Θρασύβουλος Ζαΐμης μέχρι και το 1871, ο Κουμουνδούρος άσκησε ισχυρή αντιπολίτευση καταδικάζοντας την αδράνεια της κυβέρνησης και προκαλώντας την πτώση του Βούλγαρη. Στη περίοδο της αντιπολίτευσής του ψηφίστηκε ο «Περί Ληστείας» Νόμος (29 Μαΐου 1871) και η πρώτη διανομή της γης (1871). Ο Κουμουνδούρος κατάφερε να αναλάβει ακόμα – για μικρό μεν διάστημα (Αύγουστος-Οκτώβριος) – και τα προεδρικά καθήκοντα της χώρας, ενώ λίγους μήνες πριν, τον Ιανουάριο του ίδιου έτους η κυβέρνησή του οδήγησε τον Δημήτριο Βούλγαρη σε ειδικό δικαστήριο με την κατηγορία

Μαρωνίτη Νίκη, «Η εποχή του Γεωργίου Α': Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τόμος 5ος, σ.9

[398] Ο Α. Κουμουνδούρος διετέλεσε υπουργός οικονομικών (1856), υπουργός δικαιοσύνης (1862), υπουργός παιδείας (1864) και υπουργός εσωτερικών (1864-1865).

Βλ. «Κουμουνδούρος Αλέξανδρος (1817-1883)», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τ. 16, Αθήνα: εκδόσεις Χάρη Πάτση, 1978, σ: 195 και

Παχνιστή, *ο.π.,* σ.11-12

αντιποίησης της αρχής και πλαστογραφία. Το 1876 επί πρωθυπουργίας του Κουμουνδούρου ιδρύθηκε και το πρώτο χρηματιστήριο.[399] Λίγα χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1878 η κυβέρνηση Κουμουνδούρου προχώρησε στην ουσιαστική επανίδρυση του Διδασκαλείου Αθηνών με σκοπό την κατάρτιση των δασκάλων. Μάλιστα το ίδιο έτος κατάφερε να ρυθμίσει τα χρέη των δανείων της Ανεξαρτησίας έχοντας πρώτα ικανοποιήσει το θέλημα της Μ. Βρετανίας να απέχει η Ελλάδα από τον πόλεμο. Έτσι, το ελληνικό κράτος κέρδισε την αναγνώριση και την βρετανική υποστήριξη καθώς και τη δυνατότητα σύναψης νέου εξωτερικού δανείου, πράγμα το οποίο κι έγινε από την κυβέρνηση το 1880. Την χρονιά αυτή διετέλεσε ξανά πρωθυπουργός για τελευταία φορά και κατάφερε να πιέσει τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Τουρκία να παραχωρήσουν τη Θεσσαλία και την Άρτα στην Ελλάδα (Φεβρουάριος 1881) αφού πρώτα απείλησε με στρατό που συγκρότησε να καταλάβει τα εδάφη που είχαν επιδικαστεί στην Ελλάδα. Σε όλη τη δεκαετία του 1870, χάρη στα ειδικά κονδύλια που κατάφερε να εξασφαλίσει ο Κουμουνδούρος, επιτυγχάνεται το εγχείρημα της οδοποιίας με την κατασκευή νέων δρόμων. Ο Κουμουνδούρος θα αποχωρήσει από την πολιτική σκηνή ουσιαστικά μετά τις εκλογές του 1881, που την πλειοψηφία κέρδισε ο Χαρίλαος Τρικούπης. Επίσημα όμως αποσύρεται στις 3 Μαρτίου το 1882. Στην ιστορία έμεινε ως ένας από τους πιο τίμιους και εργατικούς πολιτικούς που υπηρέτησε την Ελλάδα και τα συμφέροντά της.[400]

ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1837—1903)

Ανήκει στα ιδρυτικά μέλη του ΜΔΣ, ενώ διετέλεσε αντιπρόεδρος του ΔΣ τη πρώτη δεκαετία 1871-1881. Γιος του αγωνιστή της Ελληνικής Επανάστασης και πολιτικού Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1791—1865). Χρημάτισε βουλευτής Άνδρου.[401]

[399] Ανεπίσημα «μετοχοπρατήριον» λειτουργούσε από το 1870 στο καφενείο της «Ωραίας Ελλάδος» (Αιόλου & Ερμού) όπου οργίαζε η κερδοσκοπία.

Βλ. Γιοχάλας, Καφετζάκη, *ο.π.,* σ: 486

[400] Βλ. «Κουμουνδούρος Αλέξανδρος (1817-1883)», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* τ.16, Αθήνα: εκδόσεις Χάρη Πάτση, 1978, σ: 195,

Παχνιστή Μαρία, *ο.π.,* σ.11 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46

[401] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.13 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 49

ΜΠΑΛΑΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ (1819-1875)

Ιδρυτικό μέλος του ΜΔΣ και αντιπρόεδρος του ΔΣ από το 1871 έως το 1875. Γεννήθηκε στα Ιωάννινα, σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, ενώ υπήρξε πληρεξούσιος Αττικής. (1864).[402]

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (1818-1873)

Διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του Μουσικού & Δραματικού Συλλόγου Αθηνών μαζί με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Με αφορμή την έλλειψη μουσικών εκπαιδευτικών φορέων μαζί εισηγήθηκαν επί του θέματος και υπήρξαν ιδρυτικά μέλη του συλλόγου. Ήταν φιλόλογος και γεννημένος στη Θεσσαλονική. Έλαβε τις πρώτες σπουδές στην Αλεξάνδρεια και στη συνέχεια στην Ερμούπολη. Με την οικονομική υποστήριξη ενός θείου του σπούδασε αρχικά Ιατρική στο Μονπελιέ, ενώ σύντομα εγκατέλειψε τις σπουδές στην Ιατρική και βρέθηκε στη Σορβόννη να λαμβάνει φιλολογικές σπουδές. Διετέλεσε γραμματέας του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλεξάνδρου Γκίκα και το 1840 διορίστηκε καθηγητής της ελληνικής γλώσσας στο Λύκειο Αγίου Σάββα του Βουκουρεστίου. Εκεί ανέλαβε και τη σύσταση δημόσιας βιβλιοθήκης, ενώ συνέταξε και «ρωμουνελληνικό λεξικό». Ήρθε στην Αθήνα το 1844 και διορίστηκε στο Γυμνάσιο Αθηνών. Λίγα χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα το 1849, ίδρυσε το «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» με παρόμοια βιβλιοθήκη με αυτή του Βουκουρεστίου και «κατάλληλον παιδαγωγωγείον μέγαρον» για τις ανάγκες των μαθημάτων, ενώ από το 1864 ανέλαβε και τη διεύθυνση της σχολής. Προηγουμένως υπήρξε για δύο χρόνια, από το 1862, διευθυντής του Διδασκαλείου. Την ίδια περίοδο διορίστηκε και ως καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης στο Πολυτεχνείο και παράλληλα και τμηματάρχης στο Υπουργείο Εξωτερικών. Από το 1872 υπήρξε ιδρυτικό στέλεχος του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και με το πλούσιο συγγραφικό έργο του βοήθησε στην ενίσχυση και τη βελτίωση πολλών δημοσίων και ιδιωτικών σχολείων, ενώ συνέβαλε στη σύσταση νέων, όπως για παράδειγμα το «Ἑλληνικὸν Παρθεναγωγεῖον» αν και αυτό απευθυνόταν στις εύπορες οικογένειες. Το ίδιο έτος βοήθησε στη σύσταση «τοῦ ὑπὲρ τῆς γυναικείας παιδεύσεως συλλόγου τῶν κυριῶν». Τον Οκτώβριο του 1873 στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη για το συντονισμό των πρόξενων Μακεδονίας και Θράκης και εκεί προσβλήθηκε από ισχυρή βρογχίτιδα, που τον οδήγησε στον θάνατο. Ο Γ.Γ.

[402] Βλ. «Μπαλάνος Αριστείδης», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* ο.π., τ:17, σ.947,

«Μπαλάνος Αριστείδης», *Εγκυκλοπαίδεια Παπυρος Larousse Britannica,* τ.37, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 2007, σ.88 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 49

Παπαδόπουλος χαρακτηρίστηκε ως ένας φιλάνθρωπος και φιλόστοργος πατήρ ο οποίος εργάστηκε για τις ανάγκες της «Ἐλευθέρας Ἑλλάδας». [403]

ΠΑΡΙΖΙΝΙ ΡΑΦΑΗΛ (PARISINI RAFAELLE, 1820-1875)

Καθηγητής για έναν χρόνο (1874-1875) στον Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο. Γεννημένος στην Μπολόνια, αρχικά ο διδάχθηκε μουσική από τον πατέρα του Ιγνάτιο (Ignazio), αρχιμουσικό στην Όπερα της πόλης, και κατόπιν σπούδασε στο φημισμένο Ωδείο της γενέτειράς του. Το 1840 μετέβη στην Κέρκυρα όπου μαθήτευσε στον Νικόλαο Χαλικιόπουλο Μάντζαρο, αναλαμβάνοντας παράλληλα διευθυντής ορχήστρας στο θέατρο San Giacomo και μουσικοδιδάσκαλος στη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας. Το 1843 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα, όπου δίδασκε, ιδιωτικά θεωρία, φωνητική, βιολοντσέλο και πιάνο. Διορίστηκε καθηγητής μουσικής στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, δίδαξε στο Πολυτεχνείο συμβάλλοντας στο να ενταχθεί η μουσική ως υποχρεωτικό μάθημα και υπήρξε ιδρυτικό μέλος και διευθυντής της Φιλαρμονικής Εταιρείας «Ευτέρπη» (1871) όπου δίδασκε μέχρι το θάνατό του. Συνέγραψε στα Ελληνικά το δοκίμιο θεωρίας της μουσικής «Επίτομος Γραμματική Μουσικής», το πρώτο ελληνικό θεωρητικό βιβλίο μουσικής και συνέθεσε πολλά έργα, μεταξύ των οποίων το ιδιαίτερα αγαπητό «Αρκάδιον».[404]

ΡΕΝΙΕΡΗΣ ΜΑΡΚΟΣ (1815-1897)

Ιδρυτικό μέλος και Πρόεδρος από το 1871 έως το 1891 του ΜΔΣ. Νομομαθής και φιλόλογος με καταγωγή από τα Χανιά της Κρήτης, γεννήθηκε στην Τεργέστη. Σπούδασε στη Νομική Σχολή της Πάντοβας, της οποίας αναγορεύτηκε διδάκτωρ. Το 1835 ήρθε στην Αθήνα και εργάσθηκε ως δικηγόρος. Κατόπιν υπηρέτησε ως δικαστής, εφέτης και αεροπαγίτης μέχρι και το 1844, οπότε και απολύθηκε από τη δημόσια υπηρεσία, λόγω του ψηφίσματος περί ετεροχθόνων και επέστρεψε στον κλάδο της δικηγορίας. Διετέλεσε πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη (1862) και υποδιοικητής της

---

[403] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.11-12,

«Παπαδόπουλος Γρηγόριος», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* ο.π., τ.19, σ.93,

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46 και

«Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος», *Αιών 2984,* 11/01/1874, σ.1-4

[404] Βλ. Παχνιστή, *ο.π,* σ.16,

Αγραφιώτη Έφη, «Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;», Εθνικο Συμβούλιο Ελληνίδων, εκδόσεις Δρόμων, 2004, σ.86,

Μπαρμπάκη Μαρία, *Όψεις της μουσικής ζωής στα ελληνικά αστικά κέντρα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα,* Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ.37 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.53

Εθνικής Τραπέζης από το 1861 έως το 1886, οπότε και εκλέχτηκε διοικητής, θέση την οποία διατήρησε μέχρι και το 1890. Εκτός των παραπάνω υπήρξε μέλος της Επιτροπής του Κρητικού Αγώνα και συνιδρυτής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Στην πλούσια – κυρίως ιστοριογραφική – συγγραφική του συλλογή περιλαμβάνονται έργα όπως: «Δοκίμιον Φιλοσοφίας της Ιστορίας» (1841), «Ιστορικαί μελέται: Ο Έλλην πάπας Αλέξανδρος Ε' και η εν Βασιλεία σύνοδος» (1881) και «Έρευναι και εικασίαι περί του Βλοσσίου και Διοφάνους» (1888). Μαζί με τον Ράλλη μετέφρασε επίσης το Ἐγχειρίδιο του ρωμαϊκού δικαίου» του Μακελντέη, ενώ πέρα από τις παραπάνω μελέτες, έγραψε μία στα γαλλικά για τον Κύριλλο Λούκαρη, μεταφρασμένη στα ελληνικά από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο. Ο Μάρκος Ρενιέρης συγκαταλέγεται μεταξύ των διακεκριμένων Ελλήνων διανοουμένων του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, που έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στην πνευματική ζωή του τόπου.[405]

ΡΟΜΠΟΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1830—1875)

Ιδρυτικό μέλος του ΜΔΣ και από τα σημαντικότερα τακτικά μέλη του συμβουλίου του συλλόγου. Υπήρξε και πρόεδρος της επιτροπής επί της εκκλησιαστικής μουσικής του μουσικού τμήματος πριν διακοπεί η λειτουργία της το 1872. Έλαβε σπουδές στη Ρωσία και στη Γερμανία. Το 1863 έγινε καθηγητής Πανεπιστημίου, στη σχολή Θεολογίας, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1870, χειροτονήθηκε ιερέας και έγινε εφημέριος της βασιλικής οικογένειας. Στα χρόνια 1871-1873 διετέλεσε πρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.[406]

ΣΕΜΙΤΕΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (1828-1898)

Ιδρυτικό μέλος και γραμματέας της επιτροπής της εκκλησιαστικής μουσικής του μουσικού τμήματος πριν διακοπεί το έτος 1872. Επίσης συνέταξε «μουσική γραμματική» με εξελληνισμένη ορολογία για τις ανάγκες του συλλόγου. Γεννήθηκε στο Μονοδένδρι Ζαγορίου, φοίτησε στη Ριζάρειο Σχολή, στο Πανεπιστήνιο Αθηνών και κατόπιν στη Γερμανία, όπου εξέδωσε ως αινέσιμος διατριβή τα «Ἠπειρωτικὰ» (*Epiroticorum liber primus*, Βερολ. 1854). Αρχικά, όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, εργάστηκε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο Πατρών, ενώ μετέπειτα διορίστηκε τμηματάρχης στο Υπουργείο Παιδείας. Από το 1868 διετέλεσε δύο φορές πρύτανης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως τακτικός καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας. Ανά διαστήματα έγραψε

[405] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.13,

«Ρενιέρης Μάρκος», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* ο.π., τ.19, σ. 788 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 49

[406] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.13, 49 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 50

διορθώσεις και κριτικές προς Έλληνες ποιητές και συνέταξε την «Λατινική Γραμματική» (1884) και την «Μετρικήν»(1894).[407]

ΣΠΑΘΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Αρχικά του είχε προταθεί να διδάξει ιστορία ή εισαγωγή στη δραματική ποίηση ως προπαρασκευή για το μάθημα της απαγγελίας. Δέχτηκε να διδάξει το δραματολογικό μάθημα και μάλιστα δωρεάν, ενώ η μέρα έναρξης των μαθημάτων του ήταν η 15η Ιανουαρίου του 1873.[408]

ΣΤΗΒΕΝΣ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ

Για μικρό χρονικό διάστημα μηνών κατά το έτος 1879 ανέλαβε τα διευθυντικά καθήκοντα στον ΜΔΣ. Η καταγωγη του ήταν από την Κεφαλλονιά ενώ είχε λάβει μουσικές σπουδές από τον Μάντζαρο. Σε προηγούμενο χρόνο υπήρξε και διευθυντής της Φιλαρμονικής του Αργοστολίου και μετέπειτα στο θέατρο «Απόλλων». Πρωτού αναλάβει τη θέση του διευθυνστή στο ωδείο βρισκόταν στο Παρίσι όπου και επέστρεψε μετά την παραίτησή του.[409]

ΣΥΓΓΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (1830-1899)

Από τους μεγαλύτερους ευεργέτες του ΜΔΣ, ο οποίος ενίσχυσε οικονομικά το σύλλογο με 15.000 δραχμές, όπως προκύπτει από την διαθήκη του, ενώ χάρη σε αυτόν καθιερώθηκε και ο θεσμός των υποτροφιών. Ο Ανδρέας Τσιγγρός, όπως ήταν το πραγματικό του όνομα, με καταγωγή από την Χίο, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και τα παιδικά του χρόνια τα έζησε στην Άνδρο όπου όλη η οικογένεια εγκαταστάθηκε από το 1834. Τα πρώτα χρόνια μετά το πέρας των σπουδών του στην Ερμούπολη το 1845 εργάστηκε αρχικά εκεί ως βοηθός ενός έμπορου ονόματι Θεόδωρου Ροδοκανάκη και έπειτα μετέβη το ίδιο έτος στην Κωνσταντινούπολη και δούλεψε στην εφοπλιστική εταιρεία του Νικόλαου Δαμιανού, ο οποίος ήταν φίλος του πατέρα του και στον οποίο τον παρέπεμψε ο μεγαλύτερος του αδελφός Γεώργιος, ως βοηθός λογιστή και αργότερα από το 1847 ως γραμματέας. Τα επόμενα χρόνια η πείρα που είχε αποκτήσει, αλλά και η κερδισμένη πια συμπάθεια και εμπιστοσύνη από τους προϊστάμενους του, τον οδήγησαν σύντομα στα διευθυντικά καθήκοντα της νεοσύστατής εταιρείας «Βούρος, Δαμιανός & Σια» μετά το θάνατο του Δαμιανού, το 1849, ενώ λίγα χρόνια μέχρι και το 1855 είχε γίνει και συνέταιρος. Υπήρξε μια περίοδος 6 χρόνων περίπου της ζωής του που προσπάθησε να μορφωθεί μουσικά και να μάθει ενδεχομένως

[407] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.16,76 και
Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46

[408] Βλ..Παχνιστή, *ο.π.,* σ.48

[409] Βλ. Κουρμπανά Στέλλα, *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων,* τεύχος 6, ο.π. σ.41

κάποιο μουσικό όργανο, ωστόσο σύντομα συνειδητοποίησε ότι δεν είχε έφεση και το εγκατέλειψε. Η πολυπραγμοσύνη και η οξύνοια που τον χαρακτήριζαν έστρεψαν το ενδιαφέρον του νεαρού εικοσιπεντάχρονου επιχειρηματία σε ένα προϊόν που είχε μεγάλη ζήτηση και θεωρείτο ιδιαίτερα επικερδές, το μετάξι. Ύστερα από πολλή σκέψη και έρευνα αγοράς και πείθοντας μετά από πολλές προσπάθειες τον διευθυντή της γαλλικής έδρας της εταιρείας Ζωρζή Πετροκοκκίνο, το 1856 εισάγει τα διακινούμενα προϊόντα τους, τα κουκούλια του μεταξωσκώληκα και το βαμβάκι, τα οποία μετέφεραν συμπιεσμένα εξοικονομώντας όγκο για μεγαλύτερες ποσότητες. Ένα πρόβλημα υγείας του ωστόσο το 1858, από υπερβολική εργασιομανία, τον αδρανοποίησε από το εμπόριο, ενώ τον επόμενο χρόνο πραγματοποιεί επαγγελματικό ταξίδι στα υποκαταστήματα της εταιρείας (Ανατολική & Κεντρική Ευρώπη, Αγγλία, Γαλλία). Το 1861 παραιτήθηκε οριστικά από τον κλάδο του εμπορίου. Από το 1863 και μετά στράφηκε στις τραπεζικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις. Σε επίσκεψή του στην Αθήνα το 1867 απέκτησε γνωριμίες με διακεκριμένα πρόσωπα, όπως τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, τον Χαρίλαο Τρικούπη, τον Ευθύμιο Κεχαγιά, Υπουργό οικονομικών και υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας, καθώς και με τον Μάρκο Ρενιέρη , διοικητή της Εθνικής Τράπεζας , με τον οποίο διατήρησε φιλικές σχέσεις και τον Ιωάννη Φιλήμονα, δημοσιογράφο και ιστορικό συγγραφέα, γιος του οποίου ήταν ο Τιμολέων Φιλήμονας, δημοσιογράφος. Μάλιστα στο ξενοδοχείο των ξένων που διέμενε εκείνη την περίοδο γνώρισε τον ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη με τον οποίο και παρέμειναν φίλοι. Το Πάσχα του 1868 για ένα διάστημα μετέβη πάλι στην Κωνσταντινούπολη έχοντας ήδη συμπληρώσει 20 χρόνια στο χώρο εργασίας και έχοντας φτιάξει και μια αξιόλογη περιουσία. Στο διάστημα της παραμονής του, με προτροπή του Αντώνιου Βλαστού, διευθυντή της «Γενικής Οθωμανικής Εταρείας», με τον οποίο ήρθε σε επαφή και με τη συνεργασία δύο εμπόρων, του Γεώργιου Κωρονιού και του Στέφανου Σκουλούδη, δημιούργησαν την Εταρεία «Συγγρός, Κορωνιός & Σια», σκοπός της οποίας ήταν να παρέχει δάνεια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά με υπέρογκους τόκους. Το 1871 μετασχηματίσθη σε Τράπεζα Κωνσταντινούπολης και εκτός από την Οθωμανική Αυτοκρατορία πλέον δάνειζε και στην Αίγυπτο. Λίγο καιρό αργότερα, με τη μόνιμη εγκατάσταση του Συγγρού στην Αθήνα, η έδρα της εταιρείας μεταφέρεται εκεί. Το 1872 ίδρυσε σε συνεργασία με τον Ευάγγελο Βαλτατζή και τον Ιωάννη Σκαλτσούνη την Γενική Πιστωτική Τράπεζα ή αλλιώς Τράπεζα Αθηνών και το επόμενο έτος αναμείχθηκε και στο λαυρεωτικό αγοράζοντας την εταιρεία «Ρου, Σερπιέρι» ιδρύοντας την ελληνική εταιρεία μεταλλουργείων Λαυρίου. Μετείχε επίσης στην ίδρυση του σιδηροδρόμου Πειραιά–Λαμίας. Τέλος, το 1881, με την προσάρτηση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας ίδρυσε την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας. Εκτός των παραπάνω εμπορικών–τραπεζικών ικανοτήτων, ο Ανδρέας Συγγρός επιδόθηκε και σε φιλανθρωπικά έργα ενισχύοντας μορφωτικούς συλλόγους και άλλους

φορείς σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη. Μιλούσε άπταιστα την Τούρκικη και την Ιταλική γλώσσα, ενώ γνώριζε και Γαλλικά.[410]

ΦΙΛΗΜΩΝ ΤΙΜΟΛΕΩΝ (1833-1898)

Ένα από τα ιδρυτικά μέλη του ΜΔΣ και από τα σημαντικότερα τακτικά μέλη του συμβουλίου. Πολιτικός και δημοσιογράφος, γιος του ιστορικού, δημοσιογράφου, ιδρυτού και μέχρι το 1854 αποκλειστικού συντάκτη και εκδότη της εφημερίδος *Αιών*, Ιωάννη Φιλήμονος. Γεννημένος στο Ναύπλιο, ο Τιμολέων Φιλήμων έγινε σε νεαρή ηλικία διδάκτωρ του Πανεπιστημίου και δεν άργησε να αναλάβει τη διεύθυνση της εφημερίδας του πατέρα του. Εξελέγη τρείς φορές βουλευτής Αττικής, κατόπιν αποσύρθηκε ενώ αργότερα εξελέγη και δήμαρχος Αθηναίων (1887-1889). Διετέλεσε επίσης έφορος της βιβλιοθήκης της Βουλής και πρόεδρος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.[411]

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ ΧΑΡΙΛΑΟΣ (1832-1896)

Εκτός από τις πολιτικές του ενασχολήσεις υπήρξε ένας από τους φιλόμουσους που ενδιαφέρθηκαν για τη σύσταση μουσικού συλλόγου. Στη δεύτερη συνέλευση του τότε νεοσύστατου Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου, στις 19 Ιουλίου 1871, εξελέγη πρόεδρος επί της διοικήσεως του Θεάτρου και του δραματικού τμήματος του Ωδείου Αθηνών.[412] Γιος του Σπυρίδωνος Τρικούπη και της Αικατερίνης, αδελφής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ο Χαρίλαος Τρικούπης γεννήθηκε στο Ναύπλιο. Έλαβε βασικές σπουδές στην Αθήνα υπό τον Γεώργιο Γεννάδιο και στη συνέχεια σπούδασε Νομική πρώτα στην Αθήνα και έπειτα το Παρίσι οπού αναγορεύτηκε διδάκτωρ. Νεαρός ακόμα υπηρέτησε στην πρεσβεία της Ελλάδας στο Λονδίνο όπου ήταν και ο πατέρας του. Το 1862 εξελέγη αντιπρόσωπος των ομογενών στην συντακτική συνέλευση στην Αθήνα από την οποία

---

[410] Βλ. Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα,* 1ος τόμος, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της εστίας, 1908, σ: 6,11, 24, 27, 29, 57, 81-83, 88, 95-100, 121, 143, 166, 169-170, 215, 272-282, 285,

Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα,* 2ος τόμος, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της εστίας, 1908, σ: 3-4, 125-128, 134-135, 143, 145-147, 155, 164-169,

Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα,* 3ος τόμος, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της εστίας, 1908, σ: 3-7, 18, 44-49, 51, 72, 82, 86,

«Συγγρός Ανδρέας», *Εγκυκλοπαίδεια Παπυρος LarousseBritannica,* τ.48, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 2007, σ.321-322 και

«Βιογραφικαί σημειώσεις», *Εστία 345,* 13/02/1899, σ.1-2

[411] Βλ. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.13 και

Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών: Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.46, 50

[412] Βλ. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Εκθεσις των από της ιδρύσεως αυτού πεπραγμένων: Ιούλιος 1871- Ιούνιος 1875*, Αθηνήσι: Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 18

προέκυψε το Σύνταγμα του 1864. Εισήλθε στην πολιτική σκηνή το 1865, ως βουλευτής Μεσολογγίου, θεωρούμενος ως ένας από τους ικανότερους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων της εποχής. Σε λιγότερο από έναν χρόνο γίνεται Υπουργός Εξωτερικών στην τρίτη κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, στην οξύτερη φάση του κρητικού ζητήματος, αλλά σύντομα παραιτείται. Έκτοτε ξεκινούν τα σημαντικά επιτεύγματα του πολιτικού αυτού προσώπου. Το 1872 επί πρωθυπουργίας Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και σε συνεργασία με επιφανείς πολιτικούς και βουλευτές όπως τον Επτανήσιο Κωνσταντίνο Λομβάρδο, τον Ευθύμιο Κεχαγιά, τον Αθανάσιο Πετμεζά κ.α. ίδρυσε το «Πέμπτο Κόμμα». Το 1874 δημοσίευσε στον Τύπο το άρθρο «Τις πταίει» εκφράζοντας την απογοήτευση των νεότερων πολιτικών και κατακρίνοντας την πολιτική του στέμματος που οδηγούσε τη χώρας σε αλλεπάλληλες πολιτικές κρίσεις και την καθιστούσαν πολιτικά ασταθή. Αν και αρχικά, με την αναστάτωση που επήλθε, φυλακίστηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα, τα πράγματα άλλαξαν με την αποδοχή της δεδηλωμένης από τον βασιλιά το 1875 και έτσι λίγα χρόνια αργότερα, το 1882, ο Τρικούπης εξασφάλισε απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή και του δόθηκε η ευκαιρία να ξεκινήσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα. Στα χρόνια που ακολούθησαν, μέχρι και το 1895, εναλλασσόταν στην πολιτική με τον αντίπαλό του και λαϊκιστή, Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Οι εκσυγχρονιστικές του προσπάθειες δεν επέφεραν την επιθυμητή επιτυχία παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό. Τα μέτρα λιτότητας που εφάρμοσε λόγω της πτώχευσης του 1893 τον οδήγησαν στην τελική του ήττα το 1895.[413]

ΚΕΧΑΓΙΑ ΚΑΛΛΙΟΠΗ (1839-1905)

Λόγια και παιδαγωγός γεννημένη στην Προύσα της Βιθυνίας. Καταγόταν από εξέχουσα οικογένεια. Ο παππούς της, αντιπρόσωπος Χριστιανών Ελλήνων συμμετείχε στη διοίκηση μαζί με τους Τούρκους κρατικούς αξιωματούχους της περιοχής ενώ ο πατέρας της τον διαδέχτηκε μέχρι και την ελληνική επανάσταση όπου έχασε το αξίωμά του και εργάστηκε ως έμπορος στην Αθήνα όπου και κατέφυγαν το 1850. Η Καλλιόπη Κεχαγιά φοίτησε στο Παρθεναγωγείο Χιλλ. Σε σχέση με τις εκπαιδευτικές συνθήκες της εποχής, ακολούθησε ανώτερες παιδαγωγικές σπουδές. Αργότερα ταξίδεψε στο Λονδίνο προκειμένου να εμπλουτίσει τις παιδαγωγικές γνώσεις της και επιστρέφοντας στην Αθήνα προσλήφθηκε κατευθείαν από την κυρία Χιλλ για να διδάξει στο Παρθεναγωγείο. Σύντομα ανέλαβε τη θέση της διευθύντριας, που τότε προσέδιδε πολύ υψηλό κύρος στην εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, την οποία κατείχε μέχρι και το 1860. Έπειτα ταξίδεψε για αρκετό διάστημα με σκοπό να μεταδώσει την ελληνική παιδεία σε ελληνίδες του εξωτερικού δουλεύοντας σε διάφορα σχολεία. Έχοντας επιστρέψει στην Ελλάδα ήδη από το 1865

[413] Βλ.. Παχνιστή, *ο.π.,* σ.13,

«Τρικούπης Χαρίλαος», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* ο.π., τ.21, σ.644-655 και

Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας:1770-2013,* 3η έκδοση, Αθήνα: Κάτοπτρο, 2015, σ.388-390

και με την παραίτηση της κυρίας Χιλλ το 1867 ίδρυσε το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» μαζί με την εξίσου αξιόλογη συνάδελφο παιδαγωγό, Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου. Μέσα από το έργο τους μεταβάλλουν την εκπαίδευση έτσι ώστε να απευθύνεται όχι μόνο στις εύπορες οικογένειες αλλά σε όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης. Το 1872 ίδρυσε τον «Σύλλογο υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως». Από το 1875 ως το 1889 διέμενε στην Κωνσταντινούπολη όπου διηύθυνε το Ζάππειο Παρθεναγωγείο. Μελέτες και άρθρα της παιδαγωγικού περιεχομένου δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά. Μεταξύ αυτών το «Παιδαγωγικόν Εκόλπιον» (1879-1880).[414]

ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ (1842-1916)

Παιδαγωγός και λόγια. Γεννήθηκε στη Βιέννη από Μακεδόνες, εύπορους γονείς. Ο πατέρας της Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, με καταγωγή από τις Σέρρες, ήταν έμπορος που μεγάλωσε και έζησε στη Βιέννη, όπου και γνώρισε και παντρεύτηκε τη μητέρα της Αικατερίνης, Μαρία Καζάζη. Η Αικατερίνη και ο αδελφός της Αναστάσιος έλαβαν άριστη και ελληνοπρεπέστατη ανατροφή και μόρφωση. Σε ηλικία 13 ετών, το έτος 1856, η φιλοπατρία των γονιών έφερε όλη την οικογένεια στην Αθήνα. Τρία χρόνια αργότερα, το έτος 1859 παντρεύτηκε σε ηλικία 17 ετών τον πλούσιο ευπατρίδη Λάσκαρη Λασκαρίδη, έμπορο με καταγωγή από την Προύσα. Μαζί απέκτησαν τρείς κόρες, την Μελπομένη, τη Σοφία και την Ειρήνη. Η Αικατερίνη ήδη από την ηλικία των 13 έλαβε σπουδές Ιστορίας, Παιδαγωγικών και κλασικής φιλολογίας σε Βιέννη, Αθήνα, Λονδίνο, Παρίσι και Κωνσταντινούπολη. Μετά το πέρας των σπουδών της στην Ελλάδα συνέχισε να διευρύνει τα γνωστικά της πεδία σε φυσική, ψυχολογία, μελέτη Ελλήνων συγγραφέων, καλλιτεχνολογία, γεωγραφία, μυθολογία κ.λπ. Το 1865 προσλήφθηκε στο Παρθεναγωγείο Χιλλ, ένα χρόνο αργότερα έγινε διευθύντρια, ενώ το 1867 μαζί με την Καλλιόπη Κεχαγιά ίδρυσαν το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο». Μέσα από το εκπαιδευτικό της έργο εισήγαγε και διέδωσε στην ελληνική εκπαίδευση την φρεβελιανή μέθοδο. Ίδρυσε επίσης εργαστήρια άπορων γυναικών, γυμναστικές σχολές θηλέων και διδασκαλείο νηπιαγωγών. Έγραψε επίσης απομνημονεύματα.[415]

---

[414] Βλ. Ξυνογαλάς Κ. Θεόδωρος, «Η παιδαγωγός Καλλιόπη Κεχαγιά (1839-1905): προσεγγίσεις στη ζωή και το έργο της», (Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 2010), σ.14-18 και

«Κεχαγιά Καλλιόπη», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* ο.π., τ.15, σ.443

[415] Βλ. «Λασκαρίδου Αικατερίνη», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* ο.π., τ.16, σ.673,

Δημητριάδη Ελένη, «Η συμβολή της Αικατερίνη Λασκαρίδου στην ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα», (διδακτορική διατριβή), Παιδαγωγικό τμήμα Νηπιαγωγών, πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή επιστημών αγωγής, Ιωάννινα 2012, *DOI: 10.12681/eadd/26927,* σ.155-160, πρόσβαση: 04/04/2021

Φούκας Α. Βασίλης, «Παιδική ηλικία και παιδαγωγική θεωρία στην Ελλάδα: 18ος αι. – Μεσοπόλεμος: από τη θεωρία του ‘μικρού ενήλικα’ στη διδασκαλία της ‘ψυχολογίας του παιδιού’», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 57, (2014), σ.50

ΦΡΙΜ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Γερμανίδα πιανίστρια που υπήρξε καθηγήτρια πιάνου στο ΩΑ κατά τη διετία 1891- 1892. Κόρη του μουσικοδιδασκάλου Γεωργίου Φρίμ, γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα. Το 1876 έδωσε μια σειρά από ρεσιτάλ πιάνου, μεταξύ άλλων και στον χώρο του ΩΑ, με έργα Μέντελσον, Σοπέν, Σούμπερτ, Λίστ, Σούμαν και Άντον Ρούμπισταιν ο οποίος υπήρξε και δάσκαλός της. Τα περισσότερα έργα τα ερμήνευσε σόλο εκτός από ένα που τη συνόδευσε με βιολί ο Αλλέγρης. Σε κάποιες μάλιστα συναυλίες με σκοπούς κοινωνικού χαρακτήρα συνεργάστηκε με τη Σοφία Δούδου. Πάντως μέχρι και τον θάνατό της το 1892 παρέμεινε ενεργή και δραστήρια και ως σολίστ και ως δασκάλα πιάνου.[416]

[416] Βλ. Αγραφιώτη, «Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;», *ο.π.,* σ.90, 95,

Μπαρούτας, *ο.π.,* σ.29 και

Μπαρμπάκη, (Διδακτορική Διατριβή), ο.π., σ.305-306

ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ ΘΗΛΕΩΝ

Α'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1872/73

Αύξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμά/Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Λουΐζα Ένιγγ[417]	18	άνευ	Σύρος(οδός Αδριανού)	Ωδική: οξύφωνος		Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
2	Φανή Κανελλοπούλου	14	Μαθήτρια Αρσάκειου	Ναύπλιο(Γεράνι)	Ωδική: οξύφωνος		Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
3	Καλλιόπη Μιχαλοπούλου	16	Μαθήτρια Αρσάκειου	Σμύρνη(Γεράνι)	Ωδική: βαρύφωνος		Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
4	Ασπασία Κωνοφάου	10	Μαθήτρια δημοτικού	Ήπειρος(Γεράνι)	Ωδική: βαρύφωνος		Διδάσκαλος: Ένιγγ
5	Βασιλική Βλάχου	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική: οξύφωνος		Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

[417] Κόρη του Ιούλιου Ένιγγ.

6	Αθηνά Βλάχου	15	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
7	Ειρήνη Απέρη	19	ανευ	Αθήνα(οδός Αδριανού)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός Ωραία Φωνή
8	Πηνελόπη Κουτσονικολάου	16	Μαθήτρια Αρσάκειου	Καλαμάτα(Νεάπολις)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
9	Πολυξένη Μαντσούνη	14	Μαθήτρια Αρσάκειου	Κυδωνία (Νεάπολις)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
10	Λουΐζα Λυγγέρη	19	άνευ	Αθήνα(Νεάπολις)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
11	Αγγελική Γαζαδρόσβσκη	18	άνευ	Ναύπλιο(Νεάπολις)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
12	Αμαλία Ζαφειρίου	16	Μαθήτρια Αρσάκειου	Ναύπλιο(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
13	Μελπομένη Κωνοφάου	14	Μαθήτρια Αρσάκειου	Ήπειρος(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

14	Κλεοπάτρα Λαζάρου	15	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(οδός Ευρυπίδου)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
15	Ελισάβετ Νικολοπούλου	25	Διευθύντρια Δημοτικού	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
16	Αικατερίνη Μπιστούρα	20	Δασκάλα Δημοτικού	Αθήνα(Μεταμόρφωση)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
17	Μαριγώ Πέρδικα	19	Δασκάλα Δημοτικού	Αθήνα(Μεταμόρφωση)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
18	Ιφιγένεια Δημητριάδου	22	Δασκάλα Αρσάκειου	Αθήνα(Πανεπιστημίου)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
19	Ελένη Κρασοπούλου	16	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
20	Κλεονίκη Αλεξοπούλου	16	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
21	Πολυχρόνη Γαμπουρατζή	16	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Αγίου Δημητρίου-Ψυρρή)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

22	Καλλιόπη Ταμπουρατζή	10	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Αγίου Δημητρίου Ψυρρή)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
23	Μαρία Παπαγιαννοπούλου	15	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Αιόλου)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
24	Πολύμνια Δασκαλοπούλου	12	Μαθήτρια Καλογραίων	Κρήτη(Μεταξουργείο)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
25	Δέσποινα Βάλβη	12	Μαθήτρια Δημοτικού	Αθήνα(Άγιος Νικόλαος)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
26	Ελένη. Π. Δημητροπούλου	12	Μαθήτρια Δημοτικού	Αθήνα(Αγορά)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
27	Δέσποινα Βλαχάνη	10	Μαθήτρια Δημοτικού	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
28	Ευφροσύνη. Π. Ζαφειροπούλου	10	Μαθήτρια Δημοτικού	Ναύπλιο(Πλάκα)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
29	Χρυσ. Χελιώτου	10	Μαθήτρια Δημοτικού	Αθήνα(Αγορά)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ

30	Μαριγώ Π. Ζαφειροπούλου	12	Μαθήτρια Δημοτικού	Ναύπλιο(Πλάκα)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
31	Αμαλία Γκινεραλάκου	12	Μαθήτρια Δημοτικου	Θήβα(Αγίου Αποστόλου)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
32	Ελένη Κυδωνάκη	10	Μαθήτρια Σουρμελή	Κρήτη(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
33	Πολυξένη Μήλωνος	17	Δασκάλα Αρσάκειου	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
34	Θεοδοσία Λελούδη	27	Δασκάλα Δημοτικού	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
35	Μαριέττα Αγγελινίδου	11	Μαθήτρια Δημοτικού	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
36	Ευφροσύνη Λαδιανού	12	Μαθήτρια Δημοτικού	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Ένιγγ
37	Χρυσάνθη Μαρούλη	14	Μαθήτρια Αρσάκειου	Κρήτη(Γεράνι)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

38	Ελένη Ορλάνδου	17	Δασκάλα ιδιωτικής σχολής	Αθήνα(Αιόλου)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
39	Χρυσάνθη Σκορδούλη	20	Δασκάλα ιδιωτικής σχολής	Τρίπολη(Γεράνι)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
40	Ευδοκία Κόντογλου	13	άνευ	Αθήνα(Σύνταγμα)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
41	Αμαλία Όρνστεϊν	15	άνευ	Ναύπλιο(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
42	Βασιλική Όρνστεϊν	17	Μαθήτρια Γκίκα	Ναύπλιο(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
43	Χρυσαυγή Δελινάρδου	19	Δασκάλα Χιλλ	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
44	Ελένη Δασκαλάκη	20	Δασκάλα Χιλλ	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
45	Λουκία Φωνιάνα	16	άνευ	Κέρκυρα(Πανεπιστημίου)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

46	Ειρήνη Τριανταφύλλου	18	Δασκάλα	Αθήνα(Βαρνάβας)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
47	Ελένη Οικονομοπούλου	16	Δασκάλα	Αθήνα(Βαρνάβας)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
48	Βασιλική Αδαμοπούλου	17	Δασκάλα	Αθήνα(Τραπέζης)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
49	Μαρίνα Ζαχαρίου	18	Δασκάλα	Ψαρά(Ριζαρίου)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
50	Πάνθια Ζαχαρίου	19	Δασκάλα	Ψαρά(Ριζαρίου)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
51	Ελένη Εμμανουήλ	18	Δασκάλα	Αθήνα(οδός Φωκίων)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
52	Κυριακούλα Βραχώρη	24	Δασκάλα	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
53	Ελένη Δημοπούλου	19	Δασκάλα	Αθήνα(Νεάπολη)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

54	Αγγελική Σκόκου	16	Δασκάλα	Αθήνα(Άγιοι Θεόδωροι)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
55	Στυλιανή Σαμίου	16	Δασκάλα	Αθήνα(Μητρόπολη)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
56	Μαρία Αδαμοπούλου	16	Δασκάλα	Αθήνα (Τραπέζης)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
57	Βασιλική Θεοδώρου	18	Δασκάλα	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
58	Ελένη Βακαρώζα	18	Δασκάλα	Αθήνα(Βαρβάκειος)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
59	Χαρίκλεια Χαραλάμπους	18	Δασκάλα	Νάξος(Βαρνάβας)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
60	Μόρφω Μωραΐτου	18	Δασκάλα	Αθήνα(Νεάπολη)	Ωδική/Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
61	Βασιλική Σερβίου	20	Δασκάλα	Αθήνα(Μητρόπολη)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός Εν 1^{η} συναυλία 28 Ιανουαρίου 1874 δρα το β’

						σχολ. έτος
62	Ασπασία Αυγερινού	17	Δασκάλα	Αθήνα(Αγία Φιλοθέη)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
63	Ελπίδα Κωνσταντινίδου	17	Δασκάλα	Αθήνα(Μεταμόρφωση)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
64	Μαρία Λαρόζα	20	Δασκάλα	Αθήνα(Αγορά)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
65	Αρχόντω Κορκίδου	15	Μαθήτρια	Κρήτη(Μεταξουργείο)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
66	Σοφία Γούντα	15	Δασκάλα Κάϊλ	Αθήνα (οδός Αθηνάς)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
67	Πηνελόπη Κωνσταντουλάκη	17	Μαθήτρια	Χίος(Χουρμαδιά)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
68	Σμαράγδα Γεωργίου	14	Μαθήτρια Σουρμελή	Τρίκαλα(Γεράνι)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

69	Αικατερίνη Κορκίδου	13	Μαθήτρια Σουρμελή	Κρήτη(Μεταξουργείο)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
70	Αικατερίνη Μαλιοπούλου	16	Δασκάλα	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
71	Βαλεντίνη Μάρμοττεν	10	άνευ	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
72	Πηνελόπη Π. Κουρκουμέλη	16	άνευ	Αθήνα (Νεάπολη)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
73	Πολυξένη Δ. Λαμπίρη	18	άνευ	Αθήνα(Ταχυδρομ)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
74	Ευφροσύνη Σαρρή	18	Δασκάλα Μάσσωνος	Αθήνα(Μητρόπολη)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
75	Ελένη Χαρμούση	14	Μαθήτρια	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
76	Καλλιόπη Αθανασιάδου	20	Δασκάλα	Χαλκίδα(Νεάπολη)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

77	Λουΐζα Τίτους	15	Μαθήτρια Γκίκα	Λαμία(Πανεπιστημίου)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
78	Ευφροσύνη Χαρμούση	18	Δασκάλα	Αθήνα (Αιόλου)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
79	Πηνελόπη Κωνσταντίνου	18	Δασκάλα	Αθήνα(Αμαξοστάσιο)	Ωδική: βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
80	Ξανθή Κωνσταντίνου	13	Μαθήτρια	Αθήνα(Αμαξοστάσιο)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
81	Άρτεμις Καλέργη	14	Μαθήτρια	Αθήνα(οδός Νίκης)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
82	Κυριακούλα Κωνσταντίνου	12	Μαθήτρια	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
83	Ζωή Σαρδέλη	14	άνευ	Αθήνα(Αστυνομίας)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
84	Αμαλία Ράμφου	14	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Λυκαβηττός)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

85	Άννα Κόκκαλη	15	Μαθήτρια Γκίκα	Θήβα(Γεράνι)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
86	Ευανθία Νικολαΐδου	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
87	Χρυσή Παπάζογλου		Δασκάλα		Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
88	Ελίζα Βραχώρη		Δασκάλα		Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
89	Ευφροσύνη Ξανθού		Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
90	Ελένη Αυγερινού[418]	(10)		Σύρος[419]	Ωδική/ Οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
91	Ελένη Αναστασιάδου	(10)			Ωδική	

[418] Πιθανότατα κόρη του Α. Δ. Αυγερινού, ιδρυτικό μέλος του συλλόγου.

[419] Η καταγωγή της καταγράφεται στα επίσημα πεπραγμένα του ωδείου για τα έτη 1871 έως 1875. Βλ. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος: *Εκθέσεις των από της ιδρύσεως αυτού πεπραγμένων,* Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, Αθηνήση 1875

92	Μαρία Αντωνίου	(9)	Ωδική	
93	Αριστέα Βοΐσχου		Ωδική	
94	Μαρία Βοΐσχου		Ωδική	
95	Ελένη Γεωργίου		Ωδική	
96	Αμαλία Γρηγορίου		Ωδική	
97	Ειρήνη Γραικού	(9)	Ωδική	Εγγυητής ο Πατήρ Γιάννης Γραικός
98	Όλγα Κουμουνδούρου		Ωδική	
99	Ξανθή Κασσανδρή		Ωδική	

100	Αγγελική Νικολαΐδου				Ωδική
101	Ελένη Πίγκα				Ωδική
102	Αικατερίνη Πέτρου	(9)			Ωδική
103	Ευφροσύνη Παπαζαφειροπούλου				Ωδική
104	Μαρία Χαραλάμπους				Ωδική
105	Μαρία Δασκαλάκη				Ωδική
106	Αικατερίνη Καλλιστέτη	10	Μαθήτρια Αρσάκειου	(Μητρόπολη)	Ωδική
107	Ελπινίκη Πεζετοπούλου				Ωδική

108	Ευφροσύνη Κοντογούρου				Ωδική
109	Μαρία Μαργαρίτου	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Βαρβάκειος)	Ωδική
110	Αγγελική Μαργαρίτου	10	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Βαρβάκειος)	Ωδική
111	Γεωργία Μητροπούλου	13	Μαθήτρια Αρσάκειου	Ναύπλιο(Βλασαρού)	Ωδική
112	Παναγιώτα Θεοδώρου	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(δ' τμήμα)	Ωδική
113	Αικατερίνη Γόρνου	13	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική
114	Αδαμαντία Καλογερά				Ωδική
115	Αθηνά Πόρου	14	Μαθήτρια Αρσάκειου	Βουκουρέστι(Καρμπολά – μάλλον εννοεί Γκαρμπολά ήταν οι φυλακές Γκαρμπολά στη περιοχή του Ψυρρή)	Ωδική

116	Σμαράγδα Φιλιππίδου	16	Μαθήτρια Γκίκα	Κωνσταντινούπολη(Γεράνι)	Ωδική
117	Φωτεινή Φιλιππίδου	9	Μαθήτρια Γκίκα	Κωνσταντινούπολη(Γεράνι)	Ωδική
118	Ανδρομέδα Σάββα		Δασκάλα	Κωνσταντινούπολη	Ωδική
119	Αθανασία Γεωρτσοπούλου	11	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Κολονάκι)	Ωδική
120	Χαρίκλεια Στεφοπούλου	11	Μαθήτρια Αρσάκειου	Ναύπλιο(Ψυρή)	Ωδική
121	Μαρία Βάρφη	11	Μαθήτρια Αρσάκειου	Ναύπλιο(Ομόνοια)	Ωδική
122	Μαρία Αγγελινίδη	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Χαλκίδα(Ομόνοια)	Ωδική
123	Ελένη Πλατή	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Χρυσοσπηλιά)	Ωδική

124	Ελένη Κοντορούπη	11	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Χρυσοσπηλιά)	Ωδική
125	Αικατερίνη Τσάγγρη	11	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Άγ. Συμεών)	Ωδική
126	Μαρία Καρδαρά	11	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Ψυρή)	Ωδική
127	Πολυξένη Δασκαλοπούλου		Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική
128	Αναστασία Αραζού	15	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Νεάπολη)	Ωδική
129	Χαρίκλεια Μυγιάκη	9	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα	Ωδική
130	Ελένη Δερέκα	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα	Ωδική
131	Ειρήνη Ρόμβου	15	Μαθήτρια Σουρμελή	Άνδρος(Νεάπολη)	Ωδική

132	Μαργαρίτα Ρέϊνερι	12	Μαθήτρια Κεϊάλ	Αθήνα(Αγίου Κωνσταντίνου)	Ωδική
133	Καρολ(ίνα) Ρέϊνερι	9	Μαθήτρια Κεϊάλ	Αθήνα(Αγίου Κωνσταντίνου)	Ωδική
134	Ζωή Ρόμβου	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Άνδρος(Νεάπολη)	Ωδική
135	Μαριγώ Ολλανδού	11	Δημοτικό Ψυρρή	Μύκονος(Γεράνι)	Ωδική
136	Ειρήνη Βούλγαρη	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Αθήνα(Ψυρή)	Ωδική
137	Ελένη Ταπεινού	12	Δημοτικό Ψυρρή	Αθήνα(Αγίου Κωνσταντίνου)	Ωδική
138	Ειρήνη. Χ. Αποστόλου	10	Μαθήτρια Αρσάκειου	Μικρά Ασία(Γεράνι)	Ωδική
139	Μαρία Γεωργαλίδου	12	Μαθήτρια Αρσάκειου	Μικρά Ασία(Γεράνι)	Ωδική

140	Ευφροσύνη Σωτηρίου	20	Δασκάλα δημοτικού	Αθήνα(Μεταμόρφωση)	Ωδική	
141	Αικατερίνη Κωνσταντινίδου	25	Διευθύντρια Δημοτικού	Αθήνα(Βαρβάκειος)	Ωδική: οξύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
142	Σοφία Κουρκουμέλη	14	άνευ	Ναύπλιο(Νεάπολη)	Ωδική	

Β'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1873/74

Αύξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμά/Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Λουΐζα Έννιγγ	19	(άνευ)	Σύρος(οδός Αδριανού)	Ωδική		
2	Βασιλική Σερβίου	20 (στα 21)	(Δασκάλα)	Αθήνα(Μητρόπολη)	Ωδική		Διδάσκαλος: Κατακουζηνός (Εν τη α' συναυλία των μαθητών του Ωδείου γενομένη τη 28 Ιανουαρίου 1874 έμελψε την μονωδίαν «*Νοσταλγία*», υπό του διδασκάλου αυτής κ. Αλ.

						Κατακουζηνού, ως και την μονωδίαν «*Η θυγατήρ του τυφλού επαίτου*» υπό του αυτού μουσουργού.)
3	Μελπομένη Κωνοφάου	15	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Ήπειρος(Γεράνι)	Ωδική	
4	Ασπασία Κωνοφάου	11	(Μαθήτρια δημοτικού)	Ήπειρος(Γεράνι)	Ωδική	
5	Αθηνά Βλάχου	16	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός (Εν τη α' των μαθητών του ωδείου συναυλία έμελψε μετά του Κολινιάτου την, διωδίαν: «*Η φωνή της αηδόνος*» υπό του διδασκάλου αυτών Αλ. Κατακουζηνού.)
6	Βασιλική Βλάχου	13	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική	
7	Μαρία Καρδαρά	12	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Ψυρή)	Ωδική	
8	Σμαράγδα Γεωργίου	15	(Μαθήτρια Σουρμελή)	Τρίκαλα(Γεράνι)	Ωδική	
9	Αμαλία Ράμφου	(15)	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Λυκαβηττός)	Ωδική	

10	Αικατερίνη Τσάγγρη	(12)	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Άγ. Συμεών)	Ωδική
11	Ελένη Αυγερινού	(11)		Σύρος	Ωδική
12	Ειρήνη Βούλγαρη	(13)	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Ψυρή)	Ωδική
13	Φανή Κανελλοπούλου	15	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Ναύπλιο(Γεράνι)	Ωδική
14	Ευφροσύνη Ξανθού		(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Αθήνα(Πλάκα)	Ωδική
15	Ζωή Σαρδέλη	15	(άνευ)	Αθήνα(Αστυνομίας)	Ωδική
16	Ελπίδα Κωνσταντινίδου	(18)	(Δασκάλα)	Αθήνα(Μεταμόρφωση)	Ωδική
17	Σμαράγδα Φιλιππίδου	(17)	(Μαθήτρια Γκίκα)	Κωνσταντινούπολη(Γεράνι)	Ωδική
18	Φωτεινή Φιλιππίδου	(10)	(Μαθήτρια Γκίκα)	Κωνσταντινούπολη(Γεράνι)	Ωδική
19[420]	Καλλιόπη Μιχαλοπούλου	17	(Μαθήτρια Αρσάκειου)	Σμύρνη(Γεράνι)	Ωδική
20	Μαρία Μπαρουκτζή	16			Ωδική
21	Ειρήνη Φωστάνου	(11)			Ωδική
22	Αναστασία Φραγκούλη	11			Ωδική
23	Μαρία Πικατόρου				Ωδική
24	Ελένη Μαλαχατοπούλου	10			Ωδική
25	Κλεοπάτρα Μιχαλοπούλου	20			Ωδική
26	Αννέττα Βέσσελ	12			Ωδική

[420] Οι αύξοντες αριθμοί με κόκκινο χρώμα υποδηλώνουν το ποσοστό των μαθητριών που υπήρχαν μαθήτριες και σε προηγούμενα έτη και συνέχιζαν μαθήματα στο ωδείο.

27	Λευκάς Σκινεζέ			Ωδική
28	Βικτωρία Σωτηρίου			Ωδική
29	Μαρία Αντωνοπούλου			Ωδική
30	Αικατερίνη Μαλαχατοπούλου			Ωδική
31	Γουΐλμα Βαστορία	11		Ωδική
32	Αδέλη Βέσσελ	10	(Ψυρρή)	Ωδική
33	Ελευθερία Αλιφέρη	18		Ωδική
34	Φωτεινή Στεργίου	10		Ωδική
35	Ελένη Δρέτα	14		Ωδική
36	Χρυσή. Π. Σκληρού	12		Ωδική
37	Άννα Σέρβου			Ωδική
38	Αιμιλία Γεωργίου			Ωδική
39	Ευγενία Χωματιανού	12		Ωδική
40	Μαριγώ Παπαϊωάννου	17		Ωδική
41	Ευανθία Μιχαλοπούλου			Ωδική
42	Αιμιλία Δέριγγ			Ωδική
43	Αικατερίνη Διαμαντοπούλου	23		Ωδική

Γ'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1874/75

Αύξων αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα/ Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Λουΐζα Ένιγγ	20	(Δασκάλα)	Σύρος	(Ωδική)		
2	Ελένη Κυδωνάκη	(12)	(Μαθήτρια Σουρμελή)	Κρήτη	(Ωδική)		Εγγυητής: Στασόπουλος υπολοχαγός
3	Ευγενία Χωματιανού	(12-13)			(Ωδική)		
4	Ελένη Αυγερινού	12		Σύρος	Ωδική και δραματική	Αρίστευσε στις εξετάσεις δραματικής απαγγελίας.	Εγγυητής ο θείος Π. Καλογερόπουλος.
5	Μαρία Αντωνίου	(11)			(Ωδική)		
6	Ειρήνη Φωστάνου	12			(Ωδική)		
7	Ειρήνη Γραικού	11			(Ωδική)		Εγγυητής ο πατήρ της Ιωάννης Γραικός.
8	Βασιλική Σερβίου	21	(Δασκάλα)	Αθήνα	(Ωδική)		Εν τη συναυλία της 9 Μαρτίου ’75 έμελψε μετά του Α. Αμερικάνου διωδίαν εκ της «Τραβιάτας» υπό Βέρδη. Εν δε τη συναυλία της 22 Μαΐου ’75 άσμα του Ξύνδα εις την ελευθερίαν της μέρας της επταωδίας της γ’ πράξεως του Ερνάνη υπό ως Άσμα εκ της Λουκρετίας Βοργίας υπό Δονιζέτη.
9	Ελένη Μαλαχατοπούλου	10 (11)			(Ωδική)		

10	Βαλεντίνη Μαρμοττέν	12	άνευ	Αθήνα	Κλειδοκύμβαλο & δραματική	Αρίστευσε στις εξετάσεις κλειδοκύμβαλου.	Εγγυητής: Σταγκαπιάνος. Κ' Μανούσος// Εν τη β' συναυλίαν των του Ωδείου Μαθητών τη 9 Μαρτίου '75 έκρουσεν επί του κυμβάλου φαντασίαν εκ του Ραψωδού υπό Άσχερ. Κ τη 22 Μαΐου 1875 μετά της Σοφίας Φωτιάδου το του Τρούτση προοίμιον της Ιώνης υπό Πετρέλλα)
11	Αικατερίνη Διαμαντοπούλου	(24)			(Ωδική)		
12	Ελένη Αναστασιάδου	12			(Ωδική)		
13	Αικατερίνη Πέτρου	11			(Ωδική)		
14	Χαρίκλεια Στεφοπούλου	13	(Μαθήτρια Αρσακείου)	Ναύπλιο	(Ωδική)		
15	Αικατερίνη Τσάγγρη	(13)	(Μαθήτρια Αρσακείου)	Αθήνα	Ωδική	Αρίστευσε στις εξετάσεις Ωδικής	
16	Ελένη Μιτσάκη	20			(Ωδική)		
17	Στυλιανή Τσιλιβάκου	14			(Ωδική)		
18	Αδελαΐς Μανούσου	12	(Σουρμελή)		(Ωδική)		Δεν προσήλθε ούτε άπαξ.
19	Μαρία Μίνδλερ[421]	13		(Αθήνα – Νεάπολη)	(Ωδική)		

[421] Πιθανόν κόρη του Ι. Μίνδλερ, γραμματέα επί της εθνικής μουσικής και ιδρυτικό μέλος του συλλόγου.

20	Άννα Αθ. Νάνου	13			(Ωδική)		Εγγυητής Στασόπουλος υπολοχαγός
21	Μαριέττα Κυδωνάκη	10			(Ωδική)		
22	Σοφία Φωτιάδου[422]	11			Κλειδοκύμβαλο και δραματική	Αρίστευσε στις εξετάσεις κλειδοκύμβαλου.[423]	Εγγυητής Δ. Ιαννόπουλος, Σταγκαπιανός & Μανούσος Εν τη συναυλία της 9 Μαρτίου 1875 διδάσκει επί του κλειδοκύμβαλου φαντασίαν εκ της Λουκίας υπό Άσχερ. Τη δε 22 Μαΐου 1875 μετά της Βαλ. Μάρμολλεν το του Τρούτση Προοίμιον της Δάφνης (Πετρέλα).
23	Ελένη Γκιλιβάκου	20			(Ωδική)		
24	Χαρίκλεια Αθανασοπούλου	13	Μαθήτρια	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική και δραματική	Αρίστευσε στις εξετάσεις ωδικής.[424]	Εγγυητής: Σταγκαπιάνος. Κ' Μανούσος //Εν τη συναυλία της 22 Μαΐου 1875 έμελφεν άσμα εκ του χορού προσωπιδοφόρων υπό Βέρδη.
25	Ζενοβία Βαρβαρίγου	11			(Ωδική)		

[422] Πιθανότατα κόρη του Στεφ. Φωτιάδη, τακτικό μέλος του συλλόγου.

[423] Βλ. πεπραγμένα

[424] Βλ. πεπραγμένα

26	Μόσχα Γάζη	12		(Ωδική)
27	Ελένη Δημητρίου	11		(Ωδική)
28	Ζωή Καντιλώρου	13		(Ωδική)
29	Σμαρ. Καντιλόρου	10		(Ωδική)
30	Μαρία Καντσιλίδου	11		(Ωδική)
31	Μαρία Καβελάρη	13		(Ωδική)
32	Χριστίνα Λερίου	13		(Ωδική)
33	Ελευθερία Λερείου	11		(Ωδική)
34	Ελένη Λερίου	9		(Ωδική)
35	Μαριγώ Μανολάτου	13		(Ωδική)
36	Ελευθερία Νεζερίτου	11		(Ωδική)
37	Μαρία Προκοπίου	10	δημοτικό	(Ωδική)
38	Σοφία Σόλωνος	10		(Ωδική)
39	Αιμιλία Χαλκιοπούλου	11		(Ωδική)
40	Φωτεινή Φωτοπούλου	13		(Ωδική)
41	Ευανθία Βουτυρά	11		(Ωδική)
42	Πηνελόπη Ιατράκου[425]	12		(Ωδική)
43	Ανδρομέδα Παναγιότου	13		(Ωδική)
44	Ελισάβετ Καλύβα	11		(Ωδική)
45	Αγλαΐα	9		(Ωδική)

[425] Στο μαθητολόγιο θηλέων υπάρχει διπλή αναφορά στο ίδιο αυτό όνομα. Βλ. μαθητολόγιο ΩΑ σελ. 18 & 20.

	Σαχαροπούλου					
46	Κλειώ Λούη	9	δημοτικο	(Ωδική)		
47	Φωτεινή Κουμούτσου	11	(Δημοτικό)	(Ωδική)		
48	Μαρίνα Μαρίνου	10		(Ωδική)		
49	Μαργαρώ Μαυρομάτου	10		(Ωδική)		
50	Αικατερίνη Νομικού	10(11)		(Ωδική)		
51	Πηνελόπη Αντωνοπούλου	11	(Δημοτικό)	(Ωδική)		
52	Ελπίς Τσίνη	12		(Ωδική)		
53	Μαρία Νικολάου	12		(Ωδική)		
54	Καλλιόπη Δουζίνα	7		(Ωδική)		
55	Αντιγόνη Ποδογύρου	14		Ωδική	Αρίστευσε στις εξετάσεις Ωδικής.[426]	Εγγυητής:Σταγκαπιανός Εν τη β' των μαθητών του Ωδείου συναυλία της 9 Μαρτίου έμελψε μέρος του τέλους της β' πράξεως της «Λουκίας» υπό Δονιζέτη και τη 22 Μαΐου 1875 μέρος της επταωδίας της γ' πράξεως του Ερνάνη υπό Βέρδη και άσμα εκ της «ευνοουμένης» υπό Δονιζέτη
56	Αικατερίνη Κοδρικά	12		Ωδική και κλειδοκύμβαλο	Απούσα εις τας εξετάσεις	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Σταγκαπιανός

[426] Βλ. πεπραγμένα.

57	Ιωάννα Στρατηγάκη	11		(Ωδική)	
58	Ιωάννα Τσίνεου	10		(Ωδική)	
59	Μαρία Αντωνιάδου[427]			(Ωδική)	
60	Αικατερίνη Κτενά	9		(Ωδικη)	
61	Αγγελική Θωμοπούλου	10	Δημοτικό	(Ωδική)	
62	Αικατερίνη Ψύλλα[428]	9		(Ωδική)	
63	Χρυσή Γιαγία	9		(Ωδική)	
64	Βασιλική Γεωργίου	12		(Ωδική)	
65	Ελένη Μαργέλλου	14		(Ωδική)	
66	Άννα Γεΐντενμπεργερ[429]	9		κλειδοκύμβαλο	Εγγυητής Σταγγαπιανός Εν τη συναυλία της 22 Μαΐου ’75 συνοδεύει την σάλπιγγα του Εργατ. Δημητρίου, παίζοντος μονωδίαν του Αλμπάνη (Ανάμνησις)
67	Αναστασία Μήχου	10		(Ωδική)	
68	Μυρσίνη Κωνσταντίνου	18		(Ωδική)	
69	Αργυρώ	19		(Ωδική)	

[427] Πιθανότατα κόρη του Π. Αντωνιάδη, ιδρυτικό μέλος του συλλόγου.

[428] Στο μαθητολόγιο θηλέων υπάρχει διπλή αναφορά στο ίδιο αυτό όνομα. Βλ. μαθητολόγιο ΩΑ σελ. 18 & 20.

[429] Πιθανότατα κόρη του αρχιμουσικού του στρατού Γ. Γειντενμπέργερ, ο οποίος στήριξε τη σύσταση μουσικού Θιάσου (μπάντα) προμηθεύοντας τους μουσικούς με όργανα από τη Γερμανία.

	Κωνσταντίνου					
70	Βασιλική Διαμαντοπούλου				(Ωδική)	
71	Σπεράντσα Γιαούκη	12			Κλειδοκύμβαλο	
72	Αριστέα Ανδριανοπούλου				(Ωδική)	
73	Ζωή Ζούνη	(12)	Δημοτικό		(Ωδική)	
74	Ελένη Γεντούμη	(11)	Δημοτικό		(Ωδική)	
75	Αγγελική Ζαγουρόγλου	12			(Ωδική)	
76	Βαρβάρα Δίμερη	12			(Ωδική)	
77	Βασιλική Ιωάννου	12			(Ωδική)	
78	Αργυρή Ιωσήφ	10			(Ωδική)	
79	Αθανασία Καραμάνου	12		[Μυτηλήνη]	(Ωδική)	Εγγυητής: Α. Τριάντης εγγυητής 98 Αυγούστου ‘75 – Συνταματάρχης του τω υπουργώ των στρατιωτικών
80	Ελένη Κρομύδα	10			(Ωδική)	
81	Φωτεινή Μάρκου	12			(Ωδική)	
82	Ζωή Μαντίνου	12			(Ωδική)	
83	Μαριγώ Μαυρομάτη	10			(Ωδική)	
84	Δήμητρα Μαυρικίου	9			(Ωδική)	
85	Πηγή Παναγιοταρά	10			(Ωδική)	
86	Άννα Παπαχρήστου	10			(Ωδική)	
87	Αργυρή				(Ωδική)	

	Σταυριανού		
88	Αθηνά Τζούνα		(Ωδική)
89	Ειρήνη Χατσιδάκη		(Ωδική)
90	Ελευθερία Καρέκλη		(Ωδική)
91	Θεοδώρα Ζίζιλα		(Ωδική)
92	Αγλαΐα Λουλά		(Ωδική)
93	Αφροδίτη Δούση	Δημοτικό	(Ωδική)
94	Ανδρομέδα Μαντσάκου		(Ωδική)
95	Ευδοκία Μιχαλοπούλου		(Ωδική)
96	Πολυξένη Μαυροπούλου		(Ωδική)

Δ'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1875/76

Αύξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Βασιλική Σερβίου	(22)	(Δασκάλα)	Αθήνα	Ωδική	+	Διαγράφεται κατ'απόφασιν της 14ης Οκτωβρίου 1875, ως μη προσελθούση
2	Αντιγόνη Ποδογύρου	(15)			Ωδική	+	Διαγράφεται κατ'απόφασιν της 14ης Οκτωβρίου 1875, ως μη προσελθούση
3	Χαρίκλεια Αθανασοπούλου	14	(Μαθήτρια)	Αθήνα	Ωδική (Ωδική:β'τάξις) & Απαγγελία	Ωδική: Άριστα Δραματική: Λίαν	Εγγυητές: Ένιγγ, Σταγκαπιανός, Μανούσος. Εν τη συναυλία 23

							Μαΐου 1876 άδει άσμα ξεύρω δεν ξεύρω το τι ζητώ υπό Mozart και απαγγέλει: «Η απελπισία» υπό Παπαρρηγόπουλο.
4	Ελένη Αυγερινού	(13)		Σύρος	Ωδική & Δραματική	Ωδική: Άριστα Δραματική: Άριστα	Εγγυητές: Ένιγγ, Σταγκαπιανός, Μανούσος. Εν τη συναυλίαν 8 Νοεμβρίου (Φεβρουαρίου) 1876 απάγγελλε την κυρά Μάρω υπό Αλ. Σούτσου και την 23 Μαΐου την Δέσπω εν τω θάνατος της Δέσπω υπό Μανούσου
5	Ειρήνη Γραικού	(12)			Ωδική & Δραματική	Ωδική: Άριστα Δραματική: Λίαν	Εγγυητές: Ένιγγ, Σταγκαπιανός, Μανούσος.
6	Χαρίκλεια Στεφοπούλου	(14)	(Μαθήτρια Αρσακείου)	Ναύπλιο	Ωδική		
7	Αικατερίνη Τσάγγρη	(14)	(Μαθήτρια Αρσακείου)	Αθήνα	Ωδική		
8	Αικατερίνη Πέτρου	(12)			Ωδική		
9	Ειρήνη Φωστάνου	(13)			Ωδική		
10	Ζενοβία Βαρβαρίγου	12			Ωδική		Διδάσκαλος:Ένιγγ Απουσίαζε μέχρι 6 Φεβρουαρίου 1876
11	Ελένη Μαλαχατοπούλου	(12)			Ωδική	Απούσα	Διδάσκαλος:Ένιγγ και Σταγκαπιανός Υπό ιατρικής

							θεραπείας διατελούσα απουσίαζε
12	Ζωή Καντιλώρου	(14)			Ωδική		
13	Μαριγώ Μανολάτου	13 (14)			Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ Απουσίαζε μέχρι 6 Φεβρουαρίου 1876
14	Άννα Αθ. Νάνου	(14)			Ωδική & Δραματική	Ωδική: Καλώς Δραματική: Λίαν	Διδάσκαλος: Ένιγγ, Σταγκαπιανός, Μανούσος Εν τη συναυλία της 23 Μαϊου ’76 απάγγελε ει της θάνατος της Δέσπως υπό Μανουσου.
15	Ελένη Κυδωνάκη	(13)	(Μαθήτρια Σουρμελή)		(ωδική)	Απούσα	
16	Θεόδωρα Ζίζιλα				Ωδική		
17	Φωτεινή Μάρκου	(13)			Δραματική		Διδάσκαλος: Μανούσος
18	Μαρία Καβελάρη	(14)			(Ωδική)		
19	Φωτεινή Φωτοποπούλου	(14)			Ωδική		
20	Ευανθία Βουτυρά	(12)			Ωδική & Δραματική		
21	Βαρβάρα Δίμερη	(13)			Ωδική		
22	Ελισάβετ Καλύβα	(12)			Ωδική		
23	Αθανασία Καραμάνου	(13)		[Μυτηλήνη]	Ωδική & Δραματική	Ωδική: Καλώς Δραματική: Καλώς	Διδάσκαλοι: Ένιγγ, Σταγκαπιανός και Μανούσος Εγγυητής: ο γαμβρός Α. Τριάντης
24	Ελένη Κρομύδα	(11)			Ωδική		
25	Μαρίνα Μαρίνου	(11)			Ωδική		

26	Πηγή Παναγιωταρά	(11)		Ωδική		
27	Ειρήνη Χατσιδάκη			Ωδική		
28	Αγλαΐα Λουλά			Ωδική		
29	Ανδρομέδα Μαντσάκου			Ωδική		
30	Πολυξένη Μαυροπούλου			Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
31	Σοφία Φωτιάδου	(12)		Κλειδοκύμβαλο ~~και Απαγγελία (Δραματική)~~	Άριστα	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός, ~~Μανούσος~~ Εν τη συναυλία του Δίαζ (…) παίζει συνοδεύουσα το τετράχορδον του Σ. Μπεκατόρου Fantasia “ I due (…)’ υπό Battelloni και Fantasie (…) – τη 8 Φεβρουαρίου 1876 φαντασίαν εν Mose in egitto υπό Thaeberg,
32	Βαλεντίνη Μαρμοττέν	(13)	Αθήνα	Κλειδοκύμβαλο	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαμπιανός Εν τη δ’ συναυλία της 11 Φεβρουαρίου ’76 παίζει Φαντασίαν «La Straniera” υπό Thaeberg.
33	Άννα Γεΐντενμπεργερ	(10)		Κλειδοκύμβαλο	Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαμπιανός Εν τη δ’ συναυλία της 8 Φεβρουαρίου ’76 συνόδευσε Σάλπιγγα απαγγέλουσαν τον

							κώμον του Schubert.
34	Αικατερίνη Νομικού	12			Ωδική		
35	Κλειώ Λούη	10	δημοτικό		Ωδική		
36	Ασπασία Κωνοφάου	(13)	δημοτικό	Ηπειρός	Ωδική		
37	Μαρία Προκοπίου	(11)	δημοτικό		Ωδική		
38	Αικατερίνη Κτενά	(10)	δημοτικό		Ωδική		
39	Αδελαΐς Μανούσου	13	Σουρμελή		Ωδική & δραματική		Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σταγκαπιανός Εγγυητής:η μήτηρ Αννέτα Θυγάτηρ θανόντος ηθοποιού. Εν τη συναυλία της 23 Μαΐου ’76 αναγγέλει τον θάνατον του Διόνυσου Μανούσου.
40	Ευφροσύνη Λαδιανού	15		Αθήνα	Ωδική		Εγγυητές: Ένιγγ και Σταγκαπιανός Διαγράφεται ένεκα ατάκτου φοιτήσεως 23 Φερουαρίου 1876.
41	Καλλιόπη Δουζίνα	(8)	Δημοτικό		Ωδική		
42	Ζωή Ζούνη	13	Δημοτικό		Ωδική		Απουσιάζει μέχρι 6 Φεβρ. ‘76
43	Πηνελόπη Αντωνοπούλου	12	Δημοτικό		Ωδική		
44	Αγγελική Θωμοπούλου	11	Δημοτικό		Ωδική		
45	Ελένη Γεντούμη	12	Δημοτικό		Ωδική	Λίαν Καλώς	
46	Αφροδίτη Δούση		Δημοτικό		Ωδική & δραματική		Διδάσκαλος: Ένιγγ

47	Μαρία Αντωνίου	(12)	Δημοτικό		Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
48	Αικατερίνη Κοδρικά	(13)			Κλειδοκύμβαλον	Λίαν Καλώς	Διδάκσλαος: Σταγκαπιανός Εγγυητές: Κ. Αμπελάς,Τηλεγραφιτής
49	Φωτεινή Κουμούτσου	(12)	Δημοτικό		Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
50	Αναστασία Μήχα				Ωδική		
51	Θεοδώρα Βλάσση	12	Δημοτικό	Πειραιάς (Αγ. Κωνσταντίνος)	Ωδική & Δραματική	Ωδική: Απούσα Δραματική: Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Βυζάντιος ο υιός
52	Αγλαΐα Ζαχαροπούλου				Ωδική		
53	Ελπίς Καούκη				Κλειδοκύμβαλο & Δραματική	+	Διαγράφεται τω Μάρτιω 1876 κατ' απόφαση του Διοικ. Συμβουλίου ένεκα διαρκούσης ασθένειας.
54	Σοφία Ξύδη	13	Μαθήτρια Σουρμέλη	Ίσχλω. Νέας	κλειδοκύμβαλον	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός Συνοδεύει εν τη συναυλία της 23 Μαΐου 1876 διωδίας τετραχόρδων υπό Bodoira
55	Μαρία Ξυδή	10		Ίσχλω. Νέας	κλειδοκύμβαλον	καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
56	Σκαρλόττα Λύγγερη	13			κλειδοκύμβαλον	καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός Εγγυητής: Η μήτηρ Μαρία Λύγγερη
57	Μαργαρίτα Άγης	11	μαθήτρια	Ναύπλιον (Ψυρή)	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Ένιγγ

							Εγγυητής: ο πατήρ Ζαβέριος
58	Δέσποινα Π. Βλαχάνη	9,5	Αρσάκειο	Χαλκίς	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Π. Βλαχάνης
59	Ελισάβετ Παπαϊωάννου	10	Σουρμέλη	Αθήνα (Θησέως)	Ωδική)	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Αθ. Παπαϊωάννου
60	Ανδρομέδα Παναγιωτοπούλου	13			Ωδική	Κάλλιστη μαθήτρια	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έπαυσε τη 24 Νοεεμβρίου 1875 φοιτώσα εν τη τάξει της, μεταβείσα εις Σύρον.
61	Μαριγώ Αλεξάνδρου	11		Αθήνα (Σφαίρα)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Κωνστ. Δημητρίου Συνταματάρχης Χωροφυλακής
62	Ελένη Παλούκη				ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Μιχάλης Παλούκης παπουτσής παρά Καρδαμίτση
63	Αγγελική Κωνσταντινάκη	9	Δημοτικό	Αθήνα (Ψυρή)	Ωδική & Δραματική	Ωδική: Λίαν Καλώς Δραματική: Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ και Σπανούσος Εγγυητές: η μήτηρ Αννέτα Θυγατήρ θανόντος η οποία εν τη συναυλία της 23 Μαΐου ’76 αναγγέλει τον «Θάνατος της Δέσπω» υπό Μανούσου.
64	Μαρία Μπέκιου	12	Αρσάκειο	Αθήνα (Νεάπολη)	Ωδική	απούσα	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Γ.

							Μπέκιος
65	Ελένη Νικολάου	9			Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
66	Παρασκευή Σπύρου	10	Δημοτικό		Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
67	Ευφροσύνη Ναδίρη	11	Δημοτικό	Αθήνα (Νεάπολη)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Α. Ναδίρης
68	Χαρίκλεια Άγης	9	Καλογράιων	Αθήνα (παρά Θεάτρω – Αισχύλου - Ψυρή)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Ζαβέριος
69	Αικατερίνη Βογδάνου						Εγγυητής: Διευθύντρια του β' δημοτικού σχολείου.
70	Αικατερίνη Μπέκιου	11	Αρσάκειο	Αθήνα (οδός Τυφλυκόμιστυ)	Ωδική	απούσα	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Γεώργιος Μπέκιος
71	Χρυσαυγή Βούλγαράκη	11	Ιδιωτική σχολή	Αθήνα(Γεράνι)	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Θεοδ. Π. Βούλγαράκης
72	Ελένη Βουλγαράκη	14	Ιδιωτική σχολή	Αθήνα (Γεράνι)	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Θεοδ. Π. Βούλγαράκης
73	Φωτεινή. Χρ. Στεργίου	12	Αρσάκειο	Αθήνα (β' τμήμα)	Ωδική & Δραματική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Χριστόδουλος Στεργίου
74	Καλλιόπη Μεταξά		Αρσάκειο		Ωδική & δραματική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
75	Ολυμπία Τσάμη	13	Σχολ. Μαγγάκη	Στυλίς (οδός Πατησίων)	Ωδική και Δραματική	Ωδική: Λίαν Καλώς Δραματική: Σχεδόν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Νικ. Τσάμης

76	Ευφροσύνη Τσάμη	9	Σχολ. Μαγγάκη	Στυλίς (οδός Πατησίων)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Νικ. Τσάμης
77	Αναστασία Βάρφη	10	Σχολ. Μαγγάκη	Αθήνα (Πειραιάς–Άγ. Κωνστ)	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητές: η μήτηρ Πηνελ. Βάρβη και ο πατήρ Χρήστος. Β Ταγματάρχης
78	Βικτωρία Ιωαννίδου		Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική & δραματική	απούσα	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Δημήτριος
79	Αμαλία Πανταζή		Αρσάκειο		Ωδική & Δραματική	Ωδική: Λίαν Καλώς Δραματική: Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Δ. Καλογερόπουλος
80	Σοφία .Π. Λαγά	11	Σουρμελή	Αθήνα (Χρυσοσπηλιότισσα)	Κλειδοκύμβαλον	Σχεδόν Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός Εγγυητής: Η μήτηρ Ειρήνη Π. Λαγά
81	Βασιλική Πετρίδη		Δημοτικό		Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
82	Ασημίνα Πονηροπούλου	14	Δημοτικό		Κλειδοκύμβαλον		Διδάσκαλος: Ένιγγ
83	Φιλοθέη Χάμπα	10	Δημοτικό		Ωδική		Διδάσκαλος: Ένιγγ
84	Ευγενεία Χατσιδήμου	10	Δημοτικό		Ωδική		Διδάκσλος: Ένιγγ
85	Ευανθία Κωνοφάου	12	Δημοτικό	Αθήνα (οδός Πειραιώς)	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Περικλής Κωνοφάου, Κλητήρ αστυνομικός
86	Ειρήνη Φουστάνου	9	Δημοτικό	Αθήνα	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
87	Ελένη Κοντούτση	13	Αρσάκειο	Ζάκυνθος (Γεράνι)	Ωδική και δραματική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: ο πατήρ Θ.

							Κοντούτσης υποδηματοποιός Εν τη συναυλία της 23ης Μαΐου απαγγέλει εν τω «Θάνατος της Δέσπως» υπό Μανούσου.
88	Ευφροσύνη Διαμαντοπούλου	8	Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
89	Δέσποινα Μακροπούλου	11	Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
90	Μαρία Πάνου	12	Δημοτικό		Ωδική & Δραματική		Διδάκαλος: Ένιγγ
91	Όλγα Αντωνίου		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
92	Βασιλική Αργυροπούλου		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
93	Αμαλία Βασιλείου		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
94	Αγγελική Βουργενίου	11	Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
95	Παναγιώτα Βουγιούκα		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
96	Χρυσή Θεοδωράκη	10	Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
97	Σοφία Κουμούτσου		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
98	Άννα Καρατσάλη		Δημοτικό	Αθήνα	Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
99	Ελένη Καλογεροπούλου		Δημοτικό	Αθήνα	Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
100	Όλγα Λουπέτη		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
101	Αικατερίνη Μαρτίνου		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
102	Καλλιόπη Μαρτίνου		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
103	Κορνηλ. Σουσάνα		Δημοτικό		Ωδική		Διδάκαλος: Ένιγγ
104	Μ. Παλακοπούλου		Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική	απούσα	Διδάκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Ι. Τ.

						Παλακόπουλος, Δικαστικός Κλητήρ
105	Ευφροσύνη Στάμου		Δημοτικό	Αθήνα	Ωδική	Διδάκαλος: Ένιγγ
106	Άννα Τηνίου		Δημοτικό		Ωδική	Διδάκαλος: Ένιγγ
107	Βασιλική Χατσιδάκη		Δημοτικό		Ωδική	Διδάκαλος: Ένιγγ
108	Αναστασία Πυριοβολοπούλου	10	Δημοτικό		Ωδική	
109	Αθηνά Παλαμά	11	Δημοτικό		Ωδική	
110	Αγγελική Νικολάου	11	Δημοτικό		Ωδική	
111	Αικατερίνη Πίτσουλα	10	Δημοτικό		Ωδική	
112	Αικατερίνη Διγενή	13	Δημοτικό		Ωδική	
113	Αναστασία Καλαμπούση	9	Δημοτικό		Ωδική	
114	Βασιλική Καρτεσίου	11	Δημοτικό		Ωδική	
115	Βιργινία Ταβανάκη	10	Δημοτικό		Ωδική	
116	Ελένη Βασιλείου	12	Δημοτικό		Ωδική	
117	Ευθυμία Μηλιάδου	12	Δημοτικό		Ωδική	
118	Ελευθερία Κοκκόση	12	Δημοτικό		Ωδική	
119	Ευγενία Κοντορούπη	12	Δημοτικό		Ωδική	
120	Ελένη Καζούλη	11	Δημοτικό		Ωδική	
121	Ζαμπέτα Κοντολούρη	12	Δημοτικό		Ωδική	
122	Ζωή Π. Ντέρβου	12	Δημοτικό		Ωδική	
123	Καλλιόπη Λεβαντή	10	Δημοτικό		Ωδική	
124	Μαργαρώ Μαυρομμάτη	11	Δημοτικό		Ωδική	
125	Μαρία Γκέστα	9	Δημοτικό		Ωδική	
126	Μαρία Μάλτα	12	Δημοτικό		Ωδική	
127	Μαρία Παντοπούλου	10	Δημοτικό		Ωδική	

128	Ουρανία Μπογιατζοπούλου	11	Δημοτικό	Ωδική
129	Παναγιώτα Χαϊδεμένου	10	Δημοτικό	Ωδική
130	Πηνελόπη Παναγιώτου	12	Δημοτικό	Ωδική
131	Φανή Φιλιππίδου	10	Δημοτικό	Ωδική
132	Ελπίς Μάρκου		Δημοτικό	Ωδική
133	Ζωή Ιγγλέση		Δημοτικό	Ωδική
134	Ελένη Ζούνη	(11)	Δημοτικό	Ωδική
135	Πηπή Τζώτζη		Δημοτικό	Ωδική
136	Μαριγώ Αντωνίου		Δημοτικό	Ωδική
137	Ερυθέλγη Κασκαράγκου		Δημοτικό	Ωδική
138	Ευθαλία Σταυρουλάκη		Δημοτικό	Ωδική
139	Ελένη Κωνσταντινοπούλου	(11)	Δημοτικό	Ωδική
140	Άννα Σταμορράπτου	11	Δημοτικό	ωδική
141	Αναστασία Φραγκοπούλου	12	Δημοτικό	ωδική
142	Καλλιόπη Ταμπουρατζή	14	Δημοτικό	ωδική
143	Μαρία Σταματάκη	13	Δημοτικό	ωδική
144	Μαρία Νικολάου	11	Δημοτικό	ωδική
145	Μαρία Ευστρατίου	13	Δημοτικό	ωδική
146	Χρυσάνθη Θεοδωράκη	10	Δημοτικό	ωδική
147	Αγγελική Λάμπρου	13	Δημοτικό	ωδική
148	Ροδόπη Γρηγοροπούλου	12	Δημοτικό	ωδική

149	Βασιλική Κοντίρτου	10	Δημοτικό	ωδική
150	Αικατερίνη Καπλαρίου	12	Δημοτικό	ωδική
151	Πιπίνα Διαμαντοπούλου	9	Δημοτικό	ωδική
152	Καλλιόπη Κασκαράγκου	9	Δημοτικό	ωδική
153	Άννα Δημητριάδου	9	Δημοτικό	ωδική
154	Βασιλική Σαράντου	9	Δημοτικό	ωδική
155	Αικατερίνη Καπελλαρίου[430]	12	Δημοτικό	ωδική
156	Μαρία Κατσιλίδου			ωδική
157	Σοφία Βασιλείου	10	Δημοτικό	
158	Μαρία Γκίστα	8	Δημοτικό	
159	Ζωή Γεωργίου		Δημοτικό	
160	Ελένη Ζίζιλα	11	Δημοτικό	
161	Ελένη Κοκόση	13	Δημοτικό	
162	Ξανθή Ζωνίτσα	11	Δημοτικό	
163	Ευγενία Μπερλή	10	Δημοτικό	
164	Καλλιόπη Νικολάου	10	Δημοτικό	
165	Άννα Σταύρου	13	Δημοτικό	
166	Ελένη Τσολίνα	11	Δημοτικό	
167	Αικατερίνη Σαρσένουη		Δημοτικό	
168	Αφροδίτη Κάζαρλη	(10)	Δημοτικό	
169	Ελένη Κροεμάδη		Δημοτικό	
170	Δέσποινα Αναστασίου		Δημοτικό	

[430] Πιθανόν να ταυτίζεται με τον όνομα «Αικατερίνη Καπλαρίου (νο.152) και απλώς να είναι δύο φορές γραμμένο , τη μία φορά να έχει γραφτεί λανθασμένα.

171	Αικατερίνη Πρέμου		Δημοτικό
172	Αγγελική Αριστείδου	(10)	Δημοτικό
173	Πηγή Φιλιππίδου		Δημοτικό
174	Βασιλική Σιδέρη		Δημοτικό
175	Αναστασία Ζαχαρίου		Δημοτικό
176	Ελένη Βούλγαρη	9	Δημοτικό
177	Σοφία Οικονόμου	(11)	Δημοτικό
178	Φωτεινή Ιωάννου	(9)	Δημοτικό
179	Σοφία Ιωάννου		Δημοτικό
180	Μαρία Καστατζώρτη		Δημοτικό
181	Ελένη Δραγασάκη		Δημοτικό
182	Αγγελική Χρήστου		Δημοτικό
183	Δέσποινα Σεφερλή		Δημοτικό
184	Αικατερίνη Νικολάου		Δημοτικό
185	Αικατερίνη Κασκαράγκου		Δημοτικό
186	Μαριώρα Κωνσταντίνου	(7)	Δημοτικό
187	Ελένη Γληνού	14	Δημοτικό
188	Ελένη Πουλοπούλου	12	Δημοτικό
189	Χρυσούλα Γιαγιά	12	Δημοτικό
190	Καλλιόπη Κασκαράγκου	9	Δημοτικό
191	Αγγελική Αναστασιάδου	9	Δημοτικό
192	Κλειώ Ραφτοπούλου	13	Δημοτικό
193	Ζαχαρούλα Μαυρομιχάλη	13	Δημοτικό
194	Αικατερίνη Κωνσταντίνου		Δημοτικό

195	Ευφροσύνη Καναριώτου		Δημοτικό
196	Μελπομένη Τσάνη		Δημοτικό
197	Ανδρομέδα Χαραλάμπους		Δημοτικό
198	Όλγα Βάλβη	9	Δημοτικό
199	Αικατερίνη Λευκαδίτου	12	Δημοτικό
200	Αυρηλία Νικηφόρου	10	Δημοτικό
201	Αγγελική Κωνσταντινίδου	10	Δημοτικό
202	Λυκερ. Αντωνιάδου		

Ε'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1876/77

Άυξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα/ ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Χαρίκλεια Αθανασοπούλου	15		(Αθήνα)	ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Ένιγγ & Σταγκαπιανός
2	Ειρήνη Γραικού	15 (13)			Ωδική & δραματική	Δημοτική σχολή[431]	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εγγυητής: Ι. Γραικός, πατήρ
3	Ελένη Αυγερινού	15 (14)		(Σύρος)	Ωδική & δραματική	απολυτήριον	Διδάσκαλος: Ένιγγ
4	Αμαλία Πανταζή				Ωδική & δραματική	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
5	Ειρήνη Φουστάνου	15 (10)		(Αθήνα)	Ωδική	απολυτήριον	Διδάσκαλος: Ένιγγ
6	Μαργαρίτα Άγης	12		Ναύπλιο (Ψυρή)	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος:

[431] Όπου αναγράφεται «δημοτική σχολή» σημαίνει πως δεν εξετάζονται στο ωδείο αλλά στη δημοτική σχολή.

							Μανωλάτος
7	Χαρίκλεια Άγης	10		Αθήνα (παρά Θεάτρω –Αισχύλου - Ψυρή)	Ωδική	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
8	Μαριγώ Αλεξάνδρου	12		Αθήνα (Σφαίρα)	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
9	Δέσποινα Βλαχάνη	10,5 (11)		(Αθήνα –Γεράνι)	Ωδική	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
10	Ελένη Θ. Βουλγαράκη	15		(Αθήνα –Γεράνι)	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Μανωλάτος Εγγυητής: ο πατήρ, Θ.Π. Βουλγαράκης
11	Χρυσαυγή Θ. Βουλγαράκη	12		(Αθήνα –Γεράνι)	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Μανωλάτος Εγγυητής: ο πατήρ, Θ.Π. Βουλγαράκης
12	Θεοδώρα Βλάσση	13		(Πειραιάς – Αγ. Κωνσταντίνος)	Ωδική & Δραματική	+	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
13	Αναστασία Βάρφη	11		(Αθήνα – Πειραιάς – Αγ. Κωνσταντίνος)	Ωδική	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
14	Βικτωρία Ιωαννίδου			(Αθήνα)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
15	Ευανθία Κωνοφάου	13		(Αθήνα ο οδός Πειραιώς)	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
16	Ελένη Κοντούτση	13 (14)		(Ζάκυνθος – Γεράνι)	Ωδική & δραματική	+++	Διδάσκαλος: Μανωλάτος Απεβίωσε
17	Αγγελική Κωνσταντινάκη	11 (10)	Δημοτικό	(Αθήνα – Ψυρή)	Ωδική & δραματική	+	Διδάσκαλος: Ένιγγ, Μανωλάτος
18	Αθανασία	14		[Μυτηλήνη]	Ωδική &	+	Διδάσκαλος:

	Καραμάνου			δραματική		Μανωλάτος
19	Ευφροσύνη Ναδίρη	12	(Αθήνα – Νεάπολη)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
20	Ελένη Παλούκη			Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
21	Φωτεινή Στεργίου	13	(Αθήνα –β' τμήμα)	Ωδική	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Μανωλάτος
22	Σοφία Φωτιάδου	13		Κλειδοκύμβαλο	Άριστα	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
23	Βαλεντίνη Μάρμοττεν	15 (14)	(Αθήνα – Γεράνι)	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σταγκαπιανός Εγγυητής: ο πατήρ Ενεγράφη δια την ωδικήν τη 25η Σεπτεμβρίου 1876.
24	Σοφία Ξύδη	14	(Ίσχλω. Νέας)	Κλειδοκύμβαλο	Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
25	Μαρία Ξύδη	11	(Ίσχλω. Νέας)	Κλειδοκύμβαλο	Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
26	Άννα Γέϊδενβέργερ	11		Κλειδοκύμβαλον	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
27	Αικατερίνη Κοδρικά	14		Κλειδοκύμβαλο	+	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
28	Σκαρλόττα Λύκερη	14		Κλειδοκύμβαλο	Καλώς	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
29	Σοφία Λαγά	12	(Αθήνα – Χρυσοσπηλιώτισσα)	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός
30	Κλειώ Λούη	(11)		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
31	Μαργαρώ	(12)		Ωδική	Δημοτική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

	Μαυρομμάτη				σχολή	
32	Μαρία Μάλτα	(13)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
33	Ευθυμία Μηλιάδου	(13)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
34	Αικατερίνη Διγενή	(14)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
35	Αναστασία Καλαμπούση	(10)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
36	Βασιλική Κοντίρτου	(11)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
37	Ελένη Ζούνη	12	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
38	Ζωή Ζούνη	12 (14)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
39	Ελένη Πουλοπούλου	13	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
40	Μαρία Προκοπίου	10 (12)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
41	Χρυσούλα Γιαγιά	12 (13)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
42	Μαριγώ Καβελάρη	15	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
43	Ευανθία Βουτυρά	13	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
44	Αφροδίτη Κάζαρλη	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
45	Φιλοθέη Χάμπα	10 (11)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
46	Αγγελική Αριστείδου	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ

47	Άννα Δημητριάδου	9 (10)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
48	Πιπιίνα Διαμαντοπούλου	11 (10)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
49	Μαρία Αντωνίου	(13)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
50	Όλγα Βάλβη	(10)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
51	Παρασκευή Σπύρου	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
52	Σμαράγδα Καντιλόρου	12	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
53	Ελένη Κωνσταντινοπούλου	12	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
54	Ευγενία Μπερλή	10 (11)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
55	Ελένη Βούλγαρη	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
56	Ευφροσύνη Διαμαντοπούλου	10 (9)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
57	Φωτεινή Φωτοπούλου	12 (14)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
58	Μαριγιώρα Κωνσταντίνου	8	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
59	Σοφία Οικονόμου	12	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
60	Βασιλική Γεωργίου	9 (13)	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
61	Φωτεινή Ιωάννου	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ

62	Βασιλική Χατσιδάκη		Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
63	Ελπίς Μάρκου		Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
64	Αικατερίνη Κωνσταντίνου		Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
65	Καλλιόπη Δουζίνα	9	Δημοτικό	Κάρυστος (Εύβοια) - Γεράνι	Δραματική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Μανούσος Εγγυητής: Θεοδοσία Δελούδα (διευθύντρια Νηπιαγωγείου της γ' δημ. Σχολής)
66	Αδέλη Βέσσελ	12	Καλογραίων	Αθήνα - Ψυρή	Ωδική	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: Pietro Balloria, θείος.
67	Ευγενεία Κοντορούπη	(13)			Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
68	Μαρία Παντοπούλου	(11)	μαθήτρια	Αθήνα – Κακουργοδικίου (Ψυρή)	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
69	Ελισάβετ Π. Ιωάννου	11			Ωδική	Μετριιώτατα	Διδάσκαλος: Μανολάτος
70	Ευφροσύνη Τζάμη	10			Ωδική	+	Διδάσκαλος: Μανολάτος
71	Ολυμπιάς Τζάμη	14			Ωδική & δραματική	+	Διδάσκαλος: Μανολάτος
72	Αργυρώ Ι. Αθανασοπούλου	10	Σχολή Φωτιάδου	Αθήνα -Γεράνι	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: ο πατήρ, Ι. Αθανασόπουλοε,

							κτηματίας εις Γεράνια
73	Αθανασία Ι. Αθανασοπούλου	9	Σχολή Φωτιάδου	Αθήνα - Γεράνι	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: ο πατήρ, Ι. Αθανασόπουλοε, κτηματίας εις Γεράνια
74	Μαριάνθη Χαριλάου	10	μαθήτρια	Σμύρνη (οικία Ζαΐμη)	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: ο πατήρ (οδός Σοφοκλέους οικία:δυσανάγνωστο)
75	Ελένη Κουβαλία	22	μαθήτρια	Πάτρα - Γεράνι	Ωδική & δραματική	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος, Μανούσος, Εγγυητής: Ένιγγ Διαμονή: εν τη οικία Γ. Γραγά – απέναντι Μπαλαμπόνη.
76	Αικατερίνη Π. Κωνοφάου	9		Αθήνα – Πιττάκη (Ψυρή)	Ωδική	Μετρίως	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
77	Βασιλική Μ. Πετρίδου	10	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: Μάρκος Εν τη οικία του
78	Σμαράγδα Ν. Κορεσίου	10	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: ο πατήρ
79	Αρριέττα Ν. Κορεσίου	9	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: ο πατήρ
80	Βιργινία Ταβανάκη				Ωδική	Δημοτική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

					σχολή	
81	Μαριγώ Δριμάντη		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική Σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
82	Ελένη Ζίζιλα			Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
83	Ευαγγελία Χαρίτου		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
84	Χαρίκλεια Μάλτα		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
85	Αικατερίνη Αθανασίου		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
86	Μαρία Ρήγα		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
87	Ευαγγελία Εμμανουήλ		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
88	Ευανθία Νίντλου		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
89	Ουρανία Βογιαζοπούλου		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
90	Άννα Ριγκούση		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
91	Ρόζα Ιωαννίδου		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
92	Όλγα Μαυρουδή		Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
93	Δέσποινα Μαρκοπούλου	12	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
94	Ελένη Γλυνού	13	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
95	Ελπίς Πίνη	13	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ

96	Ελπίς Τζώτζη	12	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
99	Ελίζα Κωνσταντίνου	11	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
100	Μαρία Κωνσταντίνου	9	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
101	Ευανθία Λάμπρου	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
102	Αικατερίνη Παναγιωτοπούλου	11	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
103	Αικατερίνη Πουλοπούλου	11	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
104	Μαρία Γκέστη		Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική Σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
105	Χαρίκλεια Καλωνά	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
106	Μαρία Ξανθοπούλου	12	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
107	Ζηνοβία Ζούνη	12	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
108	Βασιλική Σαράντου	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
109	Αναστασία Σαχαρίου	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
110	Πιπίνα Λαζάρου	9	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
111	Μαρία Γενηματά	11	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
112	Αδέλη Λύκερη	13	Σουρμέλη	(Κως)	Κλειδοκύμβαλο	Δημοτική Σχολή	Διδάσκαλος: Σταγκαπιανός Εγγυητής: η μήτηρ,

						Μαρία Λύκερη
113	Ελένη Μανιατοπούλου	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
114	Μαρία Σακελλαράκη	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
115	Μαρία Βραχνού	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
116	Ζωή Ιγγλέζου	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
117	Ελένη Νικολαΐδου	8	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
118	Σταμ. Καραμάνου	11	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
119	Ευαγγελία Γιαγιά	8	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
120	Ιουλία Γκιταράκη	8	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
121	Παγώνα Γεωργίου	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
122	Ελένη Γιαλαλή	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
123	Ευμορφία Βασιλιάδη	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
124	Σταματίνη Δέρβου	12	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
125	Δέσποινα Ταμβακοπούλου	13	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
126	Αικατερίνη Μόσχου	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
127	Σοφία Χ. Παναγιώτου	10	Δημοτικό	Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ

128	Ευφροσύνη Φουστάνου	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
129	Αγγελική Χολαξή	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
130	Δόμνα Σιννίου	9	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
131	Κυριακή Λούκα	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
132	Ευγενία Θιοκάκη	8	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
133	Άννα Κοπίδου	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
134	Ροδόπη Φωτίου	9	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
135	Μαρία Κωστοτζώρτζη	9	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
136	Όλγα Ζούκη	8	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
137	Σοφία Κωσταγκοπούλου	10	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
138	Άννα Τομαροπούλου	8	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
139	Θεοδ. Ρόμβη	12	Αρσάκειο	Αθήνα -Νεάπολη	Ωδική	Λίαν μέτρια	Διδάσκαλος: Μανολάτος Εγγυητής: Νικόλαος Ρόμβης, ξενοδόχος οδός ? παρά τω γυμνάσιω
140	Μαργαρίτα Ρόμβη	10	Αρσάκειο	Αθήνα - Νεάπολη	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: Νικόλαος

							Ρόμβης, ξενοδόχος οδός ? παρά τω γυμνάσιω
141	Φανή Δουζίνα		Δημοτικό		Ωδική	+	Διδάσκαλος: Ένιγγ Διαγράφη ?
142	Αγγελική Ρούσου		Δημοτικό		Ωδική	+	Διδάσκαλος: Ένιγγ
143	Ελ. Δ. Πετρίδου	7	Σουρμελή	Καλαμάτα- οδός Πειραιώς	Ωδική	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: Ι. Πετρίδης
144	Όλγα Καστόρχη	8	Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
145	Αναστασία Ζαφειρίου		Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
146	Μαρία Διαμαντοπούλου				Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
147	Ελευθερία Ζαφειρίου				Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
148	Θεανώ Κωνσταντίνου				Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
149	Ευγενία Πανταζή		Δημοτικό		Ωδική	Δημοτική σχολή	Διδάσκαλος: Ένιγγ
150	Ελένη Βιλλαρά	12	Αρσάκειο	Γερανίου	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Ένιγγ, Σταγκαπιανός Εγγυητής: Ασιμίνα Βαλλαρά
151	Ανδρομέδα Παπαντριοπούλου	11	Αρσάκειο	Πάτρα - Γερανίου	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: η μήτηρ, Μαρία Παπαντριοπούλου
152	Μαριγώ	9	Αρσάκειο	Λαμία- Γερανίου	Ωδική	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος:

	Λιμποπούλου							Παπαδόπουλος Εγγυητής: ο πατήρ, Γ. Λιμπόπουλος
153	Ελένη Γραντάκη	12	Καλογραίων	Αθήνα	Ωδική	Λίαν Μέτρια		Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: Γιώργος. Γραντάκης Εμβολιαστής της Τροιζηνίας

ΣΤ' ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1877/78

Αύξοντας Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα/ Ιδιότητα	Καταγωγή/ Κατοικία	Μάθημα	Έπίδοση	Παρατηρήσεις
1	Σμαράγδα Κορεσίου	11	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική (β' τάξις)	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος Εγγυητής: Ν. Κορέσιος
2	Αριέττα Ν. Κορεσίου	10	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική (β' τάξις)	Καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος Εγγυητής: Ν. Κορέσιος
3	Αδέλη Βέσσελ	13		(Ψυρρή)	Ωδική (α' τάξις)	Άριστα	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος Εγγυητής: Pietro Balloria, θείος
4	Σκαρλόττα Λύκερη	(15)			Κλειδοκύμβαλο	+	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
5	Αδέλη Λύκερη	(14)			Κλειδοκύμβαλο	+	Διδάσκαλος:

							Μασκερόνης
6	Βασιλική Μ. Πετρίδου	(8)			Ωδική (β' ταξις)	+	Διδάσκαλος: Μανολάτος
7	Αθανασία Καραμάνου	(15)		[Μυτηλήνη]	Ωδική (β' τάξις)	Καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος
8	Βικτωρία Ιωαννίδου				Ωδική (γ' τάξις)	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
9	Σοφία Φωτιάδου	(14)			Κλειδοκύμβαλο	Άριστα	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
10	Άννα Γεϊδενβέργερ	(12)			Κλειδοκύμβαλο	Καλώς	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
11	Βαλεντίνη Μάρμοττεν	(15-6)			Ωδική & Κλειδοκύμβαλο	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ & Μασκερόνης
12	Φωτεινή Στεργίου	14	Αρσάκειο	Αθήνα – Χρηστοκοπίδου (Ψυρή)	Ωδική (γ' τάξις)	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
13	Ευανθία Κωνοφάου	13 (14)	(δυσανάγνωστο)	Αθήνα -Γερανίου	Ωδική & δραματική	Καλώς	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Μανούσος
14	Ελισάβετ Παπαϊωάννου	12		Αθήνα (Θησέως)	Ωδική (β΄τάξις)	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος
15	Μαρία Παντοπούλου	12	μαθήτρια	Αθήνα – Κακουργιοδικείου (Ψυρή)	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
16	Μαρία Ευστρατίου	16	Αρσάκειο	Αθήνα – Αρσακείου (Πανεπιστημίου)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
17	Μαργαρίτα Άγης	13		Ναύπλιο -Ψυρή	Ωδική & δραματική	+	Διδάσκσαλός: Ένιγγ & Μασκερόνης
18	Ελπίς Καούκη				Κλειδοκύμβαλο	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος:

							Μασκερόνης
19	Μαρία Μίνδλερ	16		Αθήνα - Νεάπολη	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδασκάλα: Δούδου
20	Ματθίλδη Μυλωνά	14	Αρσάκειο	Αίγυπτος –παρά Θεάτρω	Ωδική (α'τάξις)	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
21	Marie Ria Allegri	13	μαθήτρια	Nice (Νίκαια – Γαλλία) - Γερανίου	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	+	Διδάσκαλος: Μασκερόνης & Παπαδόπουλος
22	Μαρία Γρέϊμπερ	12	Καλογραίων	Αθήνα - Πλάκα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Μασκερόνης & Παπαδόπουλος
23	Θάλεια Μωραϊτίνη	14	μαθήτρια	Αθήνα - Νεάπολη	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
24	Ζενή Αμύρου	14		Σμύρνη -Ακαδημία	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδασκάλα: Δούδου
25	Αικατερίνη Μηνιάτου	16		Κωνσταντινούπολη - Νεάπολη	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδασκάλα: Δούδου
26	Ελένη Μητσάκη	20		Αθήνα – Αγ. Κωνσταντίνος	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδασκάλα: Δούδου
27	Κλειώ Μαργαρίνου	18		Κωνσταντινούπολη - Ακαδημία	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδασκάλα: Δούδου
28	Ελένη Μπουγούη	18		Αθήνα - Αστυνομίας	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδασκάλα: Δούδου
29	Αναστασία Ταμπουρατζή	11	Δημοτικό	Αθήνα – Αγ. Δημητρίου (Ψυρή)	Ωδική	Λίαν Καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
30	Χρυσούλα Στίνη	12	Αρσάκειο	Αθήνα – οδός Αθηνάς (Ψυρή)	Ωδική	Καλώς	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
31	Ελένη Παπαδάκη	9	Αρσάκειο	Αθήνα –οδός Πειραιώς (Ψυρή)	Ωδική	+	Διδάσκαλος: Παπαδόπουλος
32	Φωτεινή Θεοδώρου	9		Αθήνα –οδός Πειραιώς	Κλειδοκύμβαλο	+	Διδάσκαλος: Μασκερόνης

Ζ'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1878/79

Άυξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα/ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Μαρία Ευστρατίου	(17)	Αρσάκειο	Αθήνα Αρσακείου (Πανεπιστημίου	Ωδική (β' τάξις)	-	Διδάσκαλος: Μανολάτος
2	Άννα Γέϊδεμβέργερ	(13)			Κλειδοκύμβαλο (β' τάξις)	απόφοιτος	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
3	Ελπίς Καούκη				Κλειδοκύμβαλο (β' τάξις)	υπανδρεύθη	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
4	Βικτωρία Ιωαννίδου				Ωδική	καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ Διαγράφουσα της τάξεως κλειδοκυμβάλου ως μη μελετώσα.
5	Σοφία Φωτιάδου	(15)			Κλειδοκύμβαλο και ωδική	Άριστα	Διδάσκαλοι: Μασκερόνης και Ένιγγ / απόφοιτος μελοκύμβαλου
6	Βαλεντίνη Μαρμοττέν	(16)			Κλειδοκύμβαλο και ωδική	Απούσα - αδικαιολόγητς	Διδάσκαλος: Μασκερόνης και Ένιγγ / απόφοιτος
7	Μαρία Γρέϊμπερ	(13)	Καλογραίων	Αθήνα / Πλάκα	Κλειδοκύμβαλο και ωδική	Καλώς	Διδάσκαλοι: Μασκερόνης και Ιωαννόπουλος
8	Αδέλη Βέσσελ	(14)		Αθήνα/(Ψυρρή)	Κλειδοκύμβαλο και ωδική (β'	Σχεδόν καλώς & Άριστα	Διδάσκαλοι: Μασκερόνης και

					τάξις)		Μανολάτος
9	Αθανασία Καραμάνου	(16)	Σουρμελή	Μυτιλίνη/ Ζωοδόχου Πηγής (Νεάπολη/Εξάρχια)	Ωδική (β' τάξις)	Καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος
10	Ευανθία Κωνοφάου	(15)		Αθήνα / Γερανίου	Ωδική (δ' τάξις)	Καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
11	Αναστασία Ταμπουρατζή	(12)	(Δημοτικό)	Αθήνα / Ψυρή	Ωδική	Άριστα	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος / όρα πρακτικά αρ-214
12	Φωτεινή Στεργίου	(15)	(Αρσάκειο)	Αθήνα/ Ψυρή	Ωδική (δ' τάξις)	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Ένιγγ
13	Ασπασία Κωνοφάου	(16)			Ωδική (α' τάξις)	Λίαν καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος
14	Δέσποινα Π. Βλαχάνη	14	Αρσάκειο	Χαλκίς/ Αθήνα	Ωδική (β' τάξις)	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος
15	Χριστίνα Σταθοπούλου	12	Καλογράιων	Αθήνα / Κολονάκι (οικία Βουρλιώτη)	Κλειδοκύμβαλο		Διδάσκαλος: Μασκερόνης
16	Κωνσταντίνα Γαληνού	20	Οικιακή	Τρίπολις / οδός Αθηνάς	Ωδική		Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
17	Πολυξένη Δαριώτου	12	Αρσάκειο	Αθήνα/ Αγ. Γεωργίου	Ωδική (τάξις α')		Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
18	Βαρβάρα Ευσταθίου	15	Αρσάκειο	Βόλος / Νεάπολις	Ωδική (τάξις β')	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος / Εις την χορωδίαν έχει Άριστα
19	Καλλιόπη Δ. Χ. Νικολάου	14	Αρσάκειο	Σύρος	Ωδική (τάξις α')	Καλώς	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
20	Πολυξένη Σκληρού	14	Δημοτικό	Αθήνα	Ωδική (τάξις α')	απούσα	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
21	Άννα Αλεξίου	14	Αρσάκειο	Αθήνα/ Δημαρχείο	Ωδική (τάξις α')	καλώς	Διδάσκαλος:

				(κοντά Ομόνοια)			Ιωαννόπουλος / κατ' απόφασιν του Διοικητικού Συμβουλίου από 13 Μαρτίου 1879 απαλλάσσεται των διδάκτρων.
22	Νίνα Βρετού	14	Αρσάκειο	Κύθνος/ Κεραμεικός	Ωδική (τάξις α')	Καλώς	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
23	Σταματίνα Κονσόλου	17	Αρσάκειο	Πειραιάς / Νεάπολη	Ωδική (τάξις β)	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος
24	Χαρίκλεια Αγραφιώτου	16	Αρσάκειο	Πάτρα / Νεάπολη	Ωδική (τάξις β)	Σχεδόν καλώς	Διδάσκαλος: Μανολάτος

Η'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1879/80

Αύξων αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα/ Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Αμαλία Δέριγγ	18		Αθήνα / Ρόμβης (Ψυρρή)	Ωδική		Διδάσκαλος: Στήβενς
2	Δέσποινα Π. Βλαχάνη	14	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (τάξις β') & κλειδοκύμβαλο		Διδάσκαλος: Μανολάτος & Μασκερόνης
3	Φωτεινή Στεργίου	16	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (τάξις δ')		Διδάσκαλος: Ένιγγ
4	Ευανθία Κωνοφάου	14	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (τάξις δ')		Διδάσκαλος: Ένιγγ
5	Ασπασία Κωνοφάου	15	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (τάξις β')		Διδάσκαλος: Μανολάτος
6	Αναστασία	12	Αρσάκειο	Αθήνα /Αγ.	Ωδική (τάξις β')		Διδάσκαλος:

	Ταμπουρατζή			Δημητρίου (Ψυρρή)		Μανολάτος
7	Αδέλη Βέσελ	16	μαθήτρια	Αθήνα/ (Ψυρρή)	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	Διδάσκαλος: Ένιγγ & Μασκερόνης
8	Σοφία Φωτειάδου	(16)			(Αρμονία) & Ωδική	Διδάσκαλος: Στήβενς
9	Νίνα Βρετού	15	Αρσάκειο	Κύθνος / Κεραμικός	Ωδική (τάξις β')	Διδάσκαλος: Μανολάτος
10	Βαρβάρα Ευσταθίου	(16)	Αρσάκειο	Βόλος / Νεάπολη	Ωδική (τάξις β')	Διδάσκαλος: Μανολάτος
11	Σταματίνα Κονσόλου	16	Αρσάκειο	Πειραιάς / Νεάπολη	Ωδική (τάξις β')	Διδάσκαλος: Μανολάτος
12	Άννα Αλεξίου	14	Αρσάκειο	Αθήνα / Δημαρχείο (κοντά Ομόνοια)	Ωδική (τάξις β')	Διδάσκαλος: Μανολάτος
13	Αθανασία Καραμάνου	16	Σουρμελή	Μυτηλίνη / Νεάπολη Ζωοδόχου Πηγή	Ωδική (τάξις γ')	Διδάσκαλος: Ένιγγ & Μασκερόνης
14	Θάλεια Μωραϊτίνη	15	Αρσάκειο	Κωνσταντινούπολη / Κολονάκι	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
15	Μαρία Υψηλάντη	14	Μαθήτρια Αδελφών	Αθήνα/ οδός Πειραιώς	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	Διδάσκαλοι: Ιωαννόπουλος & Μασκερόνης
16	Μυρτιά Δούκα	14	Μαθήτρια Αδελφών	Μαρώνεια / (Βάθυ)	Ωδική	Διδάσκαλος: Μανολάτος
17	Μαρουσσώ Κονταράτου	10	Δημοτικό	Αθήνα / οδός Πειραιώς	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια μουσικήν οργανικήν
18	Άννα Δέριγγ	17	δασκάλα	Αθήνα / Ρόμβης (Ψυρρή)	Ωδική	Διδάσκαλοι: Ιωαννόπουλος & Στήβενς

19	Ιωάννα Δέριγγ	16	δασκάλα	Αθήνα/ Ρόμβης (Ψυρρή)	Ωδική	Διδάσκαλοι: Ιωαννόπουλος & Στήβενς
20	Κατίγκο Κένιγγ	12	μαθήτρια	Αθήνα /καθολική εκκλησία (οδός Αιόλου)	κλειδοκύμβαλο	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
21	Όλγα Γέϊδεμβέργερ	8	μαθήτρια	Αθήνα/Γερανίου	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
22	Διαμαντίνα Πομόνη	11	Ιδιωτική	Αθήνα / Θέατρο (Ψυρρή)	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
23	Όλγα Μπούκη	8	Ιδιωτική σχολή	Αθήνα / οδός Πειραιώς	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
24	Ελένη Κωνσταντίνου	17	Αδελφών Ελένη	Αθήνα / Νεάπολη	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
25	Ειρήνη Βαρούχα	15	(Φιλεκπαιδευτική εταιρία)	Αθήνα / Λυκοβρύση (Κολωνάκι)	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
26	Ελπίς Βαρούχα	14	(Φιλεκπαιδευτική εταιρία)	Αθήνα/ Λυκοβρύση Κολονάκι)	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
27	Μαρία Σιάτου	13	Σουρμελή	Καλάβρυτα	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
28	Ευφροσύνη Γ. Ροδοβίτη	10	Αρσάκειο	Αθήνα / (Γκαρμπολά μάλλον)	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
29	Όλγα Σιάτου	11	Σουρμελή	Καλάβρυτα	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
30	Αικατερίνη	14	μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Διδάσκαλος:

	Κολιπούλου					Ιωαννόπουλος
31	Σοφία Μόσχου	17	(Δυσανάγνωστο αλλά μάλλον μαθήτρια)	Αθήνα / (μάλλον ορφανοτροφείο Χαζτηκώστα, Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
32	Ελένη Ζώταλη		μαθήτρια	Αθήνα / Γερανίου	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος

Θ'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1880/81

Αύξων αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα/ Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις
1	Αδέλη Βέσελ	(14)		Αθήνα (Ψυρρή)	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		Διδάσκαλος: Μανολάτος & Μασκερόνης
2	Βαρβάρα Ευσταθίου	17	Δασκάλα	Βόλος	Ωδική (τάξις δ')		Διδάσκαλος: Μανολάτος
3	Αθανασία Καραμάνου	16	Μαθήτρια	Μυτηλίνη	Ωδική (τάξις β')		Διδάσκαλος: Μανολάτος
4	Δέσποινα Βλαχάνη	[15]	Αρσάκειο	Χαλκίς/ Αθήνα	Ωδική (τάξις γ')		Διδάσκαλος: Μανολάτος δια κλειδοκύμβαλον
5	Άννα Γέϊδεμβέργερ	15	Μαθήτρια	Αθήνα	Κλειδοκύμβαλον		Διδάσκαλος: Μασκερόνης
6	Αικατερίνη Κωνοφάου	13	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (τάξις α')		Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
7	Θάλεια Μωραϊτίνη	15	οικιακά	Αθήνα	Ωδική (τάξις γ')		Διδάσκαλος: Μανολάτος
8	Ευφροσύνη Ροδοβίτη	12	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (τάξις β')		Διδάσκαλος:

						Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
9	Όλγα Μπούκη	9	Αρσάκειο	Ύδρα	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
10	Μαρία Υψηλάντη	(15)	(Μαθήτρια Αδελφών)	Αθήνα/ οδός Πειραιώς	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	Διδάσκαλος: Μασκερόνης
11	Σοφία Μόσχου	17 (18)	(Δυσανάγνωστο αλλά μάλλον μαθήτρια)	Αθήνα /	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
12	Μαρία Σιάτου	14	Σουρμελή	Καλάβρυτα	Ωδική (τάξις β')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
13	Άννα Αλεξίου	13		Χαλκίς	Ωδική (τάξις γ')	Διδάσκαλος: Μανολάτος
14	Διαμαντίνα Πομόνη	12		Ζάκυνθος	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
15	Αναστασία Σαχίνη	14	Αρσάκειο	Ναύπλιο	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
16	Λουκία Γ. Ζαδέ	10	Δημοτικό	Πάτρα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
17	Μαρία Ιωαννίδου	12	Αρσάκειο	Μεσολόγγι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
18	Ευδοκία Φιλιππίδου	13	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
19	Μαρία Μεντιβόλου	9	Αδελφή Ελένη		Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
20	Μαρία Κονταράτου	10	Αρσάκειο	Πάρος	Ωδική (τάξις β')	Διδάσκαλος:

						Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
21	Πολυτίμη Ζαχαριάδη	13		Αθήνα	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
22	Αμαλία Φρειδερίκη Παλίς	15		Γαλλία	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
23	Φωτεινή Ν. Δράκου	9		Αθήνα	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
24	Κλεοπάτρα Ιωαννίδου	17	δασκάλα	Μεσολόγγι	Ωδική (τάξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
25	Αικατερίνη Φιλιππίδου	10	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
26	Αικατερίνη Χρονοπούλου	11	Αρσάκειο	Αθήνα	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος δια κλειδοκύμβαλον
27	Χρυσάνθη Ταμπακοέγλη	15	μαθήτρια	Ζάκυνθος	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
28	Ιουλία Α. Σταΐκου	9	μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
29	Μελπομένη Δρακούλη	15	Δυσανάγνωστο αλλά μάλλον μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
30	Μπέρτω Κ. Γεωργιάδου	15	μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική (ταξις α')	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος

Γ'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1881/82

Αύξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμά/Ιδιότητα	Καταγωγή	Μάθημα	Επίδοση	Παρατηρήσεις[432]
1	Ευφροσύνη Ροδοβίτη	12	Μαθήτρια	Λέσβος	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		Δασκάλοι: Μανολάτος & Μασκερόνης
2	Φωτεινή Ν. Δράκου	9	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		Δάσκαλοι: Μανολάτος & Μασκερόνης
3	Διαμαντίνα Πομώνη	13	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική		Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
4	Μαρία Ν. Κονταράτου	11	Μαθήτρια	Πάρος	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		Δάσκαλοι: Μανολάτος & Μασκερόνης
5	Αδέλη Βέσελ	17	Μαθήτρια	Αθήνα	κλειδοκύμβαλο		Διδάσκαλος: Μασκερόνης
6	Κλεοπάτρα Ιωαννίδου	17	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική		Διδάσκαλος: Μανολάτος
7	Πολυτίμη Ζαχαριάδου	16	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		(Δωρεάν)
8	Σοφία Μόσχου	17	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		
9	Ιουλία Σταΐκιου	10	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο		
10	Ευδοκία Φιλιππίδου	13	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική		Δάσκαλος:

[432] Στο προτότυπο μαθητολόγιο θηλέων του ι'έτους στη στήλη με τις παρατηρήσεις αναγράφεται η εξής παρατήρηση: «δωρεάν πενεστάτη», ενδεχομένως να εννοεί πως οι μαθήτριες διδάχθηκαν δωρεάν τα μαθήματα λόγω οικονομικών δυσκολιών.

Βλ. Μαθητολόγιο θηλέων (Αρχείο Ωδείου), Ι'έτος

						Ιωαννόπουλος
11	Αικατερίνη Φιλιππίδου	11	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
12	Χρυσάνθη Ταμπακοέγλη	16	Οικιακά	Ζάκυνθος	Ωδική	
13	Μπέρτω Γεωργιάδου	16	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	
14	Δέσποινα Βλαχάνη	(16)	Μαθήτρια	Χαλκίδα/ Αθήνα	Κλειδοκύμβαλο & Ωδική	
15	Άννα Αλεξίου	(14)		Χαλκίς	Ωδική	
16	Θάλεια Μωραϊτίνου	(16)	(οικιακά)	Αθήνα	Ωδική	
17	Αικατερίνη Κονωφάου	14	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
18	Καλλιόπη Κασκαράγκου	14	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
19	Χρυσάνθη Μόσχου	17	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	
20	Ευρυδίκη Μόσχου	13	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική & κλειδοκύμβαλο	
21	Δέσποινα Πλατανοπούλου	14	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
22	Ελένη Κατσελίδου	15	Μαθήτρια	Σάμος	Ωδική	Διδάσκαλος: Ιωαννόπουλος
23	Όλγα Λειώπα	15	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	
24	Μαρίνα Καριστιανού	12	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	
25	Ελένη Καριστιανού	9	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	
26	Αγγελική Σπυροπούλου	10	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	
27	Καλλιόπη Δημητρίου	12	Μαθήτρια	Σκύρος	Ωδική	
28	Αρτεμισία Ζάμπου	13	Μαθήτρια	Ζάκυνθος	Ωδική	
29	Αφροδίτη Τσικλ	13	Μαθήτρια	Ζάκυνθος	Ωδική	
30	Αθανασία	9	Μαθήτρια	Κύθνος	Ωδική	

	Αθανασιάδου					
31	Κυριακούλα Αλεξάνδρου	13	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
32	Αντιγόνη Τζηβανοειγη	9	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
33	Βασιλική Στεργίου	16	οικιακά	Σύμη	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
34	Σταματίνα Αποστολίδου	11	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος
35	Μαριγώ Κωνσταντίνου	10	Μαθήτρια	Αθήνα	Ωδική	Δάσκαλος: Ιωαννόπουλος

ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΟ ΑΡΡΕΝΩΝ

Α' ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1872/73

Αύξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμά/Ιδιότητα	Καταγωγή	Συνοικία	Μάθημα	Παρατηρήσεις
1	Ιωάννης Ιωαννίδης	19	Φοιτητής Νομικής	Μεσολόγγι	Γεράνι	Ωδική (Βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
2	Σωκράτης Διαμαλίδης	27	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Αίνος (Θράκη)	Νεάπολη	Πλαγίαυλος (πρακτικός)	Δεν έγινε δεκτός
3	Ανδρέας Φαρσής	19	Φοιτητής Νομικής	Πάτρα	Χαυτεία (Ομόνοια)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
4	Δημήτρης Μήλων	22	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Γεράνι	Πλαγίαυλος, Ωδική (βαρύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ, Ακτίπης & Σπαθής
5	Αντώνης Οικονόμου	20	Φοιτητής Νομικής	Αίνος (Θράκη)	Οδός Πειραιώς-(Ομόνοια)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
6	Βασίλης Γ. Ιρσόκα	12	Α' τάξις βαρβακίου	Ήπειρος	Οδός Πειράιώς (Ομόνοια)	Ωδική (υπέρφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
7	Άγγελος Γόνιμος	25	Κομμωτής	Πελοπόννησος	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Δραματική & Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλοι: Σπαθής, Ένιγγ & Σταγκαπιανός
8	Αντώνης Χαραλάμπης	20	Φοιτητής Ιατρικής	Πάτρα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
9	Αναστάσιος Βάρβογλης	23	Φοιτητής Νομικής	Τρίπολη	Γεράνι	Πλαγίαυλος (προοδευμένος) & Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλοι: Ακτίπης & Ένιγγ
10	Νικόλαος	17	3η Γυμνασίου	Αθήνα	Πανεπιστημίου	Ωδική	Διδάσκαλος:

	Λουριώτης					(Οξύφωνος)	Κατακουζηνός
11	Κωνσταντίνος Τράστης	18	Μαθητής	Αθήνα	Βλασσαρού (γειτονιά κάτω από την Ακρόπολη, μεταξύ Θησείου και Ρωμαϊκής Αγοράς)	Ωδική (Οξύφωνος)	Παραιτείται ήδη 25 Σεπτεμβρίου 72 ασθενήσας
12	Ζαχαρίας Ιερώνυμος	20	Μαθητής Σουρμελή	Κρήτη	Αγ. Παρασκευής	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
13	Δημήτρης Βουζεγρέγος	22	Διανομεύς Εθνοφύλακος (εφημερίδα)	[Αρεόπολη] (Πελοπόννησος)	Πλάκα	Τετράχορδον	Παίζει μαντολίνο. Δεν γίνεται δεκτός
14	Στέφανος Κουτσουρίδης	17	Έμπορος	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (Οξύφωνος) & τετράχορδον	Διδάσκαλος: Ένιγγ Εις το τετράχορδον απαράδεκτος
15	Σπυρίδων Ζώης	26	Διδάσκαλος μαντολίνου	Αθήνα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Τετράχορδον	Μαθητής του κ. Βολονίνη για δύο έτη. Αποβάλλεται τω Ιούνιω 1875 διότη δεν προοδεύη αρκούντως.
16	Κωνσταντίνος Βάμπας	20	Φοιτητής Νομικής	Σπέτσες	Ανακτόρων (Σύνταγμα)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
17	Ανδρέας. Ι. Σπανός	20	Κομμωτής	Καλάβρυτα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
18	Ανδρέας Βάρφης	19	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Βάθη (Μεταξουργείο)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
19	Βασίλης	19	Φοιτητής Νομικής	Πύλος	Βαρβάκειος	Ωδική	Διδάσκαλος:

	Τατόπουλος				(Ψυρρή)	(Οξύφωνος)	Ένιγγ
20	Αλέξανδρος Χωματιανός	15	Γ' τάξις γυμνασίου	Κέα	Οδός Νίκης (Σύνταγμα)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
21	Πάνος Μανολίδης	18	Φοιτητής Νομικής	Ευρυτανία	Ιπποστασίου	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
22	Γεώργιος Ζέγγελης	20	Φοιτητής Νομικής	Τρίπολη	Βουλής (Σύνταγμα)	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
23	Νικόλαος Δημαράς	17	Φοιτητής Νομικής	Ναύπλιο	Χαφτεία (Ομόνοια)	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
24	Αντώνιος Παπαδάκης	18	Φοιτητής Ιατρικής	Ναύλπιο	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
25	Νικόλαος Τριανταφυλλάκος	17	Φοιτητής Νομικής	Τρίπολη	Μαλακάτε (Πανεπιστημίου)	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
26	Ιωάννης Κριέλλας	16	Σχολαρχείου	Ναύπλιο	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
27	Σωτήρης Αθανασιάδης	16	Βαρβακίου	Σμύρνη	Αγ. Αποστόλων [Μοναστηράκι]	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
28	Κωνσταντίνος Όρνστέιν	19	Φοιτητής φαρμακευτικής	Λαμία	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
29	Εμμανουήλ Π. Μπούκης	13	Σχολαρχείου	Ύδρα	Αναργύρων (Ψυρρή)	Ωδική (υπέρφωνος)	Διδάκαλος: Ένιγγ
30	Π. Ταταράκης	15	Βαρβακίου	Μήλος	Οδός Λουδοβίκου (Πειραιάς)	Ωδική (υπέρφωνος)	Διδάκαλος: Ένιγγ
31	Αλ. Αγγελόπουλος	17	Βαρβακίου	Καλάβρυτα	Τραπέζης	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
32	Χρ. Γ. Χατζή Αργύρογλου	14	Βαρβακίου	Φιλλιπούπολη	Οδός Αγχέσμου (Λυκαβηττός)	Ωδική (υψίφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ

33	Γεώργιος Μαζαράκης	17	Φοιτητής Νομικής	Κύθνος	Νοσοκομείου (Ακαδημία)	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
34	Κωνσταντίνος Πάγκαλος	16	Βαρβακείου	Κέα	Νοσοκομείου (Ακαδημία)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
35	Μιχαήλ Καρούσος	17	Μαθητής	Κεφαλονιά	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
36	Παν. Παξινός	13	Μαθητής	Κέρκυρα	Ψυρρή	Ωδική (υπέρφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
37	Νικόλαος Παντελεήμονος	25	Φοιτητής Ιατρικής	Βιθυνία	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
38	Τιμόθεος Ψαρουδάκης	16	Μαθητής	Ναύπλιον	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
39	Ιωάννης Ζαφειρόπουλος	16	Μαθητής	Πάτρα	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
40	Αλ. Κυριαζίδης	15	Μαθητής	Κόρινθος	Πυροβολ(μαλλον στρατώνας πυροβολικού πλατεία κοτζιά Ομόνοια)	Ωδική (υψίφωνος) & Απαγγελία	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
41	Νικόλαος. Ο .Λογοθέτης	14	Μαθητής	Κίμωλος	Ψυρρή	Ωδική (υπέρφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
42	Ιακ. Σαλιβαράς	22	Μαθητής	Κίμωλος	Οίκος Διαγγέλη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
43	Ζαχαρίας Ι. Ζαχαρία	21	Μαθητής Πολυτεχνείου	Τήνος	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
44	Μιλτιάδης Βελίνης	18	Φοιτητής Ιατρικής	Ναύπλιον	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
45	Ι. Δερέκας	18	Μαθητής Βαρβακείου	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλοι:

						(βαρύφωνος) & απαγγελία	Κατακουζηνός & Σπαθής
46	Κ. Τρίμης	16	Μαθητής Βαρβακείου	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
47	Αλ. Σίσυφος	16	Μαθητής Βαρβακείου	Αθήνα	Αδριανού (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
48	Γ. Τερζής	25	Φοιτητής Ιατρικής	Δαμασκός	Αριστείδου (Πανεπιστημίου))	πλαγίαυλος	Δεν έγινε παραδεκτός
49	Τιμολέων Πολυχρονιάδης	17	Μαθητής	Κόρινθος	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
50	Επ. Δρακόπουλος	18	Μαθητής	Αθήνα	Χρυσοκαστριώτισσα (Πλάκα – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
51	Εμμανουήλ Νικολόπουλος	17	Μαθητής	Αθήνα	Οδός Σωκράτους (Ομόνοια)	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
52	Νικόλαος Φραγκίδης	17	Μαθητής	Γύθειο	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
53	Δημήτριος Βενιούς	17	Μαθητής	Φολέγανδρος	Νοσοκομείου (Ακαδημία)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
54	Παν. Κουρόπουλος	16	Μαθητής	Τρίπολις	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
55	Αλ. Τυπάλδος	16	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
56	Κ. Δ. Βεκκήρος	16	Μαθητής	Λεωνίδιο (Αρκαδία)	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής

57	Ι. Αλβέρτης	17	Μαθητής	Τήνος	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
58	Δημήτριος Σεβαστιάνος	17	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
59	Σπύρος Τρικαλιώτης	20	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
60	Βασίλης Πετροζίνας	19	Μαθητής	Αθήνα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική (βαρύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
61	Κ. Μερσινιάδης	18	Μαθητής	Σύρος	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
62	Δ. Τρίμης	17	Σχολαρχείου	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
63	Διονύσιος Σαμικός	17	Μαθητής μουσικής	Ζάκυνθος	Γεράνι	τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
64	Αλ. Αρών	20	Φοιτητής Ιατρικής	Ναύπλιο	Χρυσοσπηλιώτισσα (οδος αιόλου – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Δεν επαρουσιάσθη
65	Δημήτριος Π. Προκοπίου	23	Μαθητής α’ γυμνασίου	Μακεδονία	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
66	Εμμανουήλ Σπυριδάκης	22	Μαθητής α’ γυμνασίου	Κρήτη	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος) & τετράχορδον	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός Δια το τετράχορδον απαράδεκτος
67	Νικόλαος Βυζάντιος	14	Μαθητής α’ γυμνασίου	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (υψίφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
68	Κωνσταντίνος Κουτζαβασόπουλ	20	φραγκοράπτης	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

	ος						
69	Γεώργιος Φλώρος	16	Μαθητής	[Αλώντη]	Γεράνι	Ωδική(οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
70	Πέτρος Γερασίμου	15	Σχολαρχείου	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
71	Θεμιστοκλής Κανάρης	17	Μαθητής	Ψαρά	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
72	Σπύρος Πάγγαλος	15	Μαθητής	Κέα	Πανεπιστημίου	Ωδική (Οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σπαθής
73	Περικλής Βαρδής	10	Μαθητής	Νάξος	Τραπέζης	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
74	Νεοκλής Μανουλήλης	16	Μαθητής	Λέσβος	Πλάκα	Ωδική (Οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός και Σπαθής
75	Νικ. Ευγενιάδης	18	Σχολαρχείου	Τρίπολη	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
76	Κωνσταντίνος Παλαμίδης	24	Φοιτητής Νομικής	Ναύπλιο	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
77	Ευθύμιος. Γαμπακόπουλος	18	Φοιτητής Νομικής	Ναύπλιο	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
78	Σπύρος Μερκούρης	18	Μαθητής	Ερμιόνη	Γεράνι	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
79	Δημήτριος. Γάτζης	17	Μαθητής	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (Βαρύδωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός και Σπαθής
80	Κωνσταντίνος Βλάχος	16	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική(οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
81	Γ. Π. Βλαχάκης	15	Μαθητής	Χαλκίδα	Οδός Αθηνάς (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική(βαύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

82	Νικόλαος Ευστρατίου	12	Μαθητής	Κέα	Βάθη (Πολυτεχνείο)	Ωδική(οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
83	Ι. Κ. Ριζόπουλος	19	Μαθητής	Μακεδονία	Νεάπολη	Ωδική(βαύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
84	Ι. Κ . Κυριακός	15	Μαθητής	Καλαμάτα	Βαρβακείου (Ψυρρή)	Ωδική(βαύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
85	Κωνσταντίνος Σαγανόπουλος	15	Μαθητής	Πάτρα	Αγ. Φιλίππου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σπαθής
86	Στυλιανός Σίνος	16	Μαθητής	Ιωάννινα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σπαθής
87	Γ. Πλάγος	25	Υπάλληλος Υπουργείου	Λαγκάδια (Αρκαδία)	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
88	Ι. Γ. Σταθόπουλος	27	Οργανοποιός	Καλαμάτα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
89	Γ. Μπριτσάκης	17	Μαθητής	Κρήτη	Μεταξουργείο	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σπαθής
90	Ν. Παπαδάκης	19	Μαθητής	Κρήτη	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
91	Πέτρος Γρηγορόπουλος	17	Μαθητής	Τρίπολη	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
92	Ι. Εμμανουήλ	19	Μαθητής	Κρήτη	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
93	Στέρ(γιος) Δημητρίτσης	23	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Μέτσοβο	Αγ. Θεοδώρου (Ακαδημία)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
94	Ι. Μασίκος	23	Φοιτητής Ιατρικής	Μέτσοβο	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
95	Ν. Παρίσης	18	Μαθητής	Ύδρα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) &	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός

						δραματική)	και Σπαθής
96	Στυλιανός Κορνάρος	16	Μαθητής	Τήνος	Δημοπρατηρίου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
97	Αλέξανδρος Σκούφας	16	Μαθητής	Πάρος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σπαθής
98	Στυλιανός Μαζαπετάκης	21	Μαθητής	Κρήτη	Ερμού	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
99	Georgo Romondo	25	Charpentier (ξυλουργός)	Italie	Rue de Pirée (οδός Πειραιώς)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
100	Χρήστος Ρούφος	22	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Ρόμβη (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
101	Ηλίας Δούκας	15	Μαθητής	Λεωνίδιο (Αρκαδία)	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
102	Θεμ. Χ. Βαρύτης	20	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
103	Δημ. Ρουσόπουλος	18	Ωρολογοποιός	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
104	Ι. Μυλωνάκης	20	Μαθητής Πολυτεχνείου	Κρήτη	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
105	Χρ. Α. Χρηστόπουλος	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
106	Νικ. Πέτας	15	κοσμηματογράφος	Ζάκυνθος	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
107	Γ. Μήτσου	12	Μαθητής	Άργος	Ανακτόρων (Σύνταγμα)	Ωδική(βαύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
108	Ν. Ιγγλέσης	12	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Θεοδώρου (Ακαδημία)	Τετράχορδον (διδάσκεται προ 6 μηνών)	Διδάσκαλος: Βολονίνης
109	Γαλανός Παπαιολόγος	20	Φοιτητής Νομικής	Σύρος	Πανεπιστημίου	Ωδική (Βαρύφωνος	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

						γεν.)	
110	Αρίστ. Πετρίνης	18	Μαθητής	Ζαγορά	Νεάπολη	Τετράχορδον (πρακτικός)	Διδάσκαλος: Βολονίνης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
111	Φ. Καλισπέρης	30	Επιστάτης στο Πολυτεχνείο	Κάλυμνος	Πλάκα	Ωδική (Βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
112	Ι. Ξανθός	15	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
113	Ι. Μηλισσίδης	16	Μαθητής	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική & Δραματική (Βαρύφωνος)	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
114	Κ. Λαμπίκης	15	Μαθητής	Αθήνα	Ερμού	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
115	Δημ. Π. Κουβέλας	15	Μαθητής	Βάρνα (Βουλγαρία)	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
116	Μάρκος Μαραγγός	-	Μαθητής	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
117	Ι. Κανωκάκης	16	Μαθητής	Αθήνα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική & Δραματική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής Παρατηρήσεις ***Δεικνύει ζήλων άνευ ευφείας
118	Εμμ. Ζάρας	15	Μαθητής	Αθήνα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική & Δραματική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
119	Θεοδ. Ρισσέ	15	Μαθητής	Κωνσταντινούπολη	Εκκλησία Ρόμβης (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

120	Αύγουστος Μπρινδίσις	16	Μαθητής	Άνω Σύρος	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
121	Ηλίας Γελαδάκης	14	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Ειρήνη (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική & Δραματική (οξυφωνος γεν)	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής Παρατηρήσεις: Ανευ ευφυίας
122	Ι. Πέπας	15	Μαθητής	Αθήνα	Ανακτόρων (Σύνταγμα)	Τετράχορδον (προ 3 μηνών διδαχθείτο)	Διδάσκαλος: Βολονίνης (μαθητής του Παριζίνι)
123	Δ. Α. Ρουσσόπουλος	18	Μαθητής πολυτεχνείου	Κωνσταντινούπολη	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
124	Παναγιώτης Κούρτελης	20	Μαθητής πολυτεχνείου	Κωνσταντινούπολη	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ Παρατηρήσεις: Άνευ ευφυείας
125	Αθ. Γεωργιάδης	19	Μαθητής πολυτεχνείου	Καλάμαι (Καλαμάτα)	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
126	Δημ. Δημητρόπουλος	19	Επιπλοποιός	Αθήνα	Ναού Αιόλου(Μάλλον Μοναστηράκι Ψυρρή)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
127	Δημ. Δελούδας	15	Μαθητής	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
128	Δημ. Λεφόπουλος	18	Μαθητής	Καρπενήσι	Ιπποστασίου	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
129	Ι. Βελένζας	17	Μαθητής πολυτεχνείου	Αθήνα	Νεάπολις	Ωδική (βαρύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
130	Αλ. Μπλούμης	15	Σχολαρχείου	Αθήνα	Ρόμβης (Αθήνα – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός

131	Γ. Βασιλόπουλος	15	Σχολαρχείου	Μακεδονία	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
132	Παν. Γατόπουλος	14	Σχολαρχείου	Πύλος	Βρυσάκι (Πλάκα)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
133	Ξενοφ. Κίτσος	16	Μαθητής	Αθήνα	Νεάπολις	Ωδική (οξυφ. γεν)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
134	Θεόδ. Κριεμάλης	18	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
135	Νίκ. Σιλβεστρίδης	14	Μαθητής	Λειβαδιά	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
136	Άλκ. Γεωργόπουλος	15	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Φιλίππου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
137	Κοσμάς Χριστοφόρου	17	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
138	Δημ. Γρηγορόπουλος	20	Μαθητής	Νάυπλιο	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
139	Θεόδωρος Μελάς	18	Σιδηρουργός	Κέρκυρα	Οφθαλμιατρείο (Πανεπιστημίου)	Ωδική & τετράχορδο (δύο μηνών μαθητής του Βολονίνη)	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Βολονίνης
140	Χρήστος Αμπελάς	18	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
141	Βασίλης Αναγνωσταρ.	15	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
142	Δημήτρης Χρονακόπουλος	16	Μαθητής	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
143	Δημ. Δαβαρίας	20	Χρωματοποιός	Πάρος	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
144	Γεώργιος Καρδαράς	16	Μαθητής	Κυνουρία (Αρκαδία)	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος γυν)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

145	Λάζαρος Κασσιέρης	17	Μαθητής	Ναυπλιο	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
146	Αναστάσιος Μπρέλης	14	Μαθητής	Σμυρνη	οδός Ερμού	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
147	Ανδρέας Μποζίκης	25	Στρατιώτης	Κέρκυρα	Στρατών	Πλαγίαυλος (προ δύο μηνών διδαχθείς)	Διδάσκαλος: Ακτίπης Δεν έγινε δεκτός
148	Γεώργιος Τζιμπής	16	Μαθητής	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
149	Γεώργιος Μανουλέλος	13	Μαθητής	Αδρυμμύτιο (Μ. Ασία)	Γεράνι	Ωδική (οξυφ. γυν) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
150	Πάνος Παναγιωτάκης	13	Μαθητής	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
151	Ι. Α. Κανδρής	23	Φοιτητής Ιατρικής	Γορτυνία (Πελοπ)	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός Προσπαθεί να μάθη τι
152	Γ. Σαπουντσάκης	17	Φοιτητής Νομικής	Ναύπλιο	Γεράνι	Ωδική (οξυφ) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Έννιγγ & Σπαθής
153	Κίμων Βότσης	25	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Κολονάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
154	Κωνστ. Βαρούχας	17	Μαθητής	Μεσολόγγι	Λυκόβρυση (Κολονάκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός Παρητήθη ευθύς εξ'αρχής
155	Γεώργιος Αντωνιάδης	16	Μαθητής	Κέα	Πανεπιστημίου	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
156	Ευάγγελος Παπαλεξανδρής	18	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Άμφισσα	Πλάκα	Ωδική (οξυφ) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Έννιγγ &

							Σπαθής
157	Γεώργιος Ιερεμίας	15	Μαθητής	Άμφισσα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
158	Χρ. Κοντούλης	17	Μαθητής	Ελευσίνα	Χρυσοσπηλιά	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
159	Αναστ. Κωνσταντίνου	18	Τυπογράφος	Λαμία	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
160	Ιωσήφ Νάτσιος	19	Χωρομέτρης	Βενετία	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
161	Αλ. Βαρσόπουλος	17	Μαθητής	Πύλος	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
162	Ανδρ. Βιένας	18	Χρωματοποιός	Ντομπρένα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
163	Αχιλλέας Καραβίας	18	Μαθητής	Βραΐλα (Ρουμανία)	οδός Αθηνάς	Ωδική (οξυφ) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Έννιγγ & Σπαθής
164	Ιωάννης Γιάγκου	17	Μαθητής	Σπέτσες	Βάθη	Ωδική (οξυφ) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
165	Βασίλης Ταμπουρατζής	15	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Δημήτριος (Ψυρρή)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
166	Ι. Μόσχος	19	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
167	Αριστ. Ι. Φαρμακίδης	20	Μαθητής Πολυτεχείου	Χαλκίδα	Νεάπολη	Ωδική (οξυφ) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
168	Κωνστ. Ξύδης	22	Μαθητής	Ήπειρος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
169	Φιλ. Κομνηνός	18	Μαθητής	Κύθηρα (επταν)	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
170	Αναστ. Κομνηνός	16	Μαθητής	Κύθηρα (επταν)	Καλαμιώτου	Ωδική	Διδάσκαλος:

					(Μοναστηράκι)	(οξύφωνος)	Κατακουζηνός
171	Χαριδ. Δασκαλόπουλος	16	Μαθητής	Κρήτη	Μεταξουργείο	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
172	Αριστοτέλης Δασκαλόπουλος	14	Μαθητής	Κρήτη	Μεταξουργείο	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
173	Εμμαν. Φώτιος	16	Μαθητής	Κεφαληννία (Κεφαλονιά)	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
174	Ιωάννης Κολινιάτης	18	Μαθητής πολυτεχνείου	Αθήνα	Αγ Ασωμάτων - Ψυρή	Ωδική (οξυφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ Παρατηρήσεις: Ευφυής , επαιρόμενος
175	Σωτήριος Π. Γεωργίου	17	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Ειρήνη (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
176	Νικ. Χριστοδούλου	17	Μαθητής	Ύδρα	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
177	Νικ. Φραγκίσκος	18	Μαθητής	Ύδρα	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
178	Δημ. Βότσης	18	Μαθητής	Ύδρα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
179	Γεώργ. Γελαδάκης	16	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Ειρήνη (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ Παρατηρήσεις: Φοιτά ατάκτως
180	Μιλτιάδης Έβερτ	17	Μαθητής	Αθήνα	Ναός Αγχεσμού (Λυκαβηττός)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
181	Χαρίλ. Γκίμος	17	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
182	Δημ. Ζανετάκης	30	Τελειόφοιτος	Γύθιο	Μαλακάτε	Ωδική	Διδάσκαλος:

			Νομικής		Πανεπιστήμιο	(βαρύφωνος)	Ένιγγ
183	Δημ. Δομαρόπουλος	13	Μαθητής	Καλαμάτα	Γεράνι	Ωδική (βαρύφωνος γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
184	Γρηγόριος Φορτούνας	17	Μαθητής	Σέρρες	Πολυτεχνείου	Ωδική, τετράχορδον & Δραματκή	Διδάσκαλοι: Ένιγγ, Βολονίνης, Σπαθής Παρατηρήσεις: Προ 4 μηνών μαθητήςτου Ροτολίνου
185	Κωνστ. Αδαμόπουλος	14	Μαθητής	Αθήνα	Τηλεγραφειο	Ωδική (βαρυφ. γυν)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός)
186	Ιωάννης Καρδαμάτης	13	Μαθητής	Αθήνα	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
187	Ι. Κολοσούκας	18	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Ομόνοια	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
188	Νικ. Εμμ. Στάης	18	Μαθητής	Κύθηρα	Σόλωνος (Ακαδημία)	Πλαγίαυλος (Παίζει 2 έτη)	Διδάσκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
189	Γ. Δαμαλάς	18	Φοιτητής Νομικής	Χίος	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
190	Αλ. Βαρδαμπούλιας	16	Μαθητής	Αθήνα	Ρόμβου (Αθήνα – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
191	Δημ. Σπορίδης	18	Μαθητής	Τρίπολη	Βάθη (Πολυτεχνείο)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
192	Σπύρος Πιτσουρής	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Χαλκίδα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) &	Διδάσκαλοι: Ένιγγ &

						Δραματική	Σπάθης Παρατηρήσεις: Επιμελής
193	Γεώργιος Βαρούχας	13	Μαθητής	Μεσολόγγι	Λέκκα (Αθήνα – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξυφ. γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
194	Σοφοκλ. Ριζόπουλος	16	Μαθητής	Βόλος	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
195	Νικ. Βρυζάκης	18	Μαθητής	Θήβα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
196	Ι. Τσελεπιδάκης	18	Μαθητής	Ισμαιλίον (μάλλον Ισμαΐλι – Αζερμπαιτσάν)	Μανούσου	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
197	Κ. Καραγιαννόπουλος	14	Μαθητής	Λειβαδιά	Ομόνοια	Ωδική (βαρύφωνος γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
198	Χρ. Λαζαρής	16	Μαθητής	Αθήνα	Βαρβάκειος (Ψυρρή)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
199	Σιδέρης Δ. Λαμπίρης	24	Φραγκοράπτης	Αθήνα	Βλασαρού (Αθήνα –Ακρόπολη)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
200	Δημήτρης Γεωργιάδης	19	Τυπογράφος	Ψαρά	Εβραικά (Μοναστηράκι)	Ωδική (βαρύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
201	Δημοσθένης Αγγελέας	16	Μαθητής	Πύλος	Αγία Ειρήνη (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
202	Γ. Τρίμης	16	Πολυτεχνείο	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ενιγγ
203	Κ. Μαρτάκης	16	Μαθητής	Αθήνα	Ροδακιό (Πλάκα)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
204	Σπύρος Κόκκαλης	16	Μαθητής	Αράχωβα	Πλάκα	Πλαγίαυλος (άνευ αρχών)	Διδάκαλος: Ακτίπης

							Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
205	Ιωάννης Βρόντης	23	Υπάλληλος Τηλεγραφείου	Αθήνα	Υπουργείο Στρατιωτικών (Σύνταγμα)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
206	Στέφανος Καρτούλης	20	Φοιτητής Ιατρικής	Χίος	Μενάνδρου (Ομόνοια)	Πλαγίαυλος	Διδάκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
207	Νικ. Δροσόπουλος	21	Φοιτητής Ιατρικής	Δωρίδα	Σύνταγμα (μάλλον πλατεία Συντάγματος)	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
208	Ι. Κυρίτσης	19	Φοιτητής Ιατρικής	Φθιώτιδα	Κολωνάκι	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
209	Ξενοφών Ραζής	16	Τυπογράφος	Αθήνα	Αγ. Δημήτριος (Ψυρρή)	Πλαγίαυλος : Μαθητής 2 μηνών	Διδάσκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις; Δεν έγινε δεκτός
210	Δημήτριος Μοσχοβίδης	25	Φοιτητής Ιατρικής	Θεσσαλονική	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
211	Σπύρος Σπάθης	20	Φοιτητής Ιατρικής	Κεφαλληνία	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Έννιγγ
212	Γ. Κυρίτσης	20	Φοιτητής Ιατρικής	Σίκινος	Μαλακάτε Πανεπιστήμιο	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ Παρατηρήσεις: Εγγυητής ο πατήρ Αθ.

							Σπάθης
213	Κ. Ξένος	21	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
214	Γ. Βάγιας	24	Τυπογράφος	Αθήνα	Στρέφη (Νεάπολη – Εξάρχεια)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
215	Γ. Βενετσανόπουλος	-	-	-	-	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
216	Κ. Μοστράτος	25	Ράπτης	Πάρος	Μενδρεσές Αθηνών (Πλάκα)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
217	Δ. Γ. Ροδίτης	19	Μαθητής	Ναύπλιο	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάκσαλος: Κατακουζηνός
218	Αλ. Δημητρίου	18	Μαθητής	Σύρος	Χαφτεία (Ομόνοια)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
219	Γ. Αμυδαράκης	22	Φοιτητής Ιατρικής	Ίος	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
220	Ι. Μπάος	18	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Ίος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
221	Λ. Πετούσης	25	Έμπορος	Θήβα	Μαλακατέ (οδός Κοραή, Πανεπιστήμιο)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
222	Αλ. Παναγιωτάκης	23	Έμπορος	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
223	Ι. Καλεντέρης	23	Μαθητής	Καισάρεια	Σιδηρόδρομου	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
224	Αντ. Γεωργιάδης	23	Μαθητής	Νίσυρος	Σιδηρόδρομου	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ

225	Μιχ. Λυγνός	20	Φοιτητής Ιατρικής	Χίος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
226	Ιακ. Δραγάτσης	19	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Σίφνος	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
227	Βαλ. Ν. Στάης	17	Μαθητής	Κύθηρα	Μητρόπολη (Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
228	Στέφανος Λουϊζου	14	Μαθητής	Κύπρος	Γεράνι	Ωδική (οξυφ. γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
229	Νικόλαος Λάρδης	23	Βιβλιοδέτης	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (βαρύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
230	Παν. Αντωνίου	16	Μαθητής	Ελευσίνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
231	Περικλής Καζαντσής	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
232	Ιωάννης Καζαντζής	18	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
233	Περικλής Ν. Κελαδίτης	22	Φοιτητής Ιατρικής	Κιζίκι	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
234	Παν. Λεφάκης	24	Φοιτητής Ιατρικής	Άνδρος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
235	Περικλής Κυριακός	20	Μηχανικός	Αθήνα	Βάθη (Πολυτεχνείο)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
236	Γ. Κορφίτης	20	Μαθητής	Αθήνα	Ερμού	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

237	Γ. Α. Χατσόπουλος	19	Φοιτητής Φαρμακευτικής	Χαλκίδα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
238	Παν. Κατσιμιγόπουλος	25	Τυπογράφος	Ναύπλιο	Πλάκα	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
239	Δημ. Πολάτος	22	Φοιτητής Νομικής	Αθήναι	Μαλακατέ (οδός Κοραή, Πανεπιστήμιο)	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
240	Δ. Πορμόξουλος	36	Τελειόφοιτος Φιλοσοφικής	Τρίπολη	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
241	Ζ. Πακοδήμος	12	Μαθητής	Αθήνα	Ερμού	Ωδική (οξυφ. γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
242	Ευάγγελος Διαμαντόπουλος	16	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός Παρατηρήεις: Ατακτών αποβλήθης
243	Κυριάκος Παπαδόπουλος	21	Ράπτης	Αρεούπολις (Αρεόπολη)	Ραγκαβά (Πλάκα)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
244	Παναγιώτης Μιχαλέτσου	18	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Κρήτη	Νεάπολη	Πλαγίαυλος: Παίζει 1 έτος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
245	Ζ. Τζελεπιδάκης	17	Μαθητής	Βλαχία	Πλάκα	Πλαγίαυλος: πρακτικώς	Δεν έγινε δεκτός
246	Δημήτριος Κρισσέγγνος	22	Φοιτητής Ιατρικής	Άνδρος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
247	Ι. Νιτζικόπουλος	17	Μαθητής Πολυτεχνείου	Λαμία	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) &	Διδάσκαλοι: Ένιγγ &

						Δραματική	Σπαθής
248	Άγγελος Μιχαλόπουλος	22	Φοιτητής Νομικής	Αθήναι	Μητρόπολη (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
249	Γεώργιος Παπαϊωάννου	25	Φοιτητής Φαρμακευτικής	Θήβα	Μαλακατέ (οδός Κοραή, Πανεπιστήμιο)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
250	Δημήτριος Κωνσταντίνου	13	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
251	Τριαντάφυλλος Πατρινόπουλος	27	Φοιτητής Ιατρικής	Κωνσταντινούπολη	Ζωοδόχου Πηγής (Νεάπολη – Εξάρχεια)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
252	Κοντύλης Πατρινόπουλος	20	Φοιτητής Φυσικής	Χαλκίδα	Πλάκα	Πλαγίαυλος	Διδάκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
253	Απόστολος	22	Μαθητής	Μυτιλήνη	Νεάπολη	Ωδική (Βαθύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
254	Κ. Αιγινήτης	19	Φοιτητής Φαρμακευτικής	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
255	Ξ. Α. Κόκινος	20	Μαθητής	Αμοργός	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
256	Ιακ. Π. Εμμανουήλ	20	Μαθητής	Κέα	Λέκκα (Αθήνα – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
257	Νικ. Ιωαννίδης	19	Ράπτης	Άνδρος	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
258	Βασ. Κωνσταντινίδου	14	Μαθητής	Άνδρος	Ορφανοτροφείο (Χατζηκώστα, Κεραμεικός)	Ωδική (οξ. γυν)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
259	Δημ. Π.Θεοδώρου	24	Υπάλληλος	Πελοπόννησος	Ξενοδοχείο	Τετράχορδον	Διδάσκαλος:

					«Στέμμα» (Σημερινή πλατεία Κοτζιά – Ακαδημία)		Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
260	Ι. Γιαβόπουλος	14	Μαθητής	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (οξ. γυν)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
261	Μιλτιάδης Μπουφίδης	13	Μαθητής	Λειβαδιά	Αγία Ειρήνη (Μοναστηράκι)	Ωδική (βαρύφωνος γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
262	Νικ. Νικολαΐδης	19	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
263	Τίτας Αποστολίδης	18	Μαθητής	Λέσβος	Νεάπολη	Πλαγίαυλος: επί 2 μήνες	Διδάσκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
264	Νικ. Αργυρόπουλος	21	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Πύλη Αγοράς (Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
265	Ι. Κλάρας	20	Φοιτητής Νομικής	Φθιώτιδα	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Σπαθής
266	Ι. Νάκης	19	Μαθητής	Θεσσαλονίκη	Νεάπολη	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
267	Αντ. Τριανταφύλλου	25	Τυπογράφος	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
268	Κ. Σακελλαρόπουλος	23	Φοιτητής Ιατρικής	Βόνιτσα	Νεάπολη	Τετράχορδο & Δραματική	Βολονίνης & Σπαθής
269	Μιχ. Ζαφειρόπουλος	-	-	-	-	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός

270	Νικ. Αθ. Βλιάτης	19	Μαθητής	Θεσσαλονίκη	Νεάπολη	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
271	Ζαχ. Β. Ζαχαρόπουλος	19	Μαθητής	Σπάρτη	Καλάμαι (Καλαμάτα)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
272	Ευάγγελος. Νάνος	16	Μαθητής	Αθήνα	Λέκκα (Αθήνα – Μοναστηράκι)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
273	Παν. Παπαδήμος	19	Φοιτητής Νομικής	Ναύπλιο	Γεράνι	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
274	Κικ. Κλάρας	19	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Λαμία	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
275	Νικ. Δημητρίου	19	Φοιτητής Νομικής	Υπάτη (Φθιώτιδα)	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
276	Γ. Μαμηδάκης	36	Μουσικός	Νάξος	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
277	Π. Δ. Ροντόπουλος	-	-	-	-	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
278	Σπύρος Αντωνόπουλος	18	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Θεοδώρου (Ακαδημία)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
279	Περικλής Καστρισιάδης	16	Μαθητής	Κέα	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
280	Χρ. Μπρίκης	20	Φοιτητής Νομικής	Λαμία	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
281	Μιλτ. Δεκάριστος	19	Φοιτητής Νομικής	Τήνος	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
282	Ραφαήλ Ιωαννίδης	17	Μαθητής	Σκύρος	οδός Αιόλου (Μοναστηράκι)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
283	Σπύρος Μαυρογένης	28	Υπάλληλος Υπουργείου	Ναύπλιο	Λέκκα (Αθήνα – Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης

							Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
284	Δημ. Ν. Δεινοπαθής	21	Κοσμηματογράφος	Κρήτη	Μεταξουργείο	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
285	Νικ. Γουλεμάς	18	Μαθητής	Ερμιόνη (Αργολίδα)	Γεράνι	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
286	Μιχ. Τζελεπίδης	16	Φοιτητής Νομικής	Χίος	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
287	Παντ. Μπακίδης	16	Μαθητής	Κωνσταντινούπολη	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος) & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
288	Μηνάς Μελεσίδης	16	Μαθητής	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
289	Νικ. Κ. Σπηλιόπουλος	21	Φοιτητής Νομικής	Κόρινθος	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
290	Γ. Π. Στάμος	22	Φοιτητής Ιατρικής	Άμφισσα	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
291	Γεώργ. Π. Ευσταθίου	22	Φοιτητής Ιατρικής	Κόρινθος	Αγ. Θεοδώρου (Ακαδημία)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
292	Ξενοφ. Καλεμέρης	15	Μαθητής	Ναύπλιο	Γεράνι	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
293	Κιμ. Σολωμών	13	Μαθητής	Νάξος	Δ' τμήμα (Αθηνών)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
294	Αριστ. Ρούκης	14	Μαθητής	Ήπειρος	Νεάπολη	Ωδική (βαρύφωνος γυν)	Διδάσκαλος: Κατακουζηνός
295	Ν. Βλαχάκης	22	Φοιτητής Ιατρικής	Λαμία	Καρμπουλά	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
296	Παν. Πόρου	12	Βαρβάκειο	Βλαχία	Καρμπουλά	Ωδική	Διδάσκαλοι:

						(οξύφωνος γυν) & Δραματική	Ένιγγ & Σπαθής
297	Π. Βλασσόπουλος	18	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Γεράνι	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
298	Κ. Α. Κατσανάκας	25	Φοιτητής Ιατικής	Θεσσαλία	Πλάκα	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
299	Παν. Σακελλαρόπουλος	19	Φοιτητής Νομικής	Βόνιτσα	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
300	Στέφανος Ρουβάς	20	Φοιτητής Ιατρικής	Κέρκυρα	Νεάπολη	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
301	Πέτρος Λούγγρας	22	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Ερμού	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
302	Θέμης Ρουβάς	19	Μαθητής	Κέρκυρα	Νεάπολη	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
303	Αθ. Ν. Χρυσολόγης	27	Φοιτητής Ιατρικής	Ανδριανούπολη	Μητρόπολη (Μοναστηράκι)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
304	Ι. Σεβαστός	21	Μαθητής	Λέσβος	Πλάκα	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
305	Αθ. Χ. Κωνσταντίνου	16	Μαθητής	Ανδριανούπολη	Πλάκα	-	-
306	Γ. Λαμπουσιάδης	19	Μαθητής	Ανδριανούπολη	Πλάκα	-	-
307	Χ. Παπανίκας	28	Τυπογράφος	Μακεδονία	Μητρόπολη (Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης

							Παρατηρήσεις: Δεν έγινε δεκτός
308	Γ. Ροδόπουλος	18	Μαθητής	Αίγιο	Τράπεζα	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
309	Σπύρος Μπεκατόρος	12	Μαθητής	Ζάκυνθος	Γεράνι	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
310	Χριστόδουλος Μυλωνάς	30	Διδάσκαλος	Σαλαμίνα	Ψυρρή	Ωδική & Τετράχορδον	-
311	Μαρκ. Ελευθεριάδης	19	Φοιτητής Νομικής	Άνδρος	Νεάπολη	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
312	Κ. Κρισέγγνος	22	Φαρμακοποιός	Προύσα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
313	Αποστ. Βασιλειάδης	16	Μαθητής	Προύσα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
314	Γ. Λεονταράκης	18	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (βαρύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
315	Ισίδωρος Λούϊς	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
316	Γρ. Ολύμπιος	18	Μαθητής	Πάρος	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
317	Χαρ. Φαρμακίδης	19	Μαθητής	Λάρισα	Μαλακατέ (οδός Κοραή, Πανεπιστήμιο)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
318	Αλ. Πετούσης	24	Ιατρός	Θήβα	Μαλακατέ (οδός Κοραή, Πανεπιστήμιο)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
319	Χαρ. Νικητάκης	16	Μαθητής	Κρήτη	Μαλακατέ (οδός Κοραή, Πανεπιστήμιο)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
320	Δημ. Ιωσήφ	16	Μαθητής	Αρτάκη	Βάθη (Πλατεία	Ωδική	Διδάσκαλος:

					Βάθης – Πολυτεχνείο)	(οξύφωνος)	Ένιγγ
321	Ι. Πεζιρζόγλους	18	Μαθητής	Αρτάκη	Βάθη (Πλατεία Βάθης – Πολυτεχνείο)	Δραματική	Διδάσκαλος: Σπαθής
322	Αν. Κωνσταντινίδης	24	Υπάλληλος	Αθήνα	Εκκλησία Ρόμβης (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
323	Στέφανος Βαλακάκης	17	Μαθητής	Αθήνα	Χρυσοσπηλιώτισσα (οδος αιόλου – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
324	Νεκ. Μωραΐτης	18	Μαθητής	Αθήνα	Χρυσοσπηλιώτισσα (οδος αιόλου – Μοναστηράκι)	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
325	Νικ. Οικονόμος	15	Μαθητής Πολυτεχνείου	Ύδρα	Πλάκα	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ

Β'ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1873/74

Αύξων Αριθμός	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμά/Ιδιότητα	Καταγωγή	Συνοικία	Μάθημα	Παρατηρήσεις
1	Εμμανουήλ Νικολόπουλος	17 (18)	Μαθητής	Αθήνα	Οδός Σωκράτους (Ομόνοια)	Ωδική	Διδάσκαλοι: Ιούλιος Ένιγγ
2	Στυλιανός Σίνος	17	Μαθητής	Ήπειρος (Ιωάννινα)	Γεράνι	Ωδική	Διδάσκαλοι: Ιούλιος Ένιγγ
3	Ι. Τσελεπιδάκης	19	Μαθητής	Βλαχία Ισμαιλίον (μάλλον Ισμαΐλι – Αζερμπαιτσάν)	Νεάπολις	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ιούλιος Ένιγγ
4	Ευάγγελος	16 (17)	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική &	Διδάσκαλοι: Ένιγγ

	Διαμαντόπουλος					δραματική	(και Σπαθής)
5	Γ. Μπριτσάκης	16 (18)	Μαθητής	Κρήτη	Μεταξουργείο	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
6	Κωνσταντίνος Σαγανόπουλος	16	Μαθητής	Πάτρα	Αγίου Ελισσαίου (Πλάκα)	Ωδική (οξύφωνος) & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ και Σπαθής Ένεκα ατάκτου φοιτήσεως διαγράφεται τη 14η Μαΐου 1784
7	Άγγελος Γόνιμος	26	Κομμωτής	Πελοπόννησος	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Δραματική & Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλοι: Σπαθής, Ένιγγ & Σταγκαπιανός Έμελψε εν τη α' συναυλία των μαθητών του ωδείου τη 24η Ιανουαρίου..
8	Ιωάννης Κολινιάτης	19	Μαθητής πολυτεχνείου	Αθήνα	Αγ Ασωμάτων - Ψυρή	Ωδική (μεσόφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ Ένεκα απρεπούς συμπεριφοράς διαγράφεται τη 14η Μαΐου 1874
9	Κ. Δ. Τρίμης	17	Μαθητής	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική (οξύφωνος) & απαγγελία	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
10	Σπύρος Πιτσουρής	(20)	Μαθητής Πολυτεχνείου	(Χαλκίδα)	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ
11	Νικ. Αργυρόπουλος	21 (22)	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Πύλη Αγοράς (Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Παρατηρήσεις: Δεν προσήλθεν
12	Ανδρέας Βάρφης	21 (20)	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Βάθη (Μεταξουργείο)	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)

13	Άγγελος Μιχαλόπουλος	23	Φοιτητής Νομικής	Αθήναι	Μητρόπολη (Μοναστηράκι)	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
14	Παν. Κουρόπουλος	17	Μαθητής	Τρίπολις	Γεράνι	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
15	Πέτρος Γρηγορόπουλος	17 (18)	Μαθητής	Τρίπολη	Γεράνι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Ένεκα ατάκτου φοιτήσεως διαγράφεται τη 14η Μαΐου 1784
16	Ν. Παρίσης	19	Μαθητής	Ύδρα	Νεάπολη	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
17	Αλ. Δημητρίου	18 (19)	Μαθητής	Σύρος	Χαφτεία (Ομόνοια)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Ένεκα απρεπούς συμπεριφοράς διαγράφεται τη 14η Μαΐου 1874
18	Ιακ. Δραγάτσης	19 (20)	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Σίφνος	Νεάπολη	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
19	Νικόλαος Λουριώτης	17	Μαθητής	Αθήνα	Πανεπιστημίου	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
20	Αναστάσιος Βάρβογλης	23 (24)	Φοιτητής Νομικής	Τρίπολη	Γεράνι	Πλαγίαυλος (προοδευμένος) & Ωδική (Οξύφωνος)	Διδάσκαλοι: Ακτίπης & Ένιγγ Εν τη α'συναυλία της 28 Ιανουαρίου 1874 θέμα μετά της μονωδίας δια τον αυλόν εκ του μελοδράματος Ιουλίας κ' Ρωμαίου υπό Κατακουζηνού
21	Ανδρέας. Ι. Σπανός	21	Κομμωτής	Καλάβρυτα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης

22	Σπύρος Μπεκατόρος	12 (13)	Μαθητής	Ζάκυνθος	Γεράνι	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης Εν τη α' των μαθητών του ωδείου συναυλία (παίζει θέμα «έμπνευσιν εις της Λουκριτίας Βοργίας» υπό [Δυσανάγνωστο]
23	Διονύσιος Σαμικός	18	Μαθητής	Ζάκυνθος	Γεράνι	τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
24	Σπυρίδων Ζώης	26 (27)	Διδάσκαλος μαντολίνου	Αθήνα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος:Βολονίνης
25	Ι. Γ. Σταθόπουλος	27 (28)	Οργανοποιός	Καλαμάτα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
26	Ν. Ιγγλέσης	12 (13)	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Θεοδώρου (Ακαδημία)	Τετράχορδον (διδάσκεται προ 6 μηνών)	Διδάσκαλος: Βολονίνης
27	Γρηγόριος Φορτούνας	18	Μαθητής	Σέρρες	Πολυτεχνείου	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
28	Τιμόθεος Ψαρουδάκης	17	Μαθητής	Ναύπλιον	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλοι: Ιούλιος Ένιγγ
29	Νικ. Δημητρίου	19 (20)	Φοιτητής Νομικής	Υπάτη (Φθιώτιδα)	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
30	Περικλής Καστρισιάδης	17	Μαθητής	Κέα	Βάθη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
31	Κωνσταντίνος Βλάχος	17	Μαθητής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
32	Περικλής Ν. Κελαδίτης	22	Φοιτητής Ιατρικής	Κιζίκι	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
33	Παναγιώτης Κούρτελης	20 (21)	Μαθητής πολυτεχνείου	Κωνσταντινούπολη	Κολονάκι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
34	Ι. Πέπας	16	Μαθητής	Αθήνα	Ροδακιό	Τετράχορδον	Διδάσκαλος:

					(Πλάκα)		Βολονίνης
35	Γεώργ. Γελαδάκης	17	Μαθητής	Αθήνα	Αγ. Ειρήνη (Μοναστηράκι –Ψυρρή)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
36	Στυλιανός Μαζαπετάκης	22	Φοιτητής	Κρήτη	Ερμού	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
37	Νικ. Ευγενιάδης	19	Μαθητής	Τρίπολη	Γεράνι	Ωδική (οξύφωνος)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
38	Αριστείδης Αντωνιάδης	10	Ξυλουργός	Κωνσταντινούπολη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
39	Αναστάσιος Αλεξάνδρου	12	Υποδηματοποιός	Σάμος	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
40	Στέφανος Ασλάνης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
41	Σταύρος Βάθης	10	Ξυλουργός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
42	Χαρ. Βασιλάκος	11	Ξυλουργός	Λακεδαιμονία (Πελοππόνησος)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
43	Ι. Βλάχος	13	Ξυλουργός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
44	Δ. Βούλγαρης	13	Υποδηματοποιός	Ναύπλιο	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
45	Ν. Βρετός	14	Ράπτης	Μενίδιον (Αθήνα)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα

					(Κεραμικός)		
46	Ι. Σωτ. Γιαννάκης	13	Ξυλουργός	Ειδυλλία (Στ. Ελλάδα)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα
47	Κωνστ. Γεωργίου	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
48	Γεώργιος Γεωργίου	12	Ξυλουργός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
49	Φίλιππος Γεωργίου	14	Ξυλουργός	Βάρνα (Βουλγαρία)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
50	Ευρυσθ. Γκίζας	10	Ράπτης	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Το μάθημα πλαγίαυλου ήρχισε τη 4η Φλεβάρη Έλεγχος: Άριστα
51	Νικ. Γούναρης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
52	Προκ. Γούσας	14	Ξυλουργός	Ήπειρος	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
53	Μιχ. Δασκαλάκης	12	Ράπτης	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Από 12 Φλεβράρη Έλεγχος: Μετρίως
54	Κ. Δελιγιάννης	13	Υποδηματοποιός	Κέα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Απουσιάζει

					(Κεραμικός)		
55	Γ. Δημητριάδης	11	Ξυλουργός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
56	Εργοτέλης Δημητρίου	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
57	Πέτρος Ευσταθίου	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Απουσιάζει
58	Εμμ. Επιμενίδης	11	Ράπτης	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
59	Αν. Ζαφείρης	11	Υποδηματοποιός	Αίγινα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
60	Γ. Ζερβουδάκης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος:Καλώς
61	Ι. Κ. Ζώης	13	Ξυλουργός	Τσεπέλοβον (Ιωάννινα)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος:Καλώς
62	Μιχ. Θεοδωράκης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος:Καλώς
63	Γρηγ. Θεοχαρόπουλος	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Βαρέως ακούει
64	Κ. Ν. Καζάζης	10	Ράπτης	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
65	Ι. Καγεώργης	-	-	-	Ορφανοτροφείο	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

					ο Χατζηκώστα (Κεραμικός)		Έλεγχος: Μετρίως
66	Ι. Καραζέρης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
67	Ι. Καραγκιόζης	12	Ράπτης	Ύδρα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
68	Ανδρέας Κασέτης	14	Ξυλουργός	Ψαρά	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
69	Παν. Καφουρέας	12	Υποδηματοποιός	Λακωνία	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
70	Χαρίδ. Καρτέσιος	11	Ξυλουργός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
71	Αντ. Κατσώτιος	14	Ξυλουργός	Άνδρος	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
72	Ι. Κοΐδης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
73	Γ. Κοντοράτος	13	Ράπτης	Πόρος	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα
74	Γ. Κουμάντος	12	Υποδηματοποιός	Χαλάνδρι (Αθήνα)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
75	Δ. Κολοβός	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα

					(Κεραμικός)		
76	Χαρ. Κορνάρος	12	Υποδηματοποιός	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
77	Αντ. Κωνσταντίνου	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Απών
78	Μιχ. Κωνσταντίνου	10	Ξυλουργός	Κωνσταντινούπολη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
79	Πέτρος Κωστάκης	11	Υποδηματοποιός	Πάτρα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
80	Σπύρος Λεβαντίνος	14	Ξυλουργός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Απών
81	Ν. Λιγιδάκης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
82	Ανέστης Λούαρ	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα
83	Ν. Μακούειος	12	Υποδηματοποιός	Άργος	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
84	Ν. Μαλαβάζης	11	Υποδηματοποιός	Σπέτσες	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
85	Κ. Ματθαιουδάκης	13	Ράπτης	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
86	Ηλίας Μιχαήλ	9	Ράπτης	Πειραιάς (Αθήνα)	Ορφανοτροφείο	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

					ο Χατζηκώστα (Κεραμικός)		Έλεγχος: Μετρίως
87	Ν. Μιγιάκης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
88	Διον. Μιλιαρέσης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Τη 5η Ιουνίου 1876 ενέβη εις τον θίασον του ωδείου δια να μάθει Β Clarinett (κλαρίνο) Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
89	Ελ. Γ. Ματσάκος	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
90	Δημ. Μήχου	11	Ράπτης	Ιωάννινα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
91	Δημ. Μπακούς	10	Ράπτης	Σπάρτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
92	Δημ. Μπαρούς	11	Ξυλουργός	Ύδρα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν Καλώς
93	Γ. Μουζίας	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
94	Τιμ. Παζαρλής	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως

					(Κεραμικός)		
95	Κ. Παπαγεωργίου	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
96	Αριστ. Παπαχρηστόπουλος	13	Ράπτης	Σύρος	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
97	Πέτρος Παύλου	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Σχεδόν καλώς
98	Θωμ. Ν. Παρίσης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
99	Παν. Πετροπαυλής	12	Ράπτης	Σπάρτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
100	Ι. Παύλου Βραχουλά	13	Υποδηματοποιός	Μυτιλήνη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
101	Σταμ. Περαματζής	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα
102	Δημ. Πυρπέσης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
103	Γ. Παπαδόπουλος	13	Ράπτης	Άρτα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
104	Θεοδ. Ρέντιας	13	Ξυλουργός	Λειβαδιά	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα

105	Χρ. Σκαλτσούνης	14	Ξυλουργός	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Άριστα
106	Γ. Σκρεπετός	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Απών
107	Γ. Σπύρου	11	Υποδηματοποιός	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
108	Αντ. Σοφάκης	13	Ξυλουργός	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
109	Αναστάσιος Τζαβάρας	12	Υποδηματοποιός	Άργος (Πελοπ)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Το μάθημα πλαγίαυλουήρχησε τη 2η Φεβρουαρίου 1874 Έλεγχος: Καλώς
110	Στρατής Τσοντάκης	14	Ράπτης	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Λίαν Καλώς
111	Γ. Τσιμπικάκης	14	Ξυλουργός	Κρήτη	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
112	Ανδρέας Χαϊμαλής	10	Ράπτης	Τρίπολις	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Καλώς
113	Γ. Χαλάρης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετριότατα
114	Ν. Χασιότης	11	Ξυλουργός	Αμαρουσίου (Αθήνα)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως

					(Κεραμικός)		
115	Μηνάς Χατσηχρήστου	12	Υποδηματοποιός	(Αθήνα)	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
116	Παύλος Ψυχαλόπουλος	12	Υποδηματοποιός	Αθήνα	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έλεγχος: Μετρίως
117	Αριστείδης Γραφειάδης	-	-	-	Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα (Κεραμικός)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Τον πλαγίαυλον ήρχισεν τη 2η Φεβρουαρίου 1874
118	Σπύρος Αυγουστής	25	Υποδηματοποιός	Πελοπόννησος	Οδός Ερμού	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Δεν γίνεται δεκτός
119	Λέων Κολοβός	22	Υποδηματοποιός	Αθήνα	Ψυρρή	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Δεν γίνεται δεκτός
120	Φιλ. Γεωργοντάς	24	Κουρέας	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Δεν γίνεται δεκτός
121	Αλ. Γεωργοντάς	20	Κουρέας	Αθήνα	Καλαμιώτου (Μοναστηράκι)	Βάρβιτος	Δεν γίνεται δεκτός
122	Ι. Παπαζαφειρόπουλος	17	Μαθητής	Αθήνα	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
123	Αυγ. Μπρίνδισις	17	Μαθητής	Σύρος	Πλάκα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
124	Γ. Μελάς	26	Φοιτητής Νομικής	Σύρος	Νεάπολη	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Δεν έγινε δεκτός
125	Χρ. Στρουμπούλης	10	Μαθητής	Αθήνα	Πλάκα	Ωδική & Πλαγίαυλος	Διδάσκαλοι: Κατακουζηνός & Ακτίπης

126	Χ. Γ. Οικονομίδης	15	Μαθητής	Αθήνα	(Τηλεγρφαφείο)	Ωδική (γυν)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
127	Λουκ. Δημάρατος	23	Φοιτητής Ιατρικής	Ήπειρος	Χρυσοσπηλιά (Μοναστηράκι)	Βάρβιτος	-
128	Κ. Περιστερίδης	19	Μαθητής	Κρήτη	Ψυρρή	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Δεν γίνεται δεκτός
129	Ι. Καζαντσής	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Ψυρρή	Ωδική (οξυφ)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
130	Νικ. Κυριακίδου	10	Μαθητής	Αθήνα	Καραμάνου (Μοναστηράκι)	Ωδική (οξυφ)	Διδάσκαλος: Ένιγγ
131	Παύλος Ραζέλλος	17	Μαθητής	Πάτρα	Νεάπολη	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
132	Γ. Ραζέλλος	15	Μαθητής	Οίτυλος (Λακωνία –Πελοπόννησος)	Νεάπολη	Ωδική & Πλαγίαυλος	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Ακτίπης
133	Περ. Πιεράκος	13	Μαθητής	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική & Πλαγίαυλος	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Ακτίπης
134	Πατροκλ. Μανουλόπουλος	18	Μαθητής Πολυτεχνείου	Χαλκίδα	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
135	Κλεάνθ. Καρυοφύλης	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Μυτιλήνη	Οδός Βάθης	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
136	Διον. Μεσαλάς	16	Μαθητής	Ζάκυνθος	Γεράνι	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
137	Ι. Ραΐσης	15	Φοιτητής Νομικής	Αθήνα	Οδός Αθηνάς (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
138	Αριστείδης Μόσχος	16	Μαθητής	Κηφισιά (Αθήνα)	Γεράνι	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
139	Γ. Πρεζάνης	21	Φοιτητής	Σύρος	Άγιος Κωνσταντίνος (Ομόνοια)	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής

140	Κωνσταντίνος Μπλακίδης	23	Φοιτητής Ιατρικής	Κρήνη (Μικρά Ασία)	Νεάπολη	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής Έλαβεν ήδη μέρος εν τη συναυλίαν της 28ης Ιαν. 1874 μέλπην την βαρύφωνον φωνήν εν τοις χοροίς
141	Ν. Κατιμερτσής	18	Μαθητής	Κρήνη (Μικρά Ασία)	Νεάπολη	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
142	Ν. Πεταλάς	19	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Θήρα	Χρυσοσπηλιά (Μοναστηράκι)	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
143	Αντ. Ακύλας	21	Φοιτητής Ιατρικής	Θήρα	Πανεπιστημίου	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
144	Αλ. Αντωνίου	11	Μαθητής	Αθήνα	Πολυτεχνείο	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
145	Αντ. Θεοδωρίδης	24	Φοιτητής Ιατρικής	Κρήτη	Νεάπολη	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
146	Δημ. Κοκινίδης	18	Μαθητής Πολυτεχνείου	Κρήτη	Μεταξουργείο	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
147	Δημ. Σεβαστιάνης	18	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
148	Περικλ. Νικολάου	13	Μαθητής	Αθήνα	Μεταξουργείο	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
149	Σωτήρης Χαραλάμπης	14	Μαθητής	Αθήνα	Κολονάκι	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης Δεν έγινε δεκτός/ Έλεγχος: Άνευ αρχών
150	Αιμίλιος Φράγκ	17	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	οδός Σταδίου (Πανεπιστημίου)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
151	Αλφρ. Μπότης	12	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Γεράνι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

152	Δημ. Λέκας	-	-	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
153	Μηνάς Μοσχονάς	11	Μαθητής	Αθήνα	Ζωοδόχου Πηγής (Νεάπολη – Εξάρχεια)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Εν τη β'συναυλία της 9ης Μαρτίου 1875 συναυλίζει τετραωδίαν υπό Κατακουζηνού
154	Στέφανος Ντραγώνης	19	Κτηματίας	Αθήνα	Νεάπολη	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
155	Γ. Γιακομίδης	21	Μαθητής Πολυτεχνέιου	Λέσβος	Πολυτεχνείο	Ωδική & Δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Σπαθής
156	Αναστάσιου Φιλίππου	18	Μαθητής	Σκουτάρι (Λακωνία – Πελοπόννησος)	Πλάκα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
157	Θεόδωρος Μελάς	18	Σιδηρουργός	Κέρκυρα	Πανεπιστημίου	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
158	Ξενοφών Γουλεμής	13	Μαθητής	Μεσολόγγι	Ακαδημία	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ Έγινε εύελπις του Ναυτικού
159	Γεώργιος Γουλεμής	10	Μαθητής	Μεσολόγγι	Ακαδημία	Ωδική & Τετράχορδον	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Βολονίνης Δεν έγινε δεκτός εις τον τετράχορδον
160	Μενέλ. Γ. Θεοφανόπουλος	20	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Σπάρτη	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
161	Παν. Ιωαννίδης	20	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Θάσος	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
162	Νικόλαος Φέρμπος	18	Μαθητής Πολυτεχνείου	Αθήνα	Αγορά (Μοναστηράκι)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
163	Κ. Κυριακός	19	Υπάλληλος	Αθήνα	οδός Αγαπίου (Νεάπολη Εξάρχεια)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης

164	Περ. Αραβαντινός	19	Υπάλληλος	Ιωάννινα	Χαφτεία (Ομόνοια)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
165	Ματθ. Λίττολφ	18	Κοσμοτογράφος (Κοσμογράφος)	Ἄθήνα	Θέατρον (Ομόνοια)	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
166	Θεόφιλος Πολυζωΐδης	25	Μαθητής	Κωνσταντινούπολη	Αγ. Ειρήνη (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική & Τετράχορδον	Διδάσκαλοι: Ένιγγ & Βολονίνης
167	Αχιλ. Ρήγος	-	-	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
168	Παύλος Παλατίδης	19	Φοιτητής Φιλοσοφικής	«Βυζάντιον»[433]	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
169	Ευάγγ. Π. Αλεξανδρής	17	Φοιτητής Φιλοσοφικής	Άμφισσα	Πλάκα	Τετράχορδον	Διδάσκαλος: Βολονίνης
170	Β. Σταματελόπουλος	24	Φοιτητής Ιατρικής	Τρίπολη	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
171	Κ. Ναύλερης	25	Τυπογράφος	Τρίπολη	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
172	Αναστάσιος Δρόσος	15	Τυπογράφος	Βίλια (Στ. Ελλάδα)	Μεταξουργείο	Δραματική	-
173	Δημ. Ζαμπέκης	19	Μαθητής	-	Πλάκα	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης Δεν έγινε δεκτός
174	Χαρ. Καραμιχάλης	17	Μαθητής	Μάκρη (Στ. Ελλάδα)	Πανεπιστήμιο	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
175	Βασ. Βασιλιάδης	13	Μαθητής	Μάκρη (Στ. Ελλάδα)	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
176	Κ. Αυδής	21	Φοιτητής Ιατρικής	Ήπειρος	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
177	Κ. Νικολάου	24	Φοιτητής Ιατρικής	Αθήνα	Μεταξουργείο	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
178	Ι. Κανδρής	24	Φοιτητής Ιατρικής	Στεμνίστα (Αρκαδία – Πελοπόννησος)	Γεράνι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
179	Κ. Ανάργυρος	13	Μαθητής	Πειραιάς (Αθήνα)	Βάθη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

[433] Ενδεχομένως να μην αναφέρεται στον τόπο καταγωγής, αλλά στο καφενείο «Βυζάντιον» που ήταν στα Χαφτεια, στο τέρμα της οδού Αιόλου.

180	Ι. Καρφίτης	21	Μαθητής	Αθήνα	Ερμού	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
181	Γ. Ιωαννίτης	14	Μαθητής	Κέα	Βάθη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
182	Αγγ. Ζανάκης	14	Μαθητής	Κέα	Βάθη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
183	Αρ. Μανταφούνης	19	Φοιτητής Φραμακευτικής	Σάμος	Γεράνι	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
184	Ν. Φάφαλης	19	Μαθητής	Αθήνα	Μητροπόλεως (Μοναστηράκι)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
185	Αλ. Γκούζης	22	Φοιτητής Νομικής	Ήπειρος	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
186	Πάτροκλ. Μανολόπουλος	19	Μαθητής Πολυτεχνείου	Χαλκίδα	Πανεπιστημίου	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
187	Ν. Νάνος	15	Μαθητής	Χαλκίδα	Άγιος Κωνσταντίνος (Ομόνοια)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
188	Περικλ. Νικολάου	-	-	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
189	Ν. Παπαδόπουλος	16	Μαθητής	Ύδρα	Αγ. Ειρήνη (Μοναστηράκι – Ψυρρή)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
190	Μιχ. Αγγ. Οικιάδης	22	Φοιτητής Νομικής	Κωνσταντινούπολη	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
191	Διον. Κατρίτσης	25	Φοιτητής Ιατρικής	Γαργαλιάνοι (Μεσσηνία)	Ὅμόνοια	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
192	Αλ. Σούτσος	19	Φοιτητής Νομικής	Ναύπλιο	Πανεπιστήμιο	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης Εγγυητής: Αριστείδης Μπαλάνος 29 Αυγούστου 1874
193	Σπύρος Τσίντος	7	Μαθητής	Ζάκυνθος	Ομόνοια	Τετράχορδο	Διδάσκαλος: Βολονίνης
194	Αριστείδης Γραφιάδης	16	Μαθητής	Γύθειο (Πελοπόννησος)	Ορφανοτροφείο	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης

					(Χατζηκώστα: Κεραμεικός)		
195	Σταμ. Περαματζής	12	-	Πόρος	Ορφανοτροφείο (Χατζηκώστα: Κεραμεικός)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
196	Θ. Ρέντσος	12	-	Λειβαδιά	Ορφανοτροφείο (Χατζηκώστα: Κεραμεικός)	Πλαγίαυλος	Διδάσκαλος: Ακτίπης
197	Παν. Παπαστάθης	22	Μαθητής Πολυτεχνείου	Δημητσάνα (Πελοπόννησος)	Πλάκα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
198	Θεόδωρος Καρτακάρης	29	Πρώην δεκανέας	Κέρκυρα	Α' Τμήμα	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
199	Γ. Παπαδόπουλος	-	Φοιτητής Φαρμακευτικής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
200	Κ. Παπαδόπουλος	-	Φοιτητής Ιατρικής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
201	Θεόδωρος Πεταλάς	-	Μαθητής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
202	Αιγιαλ. Αιγιαλίδης	-	Φοιτητής Ιατρικής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
203	Γ. Σουρής	-	Μαθητής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
204	Εμμ. Στρατουδάκης	-	Μαθητής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
205	Κ. Σκώκου	-	Φοιτητής Νομικής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
206	Γ. Λαζαρίμος	-	Μαθητής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
207	Δ. Δημητριάδης	-	Τελειόφοιτος Νομικής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
208	Ν. Σίμος	-	Μαθητής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
209	Ν. Αγαλιόπουλος	-	Μαθητής	-	-	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

210	Β. Ι. Μανολάτος	23	Τυπογράφος	Αθήνα	Γ' Τμήμα	Απαγγελία	Εγγυητής: Μωραϊτίνης
211	Δ. Σπυρίδης	23	Υπάλληλος	Αθήνα	Αγ. Θεοδώρου (Ακαδημία)	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
212	Ανδρ. Αποστολόπου-λος	22	Τυπογράφος	Αθήνα	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ
(213)	Ευάγγελος Διαμαντόπουλος	17	Μαθητής	Αθήνα	οδός Αιόλου (Μοναστηράκι)	Ωδική & δραματική	Διδάσκαλοι: Ένιγγ (και Σπαθής)
214)	Ν. Κατιμερτσής	18	Μαθητής	Κρήτη	Νεάπολη	Ωδική	Διδάσκαλος: Ένιγγ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγραφιώτη Έφη, «Η μουσική δεν είναι γένους θηλυκού;», Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, εκδόσεις Δρόμων, 2004
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Η ελληνική οικονομία: Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1871-1909», στην εγκυκλοπαίδεια *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος , Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ: 55-70
- Αθανασοπούλου Μαρία, Μαριάνα Δρακοπούλου, «Ιστορική αναδρομή για τα έκθετα βρέφη στην Ελλάδα», *Το Βήμα του Ασκληπιού,* 9, τχ. 1ο, (Ιανουάριος-Μάρτιος 2010), σ. 51-60, https://www.yumpu.com/en/document/read/37715900/-copyright-c-2010-, πρόσβαση: 01/04/2021
- Βαμβακά Θ. Ευγενεία, «Δομές της ελληνικής εκπαίδευσης (19ος – 20ος αιώνας): Ηθικά πρότυπα και μεγάλοι Έλληνες Παιδαγωγοί», (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Καλαμάτα, 2015), http://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/4110/%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=1, πρόσβαση: 01/04/2021
- Βαμβίλη Δ. Αικατερίνη, «Η Γαλλόφωνη εκπαίδευση στην Ελλάδα 19ος – 20ος αιώνας: Η περίπτωση του Λεόντειου Λυκείου», (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014), https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/44190, πρόσβαση:05/04/2021
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907,* 6η εκδ., Αθήνα: Παπαζήση, 2011
- Βεργώτης Νικόλαος, *Τα μουσικά μας ιδρύματα: Η ιστορία μιας πεντηκονταετίας [1871-1924],* Εκδόσεις Ορφέας – Π. Νικολαΐδου,2016
- Βερέμης Μ. Θάνος, Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα: Μία Ιστορία από το 1821,* Αθήνα: Πατάκη, 2013
- Γαλάνης Δ. Κωνσταντίνος, «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος: Οι προτάσεις του για το γλωσσικό μάθημα στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση κατά το έτος 1876-1877», *6ο επιστημονικό συνέδριο ιστορίας εκπαίδευσης με διεθνή συμμετοχή: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση,* 30 Σεπτεμβρίου & 1-2 Οκτωβρίου 2011, σ. 145-155, http://www.eriande.elemedu.upatras.gr, πρόσβαση: 05/04/2021
- Γιοχάλας Θανάσης, Τόνια Καφετζάκη, *Αθήνα: ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία,* 6η έκδ., Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας», 2019

- Γκιάφης Γεράσιμος, «Εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα (19ος – 20ος αιώνας) : Μια ερμηνευτική προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης», (διπλωματική εργασία, Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2019), https://apothesis.eap.gr/handle/repo/42701, πρόσβαση:05/04/2021
- Δαλακούρα Κατερίνα, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καταστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ος αιώνας) : Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί, μετασχηματισμοί και η γυναικεία* παρέμβαση, [Αθήνα] : Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015
- Δερτιλής Β. Γ., *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015,* αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, (ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής ενώσεως Αμερικής), 2019
- Δημαράς Αλέξης, « Η εκπαίδευση 1830-1871: Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *Τα Νέα: Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000,* τ.4ος, Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ. 177-194
- Δημαράς Αλέξης, « Η εκπαίδευση 1871-1909: Α' Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», *Τα Νέα: Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ. 153-166
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, «Η πορεία του κρητικού ζητήματος στο 19ο αιώνα: το σκηνικό των πρώτων πολιτικών σκιρτημάτων του Ελευθέριου Βενιζέλου», Ελένη Γαρδίκα-Κατσιαδάκη (επιμ. εκδ), Χανιά-Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», & Υπουργείο Παιδείας, 2010, στο *Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ήλιος,* σ:18, http://hdl.handle.net/10442/8765, πρόσβαση: 07/04/2021
- Καρδάμης Κώστας, «Προϋποθέσεις της ελληνικότητας της Επτανησιακής Μουσικής κατά τον 19ο αιώνα. Τρεις επάλληλοι, εξωστρεφείς και αλληλοσυμπληρούμενοι δρόμοι», *Γιορτές Λόγου και Τέχνης Λευκάδας* (Λευκάδα: Αίθουσα Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λευκάδας, 8/8/2014), δημοσίευση στο *Πολιτισμικές εκφράσεις της επτανησιακής ταυτότητας 17ος-20ός αιώνας. Αφιέρωμα στα 150 χρόνια από την Ένωση, 1864-2014. Πρακτικά ΙΘ΄ Συμποσίου* (Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2015), 73-84
- Καρδάμης Κωνσταντίνος, «Ιστορία Νεοελληνικής Μουσικής», *Περιλήψεις Παραδόσεων*, (Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
- Καρκάκης Ηλίας «Οι φυσικές Επιστήμες και το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών & Εθνικό Μετσόβιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2012), http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/29127#page/1/mode/1up, 07/04/2021
- Καρολίδης Παύλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ.18ος, Αθήνα: Κάκτος, 1993

- Κολλίνα Δήμητρα, «Κατανοώντας τον ρόλο της Νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα», (Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ, τμήμα νοσηλευτικής, Ιωάννινα, 2019), σ.55-57, http://apothetirio.teiep.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/8814/Kollina%2cD._NUR_2018.pdf ?sequence=1, πρόσβαση: 02/04/2021
- Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα,* Αθήνα: Τυπωθήτω, 2000
- Κορασίδου Μαρία, «Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα», *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία,* Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ), Αθήνα: Τόπος, 2010, σ.23-48
- Κουρμπανά Στέλλα, «Το πρώτο 'ελληνικό μελόδραμα' και οι διεκδικητές του», *Ελληνικότητα και ετερότητα πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα: πρακτικά συμποσίου:* Β' τόμος, Αθήνα 2016, σ.507, https://www.academia.edu/30077442, πρόσβαση: 05/04/2021
- Κουρμπανά Στέλλα, «Το αρχείο του Ωδείου Αθηνών ως πηγή κοινωνιολογικής έρευνας. Η κοινωνική ταυτότητα των πρώτων μαθητών», (2ο Συνέδριο Μουσικών Βιβλιοθηκών, Αρχείων και κέντρων τεκμηρίωσης, Ωδείο Αθηνών), Αθήνα 27-28 Απριλίου, 2018, σ.6, https://www.academia.edu/36833679, πρόσβαση: 04/04/2021
- Κουρμπανά Στέλλα, «'Δὲν εἶναι ὄνειρον ἀπραγματοποίητον ἡ ἀἀπόκτησις μελοδράματος ἑλληνικοῦ', η Betly του Donizetti στο Ωδείο Αθηνών (1879), μια μαθητική απόπειρα 'ἑλληνικοῦ μελοδράματος'», *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων, τεύχος 6, εκδόσεις Νικολαΐδη, Μάιος-Αύγουστος 2020, σ.16-44*
- Μαρωνίτη Νίκη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄: πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στην εγκυκλοπαίδεια *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ.9-36
- Μπαρμπάκη Μαρία, «Οι πρώτοι μουσικοί σύλλογοι της Αθήνας και του Πειραιά και η συμβολή τους στη μουσική παιδεία: 1871-1909», (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αθήνα 2009), https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/24408, πρόσβαση: 07/04/2021
- Μπαρμπάκη Μαρία, *«΄Οψεις της Μουσικής Ζωής στα ελληνικά αστικά κέντρα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα,* Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4469, πρόσβαση: 05/04/2021
- Μπαρούτας Κώστας, *Η μουσική ζωή στην Αθήνα τον 19ο αιώνα: Συναυλίες – Ρεσιτάλ – Μελόδραμα – Λαϊκό τραγούδι - Μουσικοκριτική,* Αθήνα: Φίλιππος Νάκας, 1992

- Μπέλλου Ελένη, «Οι δημόσιες δαπάνες υγείας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», (Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2013), https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/6379/Bellou.pdf?sequence=2, πρόσβαση: 05/04/2021
- Πανοπούλου Σ. Μ., *Μελέτες 41: Οικονομικά και τεχνικά προβλήματα στην ελληνική ναυπηγική βιομηχανία 1850-1914*, (διδακτορικη διατριβή, Ιστορικο τμήμα Πανεπιστημίου Αθηνών), εκδόσεις: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα 1993, kepe.ekt.gr/kepe/handle/20.500.12036/909, πρόσβαση: 05/04/2021
- Παπαδάκη Λυδία, «Η εκπαίδευση 1871-1909: Β' Τα ελληνικά σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ. 167-170
- Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία : Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος – 20ος αιώνας),* [Αθήνα] : Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 47-50, https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/1700/4/00_master_document.pdf, 07/04/2021
- Παχνιστή Μαρία, «Ωδείο Αθηνών (1871-1873) τα περί της ιδρύσεως του μέσα από τις αρχειακές πηγές του», (Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Σχολή Μουσικών και Οπτικοακουστικών Τεχνών, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα, 2016)
- Πετμεζάς Δ. Σωκράτης, «Οι κοινωνικές δομές κατά τον 19ο αιώνα», *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία,* Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ), Αθήνα: Τόπος, 2010, σ.49-69
- Πετράκη Χριστίνα, «Οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία μέσα από την "Εφημερίδα των Κυριών" :19ος αιώνας – αρχές 20ου αιώνα.», (Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας & Ιστορίας, 2006), *HELLANICUS,* https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/7613, πρόσβαση: 07/04/2021
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Έφη, Γεωργία Βρυώνη, Ευάγγελος Βογιατζάκης και Αθανάσιος Τσάκρης, «Οι μεγάλες επιδημίες του 19ου αιώνα και η γέννηση της μικροβιολογίας στην Ελλάδα», *Πρώτα βήματα της ελληνικής μικροβιολογίας* 62, no.2 (2017), σ. 93-94, https://hms.org.gr/wp-content/uploads/2017/07/Issue-62-02_Poulakou.pdf, πρόσβαση: 07/04/2021
- Ρεπούση Μαρία, «Το φύλο των γυναικών: Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Τα Νέα: Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000,* τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ.187-196

- Σταυρίδη-Πατρίκου Ρένα, «IV. Ιδεολογικές διαδρομές: πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871-1909» στην εγκυκλοπαίδεια *Τα Νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5ος, Αθήνα: «Ελληνικά γράμματα», 2003, σ.171-186
- Σταύρου Γιάννης, «Η ελληνική παραδοσιακή μουσική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: ιστορική ανασκόπηση – σημερινή πραγματικότητα», (Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, 2004), https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/15685, πρόσβαση:05/04/2021
- Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα,* 1ος τόμος, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της εστίας, 1908
- Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2013,* 3η εκδ, Αθήνα: κάτοπτρο, 2015
- Gallant W. Thomas, *Νεότερη Ελλάδα: από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας,* Αθήνα: Πεδίο, 2017
- Kardamis Kostas, "The music of the Ionian islands and its contribution to the emergence of Greek National Music", Antony Hirst, Patrick Sammon (eds.), The Ionian Islands: Aspects of their history and culture, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), pp.340-366
- Xanthoudakis Haris, "Composers, trends and the question of Nationality in nineteenth-century musical Greece" *Nineteenth – Century Music Review,* 8, Cambridge University Press, 2011, σ.41-55 doi:10.1017/S147940981100005X, πρόσβαση: 03/04/2021

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΟΜΙΛΙΕΣ

- Ξανθουδάκης Χάρης, «Η συνάντηση με την ευρωπαϊκή μουσική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στον Β' κύκλο ομιλιών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: Νεοελληνική Μουσική, 1-22 Δεκεμβρίου 2009, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωση, http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8229, πρόσβαση 30/01/2021
- Μυλωνάς Κώστας, «Γύρω από την ιστορία του έντεχνου ελληνικού τραγουδιού – 1η ομιλία: 19ος αιώνας –Εθνική Μουσική Σχολή – Ιταλικό Μελόδραμα: 1870-1930», *Ελεύθερο Εργαστήρι Μουσικής Παιδείας – 1ος κύκλος 2018-2019: Το ελληνικό τραγούδι,* 10/10/2018, Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος «Λίλιαν Βουδούρη» - Σύλλογος 'Οι φίλοι της μουσικής', https://www.blod.gr/lectures/gyro-apo-tin-istoria-tou-entehnou-ellinikou-tragoudiou-1i-omilia-19os-aionas-ethniki-mousiki-sholi-italiko-melodrama-1870-1930/, πρόσβαση 30/01/2021

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

- Έγγραφα 1871, (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικά)
- Φάκελος Αλληλογραφίας, Εισερχόμενα/Εξερχόμενα 1874
- Φάκελος Αλληλογραφίας, Εισερχόμενα/Εξερχόμενα 1875

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

- Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875)
- Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

- *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* Αθήνα: Χάρη Πάτση, 1978, τόμοι: 10, 15, 16, 17, 19, 21, 23,24
- *Εγκυκλοπαίδεια Παπυρος Larousse Britannica,* Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 2007, τόμοι: 37, 48

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ & ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

- *ΑΘΗΝΑ 114,* 20/05/1833, (φ.3)
- *ΑΙΩΝ 2320,* 15/02/1868, σ.1
- *ΑΙΩΝ* 2323,_ 26/02/1868, σ.2
- *ΑΙΩΝ* 2326,_ 07/03/1868, σ.3
- *ΑΙΩΝ* 2328,_ 14/03/1868, σ.3
- *ΑΙΩΝ 2341,* 09/05/1868,σ.1
- *ΑΙΩΝ 2633*, 01/01/1871, σ.4
- *ΑΙΩΝ 2984,* 11/01/1874, σ.1-4
- *ΑΙΩΝ 2996,* 21/02/1874, σ.3
- *ΑΙΩΝ 3114,* 17/03/1875, σ.2-3
- *ΑΙΩΝ 3114,* 17/03/1875, σ.2-3
- *ΑΙΩΝ 3135,* 26/05/1875, σ. 3
- *ΑΙΩΝ 3200,* 13/01/1876, σ.2-3
- *ΑΛΗΘΕΙΑ 1902-3,* 12/06/1873, σ.3
- *ΑΥΓΗ 3416*, 09/06/1873, σ.4
- *ΕΘΝΟΦΥΛΑΞ* 366, Αθηνήσι 19/10/1863, σ.1,3
- *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ,* 05/12/1928, σ.1
- *ΕΣΤΙΑ 345,* 13/02/1899, σ.1-2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 100,* 09/04/1876, σ.3-4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 11,* 11/01/1876, 3-4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 121,* 01/05/1878, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 123,* 03/05/1878, σ.4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 123,* 31/01/1875, σ.3-4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 133 ,* 13/05/1875, σ.4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 135,* 15/05/1875, σ.1,8
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 149,* 29/05/1878, σ.1

- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 150,* 29/05/1876, σ.3-4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 150,* 30/05/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 156 ,* 05/06/1875, σ.3
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 162,* 11/03/1874, σ2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 170,* 19/06/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 251,* 08/09/1875, σ.3
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 280,* 07/10/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 281,* 08/10/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 284,* 11/10/1877, σ.6-7
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 320,* 16/11/1877, σ.2,4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 323,* 19/11/1877, σ.3
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 38,* 07/02/1876, σ.1,4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 42,* 11/02/1876, σ.3
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 57,* 26/02/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 59,* 28/02/1877, σ.3
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 70,* 11/03/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 71,* 12/03/1875, σ.3-4
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 74,* 15/03/1877, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 77,* 18/13/1878, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 79,* 20/13/1878, σ.2
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 93,* 03/04/1877, σ.2 (4)
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ 98,* 07/04/1876, σ.1
- *Εφημερὶς τῶν Κυριῶν 221,* 11 Αυγούστου 1891, σ.6
- *ΕΦΗΜΕΡΙΣ,* 09/01/1875, σ.2
- *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ,* 08/12/2002, σ. 24
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 102,* 17/03/1882, σ3
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 103,* 18/03/1882, σ1-4
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 105,* 20/03/1882, σ3-4
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 141,* 25/04/1882, σ.2
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 143,* 27/04/1882, σ.1
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 195,* 18/06/1882, σ.1-2
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 199,* 20/06/1882, σ.4
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 383,* 22/12/1882, σ.2
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 385,* 25/12/1882, σ.3
- *ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 46,* 20/01/1882, σ.2
- *ΝΕΑΙ ΙΔΕΑΙ 1140,* 20/01/1882, σ.2-3
- *ΝΕΑΙ ΙΔΕΑΙ 326,* 18/05/1879, σ.4
- *ΝΕΑΙ ΙΔΕΑΙ 376,* 18/07/1879, σ.4
- *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ 2868* , 01/02/1874, σ.2
- *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ 4438,* 25/05/1879, σ.3
- *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ 4743,* 16/05/1880, σ.3
- *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ 4970,* 07/02/1881, σ.3
- *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ 4971,* 09/02/1881, σ.3
- *ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ 5351,* 17/06/1882, σ.2
- *ΠΡΩΪΑ 71,* 20/05/1879, σ.2
- *ΩΡΑ 254,* 18/07/1879, σ.3
- *ΩΡΑ 256,* 20/07/1879, σ.4

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

- Κεφαλληνού Νατάσα, «Η πρώτη άνθιση του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Το κουτί της Πανδώρας: Hotdochistory*, 21/10/2018, https://www.koutipandoras.gr/article/i-proti-anthisi-toy-feminismoy-stin-ellada, πρόσβαση: 02/04/2021
- Κεχριώτης Ευάγγελος, «Ελληνοθωμανισμός», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού,* 13/07/2008, http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=11012
- Ποταμιανός Νίκος, «Η χωροθέτηση του λιανικού εμπορίου και της βιοτεχνίας στην Αθήνα 1830-1925», *Athenssocialatlas*, Νοέμβριος 2017, https://www.athenssocialatlas.gr/1%ce%b9-%ce%b2%ce%b9%ce%bf%cf%84%ce%b5%cf%87%ce%bd%ce%af%ce%b1-1830-1925/#.Xm5AnZX4Iy8.link, πρόσβαση: 01/04/2021
- Ξανθουδάκης Χάρης, «Ο άγνωστος Μάντζαρος: Προγραμματικές σημειώσεις: Τα νεανικά έργα», Διήμερο εκδηλώσεων, Αθήνα, 7-8 Δεκεμβρίου 2002, https://users.ionio.gr/~GreekMus/articles/mantzaros2002.htm, πρόσβαση: 03/04/2021

ΠΗΓΕΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Εικόνα εξωφύλου και εικόνα 7: Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, *Ωδείον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1871-1971* (Αθήνα: Τύποις Ν.&Μ. Αθανασοπούλου, 1971, σ.17

Εικόνα 1: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα. Συνοικία Μεταξουργείο, *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, http://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_10.aspx, πρόσβαση: 04/04/2021*

Εικόνα 2: Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών,* http://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx, πρόσβαση: 04/04/2021

Εικόνα 3: Καλλιβρετάκης Λεωνίδας*, ο.π.*

Εικόνα 4: Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1880 - Δεκέμβριος 1882* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.8-9

Εικόνα 5: Έγγραφα 1871, (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικά)

Εικόνα 6: Έγγραφα 1871, (Γενικές Συνελεύσεις, Καταστατικά)

Εικόνα 8: Κουρμπανά Στέλλα, «Το αρχείο του Ωδείου Αθηνών ως πηγή κοινωνιολογικής έρευνας. Η κοινωνική ταυτότητα των πρώτων μαθητών», (2ο Συνέδριο Μουσικών Βιβλιοθηκών, Αρχείων

και κέντρων τεκμηρίωσης, Ωδείο Αθηνών), Αθήνα 27-28 Απριλίου, 2018, σ.6, Academia, https://www.academia.edu/36833679/, πρόσβαση: 04/04/2021

Εικόνα 9: *Νέαι Ιδέαι* 326, 18/05/1879, σ.4

Εικόνα 10: Κουρμπανά Στέλλα, «'Δὲν εἶναι ὄνειρον ἀπραγματοποίητον ἡ ἀπόκτησις μελοδράματος ἑλληνικοῦ', η Betly του Donizetti στο Ωδείο Αθηνών (1879), μια μαθητική απόπειρα 'ἑλληνικοῦ μελοδράματος'», *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων, τεύχος 6, εκδόσεις Νικολαΐδη, Μάιος-Αύγουστος 2020, σ.16-44*

Εικόνα 11: Πανταζόπουλος Γιάννης, «Μέσα στη μυστηριώδη ιδιωτική κατοικία του Τσίλλερ της οδού Μαυρομιχάλη: Φωτογραφίες», *Lifo,* https://www.lifo.gr/culture/design/mesa-sti-mystiriodi-idiotiki-katoikia-toy-tsiller-tis-odoy-mayromihali-fotografies, πρόσβαση: 04/04/2021

Εικόνα 12: Αρχείο ΩΑ, Φάκελος Αλληλογραφίας, Εξερχόμενα 1874, αρ. πρωτ. 142, χωρις ημερ.

Εικόνα 13: *Ελληνικός Ταχυδρόμος,* 05/12/1928, σ.1

Εικόνα 14: Γαρίτσης Κωνσταντίνος, *Το πορτρέτο ενός κόσμου: Έλλη Λαμπρίδη: Μέρες του Ωδείου (1910-1912),* Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη Έλλης Λαμπρίδη, 2018, σ.485

Εικόνα 15: Γαρίτσης Κωνσταντίνος, *ο.π.*

Εικόνα 16: Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος, *Ἔκθεσις τῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ Πεπραγμένων, Ἰούλιος1871 – Ιούνιος 1875* (Ἀθήνησι: Τύποις Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1875), σ.13-21